

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

ERRATA

I line	7	Notes	For 'Mammata'	read	Correction
34	1	Text	इरीमुष्मा		इरीमुष्मा
49	1		च्युनत	.	च्युनत,
	3		स्माधत्ता	"	स्माधत्ता
51	1		मुद्गा	"	मुद्गा
64	1		मशान्ता		मशान्ता
72	4		मृमुपैति	"	मृमुपैति
74	6	.	लीनोप	"	लीनोप
107	2		कौमुदन्ध	"	कौमुदन्ध
126	8		दशना	"	दशना
	"		दिनद	.	दिनद

JANAKULABANDH

OF

KUMARDASA.

(CANTOS I-V)

With

a Sanskrit commentary

BY

Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar

AND

English Notes, and Translation

BY

K. M. Joglekar M. A.

The Oriental Publishing Co.

BOMBAY

1908.

*(Copyright of Commentary, Notes and Translation
reserved by the Authors)*

I have also to thank my publishers but for whose untiring energy, the present book would not have been in time.

I have endeavoured to make the present work as useful for the class of readers for whom it is intended, as could be done within the time at my disposal. It is for the students and the literary public to judge how far I have succeeded in my endeavours.

K. M. JOGLEKAR.

Bombay,
30th December 0/97. }

INTRODUCTION

Before giving here what little information we have about the author of this *Kāvya*, we wish to make some general remarks, which are best expressed by the following lines of Prof MacDonnell. He says 'History is the one weak spot in Indian Literature. It is, in fact non-existent. The total lack of the historical sense, is so characteristic, that the whole course of Sanskrit Literature is darkened by the shadow of this defect, suffering as it does from the entire lack of Chronology. So true is this, that the very date of *Kalidasa*, the greatest of Indian poets was long a matter of controversy, within the limits of a thousand years and is even now doubtful to the extent of a century or two. Thus, the dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases known only approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style. As to the events of their lives we usually know nothing at all and only in a few cases one or two general facts. Much of the information we have is based on tradition and is consequently vague. This is true to its fullest extent in regard to the present author, about whom not more than one or two traditional stories are current, as will be seen further on.

The author of this poem, *Janakīhṛana* is *Kumardas* or *Kumardāśasen*, a king of Ceylon who ruled about the middle of the sixth century A. D. This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mulalaya* and he reigned for the brief period of nine years. We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalīdaśa*. This scrap of information comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work '*Perakumalīriti*'—which tells us in addition, that *Kumardas* composed *Janakīhṛana* and other *Mahākāvya*s.

That *Kumardas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhistic work called *Mahāvamsa* and in the *Harjishikharā* too. We hardly know anything

about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror, but there are fair grounds to infer that he was well-known for his rare attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity. Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour of fixing the date of *Kumardas*, we are confronted by the tradition of his having thrown himself on the funeral pile of *Kalidas*. The tradition as given by Prof. *Dharmaram Sthapita* says that, *Kumardas* wrote the following two lines (कमलाक्षमलेत्यसि सुवने न तु दूषतः) on the wall of the house of a woman, to whom he was attached, and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse. *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (वाचं तत्र सुताम्भोजालयमिन्द्रीवच्छवम्॥). Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him. The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas*. He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidas* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former. Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas*. Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas* all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A. D. Dr. *MacDonnell* says in his history of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A. D." * We have already seen, that the several works which give any information about *Kumardas* place him in the sixth century, the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground.

Kumardas appears, from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas's servile imitator*'

* Dr. *MacDonnell's History of Sanskrit Literature.*

It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidasa* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more.

Another argument, that can be brought forward in favour of the view that *Kumardas* was not a contemporary but a successor of *Kalidasa* is furnished to us by the artificiality of his style. It is noticeable in Sanskrit Literature that the later the author of a *Kavya* is the more artificial he is found to be as regards his style. 'Not only is the language dominated by the grammatical rules of Pāṇini but the style is regulated by the elaborate laws about various forms of alliteration and figures of speech laid down in the treatises on poetics'.

A comparison of the *Janakīharana* with the *Raghuvansha* of *Kalidasa* will show how strong and close resemblance there is between the writings of the two poets. Thus for instance the subject of the two *Kavyas* is almost the same while the first and second Cantos of *Janakīharana* are both as regards style and sentiment an exact imitation of the ninth and tenth Cantos of *Raghuvansha*. The stray stanzas in *Janakīharana* bearing any analogy to any stanza in the writings of *Kalidasa* are pointed out in the Notes. Moreover, there are numerous words and expressions in *Janakīharana* which appear as if picked up from *Raghuvansha* or from *Humarasaṃbhava* and used in his composition by *Kumardas*. All these facts tend to show that *Kumardas* had adopted *Kalidasa* for his model as extensively as he could.

In support of the remark that there is a superabundance of artificiality in the poem we may point out a few instances. Canto I—stanzas 8 16 17 20 35 69 89 90 Canto II—stanzas 22 28 32 and Canto III—stanzas 2 9 13 14 21 27 28. All these stanzas have a double meaning, that is the words have been so arranged by the author that they can be made to bear two meanings. Likewise the endeavour of *Kumardas* has in many places been to impart the embellishment of language more than the

embellishment of sense or sentiment e g his love for alliteration may be noticed in Canto I—stanzas 6, 12, 15, 19, 42, 43, 46, 55, 60, 74, 85, 87; Canto II—stanzas 2, 3, 4, 9, 19, 20, 33, 37, 38, 39, 45, 47, 48, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69, Canto III—stanza 21, Canto IV—stanzas 4, 7, 11, 15, 28, 29, 39, 48, 55, Canto V—stanzas 12, 14

There are certain words which do not appear in the works of recognized great authors, but *Kumardas* has used them in his *Janakiharana*. A few of them are वीरान II, 27, Yama, विषण II, 33, *Brihaspati*, चीरि II, 36, one wearing rags इषवाइ II, 45 a peacock, वृषासि II, 59 fire, सायिरा II, 72 sleep, महु III, 30, a cormorant, नमस्सा IV 30 salutation, ह्रमय IV, 51, fatigue लुदम IV, 54 a mouse, कपीरि V, 36, the root of the tusk of an elephant, वाक्य V, 55, a Buddhist meditator This is by no means an exhaustive list of the peculiar words noticeable in the first five Cantos of the *Kavya*

These three features will suffice to show that the eagerness of *Kumardas* to adopt an artificial style quite unlike his model—the great Indian bard *Kalidas*—was very strong

It might be noticed here *en passant*, that there are some stanzas in the poem which indicate that *Kumardas* had been influenced by Buddhist tenets although this does not appear to have been very strong. Thus for instance Stanza 55 in the fifth Canto speaks of the extreme goodness of the follower of *Shakya* and his teachings to obtain final beatitude. And Stanza 21 uses the peculiar word *विहर* which was used by the Buddhists in the sense of a convent. This can be taken as an indication, though very slightly, of the then flourishing condition of Buddhism and a help to us in fixing the date of our poet

Now taking the work as a whole we must say that the poem, though a close imitation of the great epic of *Kalidas* does not come up to it in point of quality. It lacks the natural flow of words and does not indicate what one would call an out burst of genuine poetic imagination. It appears in many places a strained and laboured composition. On the whole, however, it may be remarked that *Janakiharana* is a *Vikalpya* of a second order and the author is entitled to a high credit for it when we bear in

mind that literature was not his profession but was only a subordinate one to his duty as a ruler

Before leaving off the present subject it would not be out of place to give a short summary of the *Janakīharana* to enable the reader to have a grasp of the subject matter —

CANTO I—Stanzas (1 11) A highly wrought and poetic picture of Ayodhya the metropolis of Dasharatha (12 25) A description of king Dasharatha and of his victories over the Yavanas and the Turashkas (26 41) A description of *Kausalya* who was to be the eldest wife of *Dasharatha* (42) An allusion to the taking of *Kaikayi* by *Dasharatha* for his second wife (43) An allusion to the third wife *Sumitra* (44) Dejected mental condition of *Dasharatha* in consequence of being childless (45 73) Picture of a hunting excursion of *Dasharatha* wherein the author gives a poetic description of some of the feats of the king and of the setting sun (74) *Dasharatha* lets fly an arrow by mistake at *Shravana* and mortally wounds him (75 87) *Shravana's* heart rending address to the king—his death—and the curse of *Shravana's* father against *Dasharatha* (88 90) return of *Dasharatha* to his capital

CANTO II—A description of the rise of *Ravana* and of his harassment of the several deities some of whom approach *Vishnu* and lay their complaint before him through *Brihaspati* who acts as their spokesman. Analysing the Canto stanza by stanza it will be noticed that stanzas (1 18) describe *Vishnu* reclining on his *Shesha* couch—an adulatory address to *Vishnu* from the deities (19 32) *Vishnu's* enquiry about the depressed condition of the several deities (33 73) *Brihaspati's* reply wherein he narrates the supernatural power of *Ravana* describes the enormities perpetrated by him and implores the aid of *Vishnu* to rescue the deities (74 78) *Vishnu's* promise to assume a mortal form and relieve the deities (79) *Vishnu* starts from Heaven on the self imposed mission

CANTO III—(1 13) Description of the *Vasanta* or spring (14 58) Description of the various sports indulged in by king *Dasharatha* in the artificial lake in the royal garden company with his wives and of his return from the

(59 68) Setting of the sun and the rising of the moon (69 75) Nocturnal revellery (76) King *Dasharatha* goes to bed (77 79) Early morning and the songs of the bards to wake up the king (80 81) The rising of the sun when the king leaves his bed

CANTO VI —(1 5) Performance of a sacrifice by king *Dasharath* to obtain a son (6 14) Birth of sons to the three queens and their education (15 27) *Vishvamitra* whose sacrifices are interrupted by the demons comes to the king and requests him to send *Rama* to destroy them (28 29) Consent of the king (30 49) *Paternal* advice to *Rama* and his younger brother (50 51) The journey of *Rama* and *Laxmana* with *Vishvamitra* (52 58) A graphic picture of *Indraprastha* devastated by the demons (59 61) Appearance of *Tadaka* (62 69) Exhortations of *Vishvamitra* to the two princes, to attack and kill *Tadaka* although she be a woman (70 73) Fall of *Tadaka* and presentation of supernatural missiles to *Rama*

CANTO V —(1 10) Entry of the warrior—princes in company of *Vishvamitra* in his hermitage (11 12) *Vishvamitra* assigns his duty to *Rama* and gives a description of the hermitage to him (13 24) An account of the peaceful hermitage and the happy life in it (25 59) Appearance of an army of the *Rakshasas* which is destroyed by the brother princes when *Maricha* and *Sulahu* the leaders of the army are killed (60-61) A graphic description of the after scene on the battle field

An analysis of the remaining Cantos of the poem though not needed by the College students may be of some interest to the general reader

CANTO VI—Entrance of the princes into *Mithila*

CANTO VII—Marriage of *Rama* and *Sita*

CANTO VIII—Enjoyment of marital life of *Rama* and *Sita*

CANTO IX—Departure of *Dasharatha* his sons, and his young wives from *Mithila*

CANTO X—Proposal of *Dasharatha* to install *Rama* on

the throne is here apparent and the carrying away of *Sita* by *Ravana*

CANTO XI—Killing of *Vali* by *Rama*

CANTO XII—Arrival of *Sugreeva* in *Lanka*

CANTO XIII—Search after *Sita*

CANTO XIV—Construction of a bridge between *Bharatavarsha* and *Lanka*

CANTO XV—Coronation of *Rama*

(59-68) Setting of the sun and the rising of the moon (69-75) Nocturnal revellery. (76) King *Dasharatha* goes to bed (77-79) Early morning and the songs of the bards to wake up the king (80-81) The rising of the sun, when the king leaves his bed

CANTO VI—(1-5) Performance of a sacrifice by king *Dasharatha* to obtain a son (6-14) Birth of sons to the three queens and their education (15-27) *Vishvamitra* whose sacrifices are interrupted by the demons comes to the king and requests him to send *Rama* to destroy them (28-29) Consent of the king (30-49) *Paternal* advice to *Rama* and his younger brother (50-51) The journey of *Rama* and *Lakshmana* with *Vishvamitra*. (52-58) A graphic picture of *Indraprastha* devastated by the demons (59-61) Appearance of *Tadaka* (62-69) Exhortations of *Vishvamitra* to the two princes, to attack and kill *Tadaka* although she be a woman (70-73) Fall of *Tadaka* and presentation of supernatural missiles to *Rama*

CANTO V—(1-10) Entry of the warrior-princes in company of *Vishvamitra* in his hermitage (11-12) *Vishvamitra* assigns his duty to *Rama* and gives a description of the hermitage to him (13-24) An account of the peaceful hermitage and the happy life in it (25-59) Appearance of an army of the *Rakshasas* which is destroyed by the brother princes, when *Marichi* and *Subahu* the leaders of the army are killed (60-61) A graphic description of the after scene on the battle field

An analysis of the remaining Cantos of the poem though not needed by the College students may be of some interest to the general reader

CANTO VI—Entrance of the princes into *Mithila*

CANTO VII—Marriage of *Rama* and *Sita*

CANTO VIII—Enjoyment of marital life of *Rama* and *Sita*

CANTO IX—Departure of *Dasharatha* his sons, and their young wives from *Mithila*.

CANTO X—Proposal of *Dasharatha* to install *Rama* on

जानकीहरणम् ।

प्रथमः सर्गः ।

आम्नीदवन्त्यामतिमोगभारादिवोऽवतीर्णा नगरीव दिव्या ।
क्षप्रानलस्थानशमी समृद्ध्या पुरामयोध्येति पुरी पराद्धर्था ॥१॥

धीगणेशाय नमः । तमालनील कमलालयाल विशालमाल निजलोकपाल ।
प्रियालकालकृतिकेलिलोल प्रवालमालं भज गोपबाल ॥ १ ॥ रसात्त जाने न च
तर्कशास्त्र नालकृतिव्याकृतिकैमिनोय । तथापि मनु ह्य निवधवत क्षाम्यदु सतो
नितरा महान्त ॥ २ ॥ किं च कोविदकृते न चोद्यमस्ते हि सर्वमवगतुमी
श्वरा ॥ किं तु बालकजनोपलालनस्थीयवृद्धिविसरार्थमुद्यते ॥ ३ ॥ यच्च किंचि-
दिति वेदवाक्यतो विष्णुरूपभुवन निवेदितुं ॥ प्रेरितोऽहममुना हि विष्णुना मोमु
दीमि परिवर्त्ययाऽनया ॥ ४ ॥ कृतिभिरमुकरा क नु प्रबन्धा क च यत वा-
लिशमुधिरपे जनु ॥ तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरुणा सदयनिरीक्षणमेव मेऽवलम्ब-
त ॥ ५ ॥ पुनर्विवाहादिसुदुर्मतः त्रिपथीयमानान् भुवनप्रकाशान् ॥ गोपालपादांस्तु-
महामहोपाध्यायत्वमन्वर्थयितुं प्रमामि ॥ ६ ॥ नत्वा तात वासुदेव जननीमबिका-
भिधा ॥ जानकीहरणे काव्यं महोत्साहं तेनोन्महं ॥ ७ ॥

अथ तत्र भवान् सकृच्छविचक्रचूडामणि कुमारदासनामा कवि “काव्य
यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतमे । सद्य परनिर्द्वन्द्वे कातासमिततयोप
देशयुजे” इति काव्यप्रकाशोक्त्या काव्यस्य यशोव्यवहारादि प्रापकत्वमभिप्रेत्य
‘वाग्यालापाथ वजवेत्’ इति निषेधस्य भाषासत्त्वाव्यविषयतां चाप्यवस्य
‘नियतित्तनियमरहितां ल्हादैकमयीमनन्यपरतत्रा । नवरसरुचिरा निर्मितिमाद-
यती भारती कवेर्जयति’ इति काव्यप्रकाशोक्ते काव्यस्य ब्रह्मगुणैरपि वैलक्षण्य
मभिप्रेत्य ‘रसो वै स रसो ह्येवम रञ्जानदीमवाते’ इति ध्रुते रसादिसर्व-
गुणपरिपूर्णकाव्योत्पादने । धोतुनानन्दसमुदे निमग्नयन् जानकीहरणनामक महा-
काव्य शारीश्वरविप्रपरिसमाप्त्यर्थं ‘मगलादीनि मगलमप्यानि मगलातानि च
शास्त्राणि प्रयते वीरपुरुषाण्यापुष्पत्पुरुषाणि च भवति अध्येतार प्रवक्तारो
भवति’ इति भूगदिसूत्रे महामाध्यकाशोक्तं प्रवादी अवश्यकर्तव्यत्वाच्च ‘आर्त्ता-
नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तमुच्यते’ इति मगलत्रितयमप्ये वस्तुनिर्देशरूप
वृत्तं मगल दिग्गदिश्यायै प्रयारभे निबन्नाति ॥

चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥' इति स्मृते । नन्वत्र संबन्धादिचतुष्टयाऽभावा-
 त्कथं वा रसिकजनप्रकृति उक्तं च 'सिद्धार्ये सिद्धसम्बन्ध श्रोतु श्रोता प्रवर्तते ।
 शास्त्रादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्ध सप्रयोजन' इति । एवमेतत् क्षत्रानल
 स्थानशमीत्यनेन सर्वं सूचितं । अत्र क्षत्र श्रीराममद्र अनल आग्ने
 सच स्त्रीणां असृग्भू तदुक्तं ऐतरेयद्वितीयारण्यके तृतीयाध्याये 'तयदे
 तत्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूप तस्मात् तस्मान् बीभत्सेतेत्यादि ।
 तस्य स्थान स्थित्यधिकरणं जानकी तौ शमयति सकलभृगारादिभोगेन
 तयो शांतिकारिणी इति क्षमी शमयतेर्णिजतात् कर्मण्यण् 'मितांद्स्व' इति
 शोमेर्न्द्स्व अण्णतान्दीप् । भृगारोपयोगमुद्यानवापी रत्नालकारवज्रादि सर्ववस्तु-
 युक्तत्वेन नगर्यां शांतिकारित्वं तदेवेतरविशेषणैर्द्विकृतं । अनेन श्रीराममद्रस्य
 अवतारपूर्वकराज्यप्राप्तिपर्यंतो विषयः सूचितः । नहि अवतरणं विना परिणयः
 सम्भवति । परिणयः विना एकपत्नीकस्य धीमसो रामस्य भृगारो नहि सम्भवति
 नापि तया वियुक्तस्य नञ् राज्यरहितस्येत्येव सर्वोऽपि विषयः सूचितः । प्रयो-
 जनं च रसिकजनानामेतच्छब्दवर्णभावेन परमाल्लासः । तज्जिज्ञासुरधिकारी ।
 काव्यविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । विषयप्रयोजनयोस्तु जन्य-
 जनकभावः इत्यादि यथायथमुच्यते । इदं च महाकाव्यं लक्षणं तूक्तं दडिना
 'सर्वधोमहाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणः । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि
 तन्मुखः । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वासदाश्रयः । चतुर्वर्गफलपेत्तं चतुरोदात्तनायक
 नगरार्णव ईशत्वं चार्वाक्यवर्णनं ।' उद्यानसलिलकीर्णमधुपानरसोत्सवं । विप्र-
 लभैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनं । मग्नवृत्तप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि । अलङ्कृत-
 मसाक्षित रसभावनिरतरः । सर्गैरनतिविस्तीर्णं ध्वन्युत्तैः सुषाभिभिः । सर्वत्र
 भिन्नवृत्तैरुपेतं लोकरञ्जकं । काव्यं कल्पातरस्यायि जायेत सदलङ्कृति' इति ।
 अत्र अनतिविस्तीर्णं शास्त्रनियमिताद्यादिभिः । उक्तं च ईशानसहितायां 'अष्ट-
 सर्गांस्तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गांश्च नाधिकः । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्ति-
 युक्' इति । दर्पणकारोप्याह 'एकवृत्तमयै पर्ययरसान्देन्यवृत्तकैः । नाति स्वरूपा
 नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिकं इह । सर्वकथो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सदृश क्षत्रियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । भृगारवीरशांतानामेकोऽपी रस इष्यते ।
 अगानि सर्वपि रसा सर्वं नाटकसम्बन्धः । क्वचिन्निदा सत्त्वादीनां घटांच गुणकीर्तनं
 नानावृत्तमयं वापि सर्गं कश्चन हृदयते । सर्गांते भाविष्यस्य कथाया सूचनं
 भवेत् । सध्यागूर्येदुरजनी प्रदोषन्वानवासरा । प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलतुर्वनसा-
 गरा । समोगविप्रक्रमैश्च मुनिस्वर्गपुराध्वरा । रणप्रयाणोपयममप्रपुत्रोदयादयः
 वर्णनीया यथायोगं सांगोपांगा अमी इह' इत्यादि । काव्यसामान्यल-
 क्षणं तु काव्यप्रकाशे 'तदयोर्षो शब्दार्थौ सगुणावनेलङ्कृती पुनः' वापि । अ-
 त्यार्थं शब्दार्थौ तत्र प्रकृतं काव्यमित्यर्थं शब्दार्थयुगुलं काव्यं इत्युच्यते इति ।

अभावान् । नि शेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजनोपाधेरैवोदाहृतान् तद्विरोधः । 'नि-
 शेषेऽप्युत्तमत्वेन स्तनतटम्' इत्याद्यविमृष्टविधेयाश्रमाय परिहृत्य भागांतरोदा-
 हरणे एव तात्पर्यमित्यपि केचिन् । इत्याहुः । अर्वाचीना साहित्यदर्पणकारा
 दयस्तु " यद्योक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपद निर्विपर्यय प्रविरलविपर्यय वास्यात् ।
 दोषाणां दुर्वारत्वात् । तस्मात् 'वाक्य रसात्मक काव्य' इति काव्यलक्षणं
 तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव । पर त्वपकर्षमार्गः । तदुक्तं—'कौटानु-
 विद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगम स्पृष्टः'
 इति । एव चालकारादिसत्त्वे उत्कर्षमानः । नरिसे तु चित्रादी काव्यव्यवहारो
 गौणः " इत्याहुः । तत्र 'रसारमक काव्य' इति लक्षणं न युक्तः । तस्य रसा-
 भासायात्मककाव्ये वस्तुवत्कारप्रधानेषु काव्येषु चाव्याप्तेः । नचेष्टापत्तिः ।
 महाकविसंप्रदायभगप्रसंगात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था न तु वैपरी-
 त्येन । परिणितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिवालादिवचरितानि च ।
 तेष्वपि रसाभावात् उत्कलक्षणस्याव्याप्तेः । न च तत्रापि यथाकथञ्चित् परंपरया
 रसस्पर्शोत्त्वेवेति वाच्यः । इंदुशरसस्पर्शस्व " गौश्चलति " " मृगो धावति "
 इत्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोज्यत्वात् । यत्तु दोषरहित काव्यं दुर्लभमिति " न्यक्का-
 रोद्यमम् " इत्यादी (१८३ उदाहरणे) 'तथाभूता दृष्ट्वा' इत्यादौ (२२० उदाहरणे)
 काव्यत्वं सर्वांभुवसिध्य नोपपद्यते इति । तन्नोच्यते—दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रती-
 तिप्रतिषेधकत्वं । तथानुभवमलात् तत्तद्व्यवस्थावाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्ट-
 दोषस्य तद्गतस्यचेति 'न्यकारः'—इत्यादौ विशिष्टभावसमवात् न काव्यत्व-
 क्षतिः । यस्य च न व्यग्यवेचि यप्रतीतिस्तु प्रतिदुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणः ।
 अत एव " यद्वचनादीचित्यवशात् दोषोपि गुणः क्वचित् " इति ८१ सूत्रं वक्ष्यते ।
 तथा अप्रतीतत्वं तच्छास्त्रं प्रत्यदोषः अन्य प्रति तु दोष इति 'कौटानुविध्यः'
 इत्यस्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्वः । विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्य-
 मिति प्रदीपप्रभादिषु स्पष्टः । निर्गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि सगुणाविति ।
 माधुर्योऽत्र प्रसादादयः यैः गुणास्तत्साहित्यावित्यर्थः । गुणात्वा रसैकनिष्ठत्वेऽपि
 परंपरया तदभिव्यंजकशब्दार्थनिष्ठत्वमिति भावः । अत एवाद्यमोऽसे १५ सूत्रं
 वक्ष्यति " गुणवृत्त्या पुनस्तस्या वृत्ति शब्दार्थयोर्मता " इति । अनोक्तं प्रदीपप्र-
 गोद्योतेषु— " गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यञ्जकपरं गुणपद " इति प्रदीपः ।
 " गुणस्येति । आतावेकवचनः । 'ये रसस्यांगिनोधर्मा ' इति (८७ सूत्रेण)
 अष्टमे रसनिष्ठं गुणानां वक्ष्यते—इति प्रभाः । तद्व्यञ्जकेति । 'मूर्ध्नि
 यथात्थाः ' इत्यदिना (१५ सूत्रेण) वक्ष्यमाणवर्णपट्टनादेत्यर्थः ।
 तेन नीरसेऽन्यासिरपि नेतिबोध्यः " इत्युद्घोषः । निरलक्षरेऽतिव्याप्तिवार-
 णाय विशेषेण अनलक्षरी इत्यादि । " इदं न लक्ष्यगणकं किन्तु सात्त्विकाविति
 विशेषणं प्राहयति । एतच्च 'अनलक्षरी' इति नमो-

विवरणकाराः । अयं भावः—अनलकृती इत्यत्र ईषदर्थे नञ्, ‘अलवणा यवागूः’ अनुदरा कन्या’—इत्यादिवत् । तदुक्तमभिमुखैः ‘तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता ॥ अग्राशस्त्यमभावश्चनञ्याः षट् प्रकीर्तिताः’ इति । ईषत्वं चात्र सद्यः सहृदयसवेदनाविषयत्वरूपमस्फुटत्वमेव, अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, क्वापीत्य-
 पिनाऽनुक्तसमुच्चयार्थकेन स्फुटालकृती इत्येव समुचीयते, तथा चास्फुटालकृ-
 तित्वरूपविशेषाभ्यां सामान्यमाक्षिप्यते, तेन सालंकारौ शब्दार्थौ सदित्येव पर्यव-
 सिद्योक्तोऽर्थ इति नरसिंहमनीषादी स्पष्ट । अत्रोक्तं प्रदीपोद्योतयोः “मन्बलकारे-
 तिव्याप्तिः, सालकारत्वविशेषणापादानादिति न वाच्य, यतः ‘क्वापि’ इत्यनेनैत-
 द्भुक्तं यत्सर्वत्र सालकारौ शब्दार्थौ काव्य, क्वचित् स्फुटालकारविरहेऽपि न काव्य-
 त्वहानिः, नमोऽपार्थक्यत्वात्, अल्पत्वस्य चाग्रास्फुटत्वे एव विभ्रामात् । नीरसेऽ-
 प्यस्फुटालकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पंथाः । वयं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटा-
 लकारविरहिणि न काव्यत्व, यतो रसादिरलकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः तथा च यत्र
 रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालकारापेक्षा । अतएव ध्वनिकारेणोक्तं “स्वत-
 एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलकारविरहेऽपि छायातिशयपुष्पाति । यथा
 मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुमसम्भवः । येनैकचूलके दृष्टौ दिव्यौ सौ मत्स्य-
 कच्छपौ’ इत्यादी । अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेकचूलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायाति-
 शयं पुष्पाति” इति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलकारः स्यात् तर्हि कृतध्वनत्कारः
 स्यात् । चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा । अनलकृती पुनः
 क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालकारस्य क्वचिदेव काव्यत्व, यत्र रसादिः स्फुटः, न तु
 सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालकारत्वमात्रं न विशेषण, किं तु स्फुटालकार-
 रसान्वतरत्वं । न चैवमपि रसवत्यनलकारे काव्यत्वप्रसंगो दीपाय । इत्यापत्तेः ।
 ‘यथोदाहृते मुनिर्जयति’ इत्यादी । यदि तु श्रद्धाभावेन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा
 तदा सालकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति” इति प्रदीपः । ऋजुः पंथा इति ।
 एवं हि सालकारावित्येव वदेदित्यशङ्कः । अरुच्यतरमप्याह वयं त्विति । चम-
 त्कारहेतुरिति । चमत्कारनिदानस्यैव काव्यत्वादिति भावः । स्वत एवेति ।
 अलकारनिरपेक्षमित्यर्थः । ‘छायातिशयं पुष्पाति’ इत्यनेनान्वेति । अलकारविरहे-
 ऽपीत्यस्यैवार्थक्येन । क्वचित्तु ‘अतएव’ इति पाठः । ‘मत्स्यकच्छपदर्शनं छायाति-
 शयं पुष्पाति’ इत्येतो ध्वनिप्रसङ्गः । छायाचमत्कारः । रसान्यतरत्वमिति ।
 रसान्यतरशब्दः अर्थमाद्यजतः । रसपदं च मावादीनामप्युपलक्षणं । क्वचित्तु
 रसान्यतरत्वमित्येव पाठः । यथोदाहृते इति । नचात्र जयहेतोर्योगीन्द्रत्वादेरेकत्र
 चूलके मत्स्यकच्छपदर्शनहेतोर्माहात्म्यादेरुपादानात् काव्यलियमस्तीति वाच्य,
 तस्याद्भुतरसविरोधित्वान् । एकचूलके मत्स्यकच्छपयोर्विरोधाभासस्तु सप्तपि न
 स्फुट इत्याहुः । यदित्यिति । अतएव वृत्तौ ‘क्वचित्स्फुटालकारविरहेऽपि न
 ’ इत्यत्र स्फुटेत्युक्तं । अलकारत्वं च चमत्कारविरोधजनकत्वगर्भ-

यत्सौधशृङ्गाप्रसरोजरागरत्नप्रभाविस्तुरितः शशाङ्कः ।

पौराङ्गनावक्त्रकृतावमानो जगाम रोषादिब लोहितत्वम् ॥ २ ॥

मेवेति 'अत्रावत्रप्रज्वलत्यग्निरिव प्राज्यः प्रोद्युक्तसत्येष धूमः' इत्यादी (३४५ उदाहरणे) न काव्यत्व, सत्यप्यनुमानेऽलङ्कारपठिते इत्याहुः " इत्युच्यते । इदमत्र निष्पन्नं १ सरसं स्फुटालङ्कारसहितं, २ सरसं अस्फुटालङ्कारसहितं, ३ सरसं अलङ्कारशून्यं, ४ नीरसं स्फुटालङ्कारसहितं, ५ नीरसं अस्फुटालङ्कारसहितं, ६ नीरसं अलङ्कारशून्यं । एते पदभेदाः । अत्र सम्मटमते प्रथमद्वितीयचतुर्थपचमानां काव्यत्वं । प्रदीपमते आदितश्चतुर्णां काव्यत्वम् । यदित्थित्वादिमते प्रथमद्वितीयचतुर्णामेव काव्यत्वमिति । अत्र उपरेक्षास्वरूपालङ्कारो अनुप्रासः साप्तालङ्कारश्च तदुक्तं "सभावनास्यादुत्प्रेक्षा" "विषयभेदतादृश्यरजन विषयस्य यन् रूपकं तन्" "वर्णनाम्यमनुप्रासः" इति । अस्मिन् चोद्देशितमष्टौकप्रितमं विना सर्वाणि उपजातिवृत्तानि सप्तशतं छन्दोमन्त्रयो इन्द्रज्योत्स्नवज्रयो-
लक्षणे लिखित्वा "अनन्तरोदीरितलक्षमभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" अन-
सरोदीरितलक्षमभाजौ नाम इन्द्रज्योत्स्नवज्रभालक्षणभाज्याविषयम् । यद्यन्यत्रादौ तगण-
प्रपुञ्जः ॥ च धनापहरणफलकः । उक्तं च "मो भूमिभिर्गुहः प्रिय दिशति, यो
वृद्धिं जलं चाविलो, रेऽग्निर्मध्यत्तुर्विनाशमविलो देजाटन सौत्यग ॥ सो ध्यो-
मातलपुर्णनापहरण जोर्कादज मध्यगो भधश्री यद्यउज्ज्वल मुसगुदनेनाक आयु-
श्लिल" इति तथा तत्रैकमे अथ यदि देवापुष्टकलो गण काव्यादौ कृतं तत्र-
शार्गार्थं द्वितीयो गण सोप्य । तत्र मगनगणौ मित्रसहो मगन यगणी भृत्यौ
जरादुदासीनी तदावरी नीची च तदुक्तं "मनो मित्रे भयो भूयादुदासीनीं जरी-
स्मृती ॥ तदावरीर्नयतांही हेयावेती मर्वापिभि" इति । प्रकृते तु द्वितीयोपि
शत्रुशरं द्वितगण एव तथाच तत्रैव अमे "शत्रो शत्रुभवेचंद्रिगुणगतदितो नाय-
कस्यैव नारी । देसोद्रास विधत्ते कथयति च फलं विगतो नागराजः" इति एव च
दुष्टधन्यपादादौ तगणनिवेशोऽनुक्त इति प्राप्तं तथापि "अधरे परिष्ठाप्ये तु
नायको भूतिभूचरति" इत्युक्तत्वात् प्रकृते संवत्सिदायकावर्गस्यादौ प्रयोगात् न
दोष उक्तं च भामहने "अवगांतपतिभेवति मुदिबर्णाप्पवज्रतानि" इत्यादि किं
च अर्गीदिति सत्तत्त्वपरमसंगतपरप्रज्ञबोधकं अगूपातो प्रयोगेन सर्वं दोषा
निराहता भवति । एतदपि तेनैवोक्तं "देवतावाचछः छरदा ये च मश्रादि
वायछा ॥ ते सर्वे शैवनिष्ठास्तुर्निवितो गगनोऽग्रि वा" इतिदिह । इत् आरम्य
एवदगभि परिसंख्यायुतौ वर्गमपि ॥ १ ॥

यदिति—यस्य अस्ते यथा शेषं शत्रुगदन्ति दोषवती सर्वत्रो वर्त-
माने पुद्गाव "होयैऽग्री शत्रुघरन्" इत्यमरः तेषां यानि शत्रूणि विह्वल-
येन भग्नानि तत्त्ववर्धनियानि नरोदरागरत्नस्य सर्वत्र विह्वलानि येषां

कृत्वापि सर्वस्य मुदं समृद्धं वा हर्षाय नाभूदभिसारिकाणाम् ।
निशांसु या काञ्चनतोरणस्य रत्नांशुभिर्मिश्रतमिस्रराशिः ॥ ३ ॥

परागाणि तानि च तानि रत्नानि च तत्र खचितानि पञ्चरागरत्नानीति यावत् तेषां
‘या प्रभा रुचिः तथा विच्छुरितः समिधः श्चं प्राधान्यसान्त्वोद्य ’ शोणरत्न
लोहितकः पञ्चराग ” इत्युभयप्राप्यमरः “ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ ” इति
हैमः “ स्युः प्रभाद्रुचिस्त्विह्मा ” इत्यमरः शशः शंकः चिन्हं यस्य स
प्राशांकः चंद्रः यद्यपि शशः मृगविशेषः “ गंधर्वः हारभो राम मृगरोगवयः
शशः ” इत्यमरात्तथापि अत्र मृगसामान्यवाचित्वमेव अतएव चंद्रपर्यायेषु
“ रत्नोर्मुगांकः कलानिधिः ” द्विजराजः शराधरः इत्युभयविधामरोक्तिः संग-
च्छते । लोहितारवेण तमुत्प्रेक्षते—पौरैवादिना । पुरे नगरे भवाः पौराः “ तत्र-
भव ” इति अण् भागिका इत्यर्थः तेषामंगनाः श्रियः “ अंगारकल्याणे ” इति
मामादित्वात् न प्रत्ययः । तासां वपश्चाणि मुखानि तैः कृतः अवमानः अवहा
यस्य तथाभूतः “ विशेषासवगनाभोधः ” “ वक्त्रास्येवदनं तुल्यं ” लीलावमा-
ननावहा ” इत्यमरः । रोषात् क्रोधात् “ कोपक्रोधाभयरोषावित्यमरः । लोहितारव
आरक्तस्य भावः लोहितारवं “ तस्य भावस्त्वतली ” इतिरवप्रत्ययः “ लोहितारोहिती
रक्तः इत्यमरः । जगामेव प्रापेव गच्छते रनयतनपरोक्षगूलेति । इव सारदः उपप्रेक्षया
तथा च वाच्योपप्रेक्षेय तदुक्तं “ मन्त्रे दक्षे ध्रुवं प्रापो मूलमिहोवमादिभिः ॥ उपप्रेक्षा-
व्यज्यते शार्दूलविक्षाब्धो विनारदा ” इति बिच शीघ्राप्यग्निरानप्रमाया विष्णुरणस्य दक्ष-
दक्षिणेऽसंबंधेति दक्षधर्षणनात् संबधातिशयोक्तिरिय उच्यते च “ संबधातिशयोक्तिः
• स्यात् अयोगे योगइत्यनमिति । अनया वातिशयोक्त्या पुरीत्यशीधानां आयुस-
तत्वं चोत्पत्ते । तेन च अलौकिक सौंदर्यं पुण्यां व्यज्यते इत्यलंकारवस्तुश्रुतिः ।
अतएव एतन्वाक्यस्य क्वनिप्रधानत्वात् उत्तमत्वं तदुच्यते वाक्यप्रकारे “ इत्युत्त-
ममतिशयोक्तिं व्यंग्ये वाच्योपप्रेक्षेः कथितं ” इति एवमितरत्रापि तत्र तत्र
ऊहनीयं ॥ २ ॥

चीनांशुकैरभ्रलिहामुदग्रभृङ्गाग्रभागोपहितैर्गृहाणाम् ।
 विटङ्ककोटिस्त्रलितेन्द्रस्त्रनिर्मोकपटैरिव या वभासे ॥ ४ ॥
 विटङ्कुरन्तःसरसीमलह्वयं यत्खातहंसः समुदीक्ष्य घग्गम् ।
 सस्मार नूनं दृढकौञ्चकुञ्जमागच्छिदो भार्गवमार्गणस्य ॥ ५ ॥

णोल्लमयूखांशुः” इत्यमरः । मित्राः नाशिताः तमिस्राणामधकाराणां राशयः
 समूहा यया “तमिस्रं तिमिरं तमः” इत्यमरः “राशिर्मेषादिपुत्रयोः” इति हेमः ।
 अत्र अभिधारिकाणां हयोत्पादनाभावसाधनाभिप्रायेण कांचनतोरणेत्यादिवि-
 शेषणदानात् परिकरात्कारः तदुक्तं “अलकारः परिकरः साभिप्राये विशेष-
 मणे” इति ॥ ३ ॥

चीनांशुकैरिति । या अयोध्या अत्र आकाशं लिहतीति अभ्रलिहि तेषां लिह
 आत्मादने अस्मात् सुपते उपपदे “क्विप् च” इति क्विप् उपपदसमासः । आकाश-
 स्पर्शितामित्यर्थः गृहाणां सद्यनां “एहं मेहोऽवसित वेदमसद्य” इत्यमरः शृगाणां
 शिखराणां अग्रभागः ऊर्ध्वभागः “शृंगं प्राधान्यसान्वोष” इत्यमरः तस्मिन्
 उपहितैः स्थापितैः आतपे शोषणार्थं निहितैरिति यावन् उपपूर्वाद्धातेः कर्मणि
 क्तः “दधातेर्हिः” इति आदेशः । चीनानि एतन्वातीयानि अंगुष्ठानि वस्त्राणि
 अपवा चीनस्य देशविशेषस्य संबंधीनि अंगुष्ठानि वस्त्राणि चीनदेशस्यवस्त्राणां
 मयुष्टयस्यात् चीनांशुक इत्युक्तं तैर्हेतुभिः “हेतोः” इति तृतीया “चीनो देशगत-
 तु” इति हेमः विटङ्कानां कपोतपालिकानां “कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुष्टकं”
 इत्यमरः । कोटयः अक्षयः “श्रियः पात्यत्रिकोटयः” इति कोटो । तागु रसालिनाः
 प्युताः एतादृशा ये इद्रेण गृष्टाः उन्मृष्टाः शोषणार्थं सविता इत्यर्थः ये निर्मोकपटाः
 आकाशवस्त्राणि सैरिव “निर्मोको व्योम्नि वस्त्राद्दे मोक्षके उपरंक्षुके” इति हेमः ।
 वभासे शुशुभे भागु दोर्ता तिद् । यस्याः गृहाणां शिखरेषु निहितैर्चीनांशुकैः
 हेतुभिः इद्रेण आकाशे आतपे शोषणार्थं निहितैर्वस्त्रैः सामीप्यान् यस्याः विटङ्क-
 कोटिरस्यातिशैरिव या वभासे इति तात्पर्यं । नेमनि अपस्तनानि वस्त्राणि हिनु
 स्वर्गवाणिभिः आलपशोषणार्थं आकाशे दत्तानि यानि तानि वस्त्राणि सामीप्या-
 दयः रसालितानि इति यावत् । एतेन तस्यगृहाणां अन्तुष्य प्यनितं । उग्रेष्ठा-
 संघारः ॥ ४ ॥ इदं ययामति व्याख्यातं कृतं एतद्वेषुया अभिर्क्ष मनोहारि
 उपलब्धं भेत् स्वीकर्णम् ॥

दिराहुरिति । यावन्तद्वयः यस्या अयोध्यायाः वानं पुष्करिणी तस्यवती
 हंसः मत्तः । एतत् इत्यत्र कन् अचकारणे इत्यमरः कर्मणि क्तः जनगनेने क्त
 “पुष्करिणीं तु मत्तं स्यात्” इत्यमरः “हंस एतन्मत्तगोक्षि” इति मेदिनी
 वस्तुतस्तु अत्र अन्तुष्येन दोग्धनया परिष्ठा कृष्टे अतएव निटटर्टैकमप्य
 अन्तुष्यं स्वराजः समस्तः । अतः वानेभ्यो मत्तं मत्तुस्तेजः “हंसो वान-
 त्तुष्यं स्वराजः समस्तः । अतः वानेभ्यो मत्तं मत्तुस्तेजः” इति मेदिनी

आलिङ्ग्य तुङ्गं वडभीविटङ्गं विधाणितात्मज्वनि पुष्करेषु ।

यत्सौधकान्तेरिष संविभागं चमे सितं शारदमञ्जुवृन्दम् ॥ ९ ॥

त्वान् युवतिशब्दः इकारात्तः आप्रोति तथापि तिप्रत्ययात्तात् सर्वतोक्तिमर्थोदिति
 टीपि योतेः शत्रुतान्धीपिवा युवतीशब्देऽपि साधुरेव अतएव 'युवतीकरनिर्ममित
 दाधि इति प्रयोगः संगच्छते । विधाना विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म
 गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् हुषाम् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः ।
 विधाता विश्वसृष्टिभिः" इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयति रमते एषु वा
 रत्नानि "रमेस्त च" इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेदुशीति नेद्' । 'रत्नं
 स्वजातिभेदेऽपि मणावपि नपुंसकं' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्व-
 कोदधातिः करणार्थकः तस्मात्कर्मणि चः 'दधार्हिः' इति व्यादेशः 'रत्नैर्निर्मिता
 इवेति यावत् । नपुंसः शरीरस्य 'गात्रं वपुः संहनन' इत्यमरः प्रकर्षे उत्कर्षे आपुः
 आपुः आप्रोतेतिङ् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षासमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशीर्षं
 ह्यादिना । प्रकृष्टाः बालाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः
 प्रवालशीर्षाः "बालोऽप्येवमुच्छयोः" । शिखीन्दीवेरकचयोः" इति हैमः
 "उत्तमांगं शिरः शीर्षं" इत्यमरः पक्षे प्रवालानि विह्वलानि शीर्षाणि यासां ताः
 "प्रवालोल्ली किल्लयेवाणादृढे च विह्वले" इति विश्वः । सुवर्णं सुवर्णो अर्थात्शिरः
 यस्य तत्सुवर्णं 'वर्णोद्विजादीश्रुतार्दा' इत्यमरः एतादृशं वदनं सुखं 'वपास्ये
 वदनं सुखं' इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हेम 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं' इत्यमरः तद्रूपं
 वदनं बहस्यं बहति धारयति इति बहस्यः बहतेः धारयतादुगितथेति टीप्
 दाण्ड्यनोरिति जुम् । मुक्तामयांगवयवाः मुष्यः उद्दिशता. आमया रोगा यैः ते
 'रोगम्याधिगतामयाः' इत्यमरः अगानि हस्तादीनि अवयवाः अगुप्तादयः
 अवयवा अंगावयवा इति पदेन अंगप्रत्ययानि गृह्यते, मुक्तामया अंगावयवा
 यासां ताः तद्योक्ताः पक्षे मुक्तामया शैतिकप्रभृताः 'मुक्तायविह्वलः पुंसि'

आसन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युन्निभा काञ्चनपिञ्जरासु ।
'मुहुः पताकासु तता विवृत्तिस्ततान तोपं शिखिनामुदग्रम् ॥१०॥
यत्र क्षतोद्द्विहततामसानि रक्तादमनीलोपलतोरणानि ।
प्रोधग्रमोर्द्धां विद्युर्विम्बामिर्नारीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥११॥

कृत्वन् शरत्कालिकमित्यर्थः, अत्राणां मेघानां वृन्दं समूहः कर्तुं 'अश्रमेधो वारिवाहः'
'श्रियो तु संहतिर्वृद्'मित्युभयप्राप्यमरः तुंग उर्ध्वं 'उच्चप्राशप्रतोदप्रोच्छि-
'तास्तुंगे' इत्यमरः वदन्त्याः चन्दालायाः विटङ्कः कपोतपालिका 'वदभीचदशा-
लिका' इति प्रिकाङ्गोपः 'विटङ्क पुत्रपुंसक' इत्यमरः शिरोगृहोपरिष्ठतकपोत-
पालनार्थकृतपंजरविशेष इत्यर्थः । आलिंग्य उग्रशुभ्रं सन्ध्येति यावत् पुष्करेषु
वायव्याङ्गुलेषु 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वायव्याङ्गुले जले' इत्यमरः आत्मनः
स्वस्य प्वनिः रवः 'प्वनिश्चानरवस्वना' इत्यमरः । विश्रान्तः दत्तः आरमप्वनि-
र्थेन श्रम दाने शिजतात्कर्मणि वतः 'विश्रान्त वितरणं स्वर्शनं प्रतिपादन' इत्यमरः ।
प्रतिप्वनिः अवकाशविशिष्टस्यले निष्पद्यते इति लोफप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु
आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाद्युपाधिभेदेन बहुवचनं ।
परमाः सौधाः राजसदनानि यत्तीथाः 'सौधोऽन्वीराजसदनं' इत्यमरः तेषां कतिः
शोभायाः 'शोभाकातिर्गुतिः उभिः' इत्यमरः । सविमर्षं सविमर्षं वमे इव
जप्राहेव । अन्योपि अन्यस्मै किञ्चिददाय सरमान्कविद्रुप गृह्णाति तद्रूपं सौधा-
कारेषु स्ववचनं समर्थं तेभ्यः गितस्त्वं शारद् अश्रवृन्दं जप्राह इव । अतिशयो-
क्त्याप्रेक्षालकारी लक्षणं सूत्रतः ॥ ९ ॥

आसन्नेति । यस्यां नगर्यां । काञ्चनपिञ्जरासु आसन्नजीमूतघटासु जीमूतानां
मेघानां घटाः समूहाः घट् सपाते घटादयः दितः इति पित्वात् 'विट्टिदादि-
'योऽर्' इत्यर् प्रत्ययः । आसन्नाः सञ्चित्वाः जीमूतपटा यावत् तासु 'सर्मापि-
निकटासन्नसत्तिष्ठे' इत्यमरः । काञ्चनपिञ्जरासु काञ्चने क्षुण्णं तद्रजिराः पीताः
काञ्चनेन पीता इति वा तासु पताकासु प्वजेषु 'पताकावर्जयतीत्याक्षेपत-
त्त्वजमश्रियाभिर्यमरः । विशेषेण चोतते इति विद्युन्तया निभा मुग्या 'सतिर्त्सी-
दामिनि विद्युन्' 'निमयेकाशनीकाश' इत्युभयप्राप्यमरी । निहतिः मिथ्याप्यायः
मुहुः बारवारं 'मुहुः पुनः पुनः सशब्द' इत्यमरः । शिखिनां शिखा वृद्धा अरि-
नेयो ते शिखिनः मयूतः 'शिखावतः शिखी वेद्यी' इत्यमरः 'प्रप्रादिभ्योर्' इति ।
उदग्रं उर्ध्वं अनिशदिलमिति यावत् तोपं सतोय सन्तानं दिनरत्नार तनुवि-
हारे णि । काञ्चनीयासु अश्रितिरुपताकासु मेघानामासन्नवर्तिन्यात् विद्युन्नेव
मयूतानां सतोयानि इत्यर्थः । आसन्नमेघानि मयूता इत्यर्थः । अतिशयो-
क्तिरिति । अतिशयोक्तिरितिमात्रं अतस्त्वं तन्मते तु 'स्यान्मुनिर्वागिदरेत्य-
दाकाङ्क्षितम्' इति ॥ १० ॥

यमेति । यामानिति यत्र 'समन्दाय' नवेनश्रोत्रिणमये इति पुनश्चः ।

स्वविम्बमालोक्य तत्तं गृहाणामादर्शमित्तौ कृतवन्ध्यघाताः ।
रथ्यास्तु यस्यां रदिनः प्रमाणञ्चकर्मवामोदमरिद्विपानाम् ॥ ६ ॥

म्यर्थे तत्रापि सरसी मदीति" नार्तिके दक्षिणापवे महांति सरांसि सरस्य इत्युक्ते
इति महामाष्योक्तेः 'कासारः सरसी सर' इत्यमरेकतेषु सरसी शब्दोपि महासरे-
नरवाची अस्ति तत्र भीतं लोकात् गौरादित्वान्दीष् । दिदृक्षुः प्रष्टुमिच्छुः कन्-
दक्षिः प्रेक्षणे सन्नतात् "सनाशंसमिक्षुः" इत्युप्रत्ययः । अंतःसरसीमित्यत्र
कतृकर्मणोः कृतीति कर्तरिषष्ठी न भवति, दिदृक्षुरिति उप्रत्ययांतयोगेन 'नलो-
काव्ययेति' निषेधात् । अलंघ्यं लंघितुं उलंघितुं शक्यः लंघ्यः न लंघ्यः अलंघ्यः
तौ लभिगती अस्मात् शक्यौ प्यत् प्रत्ययः ननु समासः । वप्र तटे "वप्रस्ताते पुमा-
नक्षी रेणौ क्षेत्रे ष्ये तटे" इति मेदिनी । समुदीक्ष्य विलोक्य समुद्रामीक्षतेः
एषा 'समासेनपूर्वेति' तद्योस्यवादेशः, दृढकौचकुंजभागच्छिदः कौचस्य कौचस्य
कुंजभागः कुजेन निकुंजेन युक्तः भागः कुंजभागः "शाकपार्थिवादीनांसिद्धये
उत्तरपदलोपस्योपसंख्यान" इति उत्तरपदलोपः दृढकासौ कौचकुंजभागश्च त छि-
नतीति तस्य "द्वैलासे धनदावासे कौचः कौचोभिधीयते" इति बृहदारण्यकी,
"भागोरूपार्थके भाग्यैकदेशयोः" इति मेदिनी । यद्यपि शाकपार्थिवादिगणपार्थं
विनापि कुंजभागेत्यत्र पृष्टीतस्युरयो भवतुं शक्यः तथापि दृढमिति विशेषणस्य
सार्थक्याय शाकपार्थिवादित्वं स्वीकृतं । तथाहि दृढमिति विशेषणं तावत्
न कौचस्य तस्य दार्ढ्यनिवतत्वात् । नापि कुंजशब्दस्य असंभवात् नापि
कुंजभागस्य असंभवादेव इदं च कुंजशब्दस्य लतादिसमूहपरत्वमभिप्रेत्योक्तं ।
यदि ॥ "निकुंजकुंजी वा लीले लतादिपिहितोदरे" इत्यमरेण कुंजशब्दस्य लता-
दिपिहितस्यलवावित्वात् तस्य च दृढत्वविशेषणसंभव इत्युच्यते तदा मध्यमपद-
लोपिसमास विना पृष्टीतस्युरयेपि ह्ययोजनमिदं । भूयोः गोत्रापत्य भार्गवः परशु-
रामः "अप्यपकवृष्णि कुरुष्यथ" इत्यण् तस्य मार्गणस्य मार्गयति अन्वेययति
लक्ष्य इति मार्गणः शरः तस्य 'कलंबमार्गणशराः' इत्यमरः । नूनं निश्चयेन सस्माद्
आदध्यौ । मार्गवमार्गणस्येत्यत्र "अधीगर्षदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । स्मृ आप्याने
इत्यस्मात् अनद्यतनपरोक्षे भूते लिट् ॥ ५ ॥

स्वविम्बमिति । यस्यां अयोध्यायां रथान् बहतीति रथ्याः तामु 'तद्बहति
रथयुगप्रास' इति यत् । गृहाणां सन्ननां आदर्शानां दर्पणानां भित्तिः कुण्डं
तस्यां दर्पणे मुकरादर्शा 'भित्तिः ली कुण्डं' इत्यमरौ । तत्तं विस्तृतं महदिति
यावत् तनु विस्तारे षतः अनुनासिकलोपः स्वेषां विबं प्रतिविब स्वाविब आलोक्य
विलोक्य कृतः निष्पादितः बंधः निष्कृतः घातः तादृशं यैः आदर्शं वास्तवप्रति-
भापातानां कथ्यत्वं 'बध्योऽपलोपकेशी च' इत्यमरः प्रशस्तौ
श्री येषां ते रदिनः 'अतद्दिनं ठनी' इति प्रशंसायां इतिः 'रदना दशना दंता

हमीकभागं सितहर्म्यश्रुते विरुध्य मन्देन समीरणेन ।

वीर्यीकृतं बालमृणालशुभ्रं करोति यत्र ध्वजरुत्थमम्रम् ॥ ७ ॥

अद्यालक्षीर्षा वदने सुवर्णे मुक्तामयाज्ञावयवा वहन्त्यः ।

यस्यां युवत्यो विहिता विधात्रा रत्नैरिवापुर्वपुषः प्रकर्षम् ॥ ८ ॥

रदाः' इत्यमरः रदिनः दतिनः मदेन गर्वेण आमोदः हर्षः य 'आमोदो गधहर्षयोः'
 वति मेदिनी । अरिद्विषानां द्वाभ्यां छुंङातुं द्वाभ्यां पिबतीति द्विषाः मुपीतिकः
 भरयः दान्नवः से य से द्विषाः प्रमाणं प्रमिमीति इति प्रमाणं प्रमातारं ज्ञातारमिति
 यावन् दृश्यत्पुटोषहस्यमिति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् प्रीयत्व लोकात् 'लिंगमशिष्य
 लोकाध्यायात् लिंगस्य प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेण ता प्रमातृषु' इत्यमरः मदामोदमिति
 पुंलिङ्गस्य विशेषणत्वे प्रमाणशब्दस्य 'वेदाः प्रमाण' इति वन् विशेषणत्व भवत्येव ।
 'लिंगसंख्याभिर्भेदेपि विशेषणविशेष्यता विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणाविशेष्ययोः'
 इत्युक्तेः । आदर्शमिति यत् करिभिरात्मन वृत्त सत् गर्वहर्षेणैव कृतं । गर्वाभावे ॥
 आदर्शं दान्नदृष्टिना कथमपि असम्भवात् ताडनं नैव सम्भवति अतः दान्नदृष्टिना
 ज्ञाता गर्वहर्ष एव भवति ते इति तात्पर्यं । मदेनैव ताडनं कृतयतः मदे हि विचा-
 रासंभवात् इति यावन् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

समेति । यत्र सत्यां नगयोमित्यर्थः “सप्तम्यञ्चत्” इति प्रत् प्रत्ययः ।
 चासगुणालक्ष्मं, चास शिशुः स्वस्वमिति यावत् यत् मृणाल विध “गुणालं
 विधं” इत्यमरः तदिव द्रुम श्वेतं “शुद्धद्रुमशुचिभेत” इत्यमरः सितहृम्यंशुये
 धितं पांशुं क्षुपसा भवति तमिति यावत् यत् हृम्यं धनिनां चासगुह “हृम्यादि
 धनिनां चासः” इत्यमरः सल यत् शुभ सिधरं “शुभ प्राधान्यचान्द्रोष”
 इत्यमरः तस्मिन् धर्मकमाय सप्त आसक्तः एकमायः एकदेशः यस्य सदेन
 अस्तेन “मूढास्पापदुर्निर्माणा मदाः” इत्यमरः सम्पत् इतं सत्पत्तीति समीरणः
 चायुः अनुदातोत्थ इत्यर्थादिति युष् तेन । “समीरमादसमदन्तगन्धान्धममीरणा”
 इत्यमरः । विदुष्य आदुष्य दीर्घादुत् अदीर्घमपि दीर्घं चयने तथा इत् दीर्घे-
 आसत्” इत्यमरः विरतारितमिति यावत् दीर्घसम्पत् इति रितयोमेति चिन्ः
 ‘अस्यच्यो’ इत्योच्ये “उद्योदिषिषाण्य” इति गतिपला “कुमतिप्रादयः”
 इति समागः । सन्दहायुना दि अत्र प्रगुने भवति इति द्रुमसिद्धयेत्, एतादृश
 अत्र मेघः ‘अत्र मेघो वारिवाह’ इत्यमरः अत्रहृम्यं अत्रहृम्यं केतनात् इत्तं
 कार्यं “विभावाहृयोः” इति कृपाटो यदप्, करोति निष्पादयतीत्यर्थः ।
 करोतेत् अत्राययोपुनः । यत्तदहृम्यं नृणां प्रथमतः सन्दहात्वाहृटे अत्र पञ्चाक्षे
 अत्रहृम्यं । अत्रपि अत्रहृटे संवत्त्रिंशोति तेन च हृम्यं सत्पत्तुम्
 अत्रिं हृम्यं सत्पत्तुम् इत्युच्यते ॥ ७ ॥

इदानीं भगवत्पुत्रोऽस्मिन्नाह पुनर्यजमानः । प्रकृतं यज्ञं । दास्यं कर्तव्यम्
युक्तं तद्वत् । यद्यपि तादे पुनः कवे । यन्मित्रादिभिर्विशेषैः

आलिङ्गय' तुङ्गं वडभीविटङ्गं विश्राणितान्मन्वनि पुष्करेषु ।
 'यत्सौधकान्तेरिषं संविभागं वप्ने सितं शारदमन्मृदुन्दम् ॥ ९ ॥

स्वाच् युवतिशब्दः ईकारितः आप्रोति तयापि तिप्रत्ययात्तात् सर्वतोक्तिप्रयोजितं
 ढीषि योतिः शत्रतान्ढीषिवा युवतीशब्देपि साधुरेव अतएव 'युवतीकरनिर्मथितं
 दाधि इति प्रयोगः संगच्छते । विधात्रा विदधाति क सेति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म
 गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् डुधान् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः ।
 विधाता विश्वसृष्टिषिः" इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयंति रमंते एषु वा
 रत्नानि "रमेस्त च" इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेदुशीति नेद्' । 'रत्नं
 स्वजातिभेदेपि मणावपि नपुंसकं' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्व-
 षोदधातिः करणार्थकः तस्मात्कर्मणि कः 'दधाहिः' इति व्यादेशः 'रत्नैर्निर्मता
 इवेति यावत् । वपुषः क्षरीरस्य 'गात्रं वपुः संहनन' इत्यमरः प्रकर्षं उत्कर्षं आपुः
 आपुः आप्रोतेर्लिङ् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षासमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशीर्षं
 स्यादिना । प्रकृष्टाः बाणाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः
 प्रवालशीर्षाः "बालोऽन्नेभ्येभपुच्छयोः" । शिशोः हीवेरकचयोः" इति हेमः
 "उत्तमांग शिरः शीर्षं" इत्यमरः 'पदे प्रवालानि विह्वलानि शीर्षाणि यासां ताः
 'प्रवालश्री किल्लयेवाणादडे च विह्वले' इति विश्वः । सुवर्णं सुवर्णो अर्धाङ्गीरः
 यस्य तत्सुवर्णं 'वर्णोद्विजादीशुद्धार्थं' इत्यमरः, एतादृशं वदनं मुखं 'वक्त्रास्ये
 वदनं मुखं' इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हेम 'स्वर्णं सुवर्णं कनक' इत्यमरः तद्रूपं
 वदनं बहिर्य बहति धारयंति इति बहस्यः बहतेः शत्रतादुगितश्चेति शीप्
 दाज्यनोरिति शुम् । मुक्तामयांगाययवाः मुक्ताः उद्भिस्ताः आमयाः रोगा यैः ते
 'रोगाभ्याधिगदामयाः' इत्यमरः अगानि हस्तादीनि अवयवाः अंगुल्यादयः
 अथवा अगावयवा इति पदेन अंगप्रत्ययानि एष्यते, मुक्तामया अंगावयवा
 यासां ताः तपोक्षाः पक्षे मुक्तामया मौक्तिकप्रभुराः 'मुक्तापविह्वमः पुति'
 इत्यमरः 'ताप्रकृतवक्त्रेणमयमिति मयट्प्रत्ययः' अंगावयवा यासां ताः । गन्धप्र
 प्रवालशीर्षा इत्यादि विशेषणीः तत्तदवयवानां तत्तद्व्यवहृतत्वं प्रतिपादयते मुक्ता-
 मयांगा इत्यत्र तु प्राचुर्यमयदा मुक्ताप्राचुर्यमेव बोध्यते न तु मुक्ताकृतत्वं, प्रा-
 चुर्यं च आपिपयमेव तेन च मौक्तिकानामाधिक्य इतरवस्तुनः अस्यात् एव च
 केवलमुक्ताकृतत्वाभावः राष्ट्र इति चेन्न, चिन्मये ब्रह्मेति च अत्र स्वार्थेभ्यदिति
 गृह्यते । स्वार्थं मयटि प्रमाणं तु तत्पिप्पा इत्यत्र कृदतिङि-यादिवन् एकवचनेनेह
 निबद्धि बहुवचनं कश्चिद्व्यस्मिन्नपि अर्थे अन्येपि तत्पिप्पा भवन्ति इति बोधनायै
 अन्त्यार्थे टिप्पणस्येन अन्यो प्रामो मयटिका इत्यर्थकः प्रथमरापवनाटकीयः
 'पंगच्छने । एवं चेदं तत्पिप्पा इत्यत्र दादरत्ने इति दिक् । उपेक्षा-
 शेषदुःशाकलंकाराः । 'नानार्थसमयः शेषो वर्ण्यत्वम्योमवाधिनः' इति ॥ ८ ॥
 आतिभेदेति । मिते शुभं वरदि मयं पारवं कःमात्मं बाधिका 'सधिवेतेति

धासन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युन्निभा काञ्चनपिञ्जरासु ।

‘मुहुः पताकासु तता विवृत्तिस्ततान तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥ १० ॥

यत्र क्षतोद्द्विहिततामसानि रक्ताश्मनीलोपलतोरणानि ।

क्रोधप्रमोदीं चिदधुर्विभाभिर्नारीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥ ११ ॥

शृङ्खलान् शरत्कालिकमित्यर्थः, अभ्राणां मेघानां वृद्धसमूहः कर्तुं ‘अभ्रमेघो वारिवाहः’
 ‘खियां तु संहतिर्वृद्ध’ मित्युभयप्राप्यमरः तुल्य उच्यते ‘उच्यते’ शब्दप्रतीतिद्वारा
 ‘सास्तुंगे’ इत्यमरः यदभ्याः चन्द्रालाभाः पिटकः कपोतपालिका ‘यदभीचन्द्राला-
 लिका’ इति त्रिकाङ्गोपः ‘पिटकं पुष्पपुष्पक’ इत्यमरः शिरोगृहोपरिष्ठितकपोत-
 पालनापेक्षतर्जजरविशेष इत्यर्थः । आलिंग्य उपगुण्य सक्थ्येति यावत् पुष्करेषु
 वायव्याङ्ग्येषु ‘पुष्करं करिहस्ताग्रे वायव्याङ्ग्ये जले’ इत्यमरः आत्मनः
 स्वस्य श्वनिः स्वः ‘श्वनिश्चानरवस्वना’ इत्यमरः । विधाणितः दानः आत्मन्वनि-
 र्देन धनदाने शिञ्जितायमंगिवत् ‘विधाणन वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादन’ इत्यमरः ।
 प्रतिप्यनिः अयकादाविशिष्टस्यते निष्पद्यते इति लोकाप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु
 आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैक्येऽपि घटमटाद्युपाधिभेदेन बहुवचन ।
 यस्याः सौधाः राजसदनानि यत्सौधाः ‘सौधाऽन्वीराजसदनं’ इत्यमरः तेषां कतिः
 शोभायाः ‘शोभाकातिच्युतिः छविः’ इत्यमरः । सविभाषं सविभक्तिं यत्र इव
 यत्रादौ । अग्नौऽपि अन्यस्मै किञ्चिदप्रदाय सरमात्कचिद्गुणं गृह्णाति तद्वत् सौधा-
 काशेषु स्वस्वनिं समर्थं तेभ्यः गितस्वं सारदं अभ्रवृद्धं जगद् इव । अतिशयो-
 क्युपदेशालङ्कारौ लक्षणं मृगत ॥ १ ॥

आलिङ्गय' तुङ्गं चडभीविटङ्गं विधाणितात्मन्वनि पुष्करेषु ।
 'यत्सौधकान्तेरिध संविभागे वने सितं शारदमभ्रवृन्दम् ॥ ९ ॥

स्वाद्य युवतिशब्दः 'इकारतः' आप्रोति' तथापि तिप्रत्ययात्तात् सर्वतोक्तिमर्थादिति
 ङीप् योतेः शर्जतान्दीपिवा युवतीशब्देऽपि साधुरेष अतएव 'युवतीकरनिर्मितं
 दाधि इति प्रयोगः समच्छते । विधात्रा विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म
 गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् दुधान् धारणे इत्यस्मात् तुच् प्रत्ययः ।
 विधाता विश्वसृष्टिभिः" इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयति रमते एषु वा
 रत्नानि "रमेस्त च" इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेदुशीति नेद्' । 'रत्नं
 स्वभातिभेदेऽपि मणावपि नपुसक' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्व-
 षोदधातिः करणार्थकः तस्मात्परमणि कः 'दधार्हिः' इति ह्यदेशः 'रत्नैर्निर्मिता
 इवेति यावत् । वपुषः शरीरस्य 'गात्र वपुः चंहनन' इत्यमरः प्रकर्षे उत्कर्षे आपुः
 आपुः आप्रोतेतिङ् । रत्ननिर्मितत्वोपप्रेक्षासमर्पणाय युवतीः विदिनष्टि प्रवालशीर्षं
 स्यादिना । प्रकृष्टाः बाळाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः
 प्रवालशीर्षाः "वालोल्लोभमपुच्छयोः" । शिरीन्दीपेरकचयोः" इति हेमः
 "उत्तमांग शिरः शीर्षं" इत्यमरः पक्षे प्रवालानि विह्वलानि शीर्षाणि यासां ताः
 "प्रवालोल्ली किल्लयेवाणादहे च विह्वले" इति विश्वः । शुक्लं सुशुक्लं अर्थाद्भीरः
 यस्य तरङ्गवर्णं 'वर्णोद्भिजादीश्रुतादी' इत्यमरः एतादृशं वदनं मुखं 'नवास्ये
 वदनं मुखं' इत्यमरः पक्षे शुक्लं हेम 'स्वर्णं सुवर्णं कनक' इत्यमरः तद्रूपं
 वदनं बहिर्यः बहति धारयति इति बहिर्यः बहतेः दात्रतादुगितयेति ङीप्
 दाण्डयनोरिति शुम् । मुष्णमयांगाययवाः मुष्णाः उद्भिक्ताः आमयाः रोगा येः ते
 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः अर्गानि हस्तादीनि अवयवाः अंगुष्ठावयवः
 अङ्गवा अंगावयवा इति वदेन अंगप्रायगानि गृह्यते, मुष्णामया अंगावयवा
 यासां ताः तपोष्ठाः पक्षे मुष्णामया मौक्तिकप्रचुराः 'मुष्णयविह्वलः पुष्टि'
 इत्यमरः 'तत्प्रवृत्त्यवनेमवष्टिनि मयदृश्वययः' अंगावयवा यासां ताः । नन्वत्र
 प्रवालशीर्षा ह्यादि विशेषणैः तत्तदवयवानां तत्तद्वनवृत्तयः प्रतिपाद्यते मुष्ण-
 मयांगा इत्यत्र तु प्राप्नुयंमयतः मुष्णप्राप्नुयंमय बोधने न तु मुष्णावृत्तयः, प्रा-

धासन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युन्निभा काञ्चनपिञ्जरासु ।

‘मुहुः पताकासु तता विवृत्तिस्ततान तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥१०॥

यत्र क्षतोद्धिततामसानि रक्तादमनीलोपलतोरणानि ।

क्रोधप्रमोदीं विद्युर्विभामिर्नारीजनस्य अमती निशासु ॥११॥

कृन्वन् शरत्कादिकमित्यर्थः, अश्राणां मेघानां वृद्ध समूहः कर्तुं ‘अश्रमेपो वारिवाहः’
‘श्रियां तु संहतिर्वृद्ध’ मित्युभयप्राप्यमरः तुग उच्च ‘उच्चप्राशस्तोदमोन्निष्ठ-
तास्तुये’ इत्यमरः वदन्त्याः चन्द्रशालायाः पिटकः कपोतपालिका ‘वदन्तीध्रता-
लिका’ इति त्रिकांशेऽन्वयः ‘विटकं पुनपुनक’ इत्यमरः शिरोगृहोपरि कृतकपोत-
पालनार्थं कृतपजरविशेष इत्यर्थः । आलम्ब्य उपशुष्य सन्त्येति यावत् पुष्करेषु
याद्यभाङ्गमुत्प्रेषु ‘मुक्करं करिहस्तामे वाद्यभाङ्गमुत्प्रेषे जले’ इत्यमरः आत्मनः
स्वस्य प्यनिः रषः ‘प्यनिश्चानरवस्वना’ इत्यमरः । विप्राणितः दत्ताः आत्मप्यनि-
र्भेन ध्रुव दाने निर्जन्ता कर्मणि यत् ‘विप्राणन वितरण स्पर्शनं प्रतिपादन’ इत्यमरः ।
प्रतिप्यनिः अवकाशविशिष्टस्यले निष्पद्यते इति लोकाग्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु
आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशास्यैकत्वेऽपि घटमटाद्युपाधिभेदेन बहुवचन ।
पस्याः सीधाः राजसदनानि यत्सीधाः ‘सीधोऽश्वीराजसदन’ इत्यमरः तेषां कान्तिः
शोभायाः ‘शोभाकान्तिर्गुणतिः उच्यते’ इत्यमरः । सविभाग सविभक्तिं वदे इव
जगद्गोप । अन्योपि अन्यस्मिन् विविचिप्रदाय तस्मात्सर्वेषु गृह्णाति तद्वत् सीधा-
काशेषु स्वस्वनि समर्थं तेभ्यः मितस्त्वं शारद अश्रवृद्ध जगद् इव । अतिशयो-
क्त्युरप्रेक्षालङ्कारी लक्षणं तद्वत् ॥ ९ ॥

आशुप्रेति । यस्यां नगरी । काञ्चनपिञ्जरासु आसन्नजीमूतघटासु जीमूतानां
मेघानां घटाः समूहाः पट्ट सफाते घटादयः पितः इति पिचान् ‘विद्धिदादि-
भ्योऽङ्’ इवङ् प्रत्ययः । आशुप्राः समिष्टाः जीमूतघटा यासां तासु ‘समीपे-
निष्ठासमसमिष्टे’ इत्यमरः । काञ्चनपिञ्जरासु काञ्चनं क्षुण्णं तद्वत् पिञ्जराः पीताः
काञ्चनेन पीता इति वा तासु पताकासु भ्रजेषु ‘पताकाभ्रजदनीत्यन्वयेतन्नं
‘भ्रजमत्रियामिभ्रजः’ । विभेदेण चोच्यते इति विद्युन्निभा निभा मुन्या ‘तादृसी-
सामिनि विद्युः’ ‘निभसज्जानीकाय’ इत्युभयप्राप्यमरः । विवृत्तिः मिथ्याप्यासः
मुहुः कांफारं ‘मुहु पुन पुनं शश्वत्’ इत्यमरः । शिखिनां शिखा चूडा अरि-
नेषां ये शिखिनः मयूराः ‘शिखावत् शिखी केधे’ इत्यमरः ‘मोःपादि-पथेति’
इति । उदमे उथं अनिर्नायितमिति यावत् तोष यतोऽयं तन्मन विगस्तार तनुवि-
स्तारे णि । काञ्चनपिञ्जरासु अश्रुतिहस्तासु मेघानामात्मनोऽन्वयात् विद्युद्भ्रमेण
मयूराणां यतोऽनिरास इत्यर्थः आशुमेघदर्शनेन मयूराद्व्यवर्तानि प्रसिद्धिः ।
अश्रावे अनिरासोऽपि अश्रुमय अश्रुजलं तन्मन तु ‘स्यस्त्वितिप्रतिपदेहस्त-
दश्रावृत्तिप्रसङ्ग’ इति ॥ १० ॥

अश्रेणी । आत्मप्यनिः यत्र ‘समन्वयान्’ कर्तव्यमोदुन्निभाये इति पुनरावः ।

तत्राभवत्पृथक्किरयामिधानो यर्ता भुवो मानुनिमः प्रमथैः ।
क्षत्रान्वयैर्विभ्रदलक्षमन्यह्मनाथमानं जयमानमोजः ॥ १२ ॥

आद्यौ क्षतानि नाशितानि पश्चादुद्धृतानि परिपोषितानि क्षतोद्धृतानि 'पूर्वकाले
ति' समासः । तमसां समूहः तामसानि 'तस्य समूह' इत्यण् क्षतोद्धृतानि
तामसानि यैस्तानि रक्षाश्मनीलोपलतोरणानि रक्षाः रक्षवर्णाः ते च ते उपलाश्च
नीलोपलाः रक्षरत्नानि नीलवस्त्रहरत्नानि तेषां तोरणानि बहिर्द्वाराणि कर्तृणि
'तोरणोड्गी' बहिर्द्वारं इति कोशः । विभाभिः विशिष्य रक्षाः कृष्णवर्णाश्च भासश्च
विभासः ताभिः निशासु रात्रिषु 'निशानिशीविनी रात्री' ल्यमरः । भ्रमतः
भ्रमति चरतीति भ्रमन् अटतः नारीणां स्त्रीणां जनः लोकः तस्य क्रमेण कौधप्रमोदी
क्रोधः क्रोधः प्रमोदो हर्षः 'कोपकोषामपर्येयमुत्प्रीतिः प्रमोदो हर्षः' इत्यमरौ । वि-
दधुः चक्रुः विपूर्वाद्घातेर्लिट् । रात्रिषु अचरन्तीनामभिचारिकाणां रक्षमणीकृततो-
रणप्रकाशेन लोकानां स्वरूपज्ञानभीत्या क्रोधः नीलमणीकृततोरणजन्मनीलित्रा
स्वरूपाच्छादनात् हर्षे इति शेषः ॥ ११ ॥

इत्थं एकादशभिः श्लोकैः अयोध्यां पुरीं वर्णयित्वा कथां प्रस्तोतुं दशरथनामानं
राजानं वर्णयति । तत्रेति । तदस्यामिति तत्र अयोध्यायामित्यर्थः तच्छब्दात्तत्-
स्याजस्र । पक्षिरथामिधानः पक्षितरथइत्यनेन मुन्यार्यत्वान् दशरथपदं गृह्यते
'पक्षिरथोपिदशमं' इत्यमरात् पक्षितरथइत्येवमिति । इत्यनेन वैतादृशप्रमोहाः
चंपूरामायणे 'पपात निःसंहः पक्षिरथः इत्यादयः । तन् अभिधानं नाम यस्य' आ-
नन्दान्द्वैअभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । प्रमोदः प्रतापः 'त प्रतापः प्रमा-
थश्च यत्तत्रः कोदादृजश्च' मित्यमरः । मानुनिमः मानोः सूर्यस्व निमः तुल्यः 'मानूर-
दिमदिवाचरी' 'निमश्चकाशनीकाश' इत्युभयप्राप्यमरः । क्षत्रान्वयैः क्षत्राणां क्षत्रि-
याणां अन्ययो देवा इति । 'सततिर्गोप्रजननकुलान्यभिजनान्वयी' इत्यमरः एतन्नीवि-
शेषणे बहुमीदादिति द्वापश्चात् व्यधिकरणो बहुमीहिः । अपवा क्षत्राणामन्ययः
परंपरा इत्यर्थः शैरल्लभ्यं संविमुमुक्षुर्धनुं अहं तप्यं न सप्यं कल्लभ्यं तं धातोः
अहंलोभ्यं इति कर्मणि अयत् नप्यतामासः क्षत्रभिर्नुषयनीयमिति यावत् । अन्य-
ह्मनापमाने नापते आचरते तप्तापमान अन्येषां इतरेषां शत्रूणामित्यर्थः इमा
पृथ्वी तरयाः नापमानं शत्रुभूम्येदिनृ इत्यर्थः अत्र शेषे पृथ्वी मुन्येति समासः
पृथ्वी समापस्तु पूरणगुणेति निविष्टः एतादृशं ओजः वस्त्रं 'ओजो दीप्तिवस्त्रे'
इत्यमरः । जयो विजयः मानः सौर्यवीर्यापमिमानः अन्ययोः समाहारः जयमानं
तत्र विभ्रत् विभ्रमि धारयति विभ्रतंसंदिशविभीषातदि अभ्यासार्थं नाभ्यस्ता-
रिति उपमायाः । जयमानं ओज इत्यनयोः 'नामर्थं पुरातन' इति वत्
विनापि गमुजयः । भुवः पृथिव्याः भूतो विभ्रमि पातयति धारयति इति वा
॥ १२ ॥ अथर्व आशीर्वाक्येनेत्येव । भनुयात्तत्कारः ॥ १३ ॥

असङ्गमानो मनुजेश्वराणां मान्यो गुणज्ञो गुणजैर्मनोहे ।

दिशो यशोभि शरदभ्रशुभ्रैश्चकार राजा रजतावदाता ॥ १३ ॥

जिगीषुरभ्यस्तसमस्तशास्त्रज्ञानोपरद्वेन्द्रियवाजिवेगः ।

आजावजप्यानजनन्दनोऽन्त स षड्विध पूर्वमसौ विजिग्ये १४

तमेव त्रयोदशभि स्लोकैः वर्णयति । असङ्गमान इति । न खड्ग अर्ध अविच्छिन्नइत्यर्थे 'सजोऽर्थ ऐक्षवे' इति हैम । एतादृश मान सकार शौर्याद्यभिमानो वा यस्य मनुजेश्वराणां मनो राजविशेषात् जाता मनुजा मनुष्या 'पचम्यामजातौ' इति जनेहं । ईशितु शीलमेवा ते ईश्वरा 'स्थेशभासपिच्छसोवरचू' इत्यनेन इशोर्वरचू । मनुजानाभीश्वरा इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष । तेषा राज्ञामित्यर्थे मान्य मानयितु पूजयितु योग्य माय मानयतेधुरादेरतोमत् इति यत् गुणज्ञ गुणान् सध्यादय तान् जानातीति 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्यय उपपद समास एतादृश राजा राजतेसां राजा 'कनिन्युकुवि' इत्यनेन कनिन् प्रत्ययः दशरथ गुणजै गुणैश्च सध्यादिगुणैश्च शौर्यादिगुणैश्च वा जातानि गुणजानि पूर्ववत् उप्रत्यय 'शौर्यसध्यादिकेगुणा' इत्यमर । मनोहं मजुलं 'मनोह मजु मजुल' इत्यमर । शरदभ्रशुभ्रे शरद शरदतो अभ्राणि मेघा 'अभ्रमेधोवारिवाह' इत्यमर । तद्वच्छुभ्रे श्वेतै 'शुभ्रशुक्ल' उचिश्चेत् इत्यमरः । यशोभि कीर्तिभिः । यश कीर्ति समज्ञा च इत्यमर । दिश काष्ठा 'दिशस्तु ककुभ काष्ठा' इत्यमर । रजतावदाता रजत रूप्यमिश्र अवदाता सिता 'अवदात्त सितो गौरो' इत्यमर । चकार करोतेर्लिङ् यशस श्वेतत्ववर्णेन कविसप्रदायसिन्धु । तथाच भारतवर्षा 'तस्यां वसन् पांडुरुदारः विक्रम प्रजामन पावयन् प्रशासनात् । यश प्रकाशैर्यमुनासस्त्रीसस्त्रीनिनायः स्लोक निजनामवाच्यता' इत्यादि । अत्र प्यनुप्रासालकारः उपमालकारश्च तत्क्षण 'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरसति' इत्यादि ॥ १३ ॥

जिगीषुरिति । जेजुमिच्छु जयते सप्रतात् 'सनाशसमिक्षु' इत्युप्रत्यय 'सन्लिटोर्जे' इति कृत्व जयेच्छुरित्यर्थः । अभ्यस्तानि यानि समस्तानि निखिलानि शास्त्राणि तेषां ज्ञान कृष्णस्य कृतिरिति वत् कर्तारि षष्ठीय तत्कर्तृक ज्ञानमित्यर्थे तज्जन्यमिति यावत् तेन उपरुद्धा निरुद्धा इन्द्रियाण्येव हृषीकाण्येव वाजिन अस्या तेषां वेगो रसो येन 'विश्वमशेष कृत्स्न समस्तनिखिलखिलानि निशेष' इत्यमर । 'रुक्मिणि विषपीद्रिष' 'वाजिकाहर्षपथ' 'वेगस्तरसी शु रय' इत्यमरः । शास्त्रजन्यज्ञानेन निरुद्धेन्द्रियवेग इत्यर्थ एतादृशोऽजनन्दन नन्दयति आरुहादयति इति नन्दन 'नद्यादित्वात्पु' । अजस्य एतप्राप्तो रघुपुत्रस्य नन्दन पुत्र 'नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैम स अर्धो दशरथ आर्जो युदे 'समिन्वादि समिधुध' इत्यमर । जेजुं शक्या जप्या 'शक्यप्यौ शक्यार्थे' इति शक्यार्थो

दण्डस्ततस्तस्य भुव जिगीषो कम्प वितन्वन् विहिताङ्गमर्हः ॥
तापैरुहेतुस्त्रिदशाधिपस्य दिश उवरस्तीव्र इवाविवेश ॥ १६ ॥
समुद्रमुल्लङ्घ्य गतस्तदीयस्तेजोऽभिधानो गुरुरग्निराशिः ।
नितान्तसन्तापितपूर्वकाष्ट प्रोत्स्येदयामास नृप कटाहे ॥ १७ ॥

सोऽनुण ' इत्यमर । न तेने नाऽकारीयं तनोते कर्मणि लिट् द्वित्व अभ्या-
सलोपश्च । सकलविषयभोगानुवृत्त्येपि स असतुष्टत्वेन अधिकदेशानां स्वायत्ती-
करणेऽनलस आसीदित्यर्थः । ' असतुष्ट द्विज नष्टा सतुष्ट क्षत्रयभाव ' इति
न्यायान् । श्लेषाऽनुप्रासावलकारौ ॥ १५ ॥

नेन असुखत्वं न तेने इति यदुक्तं तत् विस्पष्टमिदं चतुर्निवन्धुरादौ तावत्
प्राजयमाह । दण्ड इति । तत् अयोध्यापुरीनिवासानन्तरं भुव पृथ्वी जिगीषो
जेतुमिच्छु जिगीषु तस्य जयते स्रजताडुप्रत्यय सलिलोज्जरिति कृत्व तस्य
दशरथस्य दण्ड दम ' साहसं तु दमो दण्ड ' इत्यमर त्रिदशाधिपस्य तृतीया
दशा यौवनारत्या येषां ते त्रिदशा देवा अत्र वृत्ती त्रिशब्दो पूरणप्रत्ययातार्थक
शब्दशक्तिस्वाम्यान् त्रिविष्टपवत् तेषां अधिपतीत्यधिपः सुप्रीतियोगविभा-
गान् कप्रत्यय तस्य इदंस्व दिशकाष्ठां प्राचीमित्यर्थः तीव्र दारुण उवर इवऽऽवि-
वेश प्राविशत् । उवरो यया सर्वाङ्ग व्याप्नोति एव जिगीषोस्तस्य दण्ड प्राचीं
व्याप । तत्र दण्डउवरयोर्विशेषणानि कप वेषधु वितनोतीति वितन्वन् विपूर्वात्त-
नोतेर्लट् शप्तादेश एतद्दण्डं शत्रुकणक इत्यर्थः उवरोऽपि कृपमुत्पादयतीति मुप्र-
विद्धमेतत् । पुनश्च विहिताङ्गमर्ह अगानां राजविशेषाणां मर्दं मर्दनं नाशइत्यर्थं
विहितं कृतं अगमर्दोयेन उवरपक्षे अगानां शरीराणां मर्दं क्षोदनं । तापैरुहेतु
तापस्य दुःखस्य एकं मुष्टय हेतु कारण ' एकं मुग्यान्यकेवला ' ' हेतुर्नाकारण
धीज ' इत्यमरौ ' तापं सतापे कृच्छ्रे च ' इति हेम अत्रापि श्लेषालकार ॥ १६ ॥

समुद्रमिति । तदीय तस्य दशरथस्य अथ तदीय ' त्यदादीनि च ' इति वृद्धस-
श्रवणत्वं ' तस्येति' इत्यर्थः ' वृद्धाच्छं समुद्रं मुद्रया मर्यादया सह वर्तते इति समुद्र
सं सागर ' समुद्रोन्धिरकूपार ' इत्यमर । उपप्य अतीत्य उत्पूर्वात्पठतेः क्तोन्यप् ।
गतं यात तेजोऽभिधानं तेज प्रताप इति अभिधानं नाम यस्य ' तेज प्रमाधे
दीप्तौ च ' इत्यमर । गुरुं महान् । नितान्तं अत्यन्तं सतापिता सताप प्रापिता पूर्वा
काष्ठा दिशा येन पक्षे नितान्तं अत्यन्तं सतापितं दण्डं पूर्वकाष्ठं काष्ठस्य पूर्वं पूर्व-
काष्ठं येन एतादृशः स्थापित इत्यत्र, नष्टेर्गिन्तत्तत्, कर्मणि, च्च् व्याख्या, सताप,
शब्दात् ' तदस्यसनातमिति तारकादित्वादितच् प्रत्यय । पूर्वकाष्ठ इत्यत्र
' पूर्वापराधरेति ' एकदेशिसमास । एतादृशं अभिराशिं अग्ने चहे राशिं समु-
दाय कटाहे द्वीपविशेषे तैलादिपाकपात्रे च ' कण्डो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे ।
रूपे कण्डह कूर्मपृष्ठे च महिषीशिरां ' इति विश्व । ' द्वीपस्य च प्रमेदे च कटाहः ।

भुजङ्गसम्प्रार्थितसेव्यवेला काञ्चीगुणाकर्षितसार्धलोका ।

दिग्दक्षिणा कर्कशायत्तमोम्या चेदयेव भुक्ता नृवरेण तेन ॥ १८ ॥

इत्यभिधानं नृप नृपातीति नृप त राजान 'आतोऽनुपसर्गेति क' नृपमिति
जात्यैकवचन अभितापयामास पीडयामास । पक्षे सतापयामास तपतेर्णिजताहिद् ।
अत्रतापरूपोऽमि समुद्रमतिक्रान्तं सन् द्वीपस्थान् नृपान् करेण पीडयामास ।
एतेन दशरथस्य महापराक्रमित्वं समादृत्य च ध्वनित । श्रेयस्वरूपकावल्कारी तच्च-
क्षणं तु प्रागेवोक्त । इच्छितोत्सेदवामास इत्यपि पाठः तत्रापि उक्तार्थ-
एव तात्पर्यं ॥ १७ ॥

इदानीं तस्य राज्ञः दक्षिणादिनिवजयं वर्णयति । भुजगेति । नृवरेण नृणां मनुष्याणां
वरं श्रेष्ठं तेन सवधसामान्ये पृष्टी न तु निर्धारणे येन निर्धार्यते यतो निर्धार्यते यच्च
निर्धार्यते एतन्नितयोपादानेन एव इयं प्रवर्तते प्रकृते च निर्धारणे हेतोरनुपादानात्
सा न प्रवर्तते । स्पष्टं चेद् महामाये । तेन दशरथेन कर्मा वेदयेव वेशेन नेपथ्येन
सपादिनी 'कर्मवेद्यापत्' इति यत् । कर्मवेद्यापत् इति पाठे तु वेशे वेदयावाटे
मवा इति वेदया वारवनिता दिगादिभ्यो यत् इति यदेव न्याय्य 'वेशो वेदयावाटे
गृहे । नेपथ्ये च' इति मेदिनी । 'वारली गणिका वेदया' इत्यमरः तद्वत् दक्षिणा
दिक् भुक्ता उपभुक्ता पालिता च दिग्वेदयोः साम्यमेव विशेष्ये १५४८णि ।
वेदयापक्षे भुजगेन विज्ञेयं 'भुजगो भुजगे विज्ञे इत्यभिधानात् तेन सम्प्रार्थिता
सेविता उपभोगस्तु अर्हा सेव्या उपभोगार्हा 'ऋत्तोर्ण्यत्' एतारसी या वेत्ता समय-
सा सेव्यवेला रतिप्रमय इत्यर्थः भुजगसम्प्रार्थिता सेव्यवेला यस्या सा । दिक्पक्षे
भुजेन योगेन गच्छतीति भुजगा 'गमे घुपिवाच्य' इति खखि तस्य 'सखडि-
द्रावाच्य' इति दिक्पक्षेन दिक्वाटिलोपः । तं धर्मं सम्प्रार्थिता याचिता सेव्या
येवाहं मेला समुद्रतीरं यस्यां मलयानिललोमेन सर्वं यत्सखिपिसमुद्रस्य तीरं
सेव्यते इति तात्पर्यं । 'वेत्तापुपत्तिर्वा काले घीमनीश्वरभोजने ॥ अत्रिष्टमरणा-
मोभिरस्तीरनीरविस्मरणो' इति द्रिष्टम् । वेदयापक्षे कर्षिता मेरुमाया 'क्षीदृजां
मेखला कर्षी' इत्यमरः । तस्या गुणा मनोहरत्वादयः तत्तरो वा तैराकर्षिता
काट्टा समीपं प्रापिता इत्यर्थः । तस्यां अर्थे यने कटिता तार्था धनिका
इत्यर्थः 'अर्थेभिर्धेपरं वस्तु' इति शेषः । ते च ते लोका जना ते सार्धं तेन
'लोकास्तु भुजगे जने' इत्यमरः कर्षीगुणाकर्षिता सार्धं तेन कयासा । दिक्पक्षे
कर्षिता एतन्मन्त्रपुर्यां गुणं धर्मधाराध्यायत्वादयः पुरागुणं री आकर्षिता
सार्धं मदीभूता समस्तो जना वा सार्धं जना वेदियजनगुणैः इति यावत् यथा
ता । इदं च कटोरं महाशक्तिं पावत् च कर्षी यत् प्रयत्नं तेन लोका जना-
भोग्या । दिक्पक्षे कर्षिता सार्धं तेन मेरा ये यस्या प्रयत्नः ते भोग्य-
ताया । इति तस्य तात्पर्यं । पुष्पं च यत् मन्त्रं त्रिधा तस्य यत्नः सार्धं

विनिर्जितोऽयस्य शरेण घातं लब्ध्वासुरासुप्रघसायुधस्य ।
आत्मानमन्यैरसमानमानं मेने मनस्वी युधि यावनेन्द्र ॥ १९ ॥
तेजच्छ्रेणाथ हुताशनेन धीवासरम्यं प्रददन् तुरष्कम् ।
धूपैरिघासक्तगतैर्यशोभिराशीयमन्तं सुरभीचकार ॥ २० ॥

आत्मानमेव मयतीति तात्पर्यं । 'कर्कशो निर्दये कूरे कपिन्यकृष्णायो । इक्षी साः
इसिके कासमदंके परये हटे' इति हेम । इलेपोपमे डलकारः ॥ १८ ॥

इदानीं पश्चिमदिग्जय वर्णयति विनिर्जित इति युधि युध्वे सुरविहृधा असुराः
नमयो विरोधः असुराणां दैत्यानां असव प्राणा 'युधि भूयसव प्राणा' इति
कोश ते प्रथमा । भोजन येषां तानि 'उपसर्गऽद्' इत्यनेन प्रे उपपदे अत्ते
कर्मणि अप् 'यवपोध' इति घस्त्रादेश । एतांशानि आयुधानि प्रहरणादीनि
यस्य 'आयुध तु प्रहरणं' इत्यमर । अस्य दशरथस्य शरेण बाणेन 'कलबमार्ग-
णशरा' इत्यमर । घात ताडन हतेर्भावे यम् लुप्या विनिर्जितोऽपि पराजितोऽपि
मनस्वी प्रशस्त मनः यस्य 'भूमनिंदाप्रशसेति प्रशसायां' अस्मायामेधास्त्रजोविनिः
इति विनि रंभीर इत्यर्थं यावनेन्द्र यवनानां समूहो यावन तस्य इन्द्र अधिपति
अथवा यवनदेशविशेषा त एव यावना प्रज्ञादिवात्स्वार्थे अण् तेषामिन्द्र अ-
धिपति पश्चिमदिग्धीपति राजविशेष आत्मान एव अन्यै इतरनृपै न समान
तुल्य अद्यमान अनुस्य मान सन्कारो यस्य ॥ असमानमान अनुस्यसन्कारं
मेने मनुनेरम् । मदद्वय पराजये प्राप्तेऽपि स्वतुल्येभ्य स्वस्य श्रेष्ठत्वमस्त्येव
इति मेने इत्यर्थः । एतेन दशरथस्य अतीव महत्त्वं चिन्तित अनुप्रासालकारः ॥ १९ ॥

इदानीमुत्तरदिग्जय वर्णयति । तेज इति । अथ पश्चिमदिग्जयानतर
'मगलानतरारमप्रशक्तास्त्वैष्योमथ' इति कोश । तेजः प्रतापं छले छद्म यस्य
'छल छद्मस्त्रलितयो' इति त्रिकोणकोशे तेजोरूपेणेत्यर्थं हुताशनेन दूयते इति
हुत हविर्द्रव्य तन् अशन यस्य तेन अग्निना । धीवासरम्यं प्रिय लक्ष्म्या वायु
निवाय स्थितिरित्यर्थं तेन रम्य मनोज्ञ पक्षे धीवायो वृक्षधूपः 'धीवायोवृक्ष-
धूपे स्मात् पङ्कजे मधुमुदने' इति मेदिनी तेन रम्य मनोज्ञ प्राणतर्पण इति
यावत् एतादृशं तुरष्क उत्तरदिक् यस्य देशविशेष सिन्धुक्षेत्रात्मकं सुगन्धिद्रव्यविशेष च
'तुरष्क विशुद्धे स्लेच्छजाती देशान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्या । प्रददन्
प्रदहतीति सतापयनीनि पत्ने भरमीकरोतीति प्रदहन् अथवा उभयप्रापि भरमी-
करणमेवार्थ एतादृशं प्रकरणप्राप्तो राजा असक्तगते म सक्त अयस्य नृपुण्ड्रे
भावे च अयस्य यथास्यास्तथा गते याति धूपैरिव मयपिनाचिकामि 'धूपैर्वर्णा-
स्तानिवा' इति त्रिकोणकोशः । यस्तानि किर्त्तानि 'यसाः कीर्तिं समूहं नि' इत्यमर ।
मात्राय आशानां दिशां भय अङ्गीय तद्देशमिष्यं वृक्षात् ॥ १९ ॥
पितृमित्रार्थं अतः प्रथमं ॥ १९ ॥ १२२ अथवा पत्ने सुगन्धि अथवा ।

परेषुवात्यापरिवृंहितोऽस्य क्रोधाभिधानो युधि चित्रमानुः ।
 आताम्रनेत्रच्युतवारिवर्षरानायि शान्ति रिपुकामिनीनाम् ॥२१॥
 तस्यैकबाणासनमग्नशत्रोरालोकभूमी चरणारविन्दे ।
 आसेदतुः सर्वनरेन्द्रमौलिरत्नप्रभालक्तकमण्डनानि ॥ २२ ॥

‘आत्’ कृत्वस्तिथोयेति चि प्रत्ययः अस्य च्चौ इति ईत्वं वेरपृक्तस्येति वेलां
 ‘मुरभिर्हंमिचंपके । जातिफलेमातृमेदे रम्ये चैत्रयसंतयोः । शुगधौगवि
 इति हेमः । श्लेषः उपमा चेत्यलंकारौ ॥ २० ॥

एष पूर्वादि चतुर्दिग्निवज्रयमुच्चत्वा पुनरपि तमेव वर्णयति । परेष्विति ।
 मुळे परेषां शत्रूणां इषवः बाणाः वातानां समूहो वात्या ‘पाशादिभ्योः’ इत्य-
 नेन समूहे य प्रत्ययः परेष्व एव वात्या तया परिवृंहितः बधितः प्रहृष्ट हृष्टौ
 इत्यस्मान्कर्मणि कः शत्रुबाणपातेन बधिन इत्यर्थः अस्य दशरथस्य क्रोधः क्रोधः
 अभिधान नाम यस्य एतादृशः चित्रमानुः चित्राः विचित्राः मानवः मरीच्यो
 यस्य स चित्रमानुरभिः ‘सूर्यबन्धो चित्रमानू’ इत्यमरः । कर्म अतिशयितः कामः
 यासां ताः कामिन्यः अनने सविलासार्थं ‘ध्वनितं’ ‘कामिनी वामतोचने’ इत्यमरः
 रिपूणां शत्रूणां कामिन्यः तासां ‘रिपुर्वैरी सपरानरि’ इत्यमरः ईषताम्राणि
 रक्तानि आताम्राणि कुणतिप्रादय इति समासः आताम्राणि च तानि नेत्राणि
 च तेभ्यः च्युतानि गालितानि साधनं कृताबहुलमिति समासः । बारीणां
 उद्दकानां वर्षाणि वर्षणानि ‘मयादीनामुपसंहयानमिति वृषपातोर्गांवे अर्-
 प्रत्ययः ‘आपः स्त्री भूतिवार्क्यारि वृष्टिर्वर्षण जीवन’ इत्युभयप्राप्यमरः । आ-
 ताम्रच्युतानि एतादृशानि यानि वारिवर्षाणि उद्दकवर्णानि रिपुनायैधुनात्रैरिति
 यावत् शान्तिं शम शांभ्यते क्तिने अनुनाशितस्य विशालेशिरि दीर्घः । आमायि
 आमायि । आर् पूर्वान् नयते कर्मणि ट्ठि विणि तलोपः । अत्र नयतेर्द्विकर्म-
 कात् चित्रमानुरूपप्रधाने कर्मणि ट्ठत् । तदुक्तं ‘गौने कर्मणि, दुग्धारे, प्रधाने
 भीरुद्वन्द्वौ’ इति । अत्र कर्मण्यर्थः ॥ २१ ॥

लोकस्तदीये भुवि हारगारे कीर्त्तिप्रदाने प्रविजृम्भमाणे ।
अभिन्नकोशं कुमुदं निरीक्ष्य मुमोच चन्द्रोदयशक्तितानि ॥ २३ ॥
समस्तसामन्तनृपोत्तमाङ्गान्यध्यास्य तस्योन्नतवृत्ति तेजः ।
जज्वाल चूडामतपधरागरागच्छंशविस्फुरणच्छलेन ॥ २४ ॥

चरणे 'करणे स्युद्' ते अरविदे इव कमले इव 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' व्याघ्रादि-
त्वात्समासः चरणारविदे कर्तृणि नराणां मानवानां ईशाः अधिपतयः सर्वे च ते
नरेशाः राजान. तेषां मौलय. किरीटा. 'चूडकिरीटो' इत्येवेषां रत्नानि मन्यः
तेषां प्रभा छवि. अलक्तकस्य यावत्स्पर्शमङ्गलानि भूषणानि 'नरेशमौलिरत्नप्रभा
एव अलक्तकमङ्गलानि 'परिष्कारो विभूषणं मङ्गलं' इत्यमरः तानि कर्माणि आसे-
दन् प्रापन् आद पूर्वात्सदोर्लट् तसि अनुसि एत्वाभ्यासलोपौ । अनेन तस्य
सर्वराजवंदितत्वेन सभादत्त्वं स्पष्टीकृतं । अत्र तस्यैकवाणासनमिति पाठो यद्यपि
'दृश्यते तथापि वाणासनमित्येव पाठो युक्त. अर्थसंगतः इति प्रतिभाति ।
अत्र तस्य चरणे सर्वराजैर्वन्दिते इति वक्तव्ये एवं भङ्ग्यतरेण तस्यैवार्थस्य
प्रतिपादनात् पर्यायोक्तमलङ्कारः तदुक्तं 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यतरा-
थममिति ॥ २२ ॥

लोक इति । लोकः जनः 'लोकस्तुभुवने जने' इत्यमरः । भुवि भूम्या
'भूर्भूमिरुचलान्ते' इत्यमरः । हारः मुक्तावली तद्गद्गारे अवदाते 'हारोमुक्तावली'
'अवदातः सितो गारो' इत्युभयत्राप्यमरी । तदीये तस्य दशरथस्य अर्थ
तदीयः तस्मिन् तत्सम्बन्धिनीरम्यः वृद्धाच्छः । कीर्त्तः यशसः प्रदानः विस्ताराः
तदुविस्तारे भावे षष् प्रविजृम्भमाणे प्रकर्षेण विजृम्भते स्फुरतीति विजृम्भमाणः
जवि पूर्वाभृभते कर्तारि शानच् प्रस्फुरति सतीत्यर्थः 'यस्य च भावेन भावल-
क्षणं' इति सप्तमी । कुमुद चन्द्रविकासि कमल 'सिते कुमुदकरवे' इत्यमरः
भिन्नः स्फुटितः कोशः कुङ्कुमल. यस्य तदिभिन्नकोश भिन्नकोश विकसितं न भव-
तीति अभिन्नकोश अविकसितमित्यर्थः 'कोशोऽङ्गीकुङ्कुमले खड्गपिधाने' इत्यमरः
निरीक्ष्य अवलोक्य चन्द्रस्य उदयः आविर्भावः तस्य शक्तितानि शकाः नपुंसके
भावे कः । मुमोच तस्याज ॥ २३ ॥

समस्तेति । तस्य दशरथस्य उग्रतेषु उन्नेषु उदर्वितेषु च शक्तिः वर्तनं यस्य
'शक्तिर्जीर्तनजीवने' इत्यमरः एतादृश तेजः प्रभावः 'तेजः प्रभावे दीप्ता च'
इत्यमरः समताद्रवा. सामताः भवार्यं शैथिल्य 'अध्ययानां भमाये दिलोपः'
इति दिलोपः । सामताः मांडलिका एतादृशा ये नृपाः राजान 'नृपभूपमहीक्षिताः'
इत्यमरः । समस्ता निखिल्या ये सामतनृपा तेषामुत्तमाङ्गानि उत्तमानि च तानि
मुल्यानि च तानि अगानि च अवयवाः शिरोसीनि यावत् 'सर्वेषु मात्रेषु
शिर प्रधान' इत्युक्ते. 'उत्तमाङ्ग शिरः शीर्ष' इत्यमरः । चूडाः शिखा.

महेन्द्रकल्पस्य महाय देव्याः स्फुरन्मयूखा सरणिर्नवानाम् ।
 पावृक्षयान्ते त्रितपन्नकोशे मुक्तेषु मुक्ताविततिर्विरेजे ॥ २७ ॥
 लीला गतेरत्र निसर्गसिद्धा मत्तो न दन्ती मुषितो न हंसः ।
 इतीव जङ्घायुगले तदीय चक्रे तुलाकोट्यधिरोहणानि ॥ २८ ॥

एवं कोट्यैव समयं विशाहकाल आनार वा 'समया' शपथावारकालसिद्धात
 विद् 'इत्यमर । विदित्वा ज्ञात्वा मन्हे अमे समक्ष प्रत्यक्षं अक्ष्य समीप-
 भेति विप्रदे 'अध्यय विमर्शयनेन समास 'प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्य इति
 । मत्तो न दन्ती' इत्यनेन कल्पः । दशरथस्य देव्या कृतमिषेकाया सरया 'देवीकृता-
 मिषेकाया' इति कोश । स्फुरतीति स्फुरतः स्फुरते शतृप्रत्यय देदीप्यमानाः
 मयूखा त्रिष यस्या सा एतादृशी नखानां नखराणां सरणिः श्रेणि 'सरणि
 श्रेणिमार्गयो' इति हेम पत्रयो कमल्यो कोटीकुड्मलौ जिती अभिभूता अर्धा-
 निजशोभया पत्रकोटी येन एतादृशे द्वौ अवयवौ यस्य तत् इव 'द्वित्रि-यां तप-
 द्याप्यवेति तपस्यामजादेश पादयोश्चरणयो इव द्वितय तस्य अवे महाय
 उरस्रवाय पूजयि इत्यर्थ 'मह उद्भवउत्सव' इत्यमर मुक्ता त्यक्ता अपितेति
 यावत् मुच्यते मोक्षणे कर्मणि क । मुञ्जानां मीनिघनां विततिरिव पण्डिरिव
 विरेजे द्युप्ते । राजदीप्ती कर्नरि त्तिन् 'पर्णा व सप्तानामिति विकल्पेनैवाभ्या-
 सलोपी । उपमालकार' ॥ २७ ॥

तामेव पञ्चदशभिः श्लोके वर्णयित्वा आदौ एकेन पादौ वर्णयति । महेंद्र इति
 महाभासी इत्यमर महेंद्र इत्यनेन कल्पः । दशरथस्य देव्या कृतमिषेकाया सरया 'देवीकृता-
 मिषेकाया' इति कोश । स्फुरतीति स्फुरतः स्फुरते शतृप्रत्यय देदीप्यमानाः
 मयूखा त्रिष यस्या सा एतादृशी नखानां नखराणां सरणिः श्रेणि 'सरणि
 श्रेणिमार्गयो' इति हेम पत्रयो कमल्यो कोटीकुड्मलौ जिती अभिभूता अर्धा-
 निजशोभया पत्रकोटी येन एतादृशे द्वौ अवयवौ यस्य तत् इव 'द्वित्रि-यां तप-
 द्याप्यवेति तपस्यामजादेश पादयोश्चरणयो इव द्वितय तस्य अवे महाय
 उरस्रवाय पूजयि इत्यर्थ 'मह उद्भवउत्सव' इत्यमर मुक्ता त्यक्ता अपितेति
 यावत् मुच्यते मोक्षणे कर्मणि क । मुञ्जानां मीनिघनां विततिरिव पण्डिरिव
 विरेजे द्युप्ते । राजदीप्ती कर्नरि त्तिन् 'पर्णा व सप्तानामिति विकल्पेनैवाभ्या-
 सलोपी । उपमालकार' ॥ २७ ॥

इदानीं जपे वर्णयति । लीलेति । अत्र एतस्मिन्निति अत्र एतच्छब्दशतस्य
 अन्त एतदोऽन्त इत्यनादेश । जङ्घायुगले गते गमनस्य लीला विलास
 'लीलाविलासविषयो' इत्यमर । निसर्गसिद्धा निसर्गेण स्वभावेन सिद्धा
 निष्पन्ना 'स्वभारथ निसर्ग' इत्यमर । अस्तीति शेष 'अस्तिर्भवतीररोऽप्रपु-
 ञ्जमानोऽप्रतीति महाभाष्यान् । मत्त हंसः । दती प्रचरत दंतो यस्य स दती
 'अतद्विदती' इति प्रशसायामिनि नीचेति दीर्घ इतीत्यर्थ 'दती दतार
 लोहस्ता' इत्यमर । म मुषिता न चोरित गतिविषय इत्यर्थादभ्यते । मुष-
 स्तेवे कर्मणिष्ठ । एवं हन् मरास न मुषित । तथोरत्युत्तमगतमदेन अत्र
 चौरांशका । इतीव । एवं मरुति स्वस्मिन्निही म नु चौर्येण मरुत् इति श्लोकात्
 अस्वापदिशुमिव । तदीयं तस्या इह तदीयं जपको प्रभूतयो युगलं युग्मं 'जपा
 नु प्रवृत्ते' इत्यमर युगमा गटस्य कोटि कोन तत्त्वबद्धं शिवयामित्यर्थ एष
 अधिरोहणानि आरोहणानि बहुबचनं पुनः पुनरावृत्त्यप्रदर्शनद्वारा विद्यामदार्म-

दृष्टौ हतं मन्मथबाणपातैः शक्यं विधातुं न निमील्य चक्षुः ।
 ऊरु विधात्रा नु कृतौ कथं तावित्यास तस्यां सुमतेर्वितर्कः ॥ २९ ॥
 तथा हतं तस्य तथा पृथुत्वं यथाऽभवन्मध्यमतिक्षयिण्यु ।
 इतीव बद्धा रशनाशुणेन श्रोणी पुनर्वृद्धिनिषेधहेतोः ॥ ३० ॥

सूचनाय 'तुलामाने पलशते' कोटयुत्कपांटनी सख्यालिपु' इत्युभयत्रापि ईम ।
 तुलाकोट्यधिरोहणादिव्य विश्वासदात्रार्थं करोतीत्येत्यर्थः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन
 ध्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाधित । प्रतिमान-
 समीभूतो रेखो कृत्वावतारित । त्वं तुले सत्यधामाधिपुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्स-
 त्यं वद कस्यापि सक्षयान्मा विमोचय । यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
 शुद्धचेद्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमनयेत्' इति । पक्षे तुलाकोट्यो मजीरयो
 अधिरोहणानि आरोहणानि प्रवेशानिति यावत् 'पादांगद तुलाकोटिर्मेजीरो
 नूपुरोऽक्षिया' इत्यमरः । चक्रे विदधे । उड्डम् करणे कर्त्तरि लिट् । उप-
 क्षालकार ॥ २८ ॥

इदानीं तस्या ऊरु वर्णयति । दृष्टौ इति । दृष्टौ दर्शने अर्थात् तदीयोर्धौ
 दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने तदुद्दर्शने इति यावत् मन्मथस्य मदनं मरुधेतना घप-
 दित्वात् मनभातोर्भावे जिप् 'गमादीनां कौ इति न छोप' 'इत्थस्य पिति
 कृतीति मुक् । मधतीति मध पचादित्वादच् मतो मध, मन्मथ मदन तस्य
 बाणा दारा तेषां पाता पतनानि ते हतं तावित चक्षु नेत्र ईक्षण चक्षुराक्षि-
 नीत्यमर निमील्य ऊरु विधातु कर्तुं न शक्य अत्र ऊर्ध्वं कर्मात् विधानक्रिया-
 येषां न शक्नुक्रियापेक्ष अतएव शक्यो इति न भवति शक्यमिति नपुंसकलिङ्गं तु
 विधानक्रियाविशेषणत्वेन सामान्ये नपुंसकमिति अतएव शक्यत्वात्नेन क्षुत्प्रतिद्वन्द्व-
 मित्यादि महाभाष्यप्रयोगः समगच्छते । अत्र यिकीपितो विशेषविचार अस्मत्कृत
 रत्नावली नाटिकाटीकायां प्रभाष्यायां निरूपणे निरूपितस्तत् एव दृष्टव्यं । विधात्रा
 म्रमणा सौ ऊरु कथं नु कृतौ अत्र नु वितर्कं ' नु वितर्कापमानयो,' इति मे-
 दिनी । इति तस्यां राजमहिष्यां सुमते सुपुमतिः बुद्धिर्दस्य तस्य बुद्धिमत्
 इत्यर्थः । वितर्कं तर्कं भागवत्भूतेत्यर्थं अस् गतिदीप्यदनेनपुष्टयगमादिट् । तस्याः
 सुमतेरिति पाठे तस्या इत्यस्य ऊरु इत्यनेन अन्वयः । २९ ।

इदानीं श्रोणी वर्णयति । तथेति । तथा योग्या तस्य मन्दस्य पृथुत्वं पृथो
 भावः पृथुत्वं विरागतेत्यर्थं 'पृथुर्विज्ञाने मूणः' इति ईप् । तथा तेन प्रधरेण
 तथा 'प्रहारश्चने चाल' इति धातुप्रत्यय इतं अपाज्ज्ञेन प्रकाशनाय त्वमिदमाका-
 क्षायमाह । यथेति यथा येन प्रधरेण पूर्ववदेव यच्छब्दायाः । मयं अस्मत्प्र
 'मभ्य धामन्मं य मज्जोऽहं' इत्यमरः । आक्षिपिष्यु क्षिपिषि तच्छब्दं तत्क्षिपिष्यु
 अक्षिपिष्यु अक्षिप्यु आक्षिपिष्यु आदिममाग इत्यतस्मिन्नि यावत् । भावेत्यप्यु-
 ष्यु

अस्योदरस्य प्रतितुल्यशोभं नास्तीति धात्रा भुवनत्रयेऽपि ।
सङ्गधानरेखा इव सम्प्रयुक्तास्तिन्नो विरेजुर्वलयः सुदृश्याः ॥ ३१ ॥
वयःप्रकर्षादुपचीयमानस्तनद्वयस्योद्धहनधमेण ।
अत्यन्तकाश्यं वनजायतास्यामर्घ्यं जगामेति ममैव तर्कः ॥ ३२ ॥

एतद्धर्मसाधुकारिषु इत्यधिकारे 'भुवथेत्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थेन च कारेण इदं स-
प्राथम्यमिति वृत्त्याशयः' भाष्यानुक्तत्वाच्चित्योऽयं प्रयोग इति धामाणिष्ठाः । अभवन्
आसीन् भवतेलंद् इतीव धोण्या मव्यस्य पृथुत्वापहारान् मर्त्यं क्षीणं जातमिति
वेद्यर्थः पुनः शुद्धः वृद्धिनिषेधहेतोः वृद्धेः वर्धनस्य निषेधः निरोधः तस्य हेतोः
कारणान् 'पृष्टी हेतुप्रयोगे' इति पृष्टी । धोणी कटिः 'कटिः धोणी ककुब्धती' इत्यमरः
रक्षणागुणेन रक्षणायाः मेखलायाः गुणेन सूत्रेण वद्धां वदानिता 'वद्धे सदा-
नित जने' इत्यमरः उपदेशालंकारः ॥ ३० ॥

इदानीं तस्यास्तित्येवलीर्वर्णयति । अयेति । भुवनत्रये भुवनानां विष्टपानां
त्रय त्रितय 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमरः त्रिशब्दात् 'त्रिभिर्भूषा तयस्यायमेति
अयम् । त्रिषु लोके'नपीत्यर्थः अस्य सनिष्टस्य 'इदमस्तु सनिष्टस्य' इत्युक्तत्वात्
उदरस्य कुक्षेः 'विचंडवुक्षीजटरोदरमुद' इत्यमरः प्रतितुल्यासदृशी शोभा कांति-
र्थस्य 'वाच्यलिङ्गासमस्तुल्यः' 'शोभाकांतिः' इत्युभयत्राप्यमरौ । एतादृशं वस्तु
नास्ति इति हेतोः धात्रा प्रकृता 'धाताञ्जयोनिर्मुद्दिण' इत्यमरः राप्रयुक्ताः सम्य-
गप्रयुक्ताः प्रादिप्रमातः सङ्गधानरेखा इव सङ्गधानस्य गणनस्य रेखाः विन्हवि-
रोपाः इव सुदृशाः शोभनाः दत्ता यस्याः सा सुदती राजवती तरशाः 'सरयासु
पूर्वस्येभ्यनुवर्तमाने वयसि दत्तस्य दन् इति दद्यादेशः 'उमित्येति ङीप्' तिस्रः त्रि-
गुण्याकाः वलयः विरेजुः शुशुभिरे । राजतेलंद् मे एव जगदिवादेत्वाभ्यास-
लोपाः । उपदेशालंकारः ॥ ३१ ॥

इदानीं मध्यं वर्णयति । वय इति । वयसः तारण्यस्य यद्यपि 'सगबाल्यादि-
नीर्वयः' इत्यनेन वयः शब्दः बाधादिवयसा वाचकः तथाप्यत्र योग्यतया
तारण्यमेव गृह्यते । तस्य प्रकर्षः उन्मर्षः तस्माद्वेलो 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया' इति
पंचमी । ॥ ॥ अययगो यस्य तद्वयः सनयोः पुचयोः द्वय द्वितय उपचीयमान
प्रवृद्धं पुष्टमिति यावत् उपपूर्वाचिधातोः कर्मकर्तरि लङ् तस्य शानजादेशः एता-
रसा यत्तानद्वयं तस्य उद्धहनधमेण उद्धहनस्य धारणस्य यः धमः श्रेयः तेन
हेतुना 'हेतोः' इति तृतीया वनजायतास्याः वने उदके जात उत्पन्नं 'जीवनं
भुवनं वन' इत्यमरः 'गत्तम्या जनेर्' इतिऽप्रत्ययः वनत्र कमलं तद्वत् आवृते
क्षीपे 'सुदृश दीर्घमात्र' इत्यमरः अक्षिणी नेत्रे यस्याः 'यदुनीहो सगधाशो-
रिति पञ्च 'निर्गोरादिभ्यश्चेते ङीप्' तस्याः राशः मय अवलम्ब अत्र कचपि
अतिशयं अत्यन्तं वृक्षस्य तनोः शयः काश्ये 'इत्यर्धं द्रव्यं दृढं तनु' इत्यमरः

अरालकेद्या अलके विधात्रा विधीयमाने चलत्तुलिकाप्रात् ।
 च्युतस्य बिन्दोरसितस्य मार्गरेखेव रेजे नवरोमराजी ॥ ३३ ॥
 नायं शशी तत्प्रतितुल्यमन्यद् यस्मान्न विश्लेषयति द्वयं नौ ।
 इति स्म तर्कादिव पश्यतस्तौ तस्या मुखेन्दुं कुचचक्रवाकौ ॥ ३४ ॥

अत्यंत निरवधिकं यत्कादर्थं तानवं जगाम प्राप इति एषः मम तर्कः कल्पना
 अस्तौत्यर्थः उत्प्रेक्षालकारः ॥ ३२ ॥

इदानीं तस्याः रोमराजीं वर्णयति । अरालकेत्येति । विधात्रा प्रक्षणा अरालाः
 वक्राः केशाः कथा यस्याः सा 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदतिनि' इति विश्वः
 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः 'स्वांगाच्चोपसर्जनादिति' ङीप् अलके चूर्णकुं-
 तले कुटिलकेशे इत्यर्थः । जात्यभिप्रायेणैकवचन । विधीयमाने क्रियमाणे विपूर्वा-
 द्धातेः कर्मणि लट् ज्ञानच् यकि शुमास्येति ईत् 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी ।
 चलं चचल यत्तुलिकाप्र तुलिकायाः इपिकायाः वीरणदिशालाकाया इत्यर्थः
 अत्र अचल तस्मात् च्युतस्य गलितस्य 'स्क्वन्न पक्षच्युत गलित' इत्यमरः न
 सितः शुभ्रः असितः तस्य कृष्णवर्णस्य बिन्दोः पृथतस्य मार्गरेखेव मार्गस्य पथः
 रेखा सरणिः तद्वत् नवरोमराजिः नवानां नूतनानां 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः
 शोभां लोभा 'तनुरुह रोमलोम' इत्यमरः । राज्ञी पंक्तिः 'वसिषपि' इत्यादिना
 इत् प्रत्ययांतराजिशब्दः तस्मात् वृद्धिकारादक्तिनः इति ङीपि राज्ञी शब्दः
 साधु । रेजे शुशुभे । उपमालकारः ॥ ३३ ॥

इदानीं स्तनौ वर्णयति । नायमिति । अयं सन्निरुद्धः शशी शशः अस्यास्तीति
 शशी 'अतइनिठनी' इति इनिः । चंद्र. न तर्हि किमिदमित्यत आह । तत्प्रति-
 गुण्यं तस्य शशिनः प्रतिगुण्य सदृश अन्यत् शशिभिन्नमित्यर्थः अन्यशब्दात्
 सुप्रत्ययस्य 'अदृतरादिभ्यः पचभ्यः' इति अदटोदेशः । नन्विदं पथमवगत-
 मित्यत आह । यस्मादिति । द्वयं हेत्वर्थं पचमी यस्मादेतोः नौ आपयोः 'युष्म-
 द्पदयोः पठीषेत्यनेन नौ आदेशः । द्वयं द्वितय न विश्लेषयति न विपटयति वि'
 पूर्वादिदिप् धातोर्णिजनार् लट् । इति एवं प्रकारेण तौ प्रसिद्धौ कुचचक्रवाकौ
 कुचौ स्तनौ तावेव चक्रवाकौ कोकौ 'कोरयश्चक्रवाकौ' इत्यमरः तर्कात् उहार्
 तस्या राश्याः मुखेन्दुं मुखं यत्र तदेव इदुः 'इदुः कुमुदवाधव' इत्यमरः पश्यत-
 रमेव विलोकयामासतुरिवेत्यर्थः । 'तदस्मे' इति सूत्रेण लिङ्गपथे दशधा गोलंति
 'पाप्राप्तेति पदसादेशः । रात्रौ चक्रवाकमियुनस्य परस्पर वियोगो भवति इत्यभि-
 प्रायेणेदं अतएव विश्वगुणदर्शचर्त्वा 'प्रत्यक्षप्रतीत्यगुरवे कोरयन्ते । छायावि-
 शोकलोलाय छादयज्येति नमः' इत्यादि बहुत्र स्थलेषु दृश्यते । किंचात्र
 उपपन्नार्थः मुखेन्दुं पश्यत इत्यनेन स्तनयोर्वर्णानुसृत्य एवमन्यते तेन च
 अर्णवर्णः एव व्यासते इति दिक् । हेत्वान्दुः सुप्रेक्षालकारः तत्र उपप्रेक्षा-

निर्जिग्यतुर्वालमृणालनालं सच्छिद्रवृत्तं यदि दीर्घसूत्रम् ।
मुश्निष्टसन्धी शुभविप्रहो तौ तन्व्या भुजौ किं किल तत्र चित्रम् ॥ ३५ ॥
कान्तिप्रकर्षं दशनच्छदेन सन्ध्याघने षडपदं हरन्त्याः ।
तस्या गृहोद्यानसरोगतस्य हस्तस्य पद्माम्बुरहस्य रागः ॥ ३६ ॥

यद्योल्लेखणे तावद्विधिते हेत्वपन्हुतेल्लेखणं तु 'शुभापन्हुतिरन्यस्यारोपायो धर्म-
निन्दवः' इति शुद्धान्हुतेल्लेखणं विलिख्य 'स एव मुक्तिपूर्वमेव अन्यते हेत्वपन्हु-
तिः' इति प्रथे उक्त ॥ ३४ ॥

इदानीं तस्या बाह्वर्णयति । निर्जिग्यतुर्विति । तन्व्या दृशोग्मा इत्यर्थः तौ
वर्णयितुं मनसा उर्यि सुदिलटसंधी सुतरां अत्यत दिग्गता मुश्निष्टाः प्रादिसमाप्तः
संधयः पूर्णरादिसंधयो ययोस्तां पक्षे मुश्निष्टः दृष्टं इत्यर्थः संधिरूपो गुणो ययोस्तां
शाम्पुनयार्थे हि सन्ध्यादयः षड्गुणा आधियते ते च अमरेण दर्शिताः 'संधिर्ना विप्रहो
मानमासनं द्वैधमाश्रयः' इति एतेषां संधूणानि तु प्रयोगस्तारमयात् प्रवृत्ते विद्ये-
षाऽङ्गुपयोगाच्च न लिख्यते । पुनश्च शुभविप्रहो शुभः मनोहरः विप्रहः शरीर
आवृत्तिरिति यावत् ययोः पक्षे शुभः वनयः परिरजोय इत्यर्थः विप्रहः षड्गुणैश्च-
न्यतमाः ययोस्तां । अनेन विदोषद्वयेन प्रावक्ष्य सूचितं । एतादृशी भुजौ बाह्वर्णयन्ति-
इत्युक्तं छिद्रः ३३. सदितं 'छिद्रं निर्व्यापितं रोकं २३' इत्यमरः । तेनछेदिति तुल्य-
योगे बहुमीदृः सखिछद्रं च तद्वत् न तदुक्तं च सखिछद्रत्वं पक्षे छिद्रः दीर्घः
सदितं सखिछद्रं एतादृशं वृत्तं चरितं यस्य 'छिद्रं विवर २३वत् । गर्भं दीर्घे' इति
द्वैतः । वृत्तं 'पक्षे चरित्रे त्रिंशत्यमरः पुनश्च दीर्घाणि आयतानि सूत्राणि अर्धस्त-
तयः सखिछद्रं पक्षे दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य 'सूत्रं संवृष्यररपयोः' इति विभः
'दीर्घसूत्रप्रविराजिष' इत्यमरः । एतादृशं बालानि कोमलानि शृंगानि विष्टानि
सखिछद्रं एतादृशं नाः 'मृगतं विगमः आदिनालोनाक्रमणादियौ' निर्जिग्यतुः किल
पराभावयोगात्तुः किल तत्र तापस्तद्वृत्तनालवरागवे निधे आनन्दं किं न दिशि-
द्विषयः यत्किं न निर्बलं त्रितं येनैवमाधर्षकारकमिति तावत् अनेन तस्याः
शुभयोः कार्यं दीर्घं च योग्यते । अत्र परिकरानकारः तदुक्तं 'अलकारः परि-
कारः साभिप्राये विशेषणे' इति ॥ ३५ ॥

तत्केशपाशावजितात्मबर्हमारस्य वासः शिखिनो वनेषु ।

चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कां चेतस्तिरश्चामपि जातु लज्जाम् ॥४१॥

अन्यापि कन्या जितसिद्धकन्या तादृग्गुणा तस्य बभूव देवी ।

दोषोऽपि यस्या भुवनत्रयस्य बभूव रक्षोभयनाशहेतुः ॥ ४२ ॥

प्रोक्तस्य प्रकृत ऊर्ध्वं गतेत्यर्थः दूरोत्तरण दूरं विप्रकृतं यदुत्तरणं गमनं तत् विधितुं विधातुं कर्तुमिच्छु विधितुं विपूर्वाद्वाचः संभूतान् 'सनाशस भिक्षुः' इति उपत्ययः समिर्ममिति इत्यादेशः 'अत्र लोपेति अभ्यासलोपः दूरोत्तरणामित्यत्र 'कर्तृवर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी न भवति न लोकेति निषेधात् । मध्ये पक्ष्म-भालम्मध्ये स्वस्यान्वे इत्यर्थः न तस्यै न स्थित इति एवं प्रकारेण मे भम वितर्कः ऊहः अस्तीत्यर्थः । उपलक्षालंकारः ॥ ४० ॥

इदानीं तस्याः केशपाशं वर्णयति । तरेकंशति । तस्याः राश्याः केशाः कचाः 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः तेषां पाशः समूहः 'पाशः कचार्थः संधार्यः' इति त्रिकांशोपः । तेन अवजितानि पराजितानि यावि आत्मयद्वाणि तेषां भारो आत्मबर्ह्याणि वा भारो यस्य तस्य शिखिनः शिखा चूडा अस्ति यस्य स शिखी तस्य मधूरस्य 'शिखावलः शिखी कंको' इत्यमरः वनेषु अरण्येषु वासं वारतिः तिरश्चामपि तिरः अंचतीति तिर्थं च तेषां तिरथा पशुपक्ष्यादीनामपि 'अचैः ऋषिगादिसूत्रेण तिर्थेकशब्दे उपपदे किन् प्रत्ययः षष्ठीबहुवचने 'अचः' इति अलोपः । चेतः संतःकरणं कर्ता जातु कदापित् 'कदाचित्वातु सार्धं तु' इत्यमरः लज्जां प्रपा 'संदाक्षं ऋषिगादीनां' इत्यमरः स्पृशति प्रतोतीत्यर्थः इति एवं प्रकारेण जनस्य लोचस्य रंकां आशकां चक्रे तेने दृष्ट्मकरणे तिन् ॥ ४१ ॥

तस्य राशः एवं उपेष्टायाः सौंदर्यं वर्णयित्वा न केवल इषं एकैव तस्य राशः पानी आसीत् किं तु अन्ये अपि आस्ता इति कथयितुं तयोरपि परिणयमाह । अन्वयापीति । तस्य दक्षारवस्य जितसिद्धकन्या विद्वानां देवयोनिविशेषाणां कन्याः गुप्ताः पराजिताः सौंदर्येणेति शेषः सिद्धकन्या यया सा 'मिशाको गुप्तरकः सिद्धो भूतोर्मा देवयोनयः' इत्यमरः एतादृशी तादृग्गुणा तादृशः उपेष्टा घरगाः गुणाः सौलसौंदर्यादयो यस्याः तादृश इत्यत्र रश्मादिषु 'रतोलाशोपचे' इति किन् 'आद्य-संज्ञाशः' इत्यात्व । अन्यापि इतरपि कन्या देवी कृताभिरक्षा बभूव । यस्याः देव्या इत्यर्थः दोषोऽपि रामराज्याभिप्रेक्ष्यैकस्मिन् दोषोऽपि भुवनानां निष्टानां त्रयं त्रितयं तस्य अत्रभुवनत्रयेन तात्पर्यसंबन्धेन जना लक्ष्यते अन्यथा भुवनत्रयेन निष्टप्रदाने तस्य रक्षोभयनाशदणमतिः राशे । रक्षोभयान् रावणादिवानु-धानेभ्यः तादृश भानिः 'वायुरक्षी' । 'भीतिमांः ताप्यतं भयं' इत्यमरः । पंच-मीमयेनेति समासः तस्य नाशः 'पंचः तस्य हेतुः कारणं बभूव । केहेत्या राम-राज्याभिरक्ष्यं विभे इतोऽपि तथा त्रिभुवनपरलोचना कन्यागमेव इतं यदि

सुमन्तसूतस्य सुमित्रयाग्नौ पाणिग्रहं लम्बितया द्विजेन ।
पुण्य भवान्या भवहस्तसक्तहस्ताम्बुजाया वपुराललम्बे ॥४३॥
तासु प्रजानामधिपः प्रजार्थं देवासु चारित्रकुलोन्नतासु ।
अदृष्टपुनाननवन्ध्यदृष्टिश्चिन्ताहृतात्मनः निनाय कालम् ॥ ४४ ॥

चेय विघ्न नाकारिष्यत् तर्हि रावणादिरक्षो नाशोपि नामविश्रुतः । एव च तन्मन्य
भीतिरपि नापागमिष्यत् इत्यर्थः । अनुप्रासालकारः ॥ ४२ ॥

सुमित्राविवाहमाह । सुमन्तसूतस्येति । द्विजेन द्वि द्विवार जायते इति द्विज
स्तेन जन्मना सावि पुपदेशेन चेति द्विवारमित्यर्थः 'जन्मना जयते शत्रु सत्का
राद्विज उच्यते' इति वचनान् पृत्तौ द्विसाद्वि मुजर्धमिषिष्ठ 'दत्तविप्राज्जा द्विजा'
इत्यमरः अर्धान् कुलगुरुणा वसिष्ठमेत्यर्थः अग्नी वन्ही औपदेशिके सप्तमी अग्नि-
सामांघ्ये सतीत्यर्थे स्पष्ट चेत्तन् 'तत्र च दाम्यते' इति सूत्रे 'यन्मासे अतिक्रात
दीयते तस्य समास औपदेशिकरूपेण' इत्यादिना भाष्ये च । सुमन्त एत
न्नामा प्रधान सूत सारधिर्यस्य तस्य दशरथस्य कर्तारि पृथीय पाणे हस्तस्य ग्रह
ग्रहण 'ग्रहणनिश्चिन्तयेति' भाष्ये ग्रहभातेरपि विवाहमित्यर्थः 'तथा परिणयोद्वा
होपयामा पाणिपीडन' इत्यमरः । लम्बितया प्रापितया लम्बधानौणजतात् प्रयाज्य
कर्मण्यन्येषां प्यताना लाद्वो मता' इत्युक्ते 'गतिरुद्धीति' सूत्रेण प्रयोज्यकर्मणि
क्तप्रत्ययः 'लम्बे' इति नुमागमः सुमित्रया एतन्नामकदशरथपत्न्या कःया
भवस्य शकरस्य 'प्योमकेशो भवो भीम' इत्यमरः । तस्य हस्त कर तस्मिन् सक्त
सल्लभ हस्त एव अमुज कमल यस्या 'हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे' इत्यमरः एतादृश्या
भवा-या भवस्य स्त्रा भवानी तस्या 'इन्द्रवरुणत्यादिना भवस-दान्दीपि आनुगा
गमः । पुण्य पवित्रमित्यर्थः वपुः शरीर आललम्ब जगृहे इत्ययं लवते कर्मणि
लिट् । भवहस्तारुतकरपद्ममानीय शुशुभे इत्यर्थः । अत्र दशरथतात्पर्येण सुमन्त
सूतौ यस्य इति वक्तव्यमाश्रयण चिरार्थकत्वात् प्रष्टुतानुपयोगाच्च दोषापादकमिति
न शक्य समगतरेत्यक्षरभेदपुणानुपुण्येन वैशेषिकपुणत्यसम्भवात् तद्विवाहया-
नायां सुमन्तस्यैव सारधित्वगूचनार्थत्वाच्च । अनुप्रासालकारः ॥ ४३ ॥

एव सतीष्वपि तिसृषु पत्नीषु राज्ञः न पुत्रसुखलाभ इत्याहतास्त्विति प्रचार्या
प्रजा सतति एव अर्थः सोऽस्यास्तीति 'अर्थाचास निहिते' इति द्विने अथवा प्रजा
अर्धयते इति अर्थयते 'मुञ्चयाताविति निनि' । प्रजानो लोकानां सततेष्व
अधिप अधिपातीत्यधिप अधिपूर्वात् पाते आतथोपसर्गः इति क । अत्र प्रजार्था
अपि प्रजानामधिप इति विरोधमास्य सततानार्था प्रकृत्यधिप इति प्रजापदस्या
यंभेदेन विरोधपरिहारः दशरथ चरित्रमेव चारित्र पातिव्रत्यादिशीत प्रह्लादि
त्वास्त्वार्थः अण् कुल वक्षः सत्कुलमित्यर्थः ताभ्यां उन्नता उच्चा सच्छीलकु-
लीनत्वाभ्यां धेष्टा इत्यर्थः एतादृशीषु तासु पूर्वाकासु देवीषु कंसन्यादिराहाषु

आसीदयं चन्द्रमसो विशेषस्तद्वत्कचन्द्रस्य च भासुरस्य ।

विभर्ति पूर्वं सकलं कुरङ्गं तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीय ॥ ३७ ॥

कान्तिश्रिया निर्जितपद्मरागं मनोऽज्ञगन्धं ध्यमेव शस्तम् ।

नवप्रभुर्जं जलजं जलेषु स्थलेषु तस्या वदनारविन्दम् ॥ ३८ ॥

शब्दयनेरिति नुम् । तस्या राश्या गृहोद्यानसरोगतस्य गृहस्य सधन सबाधि उद्यान आक्रीड, 'युमानारीडउद्यान' इत्यमर तस्य सरः सरोवर तत् गतस्य प्राप्तस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिना समास अवुरदस्य रोहति प्रादुर्भवति इति रुह "इगुपघहाप्रीकिर क" इति कप्रत्यय । अवुनि उदके रुह अवुरद कमलं साधन कृतेति समास तस्य राग रवितमा हस्ते करे तिष्ठतीति हस्तस्य 'मुपिस्थ इति स्थाधातो कप्रत्यय । अभ्रगतो वरोपि राग यया ओष्टेन अपहृत तस्या गृहोद्यानसरोगतकमलराग हस्तमुलभ इति किं वर्ण्य ॥ ३९ ॥

आसीदिति । मासते तच्छील भासुरः 'भजभासमिदोऽधुरच्' इति धुरच् प्रत्यय । इदानीं तस्या मुखचन्द्र वर्णयति । आसीदिति । तस्य भासुरस्य देदीप्य मानस्य चद्रमसः विधो तस्या राश्या वक्त्रं मुखं तद्वक्त्रं 'वक्त्रास्ये वदनं तुड' इत्यमरः, तद्वक्त्रमेव चन्द्र शशी तस्य च । च समुच्चये 'चान्वाचयसमा- हारितरेतरसमुच्चये' इत्यमरः । अथ वक्ष्यमाण विशेष भेद आसीद् अस्तेर्लङ् 'अस्ति सिच्' इतीद् भेदमेवाह । विभर्तानि । पूर्वं प्रमिष्यधद्रमा सकल समग्र 'समग्रं सकल पूर्ण' इत्यमरः कुरङ् मृग 'मृगेकुरङ्गवातायुः' इत्यमरः । विभर्ति धारयति भृशं कर्तरि लट् लुङ् धलुः द्वित्वमित्त्वम् । द्वितीय द्वयोः पूरणो द्वितीय मुराचद्रमा इत्यर्थं द्वेतीय इति तीयप्रत्यय । तस्य इव कुरङ्गस्य इव नेत्रद्वितय द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितय नेत्रयो नयनयो द्वितय विभर्ति धारयति । म्यतिरेकालङ्कार 'म्यतिरेकोविशेषधेनुपमानोपमेययो' इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

पुनरपि भग्यतरेण मुखमेव वर्णयति । कातीति । काते शोभाया धीः सपति तया निर्जित नि शेषेण पराजित पद्मराग शोणरत्न येन तत् 'निर्जितपद्मराग' शोणरक्त लौहितक पद्मरागः 'इत्यमर मनोऽज्ञगन्ध मनोऽज्ञ मनुल गन्ध आमोदो यस्य 'मनोऽज्ञ मनु मनुल' इत्यमर 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशो सवधगर्वयो' इति विश्व । एतादृश द्रव्यमेव द्वौ अवयवौ यस्य तद्वय शस्त प्रकस्त शस्त्रस्तुतां कर्मणि क्त अधाणोऽस्ति कर्ता किं तद्वयमित्यत आह जलेषु उदकेषु नवप्रभुर्जं नवं नूतनं च तत् प्रबुद्धं च विकसितं च एतादृश-जलज कमलं सप्तम्यां जनेड' इति कप्रत्यय स्थलेषु स्थलीषु । अन्यलिङ्गौ स्थल-स्थली' इत्यमरः । तस्या राश्या वदनारविन्दं वदयनेनेति वदन 'करणाधिकरणयो' दयनेन वरणे ह्युद् अराकाराणि पत्राणि विंदतीति अरविन्द 'यत्रादिषु विदे' इति शप्रत्यय शोमुचादीनामिति नुम् । वदनमेव अरविन्द 'अरविन्द महो-

इन्द्रीवरस्यान्तरमेतदस्यानेत्रोत्पलस्यापि यतो हिमांशोः ।
 त्विषोऽपि नैकं सहते मुञ्जारयमाक्रम्य तस्यावपटं शशाङ्कम् ॥३९॥
 युग्मं भ्रुवोश्चञ्चलजिह्वपद्मसम्पर्कमीत्यासितलोचनायाः ।
 प्रोक्ष्म्य दूरोत्सरणं विधित्सुमध्ये न तस्याचिते मे वितर्कः ॥४०॥

उत्पल' इत्यमरः तुल्ययोगितालंकारः रूपकं च तदुक्तं 'वर्णानामितरेषां वा
 धर्म्यक्यं तुल्ययोगिता' इति प्रकृते वर्णस्य मुखस्य अवर्ण्यस्य कमलस्य च
 एकस्यां प्रशंसनक्रियायामन्वयान् लक्षणसमन्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं नेत्रं वर्णयति । इन्द्रीवरस्य कमलस्य यद्यपि इन्द्रीवरं चद्रविकासि कमलं
 तथापि प्रकृते कमलसामान्याभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञेयं अन्यथा कुमुदजातेश्च-
 यधुत्वान् हिमांशोस्त्विषोऽपि नैकं सहते इत्युत्तरप्रयासगतिः स्यात् अस्याः
 रारायाः नेत्रोत्पलस्य नेत्रमेव लोचनमेव उत्पल कमल तस्यापि तस्यचेत्यर्थः
 अयिः समुच्चये इन्द्रीवरस्य नेत्रोत्पलस्य चेत्यर्थः 'स्यादुत्पल कुवलय' इत्यमरः
 'गृही समुच्चयप्रभवाकाशभावनत्वाच्च' इत्यमरः । एतन् वक्ष्यमाणमित्यर्थः अतएव
 भेदः 'अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिमेदतादर्थ्यं' इत्यमरः किं तदंतरमित्यपेक्षया-
 माह । यत्त इति । यतः हेतोरित्यर्थः एक प्रथमं कमलमित्यर्थः 'एकोऽन्याधिं
 प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इति कोशांतरं हिमांशो- हिया- त्वाराः अक्षरः
 'किरणा यस्य 'तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यालिंगकाः' 'किरणोत्तमयूषांशुः'
 इत्युभयनान्यमरः तस्य चद्रस्य त्विषोऽपि शुतीरपि 'स्युः प्रमादश्चक्षित्स्वद्भा-
 भाक्षविशुद्धिर्द्युतयः' इत्यमरः न सहते न मर्षते । अपरं द्वितीयं नेत्रोत्पलमिति
 यान् मुखं वक्ष्यमिति आख्या तस्य तन्मुखाख्यं मुखसप्तमित्यर्थः असाकं शशः
 मुगः अकः पिन्ह यस्य 'उत्सर्गचिन्हयोरकः' इत्यमरः तं शशिनमित्यर्थः आनन्द
 ध्याप्य तस्यै रित्यतमित्यर्थः स्या घातोर्द्धिः । इह अत्र आनन्दमेति पदेन नेत्र-
 योर्विशालता व्यज्यते । कमल हिमांशोस्त्विषोऽपि न सहते नेत्रकमले तु मुखच-
 द्रमाक्रम्य तस्यै इतं महदंतरमेतयो रित्यर्थः । च्यतिरेकालनारः 'च्यतिरेको विज्ञे-
 यधेदुपमानोपमेययोः' इति लक्षणात् ॥ ३९ ॥

इदानीं भृङ्गदीं वर्णयति । युग्ममिति । अक्षितलोचनायाः चितविरुद्धे अधिने-
 नशो विरोधोऽर्थः कृष्णेनोलावितद्वामेत्यमरः अभिते कृष्णे लोचने नयने यस्याः
 च) अत्र 'राणाचोपसर्जनादिति टीप्न भवति 'न शोडादि बहुच' इति निदे-
 षात् तस्याः राजपण्याः भ्रुवोः नेत्रोपरिस्थमेवराज्यो- युग्मं युगुलं 'युग्मं
 तु युगुलं युग' इत्यमरः । चचलानि तरलानि पक्षे चपलानि जिह्वानि वचाणि
 पक्षे इटिप्समाख्यानि बलघानि वा 'जिह्वस्तु इटिलेऽलये' इत्यमरः एतादृशानि
 यानि पक्षमाणि नेत्रलोमानि 'पक्ष्म सूत्रादि भूदमाशे किञ्चत्के नेत्रलोमानि' इति
 विश्वः । तेषां शपकेः चक्षुः तस्मात् या मीनिः भव तथा 'हेनाविति तृतीया ।

आसीदयं चन्द्रमसो विशेषस्तद्वत्कचन्द्रस्य च भासुरस्य ।
 विभर्ति पूर्वं सकलं कुरङ्गं तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीयः ॥ ३७ ॥
 कान्तिश्रिया निर्जितपञ्चरागं मनोज्ञगन्धं द्वयमेव शस्तम् ।
 नवप्रबुद्धं जलजं जलेषु स्थलेषु तस्या वदनारविन्दम् ॥ ३८ ॥

आसीदयोरिति जुम् । तस्याः राश्याः गृहोद्यानसरोवराय गृहस्य सचनः संबधि
 उद्यान आसीदः 'पुमानासीदुद्यान' इत्यमरः तस्य सरः सरोवरं तत् गतस्य
 प्रातस्य द्वितीयाधितेत्यादिना समासः अंगुरदस्य रोहति प्रादुर्भवति इति दृढ
 'इगुपघज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । अङुनि उदके दृढं अंगुरदं कमलं साधनं
 कृतेति समासः तस्य रागः रक्षितमा हस्ते करे तिष्ठतीति हस्तस्यः " ह्रस्विस्थ
 इति स्याधातोः कप्रत्ययः । अभ्रमसो दूरोपि रागः यया ओष्ठेन अपहतः तस्या
 गृहोद्यानसरोवरायगतकमलरागः हस्तमुल्लभ इति किं वर्यं ॥ ३६ ॥

आसीदिति । भासते तच्छीलः भासुरः 'भेजभासमिदोपुरव' इति पुराण
 प्रत्ययः । इदानीं तस्या मुखचंद्रं वर्णयति । आसीदिति । तस्य भासुरस्य देदीन्य
 भासत्य चंद्रमसः विधोः तस्याः राश्याः यस्त्रं मुखं तद्वचनं 'यस्त्रास्ये यदत्त
 तुष्ट' इत्यमरः तद्वचनमेव चंद्रः दासी तस्य च । चः यमुचये 'यान्वागयसमा-
 हारेत्तरेतरसमुचये' इत्यमरः । अर्थ यक्ष्यमाणः विशेषः भेदः आसीत् अहनेर्लट्
 'अस्ति सिच् इतीद् भेदमेवाह । विभर्ति । पूर्वंः प्रसिष्यधशमाः यक्षत्वं समग्रं
 'समग्रं सकलं पूर्ण' इत्यमरः कुरङ्गं मृगं 'मृगेकुरङ्गमातायुः' इत्यमरः ।
 विभर्ति धारयति भृशः कर्तरि लट् ६३ धनुः द्वित्यभितरे । द्वितीयः द्वयोः
 पूरणो द्वितीयः सुखचंद्रमा इत्यर्थः द्वेतीय इति तीयप्रत्ययः । तस्य दूरं कुरङ्गस्य
 इव नेत्रद्वितयं द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितयं नेत्रयोः नयनयोः द्वितयं विभर्ति धार-
 यति । अतिरेकालंकारः 'स्यन्तिरेको विशेषधेनुपमानोपमेययोः' इति लक्षणान्त ३७

इन्दीवरस्यान्तरमेतदस्यानेत्रोत्पलस्यापि यतो हिमांशोः ।
 त्विषोऽपि नैकं सहते मुञ्जास्यमाक्रम्य तस्यावपरं शशाङ्कम् ॥३९॥
 युग्मं भ्रुवोश्चञ्चलजिह्वापस्मसम्पर्कमात्यासितलोचनायाः ।
 प्रोन्नम्य दूरोत्तरणं विधित्सुमध्ये न तस्याविति मे वितर्कः ॥४०॥

त्पल' इत्यमरः शुन्ययोगितालंकारः रूपक च. तदुक्तं 'वर्णानामितरेषां वा
 धर्म्यैक्यं तुल्ययोगिता' इति प्रकृते वर्णस्य मुखस्य अवर्णस्य कमलस्य च
 एकस्यां प्रशसनक्रियायामन्वयान् लक्षणसमन्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं नेत्रं वर्णयति । इदीवरस्य कमलस्य यथापि इदीवरं चंद्रविक्रान्ति कमलं
 तथापि प्रकृते कमलसामान्याभिप्रायेण प्रयुक्तमिति हेय अन्यथा कुमुदजातेश्च-
 वधुत्वान् हिमांशोस्त्विषोऽपि नैकं सहते इत्युत्तरप्रयासंगतिः स्यात् अस्याः
 शर्याः नेत्रोत्पलस्य नेत्रमेव लोचनमेव उत्पल कमलं तस्यापि तस्यैवैतदर्थः
 अपिः समुच्चये इदीवरस्य नेत्रोत्पलस्य चेत्यर्थः 'स्यादुत्पलं कुवलयं' इत्यमरः
 'गृही समुच्चयप्रक्षशकास्रमाखनास्वपि' इत्यमरः । एतन् यक्ष्यमाणमित्यर्थः अतएव
 नैवः 'अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिगेदतादर्थ्य' इत्यमरः किं तदंतरमित्यपेक्षाया-
 माह । यत इति । यतः हेतोरित्यर्थः एक प्रथम कमलमित्यर्थः 'एकोऽन्याथं
 प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इति कोशोत्तरं हिमांशोः हिमा. तुपाराः अंशवः
 किरणा यस्य 'तुपारः क्षीतलः क्षीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः' 'किरणौलमयूक्षाशुः'
 इत्युभयप्राप्यमरः तस्य चंद्रस्य त्विषोऽपि शुतीरपि 'स्युः प्रमादरूचिस्त्विषमा-
 भाछपिपुतिशीतयः' इत्यमरः न सहते न मर्षते । अपरं द्वितीयं नेत्रोत्पलमिति
 यावत् मुखं वक्ष्यमिति आरब्धा तस्य तन्मुखात्वं मुखवर्णमित्यर्थः शशाङ्कं दाशः
 मृगः अकः चिन्हं यस्य 'उत्सर्गचिन्हयोरकः' इत्यमरः तं शशिनमित्यर्थः आकाश-
 व्याप्य तस्यै स्थितमित्यर्थः स्या भातोर्लिङ् । इदं अत्र आक्रम्येति पदेन नेत्र-
 योर्निश्चालना व्यज्यते । कमलं हिमांशोस्त्विषोऽपि न सहते नेत्रकमलं तु मुखवर्ण-
 द्रमाक्रम्य तस्यै इति महदंतरमेतयोरित्यर्थः । व्यतिरेकालंकारः 'व्यतिरेको विशेष-
 पधेदुपमानोपमेययोः' इति लक्षणान् ॥ ३९ ॥

इदानीं मृकुटीं वर्णयति । युग्ममिति । असितलोचनायाः सितविरुद्धे अस्मिन्ने-
 नमो विरोधोऽर्थः कृष्णेनीलासितद्वयमेत्यमरः अस्मिन्ने कृष्णे लोचने नमने यस्याः
 सा अत्र 'रागावोपसर्जनादिति टीप्न भवति 'न कोणादि बहुवः' इति निवे-
 द्यात् तस्याः राजपञ्चमः भ्रुवोः नेत्रेणरिरुद्रोभसपञ्चो. पुष्पं सुकुलं 'सुभ-
 तु सुकुल युग' इत्यमरः । चंचलानि तरलानि पक्षे चपलानि जिह्वाति वक्त्राणि
 पक्षे कुटिलस्वभावाणि अलसानि वा 'जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः एतादृशानि
 यानि पक्षमाणि नेत्रलोमानि 'पक्षम सूत्रादि सूक्ष्मांशे किञ्चलके नेत्रलोमानि' इति
 विभः । तेषां संपर्कः सवधः तस्मान् वा भीतिः भयं तथा 'हेताविति तृतीया ।

तत्केशपाशावजितात्मबर्हमारस्य वासः शिक्षिनो वनेषु ।
 चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कं चेतस्तिरश्चामपि जातु लज्जाम् ॥४१॥
 अन्यापि कन्या जितसिद्धकन्या तादृग्गुणा तस्य बभूव वेदाः ।
 दोषोऽपि यस्या मुखनयस्य बभूव रक्षोभयनाशहेतुः ॥ ४२ ॥

प्रोक्ष्य प्रकृष्टं कर्षं गवित्यर्थः दूरोत्तराणं दूरं विप्रकृष्टं यदुत्तराणं ग्रामनं तत्
 विधितुं विष्णुं कर्तुमिच्छु विधितुं विष्णुं विष्णुं दानः संस्तुतः 'सनातनं शिक्षतः'
 इति उप्राययः समिर्माति इसादेशः 'अत्र लोपेति अन्यस्यलोपः दूरोत्तराणि-
 त्ययं 'कर्तृवर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी न भवति न लोकेति निवेधात् । मन्वे पक्ष-
 मालिमध्ये स्वस्थाने इत्यर्थः न तस्थी न स्थित इति एवं प्रकारेण मे मम वितर्कः
 ऊहः अस्तीत्यर्थः । उपेक्षाकारः ॥ ४० ॥

इदानीं तस्याः केशपाशं वर्णयति । तत्केशेति । तस्याः रात्र्याः केशाः कचाः
 'कचः केशाः शिरोरुहः' इत्यमरः तेषां पाशः समूहः 'पाशः कचार्यैः संपाशः'
 इति त्रिकाश्लेषः । तेन अवजितानि पराजितानि यानि आत्मबर्हाणि तेषां भारो
 आत्मबर्हाणि वा भारो यस्य तस्य शक्तिनः शिक्षा ब्रूया अस्ति यस्य स शिक्षी
 तस्य मयूरस्य 'शिखाबलः शिक्षी केकी' इत्यमरः वनेषु अरण्येषु वासः वसतिः
 तिरश्चामपि तिरः श्वन्तीति तिर्येचि तेषां तिरश्चां पशुपक्ष्मादीनामपि 'अवेः
 ऋषिगादिसूत्रेण तिर्यक्शब्दे उपपदे किन् प्रत्ययः षष्ठीबहुवचने 'अचः' इति
 अलोपः । चेतः अतःकरणं कर्ता जस्तु कदाचित् 'कदाचिजातु सार्धं तु' इत्यमरः
 लज्जाश्रया 'मंदारं नदीवपानीका' इत्यमरः स्पृशति प्रशोतीत्यर्थः इति एवं प्रकारेण
 जनस्य लोकास्य शङ्कं आशङ्का चक्रे तेने ब्रूवन्करणे छिद्रः ॥ ४१ ॥

तस्य रात्रः एवं ज्येष्ठायाः सौदर्यं वर्णयित्वा न केवलं इयं एकैव तस्य रात्रः
 मत्नी आसीत् किं ॥ अन्ये अपि आस्ता इति कथयितुं तयोपरि परिणयमाह ।
 अन्यापीति । तस्य दशरथस्य जितसिद्धकन्या सिद्धानो देवलोनिविशेषाणां कन्याः
 कृताः पराजिताः सौदर्येणेति शेषः सिद्धकन्या यया सा 'विशान्नो शुद्धकः सिद्धो
 भूतोमी देवयोनयः' इत्यमरः एतादृशी तादृग्गुणा तादृशः ज्येष्ठा सदृशाः गुणाः
 शीलसौन्दर्यादयो यस्याः तादृश इत्यत्र त्वदादिषु 'रक्षोभयनाशने' इति किन् 'आस-
 र्मनाशः' इत्याद्यर्थः । अन्यापि इतरापि अन्यदेशी कृताभिदेका बभूव । यस्याः देव्या
 इत्यर्थः दोषोऽपि समराज्यामिपकविप्ररूपे दोषोऽपि भुवनार्ता विष्टपानां प्रये
 नितयं तस्य अत्रभुवनशब्देन तात्पर्यसंवायेन जना लक्ष्येते अन्यथा भुवनपदेन
 विष्टपमद्वये तस्य रक्षोभयनाशहेतुः स्पष्टैव । रक्षोभयात् रावणादियत्-
 भानेभ्यः तस्य भीतिः 'यत्तुरक्षणी' । 'भीतिर्भीः साध्यसं भयं' इत्यमरः । पंच-
 ते समासः तस्य नाशः पंचतः तस्य हेतुः कारणं बभूव । केकेत्या राम-
 विष्टे कृतेऽपि तया त्रिभुवनरक्षोभयानां कन्याणामेव कृतं यदि

सुमन्तसूतस्य सुमित्रयाग्नौ पाणिग्रहं लम्बितया द्विजेन ।
पुण्यं भवान्या मयहस्तसकहस्ताम्बुजाया वपुराललम्बे ॥४३॥
तासु प्रजानामधिपः प्रजार्थो देवासु चारित्रकुलोन्नतासु ।
अहंपुजाननवन्ध्यादपिबिन्ताहतात्मः निनाय कालम् ॥ ४४ ॥

चेयं विघ्नं नाकरिष्यन् तर्हि रावणादिरक्षो नाद्योपि नामविषयः । एव च तत्त्व-
मीतिरपि नापागमिष्यन् इत्यर्थः । अनुप्रासाकारः ॥ ४२ ॥

सुमित्राविवाहमाह । सुमन्तसूनस्येति । द्विजेन द्विः द्विवार जायते इति द्विजः
तेन जन्मना सावि-पुण्यदेवेन चेति द्विवारमित्यर्थः 'जन्मना जायते शब्दः सस्वा-
राद्विज उच्यते' इति वचनान् एतां द्विवचनः सुजपयिष्येति, 'दत्तविप्राद्विजा द्विजाः'
इत्यमरः अर्थात् कुलगुरुणा वसिष्ठेनेत्यर्थः अर्थात् वन्द्यो औपदेशिके वसन्ती अग्नि-
सामाग्नौ सतीत्यर्थः स्पष्टं चेत्तन् 'तत्र च दीयते' इति गृहे 'यन्मासे अतिक्रान्तिं
दीयते तस्य समाप्त औपदेशिकअधिकरण' इत्यादिना भाष्ये च । सुमन्तः एत-
न्नामा प्रधानः सूतः सारथिरस्य तस्य दशरथस्य कर्त्तरि पठ्यीय पाणेः हस्तस्य ग्रहः
ग्रहणं 'ग्रहवृत्तिविधायकमिति' भाष्ये ग्रहपातोर्ण विवाहमित्यर्थः 'तथा परिणयोद्वा-
होपयामा. पाणिभञ्जन' इत्यमरः । लम्बितया प्रपितया लम्बितानोर्भिजतात् प्रयोज्य-
कर्मण्यन्येषां प्यताना लादयो मताः' इत्युक्ते 'गतिपुद्गीति' सूत्रेण प्रयोज्यकर्मणि
क्तप्रत्ययः 'लभेत्' इति नुमागमः. सुमित्रया एतन्नामकदशरथपत्न्या कुर्या
भपस्य शक्रस्य 'भ्योमकेशो भवो भीम' इत्यमरः । तस्य हस्तः करः तस्मिन् सक्त
सलम हस्त एव अम्बुज कमल वर्याः 'हस्ती शु पाणिनश्च' इत्यमरः एतादृश्या
भवान्याः भनस्य श्री भवानी तस्याः 'इन्द्ररत्नेत्यादिना भवशब्दान्दोषि आनुगा-
गमः । पुण्यं पवित्रमित्यर्थः वपुः शरीर आटलये जगृहे इत्यर्थः लम्बते कर्मण
लिङ् । भवहस्तपृष्ठकरपद्ममञ्जरीव शुशुभे इत्यर्थः । अत्र दशरथस्य पुत्रेण सुमन्तः
सूतो यस्य इति वक्रगत्याश्रयण चिरार्थस्त्वात् प्रकृतानुपयोगात् सोपापादयमिति
न शक्य समगतरेत्यदरभ्यपुणानुगुण्येन वैशेषिकप्रमाणसम्बन्धान् तद्विवाहया-
त्रार्थां सुमन्तस्यैव सारथित्वसूचनायत्वात् । अनुप्रासः ॥ ४३ ॥

एव सतीष्वपि तिसृषु पत्नीषु राज्ञः न पुत्रस्य प्राप्त्यैव इत्याहतास्त्विति प्रजार्थं
प्रजा सतति. एव अर्थः सोस्यास्तीति 'अर्थान्तरं निहिते' इति अथवा प्रजाः
'अर्थयते' इति अर्थयतेः 'सुख्यजातास्त्विति' निजिः । प्रजानां लोभानां सततेष्व
अधिपः अधिपतीत्यधिपः अधिपूर्वात् 'मते. 'आतश्चोपसंग' इति क । अत्र प्रजार्थं
अपि प्रजानामधिपः इति विरोधमात्र-संतानार्था प्रकृत्यधिप इति प्रजापदस्या-
र्थभेदेन विरोधपरिहारः दशरथः चारित्रमेव चारित्र पातित्रत्यादिशाल प्रज्ञादि-
त्वात्स्वाधेयं अण् कुल वशः सत्कुलमित्यर्थः ताभ्यां उचता उच्चाः सच्छीलव-
लीनत्वाभ्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः एतादृशीषु तासु पूर्वोक्तासु देवीषु श्रीसत्यादिराज्ञीषु

यः कृप्यमाणेषु मृगेषु नागैर्हरीमुखादूर्ध्वविनिर्गताः ।
 प्रसारितास्य स्वयमेव सत्त्वान् प्राप्तीकरोतीव वितत्य जिह्वा
 नागाङ्गनारत्नमरीचिज्जालधस्तान्धकारप्रकरस्य यस्य ।
 निकुञ्जपद्माकरपद्मपण्डेर्विदन्ति रात्रिर्दिवसविभागम् ॥ ५०
 धातुप्रमालोहितपक्षयुग्म श्रीमद्बुहालकृतचाष्टपृष्ठ ।
 दिव्यस्य यश्चन्द्रकिणो विभर्ति रूपश्रिय मासुरचन्द्रकान्तः ।

य हिमालय दरीमुखात् दरी गुहा सेव मुये दरीमुख तस्मात्
 पचमी अर्थे विनिर्गत् अर्थविनिर्गत् मुष्पुपेतिसमाप्त अधविनिर्गत
 येषां तै नागै सर्वे 'नागे मतमजे सर्वपुत्रागे नागकेसरे' इति हैम । मृगेषु
 णेषु अकृप्यमाणेषु आकृष्यते इति आकृष्यमाणा आडपूर्वात्कृपे कर्माणि
 शानजोदेश यस्य च भायेनेते सप्तमी स्वयमेव आत्मनैव प्रासारितास्य
 वितत आस्य मुखा येन 'वज्रनास्ये वदन तुङ्ग' इत्यमर एतादृश सन्
 रसना रसज्ञा रसना विद्ध्येत्यमर वितत्य विस्तार्य सत्त्वान् प्राणिन '५
 सायेषु सत्वम्' इत्यमर प्राप्तीकरोतीव भक्षयतीत्यर्थं प्रासश-शब्देन
 चो इति इत्थ । उपदेशालकार ॥ ४९ ॥

नागेति । नागानां सर्पाणां भगना खिय तासां रत्नानि मणय तेषां
 मरीचीनां विरगानां जालानि 'भातु करोमरीचि जी' इत्यमर । तै
 नाशीत अधकारस्य ध्वातस्य प्रकर समूहो यस्य 'अधकारोऽ' ।
 इत्यमर 'सपाते प्रवरौषवारनिकरम्यूहा समूहश्च' इत्यभिधान ।
 यस्य हिमाश्रयस्य रात्रिर्दिवसविभाग रात्रिश्च दिवा च रात्रिर्दिव
 दिना' विभातित रात्रिर्दिवसश्च अच् प्रत्ययात् यद्यपि कौमुद्यां 'रात्री'
 च रात्रिर्दिव' इति विग्रह इत तथापि दोषाभूतमदृशः द्वादिबन्
 अधिकरणदायितप्रधानम्यापि कृत्वा सवितमत्परत्वं भवति अतएव 'विभज्य
 दिवमस्तत्रिणा विनयते तेषां नयेन यौदये' इति भारविप्रयोग सगच्छते
 सम्यग्विभाग अये दिवस इव रात्रि इत्यापारको भेद त निकु
 निकुञ्जा पद्मानां कमण्डलां आकृष्य खनय सन्नि श्रियासादर स्यात्' ।
 तद्गता इत्यर्थं 'पद्माकरपद्मपण्डेऽय इत्यमर तत्सप्तमीनि यानि पद्मानि
 तेषां पद्म समूहा 'पद्मपद्मादिषपाते न स्त्री स्यात्' इति भेदिनी । निकुञ्जाश्च
 करपद्मपण्डास्य ते विदन्ते जानन्ति विदधातोऽत्त अदा दयाच्छपोऽत्त ।
 मि सर्वत्र अधकारनाते जाते रात्रिर्दिवसविभागज्ञान कुत्रेण यदा अधकार
 वि मुष्पुपेति । तदा रात्रि आरम्भा दिवस इति विग्रहः
 'तदुक्तं भेदवैशिष्ट्यमो एकताऽस्तीति विग्रहोऽस्तीति ॥
 'पाते' विदधातोः वा प्रभा कति एव प्रभा एक

य कणश्चिर्नरेणुविद्धेचांतीर्विधूतागरुपादपान्ते ।

धिज्यधन्वा धनदप्रभावश्चचार मैनाकगुरोर्निकुञ्जे ॥ ५२ ॥

वद् भा' इत्यमरः तथा लोहितं रक्तं 'रोहितो लोहितो रक्त' इत्यमरः पक्षयोः ध्वयोः युग्म युगल यस्य पक्षे घानुप्रमेव लोहितं पक्षयो. गच्छतोः युग्मं यस्य 'पक्षस्तु मासापे गृहसाप्ययोः । शुद्धीरध्रे बले पार्श्वे वगे केनात्परस्ये । पिच्छे रोपे देहायि सहाये राजकुञ्जरे' इति ईमः। धीः शोभा अस्ति यामु ताः धीमत्त्वः तादृश्यः या गुहाः दर्यः 'दरि तु कदरो वाप्री देवखातविलेगुहा' इत्यमरः ताभिः ललुत चार मनोहरं पृष्ठं यस्य मयूरपक्षे धीः तेजोविशेष. अस्ति यस्य धी- नू स चासौ गुह्य कार्तिकेयश्च तेन अललुत शोभिन चार शुंदरं पृष्ठं यस्य 'से- नीरभिभूगुहः' इत्यमरः 'शुंदरं राचिरं चार' इत्यमरः । भासुरः भास्वरः यथाः तद्र- त्तः मनोरम. अथवा भासुराः देदीप्यमानाः चद्रकांताः मणिप्रियोपा यस्मिन् मूरपक्षे चद्रकाणां पिच्छगतनेत्राकारचिन्हविशेषाणां अतः मयः 'समी चद्रकमे- की' इत्यमरः भासुरः देदीप्यमानः चद्रकांतो यस्य एतादृश्ये यो हिमालयः दि- रस्य दिविभवः दिव्यः तत्र भवति अधिकारे दिगादित्वाद्यत् अलौकिकस्येत्य- : चंद्रकिरणः चंद्रनाः पूर्वोक्ताः मेचराः यस्य सति स चद्रकी गुहमयूरः तस्य पथियं रूपस्य आकृते. धिय शोभा रूपमाकारसौंदर्यमानरेणुविद्वयते' इति त्रि- ण्ठोपः । निभर्ति धारयति आकृति तदाकृतिसाम्यापादकानि विशेषणानि प्रद- तांन्येष । श्लेपालकारः ॥ ५१ ॥

एवं हिमालये वर्णयित्वा तत्र दशरथकृत्यमाह । तस्येति । धनदप्रभावः धन दातीति धनदः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः धनदः कुयेरः स इव भावः सामर्थ्यं यस्य 'मनुप्रधर्मा धनदो' इत्यमरः 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्य- रः । ज्या मीर्वा आविगत प्राप्त अधिज्य 'अत्यादयः क्राताद्यर्थे द्वितीयया' इत्य- न' समासः 'मीर्वा ज्या सिजिनी गुणः' इत्यमरः अधिज्य सज्जमिति यावत् तुः चापो यस्य 'धनुश्चापो धन्वक्षरा' इत्यमरः 'धनुष्येत्यनेन समासातोऽ- त्वादितः दशरथ इत्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तस्य मैनाकगुरोः मैनाकस्य गुरुः पिता गुरुर्नाम्पति पितामह' इत्यमरः तस्य हिमालयस्येत्यर्थं कणति शब्द कुर्वेति इति कणतः शब्दावतकणतेर्लङ् तस्य दानादेश. कणतः शब्द कुर्वेति ये निहाराः स्वाहाः 'प्रवाहो निहारा क्षरः' इत्यमरः तेषां रेणव. पांसव. कणा इति यावन् रेणुद्रव्योः श्रयो धूल. पायुनो न द्वयोर्बजः' इत्यमरः विद्धः तोडित. संपृच्छरि- ते यावन् व्यधतादने कर्मणि क्तः 'अदिज्येति सप्रसारण एतादृशो वातः वायुभिः तृभिः विधूताः कपिताः एतादृशाः अगुरुपादपाः अगुरुसंज्ञकाः पादः मूलः गच्छतीति पादपा वृक्षा. ते अन्ते यस्य एतादृशे नि कुञ्जे लनादिपिहितस्थले

तूणीरतस्तूर्णमिषुं विरूप्य सन्धाय चापे चपलेतरात्मा ।
 रङ्गत्तु रङ्गः कचिदाशु धन्वी मार्गं मृगाणां पुरतः स्म रुन्धे ॥ ५३ ॥
 उत्कर्णमुत्पुच्छयमानमासे विदर्शिताभ्याहतकन्दुकोत्थम् ।
 पारिप्लवाक्षं मृगशावचृन्दमीपध्रिपातेन शरेण राजा ॥ ५४ ॥

चचार बभ्राम । कणदित्यादिविशेषणद्वयेन वायूनां शीतमुगाधित्व सूचितं तेन च
 अतीव्रमणीयता तस्य परंतस्य ध्वनिता । अनुग्रामालंकारः ॥ ५३ ॥

तस्य मृगयारभमाह । तूणीरत इति । रंगनि गच्छतीति रगन् रगिगता
 इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरंगः 'गमश्चेति खच्
 प्रत्ययः 'रञ्जाडिङ्गा वाच्यः इति डिरवे 'अरुद्विपदजंतस्य मुम्' इति मुमागमः ।
 रगन् शीघ्रगामी तुरंगः अश्वो यस्य । चपलेतरात्मा चपलाश्चलात् इतरः
 अन्यः चपलेतरः स्थिर इति यावत् आत्मा अंतःकरण यस्य धन्व धनुः सः अ-
 स्यास्तीति धन्वी धनुष्मान् 'ग्रीष्मादित्वादिनिः । दशरथः कचित् कुत्रचिद्देशे
 'किमोदिति' अति प्रत्यये कर्ताति कादेशः तूणीरतः तूणीरात् इति तूणीरत
 'आद्यादिवात्तसिः 'तूणोपासगतूणीरनिषगा' इत्यमरः । तूर्णं क्षिप्रं 'सत्वर चपलं
 तूर्ण' इत्यमरः । निषाविशेषणमिदं इषु बाणं विरूप्य आकृष्य चापे धनुषि सधाय
 संयोज्य आशु अविलंबित मृगाणां हरिणानां 'भृगे कुरंग वातायुहरिणाजिनयो-
 नयः' इत्यमरः । मार्गं पुरतः अध्वान पुरतः पूर्वस्मिन् इति पुरतः 'पूर्वाधराव-
 राणामसिपुरधवधेपा' इत्यनेन अस्तात्यपवादोऽतस्तुप् पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च
 पूर्वस्मिन् देशे इत्यर्थः रुधेस्मिं दरोवेत्यर्थः लट् । स्मेति स्मयोगे लिङ्गर्थे लट् । अनु-
 ग्रामालंकारः ॥ ५३ ॥

उत्कर्णमिति । राजते इति राजा राजघातोः कनिनप्रत्ययः दशरथः पूर्वं विद्-
 शितः पश्चादभ्याहतः ताडितः स विदर्शिताभ्याहतः पूर्वकालेकेति समासः एता-
 दृशो यः कटुकः गेंदुकः 'गेंदुकः कटुकः' इत्यमरः तेन उत्थ उत्तुप्तमित्यर्थः उत्पू-
 र्वात्तिष्ठतेः सुपीतियोगविभागात् कर्तारिकः आकारलोपः उदस्थाति पूर्वसवर्णः कटु-
 कप्रहारेण पलायितमिति यावत् एतएव उत्कर्णं उद्गतौ कर्णां धोत्रे यस्य उत्पू-
 च्छयमान उत्पुच्छयते पुच्छमुदस्यति इति उत्पुच्छयमान 'पुच्छमादचीवरणिङ्'
 इति उत्पूर्वात् पुच्छशब्दात् कर्तरि शानच् पारिष्वे चचले अक्षिणी नेत्रे यस्य 'चच-
 ल सरल चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । 'बहुव्रीहौ सप्तधाक्ष्णोः स्वांयात् पञ्च' इति षच्
 समासात् एतादृश मृगाणां कुरमाणा शवाः पोता 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः
 तेषां वृद्ध समूहः रंपत् निपातः पतन यस्य 'किंचिदीपन्मनागल्पे' इत्यमरः शरेण
 बाणेन आसे उचिक्षेप दूरीचकारेति यावत् आङ् पूर्वादमुक्षेपणे' इत्यस्माद्धि 'उ-
 दस्यत्यूयोरिति वाच्य' इत्यात्मनेपद । स्वभावोक्तिरलंकारः 'स्वभावोक्तिः
 'जात्यादिस्थस्यवर्णन' इति लक्षणम् ॥ ५४ ॥

मध्यं त्वमुतुङ्गबलः करेण मा पीडयस्व प्रसमं ममेति ।
 विवधुणेवाभिमुखं विकृष्टचापेन नेमे मनुर्वशकेतोः ॥ ५५ ॥
 समुत्पपातैणवरो नृपेण विद्धोऽपि पूर्वाहितवेगवृत्त्या ।
 स्वर्लोकमन्तःकरणस्य यातुः प्रीत्यानुयात्रामिव कर्तुंकामः ॥ ५६ ॥
 अन्योन्यघक्त्रार्पितपल्लवाग्रप्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् ।
 प्रियानुनीतौ भृशमिष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरतिं निरासे ॥ ५७ ॥

मध्यमिति । उत्तुङ्ग अत्युच्च 'उच्चप्राज्ञमतोदमोच्छ्रितास्तुमे' । बलं सामर्थ्यं यस्य
 अतिबल इत्यर्थः एतादृशः स्व मम मध्य मध्यभाग मध्यदेश च करेण दृष्टेन ब-
 लिना च प्रसम बलात्कारेण कियाविशेषणमिदं बलात्कारेणेत्यर्थः 'प्रसमं तु बला-
 त्कारे' इत्यभिधान । मा पीडयस्व मा न्यथयस्व यद्यपि माटिडहीति सूत्रेण सर्वलका-
 रापवादेन छद्वाग्र भाग्य तथापि नाय माद् किंतु निषेधार्थको मादृशव्योय इति न
 दोषः इति एवं प्रकारेण विवधुणा बहुमिन्धुः विवधुः तेन द्रूयातोः सन्नतात्
 'सनादास भिक्षुजः इति उप्रत्ययः विकृष्ट चापेन विकृष्टः आट्टष्टः एतादृशो यथापः
 धनुः तेन कर्त्रा मनोः स्वावभुवस्व वशः अन्ववायः 'वशोन्ववायः संतानौ' इत्य-
 मरः । तस्य केतुरिय केतुना यथा कीर्तिर्भवति तद्वन्मनुवशस्य कीर्तिकर इत्यर्थः
 तस्य दशरथस्य अभिमुखं मुखस्य समुखं अभिमुख 'लक्षणेनाभिप्रेती अभिमु-
 एत्ये' इत्यव्ययीभायः नेमे नतमित्यर्थः नमूयातोः भावे लिट् द्वित्व एत्वाभासलो
 पो । श्लेषः उपप्रेक्षात्कारश्च ॥ ५५ ॥

रामिति । नृपेण नृपातीति नृपः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क प्रत्ययः तेन
 दशरथेन विद्धोऽपि ताडितोऽपि व्यथताडने कर्मणि क्तः सप्रसारण च एणानां
 हरिणानां वरः श्रेष्ठः 'भोर्कर्णपृथतेणर्श्यं हिताधमरोमृगः' इत्यमर 'वरोजामातरि
 श्रेष्ठे' इत्यभिधानं स्वर्लोकं स्व.स्वर्गः सचासी लोकः भुवनं लोकेष्टं 'भुवने जने'
 इत्यमरः याति तत्पथं यान् तस्य यातुः 'आक्तेस्तच्छीलेति अधिहारे 'तून्' इति
 तून् प्रत्ययः अतएव न लोकेति निषेधान् स्वर्लोकमित्यत्र कर्मणि पठो न यातु-
 रितस्य अतःकरणविशेषणत्वेऽपि 'तृतीयदिषु भाषितपुस्तकं पुंवनं गात्रवस्य'
 इति पुनर्भावात् नुमादिकार्यं न एतादृशातःकरणस्य चित्तस्य तदुपलक्षितलिङ्ग-
 देशस्येत्यर्थः प्रीत्या छादचर्यजन्यप्रेम्णा अनुयात्रां अनुगमनं कर्तुंकामः ५६ कर्तुं
 कामो इच्छा यस्य ॥ कर्तुंकामः 'कुक्रामगन्मोरपीति' मलोपः पूर्वं याणवेधात्पूर्वं
 आदिता रथापिता या वेगवृत्ति अववर्तनं तया स्व आकाश उत्पपात उन्मगाम
 उन्मिच्छे इति यावत् । उपप्रेक्षात्कारः ॥ ५६ ॥

अन्योन्य इति । अन्योन्ययोः परस्परयोः वक्ष्ये मुरो बहुलप्रहणान् अन्यपद-
 योर्न समासवत् 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य श्रुपः सुर्वकन्वः' इति मुरादेशः । अत्रे-
 न्योन्यवक्ष्ययोः वार्पितौ दत्तां पल्लवानां किसलवानां अग्राणि 'पदत्रोऽग्री रिज

ऋज्वागता तस्य मुहुर्मृगाणां पङ्क्तिः शरेण ग्रथितेव रेजे ।
मुक्तेन पूर्वस्य मुखे परेषां दृष्टेन सद्यः सममन्तरेषु ॥ ५८ ॥
आधावतस्तेन धनुर्धरेण मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः ।
अस्कन्नवेगो दृढदेहमेदे लाङ्गूलसारत्वमियाय बाणः ॥ ५९ ॥

इत्यमरः । तेषां प्राप्ती क्वलो 'प्राप्तस्तु क्वलः पुमान्' इत्यमरः अन्योन्य वक्त्रा-
पिंती पङ्क्त्याप्रप्राप्ता येन एतादृशं कुरंगयुग्मे कुरंगयोः हरिणयोः युग्मं युगलं कर्तुं
प्रियाणां इष्टानां स्त्रीणामित्यर्थः अनुतीतिः अनुकूलनं अनुनय इत्यर्थः भृशं अत्यन्तं
'अतिवेलभृशात्यर्थः' इत्यमरः इष्टाः अभीप्सिताः चाह्वनां प्रियवाक्यानां चेष्टाः
व्यापारा यस्य नृपु वीरः नृवीरः तस्य दशरथस्य हननं घातः इतिर्भावे घञ् उप-
धावृद्धिः तत्त्वं घत्वं च घाते नाशे या अभिरतिः रुचिः तां निरासे दूरीकरणे-
त्यर्थः निर्पूर्वात् असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्तरि लिट् 'उपसर्गादसुक्षेपणोरिति
वाच्यं' इत्यात्मनेपद । कुरंगयुग्मस्य तादृशं परस्परमुखपङ्क्त्याप्रप्राप्तसमर्पणं
विलोक्य स्वयमपि एवमेव प्रियानुनयं करोमीति स्मृत्वा तादृशं तयोः प्रेमरस-
विधातो भाभूत् इति बाणं न मुमुचे इति तात्पर्यं । ऊर्जस्विदलकारः 'रसभाव-
तदाभासभावशान्तिनिबधनाः । चत्वारो रसवत्प्रेयऊर्जस्विदयसमाहितमिति' लक्ष-
णात् । प्रकृते च अनौचित्येन प्रवृत्तः भावाभासः शृंगारस्यांगं इतिलक्षण-
समन्वयः ॥ ५७ ॥

ऋज्वागतेति । मुहुः धारवार 'मुहुः पुनः पुनः शब्दवत्' इत्यमरः ऋज्वागता
ऋज्वीचासौ आगता च ऋजु यथास्थास्तथा आगतेति वा अस्मिन् पक्षे झप्पु-
पेति समासः मृगाणां हरिणानां पङ्क्तिः परपरा कर्त्री पूर्वस्य प्रथममागतस्येति
यावत् मुखे वक्त्रे मुक्तेन उत्प्लुष्टेन मुच्यतातोः कर्मणिक्त्वः सद्यः सपदि 'सद्यः
सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः सद्यः परस्परार्थेभिनिपातः परेषां इतराणां मृगाणा-
न् अतरेषु अवकाशेषु 'अतरमवकाशावधि' इत्यमरः समं तुल्यदर्शनः
। दृष्टेन अवलोकितेन तस्य दशरथस्य शरेण बाणेन ग्रथि-
रेजे शृङ्गमे राजवीर्या इत्यस्माद्लिट् 'कणां च सप्तानामिति'
। ऋज्वागता मृगपङ्क्तिः तस्य बाणेन प्रथममृगमुखे वेधेपि
येन दुर्लक्ष्यरूपमवेधकाला अपततचक्रवत् बाणग्रथितेव
इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ५८ ॥

आधावत इति । धनुर्धरेण घर्ततीति धरः पचादित्वाद्घञ् धनुषः चापस्य धरः
। धन्विना इति यावत् तेन दशरथेन आसमतात् धावतीति तस्य आधा-
धावुगतिशुद्धाः अस्य रूपं महिषस्य जलानस्य मध्येललाटं ललाटस्य
बाणस्य मध्ये इति मध्येललाटं 'ललाटमल्लिक गोवि' इत्यमरः । पारे मध्ये
'पसर्गो ना' इत्यप्ययीभावः अस्कन्नावेगं न स्कन्मः गतः 'स्कन्दि-

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरङ्ग रचितव्रमस्य ।
जघान देह प्रतिबिन्दु बाणैरेवेन दुर्लभ्यमुज शृगेन ॥ ६० ॥
तस्मिन्नुपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्ड भिषजीव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिखनेन प्रासादिवाट्टिर्भूदामुग्रनाद ॥ ६१ ॥

गतिशोषणे' कतप्रत्यत्यनत्वं च अस्त्वथ अकुटित इति यावत् एतादृश वेग
रयो यस्य 'वेगस्तरसीतु रय सदा बाण शर दृढ यो देह तस्य मेदे विदा-
रणे सति लांगूलस्य पुच्छस्य सार स्थिरांश तस्य भाव लांगूलसारत्व इयाय
प्राप दण् गतां लिङ् द्वित्ववृद्धि । कलाटे विद्धो बाण वेगेन शरीर मित्वा
पुच्छमध्य गत स्थित अनेन तस्य अतीव वगज्यत्व सूचित ॥ ५९ ॥

स इति । अथ महिषवेधानंतर । मगलानंतरारम्भ इयमर द्वाभ्यां शुभाशुभा
भ्यां विधति उद्वादि ६ ते द्विपाः इस्तिन 'शुपीतियोगविभागात् क तेषां राजा
प्रभु 'राजा प्रभुर्नृपे चन्द्रे' इति कोशांतर 'राजाह सगिभ्यष्टच्' तद्वत्प्रच्छतीति
द्विपराजगामी 'कर्तयुपमाने इति गिनि एतादृश स दशरथ दु र्गेन लक्ष्यते
शयते इति दुर्लभ्य भुज पाटयंस्य लक्ष्यतेर्दृढोरिति ण्यन् निरतरबाणवर्षा-
सारकर्तृत्वात् अलक्ष्ये भुजइयर्थ क्वचपिहितस्वादा अलक्ष्यभुज एतादृश स
दशरथ तुरग घोटक ॥ नाशितु रचित कृत क्रम पापविशेषो येन स्वाधिष्ठि
ताम्भनाशप्रवृत्तस्त्वैत्यर्थ द्वीपिन व्याघ्रस्य शार्ङ्गद्वीपिनीं व्याघ्र इयमर देह शरीरं
बाणे इयुमि एकेन शणेन त्रिशङ्गि कर्गभिरित्यर्थ । 'अष्टादशानिमेषास्तु काष्ठा
त्रिंशत्तुता कला । तास्तुत्रिंशत्क्षण ' इयमर । विदुर् विदुर् इति प्रतिविन्दु
'अव्यय विमर्शी'यादिना वीप्सायामव्ययीभाष शरीरस्य सङ्कलपिन्दुनित्य
जघान प्रजहारेत्यर्थ हन् हिंसागत्योः कर्तरि लिङ् द्वित्व अभ्यासाचेति कृत्य ।
अनुप्रासात्कार ॥ ६० ॥

तदिमप्रिति । भिषजि बंधे 'भिषक्वैद्योचितिसंके' इयमर शस्त्रेण च्युरि-
कादिना भीम मयकरं गच्छ इव पिष्टमसि तस्मिन् एकांके नृपे दशरथे प्रसह्य
हतात् 'प्रसह्य तु हतार्थकम्' इयमर भीम उग्र गच्छ सङ्घिनं 'गच्छतु वारे पिष्ट
चिद्दयो । करोते गच्छे योमे वाजिभूयण्डुदधुदे ।' इति हेम । शस्त्रेण अस्या
दिना पाटयति विदारयतीति पाटयन् पाटयति विदारयति गतीत्यर्थ । पट्यातोर्णि
जंताच्छुभ्रप्रयय यस्य च मावेनेति सप्तमी । अदि हिमाचन प्रासादिव

ऋज्वागता तस्य मुहुर्मृगाणां पङ्क्तिः शरेण प्रधितेव रेजे ।

मुक्तेन पूर्यस्य मुखे परेषां दृष्टेन सद्यः सममन्तरेषु ॥ ५८ ॥

आधावतस्तेन धनुर्धरेण मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः ।

अस्कन्नवेगो दृढदेहमेदे लाङ्गूलसारत्वमियाय बाणः ॥ ५९ ॥

इत्यमरः । तेषां प्राप्ती क्वलौ 'आसस्तु करलः पुमान्' इत्यमरः अन्योन्यं क्वप्रा-
पितौ पङ्कशमप्राप्तौ येन एतादृशं कुरगयुग्मे कुरंगयोः हरिणयोः पुत्रम युगलं कर्तुं
प्रियाणां इष्टानां स्त्रीणामित्यर्थः अनुतीतिः अनुकूलं अनुनय इत्यर्थः भृशं अत्यन्तं
'आतिवेत्तभृशारथ्यां' इत्यमरः इष्टाः अभीष्टिताः चादूना प्रियवाक्यानां चेष्टाः
व्यापारा यस्य नृपु धीरः वृधीरः तस्य दशरथस्य हननं घातः हन्तेर्भावे घम् उप-
धावृद्धिः तस्य घत्वं च घाते भाषे या अभिरतिः इविः तां निरासे दूरीचकारे-
त्यर्थः निरपूर्वात् अमुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्तरि लिट् 'उपसर्गादसत्पूरीरिति
वाच्यं' इत्यात्मनेपद । कुरगयुग्मस्य स्तरशं परस्परमुखपङ्कवाप्रसाप्तसमर्पणं
विलोक्य स्वयमपि एवमेव प्रियानुनय करोमीति स्मृत्वा तादृशं तयोः प्रेमरस-
विधातो भाभूत् इति बाण न मुमुचे इति तात्पर्यं । ऊर्जस्विदलकारः 'रतभाव-
तदाभासभावशान्तिनिवधनाः । चक्षुरो रसकरप्रेयऊर्जस्वित्यसमाहितमिति' लङ्
गात् । प्रकृते च अनैचित्येन प्रवृत्तः भावाभासः शृङ्गारस्याय इतिलक्षण-
समन्वयः ॥ ५७ ॥

ऋज्वागतेति । मुहुः धारधार 'मुहुः पुनः पुनः शब्दत्' इत्यमरः ऋज्वागता
ऋज्वीचासी आगता च ऋजु यथास्मात्तथा आगतेति वा आस्मिन् पक्षे छुः
पैतिसमासः मृगाणां हरिणानां पङ्क्तिः परपरा कर्त्री पूर्वस्य प्रथममागतस्येति
भावत् मुखे वक्त्रे मुक्तेन उत्तूष्टेन मुच्छातोः कर्मणिक्तः सद्यः ध्वदि 'सद्यः
सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः सद्यः पक्षपरावैभविपातः परेषां इतराणां मृगाणा-
मित्यर्थः अतरेषु अवकाशेषु 'अतरमवकाशावधि' इत्यमरः समं तुल्यदर्शनं
क्रियाविशेषणमिदं । दृष्टेन अवलोकितेन तस्य दशरथस्य शरेण बाणेन प्रधि-
मुक्तेव रेजे शुद्धमे राजदीप्ता इत्यस्माद्लिट् 'फणा न सप्तानामिति
' । ऋज्वागता मृगपङ्क्तिः तस्य बाणेन प्रथममृगमुखे वेधेपि
शतजनमेदनन्यायेन दुर्लभ्यसूक्ष्मवेधकाला अल्पतचक्रवत् बाणप्रधितेव
इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ५८ ॥

आधावत इति । धनुर्धरेण घरतीति धरः पचादित्वाद्घन् धनुष चापस्य धरः
धारकः धन्विना इति यावत् तेन दशरथेन आप्तमतात् धावतीति तस्य आधा-
ट्टेः धाडुगतिशुद्धाः अस्य रूपं महिषस्य ललायस्य मध्येललाटं ललाटस्य
बाणस्य मध्ये इति मध्येललाटं 'ललाटमलिक गोवि.' इत्यमरः । पारे मध्ये
'पसर्गात्' इत्यण्ययीभावः अस्कन्नवेगं न स्वप्नः गतः शुद्धो वा अस्कन्नः 'स्कदि-

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरङ्गं रचितक्रमस्य ।
जघान देहं प्रतिबिन्दु बाणैरेवेन दुर्लक्ष्यभुजः क्षणेन ॥ ६० ॥
तस्मिन् नृपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्डं भिषजीव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिखनेन प्रासादिचात्रिर्भृशमुध्रनाद ॥ ६१ ॥

गतिशोपणे' कतप्रत्यत्यनत्वं च अस्करम् अकुटित इति यावन् एतादृश वेग-
रयो यस्य 'वेगस्तरसीतु रय सदा बाण सार दृढ यो देह तस्य भेदे विदा-
रणे सति लांगूलस्य पुच्छस्य सार स्थिरांश तस्य भाव लांगूलसारत्वं इयाय
प्राप इण् गती लिट् द्वित्यवृद्धि । ललाटे विद्धो बाण वेगेन शरीर मित्वा
पुच्छमप्य गत रियत अनेन तस्य अतीव बलाज्जत्व सूचित ॥ ५९ ॥

स इति । अथ महिषवेधानंतर । मगलानतसारभ' इत्यमर द्वाभ्यां घृष्टानुदा-
भ्यां पिबति उदकादिकं ते द्विषाः इस्तिन 'मुपीतियोगविभागात् क' तेषां राजा
प्रभु 'राजा प्रभुर्नृपे चन्द्रे' इति कोशांतर 'राजाह सविभ्यष्टच्' तद्वद्रच्छतीति
द्विपराजगामी 'कर्तुंयुपमाने' इति णिनि एतादृश स दशरथ, दु'पेन लक्ष्यते
शायते इति दुर्लक्ष्यः भुज बाहुयंस्य लक्ष्यतेऽङ्गुलोरिति ण्यत् निरतरबाणवर्षा-
सारकर्तृत्वात् अलक्ष्ये भुजइत्यर्थं क्षवचपिहितश्चाद्वा अलक्ष्यभुज एतादृश ॥
दशरथ तुरग घोटक हतु नाशितु रचित कृत क्रम पापविक्षेपो येन स्वाधिष्ठि-
ताश्वनाशप्रवृत्तस्येत्यर्थं द्वीपिन व्याघ्रस्य 'शार्ङ्गद्वीपिनो व्याघ्रे' इत्यमर । देह शरीरं
बाणै इषुभि एकेन क्षणेन त्रिंशद्भि कगभिरित्यर्थ । 'अष्टावघ्रनिनेपास्तु काष्ठा
त्रिंशत्तुता कगा । तास्तुत्रिंशत्क्षण' इत्यमर । बिन्दू बिन्दू इति प्रतिबिन्दु
'अव्यय विभर्त्तात्यादिना वीप्तायामव्ययीभावा शरीरस्य सकलविदुनित्यर्थं
जघान प्रजहारेत्यर्थं हन् हिंसागत्यो कर्तरि लिट् द्वित्व अभ्यासाच्चेति कुरथ ।
अनुप्रासालंकार ॥ ६० ॥

तस्मिन्मिति । भिषजि वधे 'भिषक्वैद्योचिरित्त्वके' इत्यमर शस्त्रेण चतुरि-
न्वादिना भीम भयकर गड इव पिट्मिव तस्मिन् पूर्वोक्ते नृपे दशरथे प्रसह्य
हृत्वा 'प्रसह्य तु हृत्वर्यक्रम' इत्यमर भीम उग्र गड राक्षस 'गडस्तु वीरे पिटक
निहयो । कपोले गडने योगे वाजिभूषणपुण्ड्रदे ।' इति ह्रस्व । शस्त्रेण अस्या
दिना पाटयति विदारयतीति षण्यन् पाटयति विदारयति सतीत्यर्थं । पट्धातोर्णि

युद्धाय यूथादभितो निवृत्तं क्रोडं मुहुः क्रोधविमुक्तनादम् ।
 शरस्य लक्ष्यं शरजन्मतुल्यञ्चकार चक्रीकृतचापदण्डः ॥ ६२ ॥
 एवं मृगव्यभ्रमसेवितस्सन् विश्रामहेतोः स विहाय वाहम् ।
 समीरणानर्तितवेतसाग्रं वीरस्सरस्तीरमलञ्चकार ॥ ६३ ॥

युद्धायेति । शरेषु तृणविशेषेषु जन्म उत्पातिः यस्य 'शुप्रस्ते जनकः शरः' इत्यमरः
 कार्तिकेयः तेन तुल्यः समः तत्तुल्यपराक्रमीति यावत् । चापस्य धनुषः दण्डः यष्टिः
 चक्रीकृतः चक्रगद्गर्तलीकृतः बाणसंधाने हि धनुश्चक्रवद्भवति चक्रशब्दाच्चि-
 च्चेल्लोपः अस्य स्वादितीत्य कुगतीति समासः चक्रीकृतः चापदण्डो येन निरतस्
 युद्धप्रवृत्त इत्यर्थः एतादृशो राजा यूथात् कुलात् 'सजातीयै कुल यूथ' इत्य-
 मरः अभितः उभयतः 'पर्यभिभ्यां च' इति तसि प्रत्ययः । युद्धाय युद्धं कर्तुं
 निवृत्त निर्गतमित्यर्थः युद्धायेत्यत्र 'क्रियायोपपदस्येति चतुर्थी मुहुः बारवार
 क्रोधेन क्रोधेन विमुक्तः उत्सृष्ट' नादो ध्वनिः येन एतादृश क्रोडं वराहं 'क्रोडो
 भूधार इत्यपि' इत्यमरः । शरस्य बाणस्य लक्ष्यं शरव्य 'लक्ष्यं लक्ष शरव्यं च'
 इत्यमरः । चकार विदधौ । करोतेर्लिट् । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ६२ ॥

एवमिति । एव पूर्वोक्तप्रकारेण मृगव्यस्य मृगयायाः 'आच्छेदनं मृगव्य-
 स्यादासेदो मृगया श्लिषां' इत्यमरः । तस्य यः भ्रमः खेदः तेन सेवितः सन्
 युक्तः इति यावत् सन् अभ्यर्हितः इति वा 'सत्ते साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हि-
 ते च सन्' इत्यमरः । वीरः शूरः सः दशरथः अपवा वीरः सः एव मृगव्य-
 भ्रमसेवितः सन् इति अन्वयः । विश्राम विश्रांतिः स एव हेतुः कारणं तस्य
 विश्रामहेतोः विश्रात्यर्थमित्यर्थः । यद्यपि विपूर्वाच्छ्रमं धातोर्भाषेणि 'नोदा-
 तौपदेशस्य मां सस्थानाचमे' इति वृद्धिनिषेधः प्राप्नोति । तथा च विश्राम
 इति अपाणिनीयं तथापि नञ् घटितमनित्यमिति वा भ्रम एव भ्रामः प्रज्ञादित्वा-
 त्स्वार्थिभ्यो विशिष्टः भ्रामः विश्रामः इति वा भ्रमु धातोर्भाषेणि वा चित्तिरिरागे
 इत्यतो वेत्यनुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् मित्वाभावे वृद्धौ एरच्' इति
 सिद्धस्य गनिधितनीयेति न्यायेन प्रयोगगतिर्दृष्टव्या । अत एव 'रोमी
 १५ परामजीवी परावमयशायी । यञ्जीवति तन्मरणं यन्मरणं भोऽस्य
 १६' इत्यभियुक्तप्रयोगः समच्छते । वाह इय 'वाजिवाहार्दगधर्वहयसंपव-
 १७' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा समीरणेन वायुना 'जगत्प्राणसमीरणा' इ-
 त्यमरः । आनर्तितानि ईयन् कपितानि वेतसानां वंजुलानां अप्राणि अचलानि
 यस्मिन् 'अथ वेतमे । रथाश्रुण्यविदुत्शीतवानीरवजुला' इत्यमरः । एतादृश
 सरस्तीर सरस सरोवरस्य तीरं तट अलचकार भूषयानास उपविशेति यावत्
 करोतेर्लिट् । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ६३ ॥

सुगन्धिसौगन्धिकमन्धहृद्यः सरोऽनिलः सारसनादकर्षी ।
 आधूतराजीधरजोवितानैरङ्गं पिशङ्गं नृपतेऽञ्जकार ॥ ६४ ॥
 अयास्तकूटादहतमुप्ररागं समुल्लसद्दीधितिचिस्कुलिङ्गम् ।
 स्पृष्टं घनेन कचिदास लोहखण्डं घृहत्तममिवाकविभ्यम् ॥ ६५ ॥
 बिम्बं पतङ्गस्य यवन्ध्रं दृष्टिं दृष्टं प्रतीच्यामवनीश्वरेण ।
 भित्तौ धिनीलत्विपि लम्बमानमेकं यथा काञ्चनतालवृन्तम् ॥ ६६ ॥

सुगपीति । सुगु गणो येषां तानि सुगपीति 'गणस्वेदुत्पूतिमुसुरभि' इति षट्ठुनीही समासात् । इः एतादृशानि सौगंधिकानि कन्धाराणि 'सौगंधिक तु कन्धारः' इत्यमरः । तेषां यो गन्धः आमोदः तेन हृद्यः हृदयस्य प्रियः 'हृदयस्य प्रियः' इति यस्मिन् हृदयस्य हृद्रेष्यदण्ड्यसंयु' इति हृददेवः सारसानां पुष्कराब्धानां नाद शब्दः तं पर्येति इति सारसनादकर्षी 'मुप्यजाता' इति गिनिः सारसपक्षि भविष्यति इत्यर्थः । एतादृशः सरस सन्धी अनिलः वायुः संपत् धूतानि कपितानि आधूतानि 'कुपति प्रादयः' इति समासः 'धूतचरिताकपिताधुते' इत्यमरः । एतादृशानि राजीवानि अमोदहाणि 'राजीव पुष्कराभौदहाणि' इत्यमरः । रजसां पाप्मानं 'पामुर्नान्दयोरजः' इत्यमरः । परापाणामिति यावत् वितानानि विस्ताराः 'वितान कदके यत्ने विस्तारे कनुकर्मणि' इति हेमः । आधूतराजीवानां रजोवितानानि तैः नृपतेः दशरथस्य भग शरीरं पिशङ्गं विण्मलं विण्मलं । 'पिशङ्गो यदुपिण्गो' इत्यमरः एतेन यामोः मदयुगाधेशीतलत्वं सूचितं । अनुप्रासा-लकारः । काव्यलिङ्गमलकारः तदुक्तं 'वामर्षवीमस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्पणं' इति ॥ ६४ ॥

अयेति । अथ सरसीरे दशरथोपवेशनानंतरं अस्तस्य अस्ताचलस्य कूटं शिखरं 'कूटोऽग्री शिखरं शृङ्ग' इत्यमरः । तत् प्रति आहत प्राप्त आहूयसंज्ञितेः गत्यर्थाकर्मरेति कः हन् द्विसागयोः इति हतेर्गत्वर्थत्वात् पापनष्टेति समासः अस्ताचलादीश्वरं प्राप्तेति यावत् पक्षे अस्त क्षिप्त अमुक्षेपणे कः यद्वृद्ध अयोपन, अयोपने शीलशृंगे कूटम् 'तेन आहत ताडित' । सप्त, उत्कट, रागः रक्तिमा यस्य सूर्यविंशदि अस्ताचलस्य आरक्तं भवति इति मुप्रभेदमेतन् लोहत्वं ह्रस्वे अग्निना आरक्तमेव ताभ्यते समुत्पद्यतीति समुत्पत्त्यः एतादृशः दीधितयः किरणाः विस्कुलिङ्गा इव यस्य पक्षे समुत्पद्यतीति इव विस्कुलिङ्गाः अतिरुजाः यस्य एतादृशं घृहत् महत् तप्त घृतं क्वचित् कुञ्चित्स्थाने इत्यर्थः घनेन अयोपनेन स्पृष्टं लोहस्य अयसः खट्व इव यत्कल्पमिव वृहत् महत् तप्त घृतं अर्कमेव अर्कस्य सूर्यस्य विभं क्वचित् कुञ्चित् घनेन मेघेन स्पृष्टं सवर्द्धं मेघाच्छ्रमिति यावत् । आस भूवेत्यर्थः अस्मिन् गतिदिश्यादानेन इति मौरादिशब्दो लट् । अर्धसप्ततिस्तु पातगमनेऽर्धन्वाद्गोप्या । स्पेयालकारः ॥ ६५ ॥
 विजमिति । अक्वीधरेण ईष्टे तच्छील ईश्वरः 'स्वेयमावेत्यादिना' ।

राजा रजन्यामधिशय्य तस्मिन् शिलातलं शीतलमिन्दुपादैः ।
 खेदं विनिन्ये मृदुभिः समीरैरासारसारैर्गिरिनिर्गाराणाम् ॥ ६७ ॥
 पत्यौ पृथिव्या मृगयाभिलाषाज्जागर्यया नीतवति त्रियामाम् ।
 कापि प्रपेदे मृगलाञ्छनेन प्रासादिघादाय निजं कुरङ्गम् ॥ ६८ ॥

रन् प्रत्ययः अवन्याः पृथ्याः ईश्वरः पतिः तेन 'हमावनिर्मेदिनीमही' 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । दशरथेन यथा येन प्रकारेण 'प्रकारघवने धात्' इति धात् प्रत्ययः विशेषेण नीला वृष्णा विनीला प्रादिसमासः विनीला सिद् कांति-
 र्यस्याः 'द्विङ्माभाच्छविः' इत्यमरः एतादृश्यां 'भित्ती कुडये भित्तिजी-
 कुडपमेह' इत्यमरः लब्धमानं लभते अवसंसते इति लब्धमानं लभतेः शानव्
 एक एकसलयाक काचनस्य सुवर्णस्य सालवृत्तं व्यजनं 'व्यजनं सालवृ-
 त्तकं' इत्यमरः एव प्रतीच्यां पथिमायां दृष्ट अवलोकित्वा पतगस्य सूर्यस्य
 'पतगौ पक्षिसूर्यां च' इत्यमरः विंशं कर्तृदृष्टिं अक्षि अर्थादशरथस्य वक्त्र
 शरोध । सूर्यविभावलोचनात् दृष्टिं परावर्तितुं राजा न साक्षाकेति यावत् । वभ्रातो-
 लिङ् उपमालंकारः । उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरूपवती द्वयोः । इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

राज इति । राजा राजतेऽसौ राजा दशरथः रजन्यां रात्रौ 'रजनी यामिनी
 तमी' इत्यमरः । तस्मिन् हिमालये इदुपादैः इदोः चंद्रस्य पादाः किरणाः
 'पादारश्म्यंत्रितुर्याशाः' इत्यमरः । शीतल शीतं शिलातलं शिलायाः भरमनः
 तलं अधिशय्य कथित्वा अधिशीद् स्थासौ कर्मेति शिलातलस्य कर्मत्वं गिरेः
 पर्वतस्य निर्धराः क्षराः 'प्रवाहो निर्जरो क्षरः' इत्यमरः । आसारः धारापातः
 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । सः सारः स्थिरांशः येषु 'सारो बले
 स्थिरांशे च' इत्यमरः । मृदुभिः मदै समीरैः मारुतैः 'समीरमारुतमरुजग-
 माणसमीरणाः' इत्यमरः । खेदं मृगयाभ्रम विनिन्ये अपाचकार निपूर्वाप्तमतेः
 कर्तरिलङ् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६७ ॥

पत्याविति । पृथिव्याः भूमेः पत्यौ स्वामिनि दशरथे इत्यर्थः । मृगयायाः आस्ये-
 टस्य अभिलाषः कामः 'कामोऽभिलाषस्तर्पणं' 'आस्येष्टो मृगया त्रिया' इत्यमरः ।
 तस्माद्धितोः जागर्यया 'जागर्तेरकारो वा' इति भावे शप्रत्ययः पक्षे यक् च
 'जाग्रो विविष्णुलिति गुणः' जागरणेन 'जागर्त्या जागरादयोः' इत्यमरः ।
 त्रियामां त्रयो यामाः यस्याः सा त्रियामा रात्रिः । आद्यतयोरर्थयामयोश्चेष्टाकाल-
 त्वेन दिनप्रायत्वात् । अथवा त्रीन् घर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति'
 कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा । अतर्भावितृण्यर्थादातेः 'अतिस्तु घु' इत्याद्यौ-
 णादि सूत्रेण मन् प्रत्ययः । ता नीतवति यापयति सतीत्यर्थः । नीज् प्रापणे
 क्वतु प्रत्ययः । मृगः लाञ्छनं चिह्नं यस्य 'कलकाक्षौ लाञ्छनं च चिह्नं'
 इत्यमरः । चद्रेण इत्यर्थः प्रासादिव भयादिव राज्ञावपि अथ मृगयार्थं जागर्ति

आरुह्य शृङ्गं मृगयाविहारे रागी विवस्वानुदयाचलस्य ।
पत्ये पृथिव्या रचयाम्बभूव मृगानिव प्रस्फुरता करेण ॥ ६९ ॥
प्रभुः प्रजानामथ स प्रभाते हरिप्रभावो हरिमारोह ।
सज्जीकृतं सज्जनगीतकीर्तिर्वद्भ्यायुधो बन्धुरधर्मजालम् ॥ ७० ॥

अतो मदङ्गतमपि कदाचिन् मृगं हनिष्यतीति भीतेरिवेत्यर्थः । निजं आत्मीयं स्ववियसक्तमित्यर्थः । 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । कुरंगं मृगं आदाय पृथीत्वा कापि कुत्रापि देशे प्रपेदे प्रापे चन्द्रः अस्तङ्गत इत्यर्थः । प्रपूर्वान्वयतेः अभिव्यक्तिरुक्तं कर्मतया भावे लिट् एवाभ्यासलोपी । उपप्रेक्षालकारः ॥ ६८ ॥

आरुह्येति । मृगया एव विहारः क्रीडा मयूरध्वंसकादित्वात्समासः । मृगयायाः विहार इति पृथीतत्पुरुषो वा । रागः अनुरागः अस्यास्तीति रागी 'अत इति ट्ठाविति' मत्वर्थे इति प्रत्ययः 'रागोऽनुरागे मात्वर्थे' इत्यभिधानः । पक्षे रागः रक्तिमा अस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः 'मास्यद्विस्वन्समाश्च' इत्यमरः उदयस्य सूर्यादि ज्योतिषामाविर्भावस्य अचलः पर्वतः तस्मिन्नेव सर्वेषां ज्योतिषामाविर्भावदर्शनात् 'उदयः पूर्णपर्वतः' इत्यमरात् उदयमशक्तअचलस्येति वा शृङ्ग शिखर आरोह्य आरोहणं कृत्वा प्रस्फुरति दीप्यते इति प्रस्फुरन् स्फुरतेः शतृ-प्रत्ययः तेन एतादृशेन करणे किरणेन पक्षे हस्तेन पृथिव्या धरिण्या पत्ये स्वामिने दशरथायेत्यर्थः । मृगान् हरिगान् रचयाम्बभूव प्रापया बभूवेत्यर्थः । सूर्योदये हि मृगाः शम्बरदर्यते यथा कथनं मृगयाभिलाषुकः उग्रस्थलमारुह्य ततो दृश्यान् मृगानवलोक्य करणे तानादाय स्वामिने अर्पयति तद्वदिति तात्पर्यं । समासोक्तिरलङ्कारः 'समासोक्तिः परिष्कृतिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चैव' इति लक्षणम् ॥ ६९ ॥

प्रभुरिति । अथ अनन्तरं सूर्योदयानन्तरमिति यावन् प्रभाते गोसर्पे 'मुक्षि गोगर्गे' इत्यमरः । प्रभातं च 'इत्यमरः । हरिः इन्द्रः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य 'यमानिलेशचन्द्रार्कं वृष्णिनिर्होतुं बाजिषु । शुक्रादि कपिभेदेषु हरिर्मा' इत्यमरः । 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः । सतः साधनः ते च ते जनाय लोकाय तेः गीता वर्णिता कीर्तिः यशो यस्य 'कीर्तिः प्रसाद दशसोर्विस्तारे कर्दमेव च' इत्यभिधानः । यस्यानि सदानितानि आयुधानि येन आयुधं नु प्रहरणमित्यमरः । प्रजानां जनानां प्रजास्यात्सततो जने' इत्यमरः । प्रभुः प्रभवतीति प्रभुः 'वि-प्रसभ्योऽङ्गसंशयो' इति दुप्रत्ययः । स दशरथः सज्जं कृतं सप्रर्धाकृतं बन्धुर उग्र-सानत धर्मज्ञा कथयानां जान सगूरो यस्मिन् 'बन्धुर तृप्रनानतं' इत्यमरः 'त-नुर्धं धर्मदशनं' 'जाल समूह आनाप्य' इत्यमरौ अश्वननुरक्षणार्थं तत्र तत्रा-ऽवपये यज्जं धर्मजालमित्यर्थः । एतादृश हरि आरोह उपनिवेशेत्यर्थः । अनु-प्रसङ्गलङ्कारः ॥ ७० ॥

कञ्चिन्मृगं मार्गणगोचरेऽसौ दृष्ट्वा विरुष्टायतन्नापदहः ।
 शरं मुमुक्षुः शरमोरुवेगं तमन्वयादन्वयकेतुभूतः ॥ ७१ ॥
 विलङ्घ्य मार्गं नृपमार्गणानां रेखायमाणो गगने रयेण ।
 मृगोत्तमोऽसौ तमसातदस्थं वनं तपस्यज्ज्वनं प्रपेदे ॥ ७२ ॥
 धनुःसहायोऽस्मवति प्रदेशे विहाय वाहं सहस्रा नृवीरः ।
 चत्वार पद्भ्यां गह्वरे तरुणाग्रसौ घने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ ७३ ॥

कञ्चिदिति । अन्वयस्य वशस्य 'कुलान्वभिजानान्वयी । वशः' इत्यमरः । केतुभूतः
 केतुविध्वज इव केतुभूतः भूतलोन्दो उपमार्थे यथा पितृभूत इति पस्पशान्हिके
 'यत्तर्हितजिमेवभिन्न छिमेव्यछिन्नसामान्यभूतं' इति भाष्यव्याख्यावसरे कैयटे
 नोक्त । ध्वजेन यथा कीर्तिर्भवति एवं वशस्य कीर्तिकर इत्यर्थः । असौ दशरथः
 मार्गणगोचरे मार्गणस्य बाणस्य गोचरे विषये बाणपातयोगस्थले इत्यर्थः ।
 'कलब मार्गणशराः' इत्यमरः शरम इव पशुविशेष इव करम इव वा ऊरुः
 अतिशयितः वेगः जवो यस्य 'शरमस्तु पशोर्भिदि । करमे वानरभिदि'
 इति मेदिनी । 'वेगस्तरसी तु रयः' इत्यमरः कञ्चित् अनिश्चितमित्यर्थः मृगं
 कुर्वन् दृष्ट्वा विलोक्य शरं बाणं मुमुक्षुः मोक्षमुमिच्छुः मुमुक्षुः शुच्यमोक्षणे
 समतात् 'सनादांसमिच्छुः' इत्युप्रत्यय न लोकेति विषेधात् शरमित्यत्र
 पृष्टी न । अतएव विरुष्टः आयतः विस्तीर्णः नापदहः येन एतादृशः सन् तं
 पूर्वोक्तं मृगं अन्वयात् अनुयमो अनुपूर्वावा प्रापणे इत्यस्माद्दृष्ट्वा । अनुप्रासा-
 लकारः ॥ ७१ ॥

मिलयेति । नृपस्य दशरथस्य मार्गणाः बाणाः 'कलबमार्गणशराः' इत्य-
 मरः । तेषां मार्गं पथानं येन यथा बाणा आयांति तं पथानमित्यर्थः । वि-
 लङ्घ्य उलङ्घ्य रयेण वेगेन गगने आकाशे रेखेव आचरतीति रेखायमाणा
 रेखाश्शरात्कर्तुः क्वयद् सलोपधेति 'क्वयटि शानन् अतिवेगवशात् रेखेव अन-
 वच्छिन्नगतिरित्यर्थः । असौ दशरथेन अनुयातः मृगोत्तमः मृगेषु उत्तमः
 'शुष्पुपेति समासः पुरुषोत्तम इति षत् समसाया एवशाब्ध्या मया, तद तीरे
 तत्र शिष्टतीति समसातटस्थ एतादृशं तपस्यज्ज्वनं तपस्यतीति तपस्यतः 'कर्म-
 णो रोम तपोभ्यां पतिचरोः' इति क्वयप् । तेषां ऋषीणां भवनं स्थानमित्यर्थः ।
 तपस्याभवनमिति पाठे तपथयार्थानमित्यर्थः । एतादृशं वनं अरण्यं प्रपेदे
 जगाम । अनुप्रासालकारः ॥ ७२ ॥

धनुरिति । धनुः धनुष्य सहायः सहस्ररी यस्य अनेन सेनासहायानवेक्षत्वं
 सूचितं तेन च अतीव शौर्यं ध्वनितं एतादृशं तस्य मृगस्य पदानि चरणानि
 भूमिष्ठपृष्ठपदचिह्नानीत्यर्थः तेषु दत्ता निक्षिप्ता दृष्टिः नेत्र येन नृप मनुष्येषु
 वीरः शरः 'शुष्पुपेति' समासः असौ दशरथः बहुलाः अस्मान् यस्मिन् इति
 अस्मिन् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्यपापाग्रप्रचुर इति यावन् प्रदेशे भूमिभागे

तटेऽपि तस्या घटपूरणस्य श्रुत्वा रवं वृद्धितनादशङ्की ।

शरं शरण्योऽपि मुमोच बाले मुनेस्तनूजे मनुवंशकेतुः ॥ ७४ ॥

पुत्रो मुनेः पत्रिविभिन्नमर्मा शरानुसारेण नृपं प्रयातम् ।

नेत्राम्बुदिग्धेन विलापनास्ता बाणेन भूयो हृदि तं जघान ॥ ७५ ॥

सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । बाह् अश्वं 'बाजिवाहार्धं गधये' इत्यमरः विहाय त्यक्त्वा तरुणां वृक्षाणां घने निविडे 'घन निरतहं साद्र' इत्यमरः । बहुलवृक्षे इति यावत् गहने अरण्ये 'गहन कानन वन' इत्यमरः । पद्म्यां चरणाभ्यां 'पदत्रिति सूत्रेण न्यामि पादस्य' पदादेशाच्चचार जगाम । अत्रमभ्रचर गत्यर्थाः लिट् । पापाणवाहुल्याहुर्ममे मां अश्वं विहाय पादाभ्यामेव जगामेति यावत् । अनुप्रासारकारः ॥ ७३ ॥

तदेपीति । तस्याः तमसाया तटेऽपि तरेऽपि घटस्य कलशस्य पूरण भरण तस्य रव स्वन 'ध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः । श्रुत्वा आकर्ष्य वृद्धितस्य करिगर्जितस्य नादः ध्वनिः त अवश्यं शक्ते इति वृद्धितनादशङ्की 'वृद्धित करिगर्जित' इत्यमरः । नद् अव्यवक्ते शब्दे भावे घञ् शक्ति शक्या इत्यस्मादा- नश्यकेऽर्पणिनिः 'मनुवंशकेतुः मनो स्वायमुवस्य वशः अन्ववायः तस्य केतु- रिष ध्वज इव केतुवत् वशप्रयाकर इत्यर्थः एतादृशः दशरथः शरण्योपि शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः 'तत्र साधुः' इति साध्वर्थं यत् रक्षणाऽर्होपीति यावत् । बाले शिशौ 'बालेऽन्नेभ्योऽपुच्छयोः । शिशौ ङीवे कचयोः' इति ह्रस्वः । मुनेः तपस्विनः 'तपस्वी तापसी पारिकाशी वाचं यमो मुनिः' इत्यमरः । तन्याः देहात् जातः तनूजः 'श्रिया मूर्तिस्त्वनुरतनूः' इत्यमरः । 'पचम्यामजातौ' इति जन धातोर्ङ प्रत्ययः पुत्र इति यावन् शृणातीति हिनस्तीति शरः शृधातोः पचाद्यत् त बाण मुमोच उत्ससर्ज मुच्छ मोक्षणे लिट् । अनुप्रासारकारः ॥ ७४ ॥

पुत्र इति । पत्राणि पतत्राणि बहूनि सति यस्मिन् 'अत इति दगाविति पत्रशब्दादिनिः शीघ्रगमनार्थं हि बाणस्य पत्राद्रागे विच्छानि निवध्रति । तेन विभिन्न विदीर्णं प्रियते अनेनेति मर्म मृद् प्राणत्यागे अन्वेभ्योपि हृद्यते' शयनेन बाहुलकात्करणे मनिन्प्रत्ययः यस्मिन्पुपहते प्राणवियोगो भवति तन्मर्मं पत्रिविभिन्न मर्म यस्य एतादृशः मुनेः ऋषेः पुत्रः सुतः शरस्य बाणस्य योऽनु- धारः अनुसरण अनुगमनमिति यावत् अनुपूर्वात्सर्तर्मावे घञ् । प्रयात आगत या प्रापणे 'गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि क्' । तं पूर्वोक्तं नृपदशरथ नेत्रयोः नयनयोः अंशु उदक अधु इत्यर्थः तेन दिग्धेन निपात्तेन 'विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ' इत्यमरः । दिह उपचये कर्मणि क् । विलापः परिदेवन इति नाम अभिधा यस्य तेन । 'विलापः परिदेवन' इत्यमरः । एतादृशेन बाणेन शरेण भूयः भूरि 'रक्षार भूयश्च भूरि च' इत्यमरः हृदि अतःकरणे जघान तताह । इतोर्लिट्

त्वया त्वनाथस्य विचक्षुषः किं भग्नोऽयमालम्बनदण्ड एकः ।
 घने जरावेशजडीकृतस्य गुरुद्वयस्य व्रतजीर्णमूर्तेः ॥ ७६ ॥
 एक त्वया साधयताऽपि लक्ष्यं नीत विनाशं त्रितयं निरागः ।
 मञ्जुषा कल्पितदृष्टिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहञ्च ॥ ७७ ॥

द्वित्व अभ्यासाच्चेति कुत्वं । तस्य बालस्य विलापं धृत्वा नेत्राक्षु च दृष्ट्वा
 राजा दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

तमेव विलापं भट्टमि श्लोकैर्दर्शयति । त्वयेति । हे राजमिति संबोधनाध्या-
 हारः । त्वया तु त्वयैवेत्यर्थः 'तु स्याज्जदेऽवधारणे' इत्यमरः । अथवा तु शब्दो
 विशेषबोधनार्थं दैवेन विचक्षुस्त्व प्राप्त त्वया तु आलम्बनदण्डो भग्न इति विशेषः ।
 विगते चक्षुषी यस्य स विचक्षुः तस्य प्रादिभ्यो घातुजस्य बाध्यो बाध्योत्तरपद-
 लोपः 'इति बहुव्रीहिः अतएव अनाथस्य नास्ति नाथः पालको यस्य तस्य वने
 अरण्ये प्रतेन नियमेन 'नियमो मतम्' इत्यमरः । जीर्णा हीना शिथिलेति
 यावत् मूर्ते देहो यस्य 'मूर्तिं काठिन्यकाययो जराया विलसताया 'विलसता
 जरा' इत्यमरः । य आवेशः प्रवेश इत्यर्थः प्राप्तिरिति यावत् तेन जडीकृतमदीकृत
 जडं शब्दात् चिब तस्य लोपे अस्या च्यौ' इतीति ऊर्यादि चिबञाच्चेति गति
 सहायां कुगतीति समास एतादृशस्य गुरुद्वयस्य शुर्वो मातापित्रो यद्वयं द्वितय
 'गुरुगोष्पतिपित्रादी' इत्यमरः । तस्य अयं समिष्ट इदमस्तु समिष्टमित्युक्तत्वात्
 मत्स्वरूप इति यावत् । अत्र अहमिति वक्तव्ये अयमिति प्रयोगः अहकारपरित्याग
 पुरः सरं वस्तु सामान्यबोधकत्वेन कृतः । एक एकसखाक आलम्बनदण्ड आलम्बन-
 क्षासी दण्डश्चेति कर्मधारयः किं भग्नं कुतो भग्न इत्यर्थः अत्र किं शब्दो वितर्कः
 'किं कुत्सायां वितर्कं च' इति मेदिनी । अत्र श्लोकोक्तविशेषणं मदनन अत्यंत
 मनुचितं तव इति उक्तं भवति ॥ ७६ ॥

एकमिति । एक लक्ष शरद्वय 'लक्ष लक्ष शरद्वय च' इत्यमरः । साधयतीति
 साधयन् तेन साधू धातोर्णिजताच्छतृप्रत्ययः । त्वया निरागः निर्गत आगः अ-
 पराधो यस्य 'आगोपराधो मनुश्च' इत्यमरः । एतादृशं त्रितयं त्रयं अवयवा
 यस्य तत् त्रितयं 'संख्याया अवयवे' इति तयप्रत्ययः । वक्ष्यमाणप्रयमित्यर्थः
 विनाशः अतः नीतः प्रापितं नीयं प्रापणे कर्मणि क्त 'गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने
 नीहृष्ट्वद्' इत्युक्ते प्रधाने कर्मणि क्त प्रत्ययः । किं तस्मिन् विनाशित इत्यतः
 आह । मय्यनुयेति । मम चक्षुः मयश्च ममेव तेन दृष्टयो नेत्रयो कृत्यं कार्यं
 कल्पितं संपादितं दृष्टिकृत्यं याभ्यां एतादृशां महदर्थैव व्यवहर्तारवित्यर्थः घने
 अरण्ये वृद्धौ स्पष्टिरो 'प्रवया स्थानरो वृद्धो इत्यमरः । मे मम पितरौ माता च
 पिता च पितरौ 'पिता मान्ना' इत्येकशेषः च अह इति त्रितयं नाशः नीतः इति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७७ ॥

घनेषु घासो मृगयूयमध्ये क्रिया च वृक्षान्धजनस्य पोषः ।
 वृत्तिश्च वन्यं फलमेषु दोषः सम्भावितः को मयि घातहेतुः ॥ ७८
 वती विनाथो विगतापराधः स्मर्त्तव्यदृष्टेः पितुस्त्वय्यष्टिः ।
 इत्येषु किं निष्करणेन कश्चिद्वध्यभावे गणितो न हेतुः ॥ ७९ ॥
 तरत्वचोऽयं कठिना यसानो घनेषु शीतोष्णनिर्पातसारः ।
 अस्यादुवन्याशनजीर्णशक्तिः पात्रं कृपायास्तव चध्यभूतः ॥ ८० ॥

वनेष्विति । घनेषु अरण्येषु मृगाणां हरिणानां वृषानि कुलानि 'सजातीयैः
 कुलेषु' इत्यमरः । तेषां मध्ये मध्यभागे वासः वसतिः 'अस्तिर्मवतीपरोऽप्रयु-
 ष्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् अस्तीति लभ्यते' एवमुत्तरत्रापि श्रेयः । 'क्रिया च
 कर्म तु इत्यर्थः कर्मक्रिया' इत्यमरः अधः नष्टदृष्टि एतादृशो जन वृद्धः स्थविरः
 एतादृशो यो अधजनः अधर्मान्मातापितररूपः तस्य पोषः पोषणं वृत्तिश्च जीवनं तु
 इत्यर्थः 'वृत्तिर्गतजीवने' इत्यमरः । वन्यं वने भव वन्यदिगादित्वापत् एतादृशं फल
 अस्तीत्यर्थः घासक्रियाजीवनेषु मयि ब्राह्मणपुत्रे घातहेतुः हननं घातः हतैर्भावे
 धम् उपधावृद्धिपदत्वत्वानि नाश इत्यर्थः तस्य हेतुः कारणं 'हेतुर्नाकारण बीज'
 इत्यमरः । दोषः दूषणकः संभावितः क आशंकित इत्यर्थः सपूर्वाद्भवतोर्गजनात्क-
 र्मेणि क्तः घासक्रियावृत्तीनां सर्वथा निर्दुष्टत्वात् क दोष मनसिकृत्य अहं विद्म
 इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

मतीति । प्रत नियमः ब्रह्मचर्यमिति यावत् सोऽस्यास्तीति मती 'अत इति
 ठनायिति इतिः । विनाथः विगतः नाथः स्वामी यस्य स विनाथः निरालम्ब इत्यर्थः
 यद्यपि पितृभ्यामेतस्य सनायत्वं तथापि तयोरध्यत्वत् एतत्पालनपोषणासमर्थत्वात्
 एतस्य अनायत्वमेव । विगतः अविलम्बान् इत्यर्थः अपराधो मत्तुर्गस्य 'आमोप-
 राधो मत्तुव' इत्यमरः । निरपराध इत्यर्थः स्मर्त्तव्या दृष्टिः नेत्र यस्य प्रत्यक्षदृष्टे-
 रभावात् स्मर्त्तव्यदृष्टिः अथवा आविवक्षितकर्मकात् स्मृतातो भावे तद्व्यप्रत्ययः
 तथा च स्मर्त्तव्य स्मरणं दृष्टिः ज्ञानं यस्य अधानां स्मरणशक्तिरधिकेति सुप्र-
 सिद्धमेतत् एतादृशस्य पितुः अभ्यष्टिः अधस्य दृष्टिहीनस्य यष्टिरिव अभ्यष्टिः
 अपस्य यथा यष्टिरेव आलम्बनं तथा अधस्य मम पितुः अहमेवालम्बनमि-
 त्यर्थः । इति एव प्रकारेण एषु प्रतिविविधविनायत्वनिरपराधत्वाधिपिनालम्बनत्वेषु
 मध्ये निष्करणेन निर्गता करुणा दया यस्मात् तेन निर्देवेनेत्यर्थः त्वयेति
 दोषः इदं योग्यो वध्यः हनो वा यद्वध्यं वक्तव्यः इति यन् वधादेशश्च
 अवश्यः तस्य भावः धर्मः अवध्यत्वमित्यर्थः तस्मिन् कथिद्धेतुः न गणितः
 न विचारित इत्यर्थः सर्वथा मद्दनमयुक्तमिति तात्पर्यं ॥ ७९ ॥

तरत्वच इति । कठिनाः कठोराः तरुणां वृक्षाणां त्वचः वस्त्रलानि 'घासो-
 मयानरित्ववस्त्री वस्त्रं वस्त्रकलमस्त्रियां' इत्यमरः । वसानः वस्ते परिधत्ते इति

जीर्णो जतुन्यासानिरुद्धरन्ध्रः कुम्भश्च मौञ्जी तरुवस्कलम् ।
 मत्सेषु यन्मां विनिहत्य गम्यं तद्गृह्यतामस्तु भवान् कृतार्थः ॥८५॥
 साधुः कृपामन्धरमक्षि शत्रौ शीत्यर्थसम्मीलितमावृणोति ।
 नीचस्तु निष्कारणवैरशीलस्तत्पूर्वसम्पादितवर्दानेऽपि ॥ ८६ ॥

वसानः वस् आच्छादने लट् शानच् नलोकाव्ययेति निवेधात् तरुत्वञ्च इति कर्मणि
 षष्ठी न भवति वनेषु अरण्येषु शीतय उष्णश्च शीतोष्णौ शीतः शीतकलः
 उष्णः निदाघः 'उष्ण ऊष्माणमस्तपः' इत्यमरः यद्यपि शीतशब्दः शीतकालश्चात्र
 कोशे नास्ति तथापि 'शीत गुणे तद्दर्पो' इत्युक्तेः अत्र उष्णसाहचर्यात्
 शीतवान् काल एव गृह्यते अथवा शीत हिम उष्णः ऊष्मकालः तौ शीतोष्णौ
 ताभ्यां निधितः प्राशितः नाशित इति यावत् सारः बल रक्तादिस्थिरासौ वा
 यस्व 'सारो बले स्थिरासे च' इत्यमरः शीतोष्णादिना नष्टशक्तिः नष्टरक्तो
 वा इत्यर्थः । न स्वादु मधुरं अस्वादु । वने भवं वन्यदिगादित्वाधन् तस्य वन
 अवनं भक्षण अस्वादु एतादृशं यदून्याशनं तेन जीर्णं नष्टप्रायं शक्तिः सामर्थ्यं
 यस्य अयं मद्रूपः वन्यभूतः यस्य इव वन्यभूतः तव वन्यत्वेन समस्त इत्यर्थः
 कृपायाः दयायाः पात्र भाजन अस्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

स्वं हेतवे हेतिबलोपनीतस्मयः किमप्युन्नतवृत्ति कस्मै ।

नीचस्य निष्ठामधिकर्म गच्छन् कुलं कलङ्कैः कलुषीकरोषि ॥८३॥

मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सतां स्माक्षसाधुवृत्तम् ।

इतीव चाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुच्यन्त महर्षिसूनोः ॥ ८४ ॥

सदृते' इत्यमरः । एतादृशः नीचस्तुः पृथग्रनस्तु 'मूखं नीचं पृथक् जनी' इत्यमरः । तु शब्दः सञ्जनापेक्षया विशेषबोधकः पूर्वं संपादितं पूर्वसंपादितं सुस्पृष्टेति समासः । तदेव पूर्वसंपादितं तत्पूर्वसंपादितं एतादृशं दर्शनं यस्य एतादृशोऽपि पुरो कृगमं पर कृपाया विषये मंथर मंदं निष्प्रमित्यर्थः । प्रीतेः निवृत्तिः प्रीत्यर्थः मद्यकार्यं धूम इतिवत् अयं सन्तो निवृत्तिवाची प्रीत्यर्थाय प्रीतिनिवृत्तये संमीलितं मिमीलितं एतादृशं अस्ति आदधाति । सञ्जनः सत्रावपि प्रीतिलाभाय ईप्सन्मीलितं कृपापूर्णं नेत्रं स्थापयति निहेतुश्चैरशीलो नीचस्तु प्रथमजातदर्शनेऽपि पुरो कृपारहितं प्रीत्यभाराय मीलितं च चक्षुरादधाति । एवं च महदुभयोरुत्तरमित्यर्थः । एव च त्वं द्वितीयकोटिपतित इति सान्पर्यं । दीपकालङ्कारः 'वदति वयर्वावर्णानां यमैक्यं दीपकं युवाः' इति ॥ ८२ ॥

स्वमिति । हेतीनां अस्त्राणां बले सामर्थ्यं 'हेतिर्ग्यालास्त्रम्याशुषु' इति हेमः । तेन उपनीतः प्राप्तः स्मयः गवंः यस्य 'चित्तोद्रेकः स्मयो मय' इत्यमरः । एव इति विशेष्यमप्याहर्तव्यं नीचस्य पृथग्रनस्य कर्मणीत्यधिकर्म 'अन्ययं विमर्च्छत्यादिना' विमर्श्यर्थेऽप्ययीभावः 'नपुंसकादन्यतरस्या' इति वैकल्पिकत्वाद्वाङ्मभावः । तत्र निष्ठां नितरां स्थितिः निष्ठा 'आतथोपसर्गे' इति निपूर्वातिष्ठते-र्भावे अद् 'उपसर्गादिति' पठ्यते । तां गच्छतीति गच्छन् सन् गम् धातोः शतृप्रत्ययः । किमपि अनिर्वर्णनीयं उन्नतवृत्तिः वर्तने यस्य अनिमान्यमित्यर्थः । स्वं आत्मार्थं 'इतो ज्ञातावदमनि स्व त्रिधातमीये स्वो ज्ञिया धने' इत्यमरः । कुलं वशं कलङ्कैः लाल्छनैः दूष्णैस्त्वियर्थः कस्मै हेतवे कारणाय तादर्थ्यं चतुर्थ्येवा कलुषी करोषि आनिर्लीकरोषि मलिनवस्त्रीति यावत् । अनुशासालङ्कारः ॥ ८३ ॥

मैवमिति । भवान् ऋषिकुमारः अदुष्टभावं न दुष्टं निधः अदुष्टः मनो विरोधार्थज्ञानं साधुरिति यावत् एतादृशः भावः अभिप्रायो यस्य 'भावः सत्ता-रश्मिभावाभिप्रायवेष्ट' इत्यमरः । न क्षतं नष्टं अक्षतं एतादृशं साधु सन् वृत्तं चरित्रं यस्य 'वृत्तं पथे चरित्रे' इत्यमरः । एतादृश एनं दशरथं पूर्वं आक्षेपशोधनार्थं गृहीतस्य दशरथस्य अत्र निदानिषेवबोधार्थं उपदानादन्त्यादेशः अतः 'द्वितीयाटी स्वेन' इत्येनादेशः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मा जुगुप्सतां स्म मा निन्दित्वित्यर्थः । प्रेमातिषर्गप्राप्तमालेषु' इति शतशाले लोड् । 'शुसिक् चिद्रथः' इति गुरोर्निदापो इति गुपधातोः सन् स्म इति पादपूर्वो अव्यय इतीव पूर्वोक्तप्रकारेण निषेधार्थमेवेत्यर्थः । महर्षिसूनोः महाशायी ऋषियः 'आन्महत इत्यत्रं'

भोज्यासुतश्चाबुजद्वयेन घटे गृहीत्वा घटितारिनाशः ।

चाप्पायमाणो बहुमानपात्रं यमप्रभावो यमिनां ददर्श ॥ ८५ ॥

पापं विधायानि विधातुल्ये सत्यापयामास सतां पुरोगः ।

सतो यतिं घातयतो न सद्यः क्रोधानलेनास्य ददाह देहम् ॥ ८६ ॥

‘ऋषयः सत्यवचसः’ इत्यमरः । तस्य सुनुः पुत्रः ‘आभजस्तनयः सुनुः’ इत्यमरः । तस्य निरुद्धः निरुद्धः बन्धः गलो र्थः ‘बन्धो गलोऽथ प्रीवाया’ इत्यमरः । प्राणैः अमुभिः कर्तृभिः ‘पुंसि भूम्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः । बावः गिरः अरुध्यन्त निरुद्धा इत्यर्थः रुधधाधोः कर्मणि लट् । प्राणोत्क्रमणात् वारिव-सरः प्रतिबद्धो भूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षात्कारः ॥ ८४ ॥

‘भोज्यासुत इति । घटितः चेटितः कृत इत्यर्थः । अरीणां शत्रूणां नाशः अंतो येन ‘अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युः’ इत्यमरः । यमः अंतकः ॥ इव प्रभावः प्रतापो यस्य भोज्यासुतः भोजस्य राजावेशपस्य सुता भोज्या इदुमती क्रौञ्चाद्यतर्पितेन ‘भोजक्षत्रिये’ इतिगणसूत्रेण भोजशब्दात् व्यहप्रत्ययः तस्याः सुतः पुत्रः दशरथः भुजयोः बाह्वोः द्वय त्रितय चार सुदर यद्वाभूय तेन ‘सुंदरं रुचिरे चाह’ इत्यमरः । घट कलश गृहीत्वा आदाय बाष्प उद्गमतीति बाष्पायमाणः ‘बाष्पोष्म-भासुद्गमने’ इत्यनेन व्यटतात् बाष्पत् । यमाः अहिंसासत्याऽस्ते-यब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः इति योगसूत्रोक्त एव यमाः संति येषां ते यमिनः तेषां बहुमानपात्रं बहुः भूयिष्ठः यो मानः तस्य पात्रं मात्रं ‘पात्रामत्रं च भाजन’ इत्यमरः । योगिसंस्तुत ऋषिमित्यर्थः । ददर्श अलोकयामास दक्षिणैस्तने लिट् । अनुशसलकारः ॥ ८५ ॥

पापमिति गतां सज्जनानां ‘सत्ये सार्धं विद्यमाने प्रशस्तेभ्यदिते च सतः’ इत्यमरः । पुरोगः पुरः अग्रभागे गच्छतीति पुरोगः ‘अन्वेषाणि दृश्यते इति वक्ष्य’ इत्यनेन द्रप्रत्ययः । ऋषिः विष्णोः प्रज्ञा तेन तुल्यः सद्यः तस्मिन् ऋषिपुत्रे पाप बाष्पप्रद्वाररूपं कटुषं विधायानि सत्यापयामास सत्यापयाम्यौ सत्यापयाम्यौ ‘सत्यापपातोत्यादिना निच्’ एतस्याः कियत्वाः कर्ता राजेति अग्राहृत्यः ततः सत्यापयाम्यौ यति यमिन कुमारवियर्थः । घातयतः नाशयतः दन्तेनिर्गन्तुप्रत्ययः घटयन्ते अस्य दशरथस्य देहं शरीरं सद्यः सदर्शनमेव ‘सद्यः पश्येति’ निपात-कोष-कोष-स एव अनलैऽग्निः तेन न ददाह न भस्मीकरोति । दह भस्मीकरणे लिट् । अथवा सतां पुरोगः राजा विपन्नपुत्रे पाप विधायानि सत्यापयामास । ततः यतिं घातयतः अस्य दशरथस्य देहं क्रोधानलेन न ददाह अथ दशरथ कर्ता उगादिता इति अन्वेषणः । अहं अनुशसलकारः ॥ ८६ ॥

दयानुयातस्तनयस्य नाशं धृत्वा महर्षिर्मुहुरात्तशोकः ।

दिदेश देशस्तुतसहृणाय विशन् वशी विद्वमुजं च शापम् ॥८७॥

वनजकुसुमधारिणीमलङ्घ्यां हरिन्सपातविदारितोऽगण्डाम् ।

धियामिव नृपीतमृगव्यूहं चिरमनुभूय गृहोन्मुखो बभूव ॥८८॥

दयानुयात इति । वशी वश अधीनत्व अस्यास्तीति वशी 'वशमायत्ततायां स्यात्' इति विश्वः । जितोद्वेग इति यावत् तनयस्य पुत्रस्य नाशं भंत धृत्वा आकर्ष्य दयया काश्येन अनुयातः अनुगतः पुत्रविषयककाश्ययुक्त इत्यर्थः अतएव मुहुः पुन पुनः आनशोकः आत्तः गृहीतः शोकः शुक् येन 'मन्यु-शोकां वु शुक् त्रियो' इत्यमरः । आत्त इत्यत्र आहपूर्वादृशतेः कः 'अचउपसर्गात्तः' इति तादेशः एतादृशः सः महापैः विश्वमुज विश्व सर्वं भुनक्ति इति विश्वमुक् अग्निः ' नाचिकेतमुजिमारतविश्वप्साशुचिः ' इति त्रिकांशेषः प्यामक्षणे इति घातोः विश्वस्याविश्वमुजोः समानार्थकत्वं स अग्निं विशन् सन् दु खेन देह-स्य ग कुर्वन् सप्रित्यर्थः देशेषु जनपदेषु स्तुताः नृताः संतः गुणाः दयादाक्षिण्या-दयो यस्य तस्मै अर्थाद्दशरथाय शाप आकौश पुत्रशोकेन मरणस्य दिदेश दर्शः । दिश अति सर्जने लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८७ ॥

वनजेति । नृणां मनुष्याणां पतिः दत्तारयः वन उदर्कं तस्मिन् जात वनजं 'जीवनं भुवनं वन' इत्यमरः सप्तम्यां जनेर्जः इति उपसर्गः वनजं च तन्मुसुमं च वनजकुसुमं अभीक्ष्य धरतीति वनजकुसुमधारिणी 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति णिनिः 'ऋग्रेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । पक्षे वने अरण्ये जातानि कुसुमानि धारयतीति । अलप्यां लघितु यौग्या लप्या न लंप्या अलप्या विष्णुगन्तीत्यान् तदुलघनमनुचितमित्यर्थः । पक्षे लघितु शयया लप्या न लप्या अलप्या अति-विनालत्वात् मृगव्यूहमे लघितुमनक्यवमित्यर्थः 'अहं हृत्यनुचक्षुः शक्ति लिङ् च' इत्युपयोरर्थयोः 'ऋग्रेभ्यो ङीप्' इति ण्यन् प्रत्ययः । ऊहः 'सन्निधगड, कपोलः 'सन्निधगड'ने गुमान्दः' अवस्ताचिबुक गडकपोली' इत्यमरी । हरिः विष्णुः तस्य यानि नखानि नखराणि 'यमानिलेंद्रयदार्क विष्णुर्महाशुवाग्नेषु । शुक्लाहि कपिभेनेषु हरिः' इत्यमरः । 'नखोऽङ्गी-नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । नेपा पातः पतन पतघातोर्भावे घन तेन विदा-रितो ऊदगदौ यस्याः सा । पक्षे हरिः सिद्धः तस्य नखानां यः पातः तेन विदारिताः उरयः बहवः गदाः खड्गिनो यस्याः सा 'गडके सङ्गखड्गिनी' इत्यमरः । एतादृशो धियामिव लक्ष्मीमिव मृगव्यूहं मृगव्यूहं मृगयायाः 'आलोदने मृगव्यूहं स्यादाखेत्रे मृगया स्त्रिया' इत्यमरः । भूमिं पृथ्वीं चिरं चिरकालं अनुभूय निवेद्येति यावत् गृहे निजसदने विषये उन्मुख उत्कठितः एतादृशः बभूव । उपमालंकारः । पुष्पिताप्राप्तम् । 'अयुजि नयुगरेपतो यकारो युजि च नर्जः

अथ स विषमपादगोपितार्थं जगदुपयोगवियुक्तभूरिधातुम् ।
 बहुतुहिननिपातदोषदुष्टं गिरिमखजत्कुक्वेरिव प्रबन्धम् ॥ ८९ ॥
 सपदि दिशि निबद्धभूरिघोषं परमविनीतमनोज्ञनागवृन्दम् ।
 जलाधिमिव नृपः पुरं स्वकीयं मणिगणमण्डितकान्तमाससाद ॥ ९० ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ ज्ञानकीहरणे महाकाव्ये
 दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

जरगाथ पुष्पिताम्ना' इति लक्षणात् । 'एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः'
 इति महाकाव्यलक्षणे उक्तत्वात्सर्गाति भिन्नानि वृत्तानि 'एवमग्निमसर्गेष्वपि हेयं ।
 'सर्गातिभाषिसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्' इत्युक्तत्वात् । अत्र हरिनक्षपात-
 विदारितोद्गडां ध्रुवमिव इत्यनेन देवानां लक्ष्मीनारायणप्राप्तिरूपउत्तरसर्गस्य
 कथाभागः सूचितः ॥ ८८ ॥

अथेति । अथ गृहोन्मुखीभवनानन्तरं सः दशरथः विषमः न्यूनाधिकाश-
 रङ्गतः पादः श्लोकचतुर्धाः 'पादारम्भ्याग्निं तुर्याशाः' इत्यमरः । तत्र गोपितः
 स्वसकेतसमासाधिव्याप्रतीतिदिपदप्रयोगवशादस्फुटः अर्थः श्लोकतात्पर्यार्था
 यस्मिन् । पक्षे विषमाः दुर्यमाः ये पादाः प्रत्यतपर्वताः 'पादाः
 प्रत्यतपर्वताः' इत्यमरः । तैः गोपिताः रक्षिताः गुप् रक्षणे गिजंतात्कत-
 प्रत्ययः सर्वसाधारणैः अप्राप्याः कृताः अर्थाः रत्नादिद्रव्याणि येन 'अर्थी-
 मिधेयरेवस्तु प्रयोजननिश्चितिषु' इत्यमरः । कुकार्यपक्षे जगति य उपयोगः
 तेनवियुक्ताः महाकविभिः काव्यान्तरे अग्रयुयताः भूरयः प्रभूताः घातकः
 भूवादयः शब्दशास्त्रप्रसिद्धा यस्मिन् पर्वतपक्षे जगति य उपयोगः तेन वियुक्ताः
 रहिताः भूरिघातयः गिरिक्रमनःशिलादयः यस्मिन् बहवः प्रभूताः ये तु हि न
 इत्यादयो निपाताः निपातशब्दाः तेषां दोषेण दुष्टं छदोभगरीति भगाप्रयुक्त-
 शब्दप्रयोगानर्थकाऽप्रयोजकदिशब्दप्रयोगादयः तात्पर्यप्रत्ययप्रयूहभूताः दोषाः
 साहित्यसमये प्रसिद्धा एव । पक्षे बहु प्रभूत यत्तुहिन गुणारः तस्य यो
 निपातदोषः पतेनरूपो दोषः तेन दुष्ट हिमालये अतिशोतदोषः सुप्रसिद्धमेव ।
 कुक्वेः कुरिषतधासौ कविश्च कुक्विः 'कुगतिप्रादय' इतिसमासः तस्य प्रबंध
 निबधमिव गिरि हिमालय अगृजत् अत्यजन् सृजविषर्गे लङ् । उपमाश्लेषा-
 लक्षारौ । पुष्पितामावृत्त लक्षणं सूत्रवत् ॥ ८९ ॥

सपदीति । नृपः दशरथः सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि तत्क्षण' इत्यमरः दिशि
 काश्याय 'दिशस्तुककुमः काश्याः' इत्यमरः । निबद्धः रचितः भूरिः प्रभूतः घोषः गर्जन
 येन 'घोषः कस्यै स्वने गोपघोषकाभीरपटिषु' इति हंसः समुद्रगर्जनं हि दूरतः
 ध्रुयते इति प्रत्यक्षसिद्ध । पुरुषे निषदाः भूरिघोषाः प्रभूताभारपन्थो यस्मिन्
 जलधिगरो परमाऽनृष्टा ये बहवः पक्षिणः 'विविष्टिरपतत्रमः' इत्यमरः । तैः

गरुडादिभिः नीत अपरत मनोः सुंदर ' मनोः मंजु मज्जुल ' इत्यमरः । नागानां सर्पाणां वृद्ध समूहो यस्मिन् यस्माद्वा । पुरपक्षे परमाः श्रेष्ठा विनीताः परम अधिक विनीता इति वा परामा लक्ष्मीः येषां ते परमाः । ते च ते विनीताश्च अतएव मनोःज्ञाः ये नागाः हस्तिनः ' मतगजो गजो नायः ' इत्यमरः । तेषां वृद्धानि समूहा यस्मिन् कान्तं कस्य उदकस्य अतः अवधिः यस्मिन् यदपेक्षया उदक-मन्यत्र नास्तीत्यर्थः । मणीनां रत्नानां यो गणः समुदायः तेन महितः भूषितः कातः उदकप्रांतभागो यस्य समुद्रस्य रत्नाकरत्वादित्यर्थः । पुरपक्षे मणिगण-महित अतएव कान् सुंदरमित्यर्थः । जलनिधिमिव जलानां निधि शेषवि तमिव-एवम् इदं स्वकीय कुम्भजनपदस्येति कुम्भिक अनुवर्तमाने स्वस्य चेति गद्याद्यवर्गणमूत्रेण ॥ कुमायमश्च एतत्तत् पुर अयोध्यामिति यावत् आगसाद् प्राय । आहपूर्वात्सी-दतेः कर्तरि लिट् अत्र मंगलाचरणस्य तथा सर्गोत्पत्तिके परमिति लक्ष्मीवाचक शब्दप्रयोगः सर्गमध्ये पञ्चचत्वारिंशत्तमे श्लोके ईश्वरवाचकप्रभुतो शब्द प्रयोगः यथाह भगवान् भाष्यकारः मंगलादर्शानि मंगलमध्यानि मंगलानानि च शास्त्राणि प्रथते वीरपुरुषाण्यायुष्मन्पुरुषाणि भवति अध्येतारश्च प्रगृह्यते भवति । श्रेयोपमे अलकारी । पुष्टिताप्राप्त । लक्षण तूक्त । अथ कवि काव्यवर्ग-नीयव्यानपूर्वक सर्गसमाप्तिं निरूपयति इतीत्यादि । इति शब्दः समाप्ति ' इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि समाप्तिषु ' इति कोशात् तस्य च प्रथमः सर्गः इति इत्येवमन्वयः प्रथमः सर्गः समाप्त इति यावत् । कुमारदासस्य कृता इति कविनाम-कथन महाकाव्येति महच्छब्देन लक्षणसंपात्तिः सूचिता तानि च लक्षणानि कानि-चित् तत्र तत्र दर्शितानि वानिचिदर्शयिष्यते । जानकीहरण इति काव्यवर्गनीययोः कथन एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्य । दशरथोत्पत्तिरिति सर्गनामकथन इति दिक् ॥ १० ॥

इति श्री ६युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्याय रद्व्यनकृतपठित-

प्रकाशश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्यातेवासिना निगुडकरो-

पाभिधेन नारायणसर्मणा विरचितायां महोत्साहाय्यज्ञानकी-

हरणपाव्यटीकया दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथम सर्ग

समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

रावणेन रणे भग्ना देवा दावामितेजसा ।

द्रष्टुं जगत्पतिं जग्मुः पुरस्कृतपुरन्दराः ॥ १ ॥

निजदेहभराक्रान्तनागनिश्वासरहसा ।

गतागतपयोराशि पातालसलमास्थितम् ॥ २ ॥

आसीने भोगिनि स्रस्तमौलिमाल्यविभूषणम् ।

तत्क्षणत्यक्तनिद्रातिबद्धरागायतेक्षणम् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशायनमः । पूर्वस्मिन्सर्गे उपोद्धातरूपा दशरथोत्पतिं वर्णयित्वा इदानीं मुख्यनायकश्रीमद्वामनाश्वतारवर्णनेच्छया तत्कारणीभूतसकलदेवकुतूंक श्रीमहाविष्णुस्तुतिं प्रस्तौति । रावणेनेति । दावामितेजसा दुनोतीति दाव. दुडु उपतापे इत्यस्मात् 'दुम्योरनुपसर्गे' इति णः । ॥ चासी भगिन् दावामिः अर-
णामिः 'दवी दावो वनवन्दि.' इति ह्रैमः । तद्वत्तेजःप्रतापो यस्य 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च' इत्यमरः । तेन रावणेन रावयति शब्दयति लोकान् भीत्या इति रावणः अपवा विध्वंसोऽपय रावण. 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यण् प्रत्ययः विध्वंसशब्द-
स्थाने रवण देशश्च । तेन रणे युद्धे भग्ना. पराजिता इत्यर्थः 'रणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः । एतादृशा पुरस्कृतपुरंदरा पुराणि शत्रुनगराणि दारयति विदारयति इति पुरंदर. 'पूः सर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् 'वाच यमपुर दरी च' इति मुम् पुर. कृतः पुरस्कृत 'पुरोन्मय' इति गतिगज्ञाया 'नमस्पुरसोर्गत्यो' इति सत्व । पुरस्कृतः अग्रतः कृतः पुरंदरः इन्द्रो यैस्ते 'पुरस्कृत' पूजिते रात्र्यभियु-
क्तोऽग्रतः कृते 'पुरस्कृतः पुरंदरः' इत्यमरौ । दीपयति द्योतते इति देवा दिव् धातोः पचाद्यच् जगदरतिं गच्छतीति जगत् 'धुतिगमिजुशेतीनां द्वेषाच्ये' इति गम् धातो द्वित्वे किप् प्रत्ययश्च तस्य पतिः स्वामी त विष्णु द्रष्टुमवलोकितुं जग्मुः ययुः गम्यु गतौ लिट् । अनुप्रासोपमे अलंकारौ भन-
सर्गे अतिम पदद्वय वर्णयित्वा सर्वनाडनुशृणुत श्रेय ॥ १ ॥

त विष्णुमेवाष्टमि. श्रौतैर्वर्णयति । निजदेहेति । निज आत्मीयः यो देहः शरीर 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः । 'कथ्योदेहः क्लीवपुषो' इत्यमरः । तस्य यो भरः भारः तेन आक्रान्त. पीडितः एतादृशी यो नागः शेषः तस्य निःश्वासः नि श्वसन श्वस् प्राणने इत्यस्मात् पन् तस्य यद्देहः वेग तेन आदौ गत. पश्चादागतः गतागतः एतादृशः पयसः राशि. समूहः तस्य यत्पातालतल विवरतल 'पाताल नागलोके स्थाद्विवरे वडवानले' इति मेदिनी । तत् आरिधत विद्यमान अनत कोटिप्रज्ञाडरोमरघ्रात्मभारपीडितनागनिःश्वस्यवेगजन्यमहोर्मि-
निभभागस्थित । अनुप्रासालंकारः ॥ २ ॥

आसीनमिति । प्रसरतः भोगः शरीर यस्य स भोगो 'अत इति ठनी' इति

भुजङ्गपृथुकारुढमातङ्गमकराश्रयम् ।

युद्धमग्नेनिधिच्छेदे पश्यन्तं नृपलीलया ॥ ४ ॥

भोगिभोगासनक्षोभो मामृदिति सुदूरतः ।

मक्त्यान्ततशरीरेण सेव्यमान गदमतता ॥ ५ ॥

इति । तस्मिन् शेषे आसीन आस्तेऽर्था आसीन त आम् उपवेशने एट् शानच्
'ईदास' इति ईव । मौलि किरिट 'चूडा किरिट केसाद्य समता मौल्यश्रय'
इत्यमर । माट्यानि माळा विभूषणानि आभरणानि हस्तानि अध पतितानि
मौलिमाट्यविभूषणानि यस्य निद्रावशेन एतेषां विगर्भस्तत्त्व स चासौ क्षण
सस्य देवानमनस्य क्षणो वा तत्र स्वप्ना उद्दिष्टता वा निद्रा स्वापः तस्या मा
आति पीडा आति पीडा धनुःकोटया' इत्यमर । तथा बद्ध सदानीत
आसक्त इत्यर्थे राग रक्तिमा ययो तादृशे जायते निस्तृते ईक्षणे यस्य
'सुदूर दीर्घमायत' 'ईक्षण चक्षुरक्षिणी' इत्यमरी । अनुप्रासालंकार ॥ ३ ॥

भुजगेति । अश्वत्थो उदकानो निधि शेषाधि तस्य च्छेद भाग प्रदेश
इति यावत् । नृपणा क्षत्रियाणां लीला क्रीडा तथा । भुजेन गच्छतीति भुजगा
'गमे सुपिशाच्य' इति एव 'यच्चविद्वावाज्य' इति द्वित्वाद्दिलोप तेषां
पृथुका क्षावका 'पृथुक क्षावक शिपु' इत्यमर । तैरावृता कृगारोहणा
लाद् पूर्वज्ञान् रुह पातो कर्मणि क्त एतादृशा ये मातगा मतगस्येमे मातगा
दीपिकेण् हस्तिन भस्त्रा प्राहाध 'गमेऽपि नापमातगौ' इत्यमर । ते आश्रय
समर्थो यस्य एतादृश युद्ध आयोधन । पश्यतीति पश्यन् त पश्यतमवलोकयत-
मित्यर्थः । शत्रानो यथा स्वस्ववाहान् हस्त्रादीनामप्य युष्मते एव मातगमक्तादिषु
आरुण युष्ममानान् सर्पदावकान् पश्यतमिति तात्पर्यम् । अनुप्रासालंकार ॥ ४ ॥

भोगीति । भोग अहितरार 'अहे शरीरभोग ह्यान्' इत्यमर सोऽस्यास्तीति
भोगी सर्व 'अतइतिठर्मा' इतीति 'उरग, पत्रगे भोगी' इत्यमर तस्य भोग ।
आसते उपविशत्यस्मिन्निति आसन आस् उपवेशने अस्मान् करणाधिकरणयोश्च
इत्यधिकरणे ल्युट् भोगिभोग एव आमन पीडा मयूर-यसकादित्वात्समास-
'पीटमासन' इत्यमर । तस्य क्षोभ चाचल्य क्षुब्ध सचलने भावे धम् मा भूत्
भवतल्लट् 'नमादयोगे' इत्यट्भाव 'गातिधेति सिच लुक्' । इति हेतोः
'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमासिषु' इत्यमरः । सुदूरत अतिविप्रकटत इत्यर्थः
सुदूरशब्दात् समस्यतान् आकादित्वात्तसिप्रत्यय अतिदूरभागे इति यावत्
मक्त्या अनुरागेण भक्तिमत्क्षण क्षात्रित्यसूत्रे 'सापरानुरक्तिरीश्वरे' इत्युक्त-
लक्षणया आनत नम्र शरीर देहो यस्य 'शरीर वेधविग्रहे' इत्यमर गदमतता
प्रशस्ता गदता पक्षा यस्य स गदमान् तेन गरुडेन यवादित्वात् क्षय इति बल न
सेव्यतेऽग्ने सेव्यमान सेव् पातो कर्मणि लट् त । हेतुनुरासालंकार ॥ ५ ॥

अर्करश्मिभयेनेव पातालतलमास्थितम् ।

लक्ष्मीमुखतुषारांशौ प्रीत्या व्यापारितेक्षणम् ॥ ६ ॥

स्वमुखे सञ्चरदृष्टेरङ्गविन्यस्तपार्णिना ।

स्पृशन्त पादपद्मेन पद्माया नाभिमण्डलम् ॥ ७ ॥

सव्यापसव्यभागस्यपाञ्चजन्यसुदर्शनम् ।

तटद्वयस्थचन्द्रार्कविन्ध्यशैलमिवोच्छ्रित ॥ ८ ॥

पुरष पुरहृताद्या नत्वा गीर्वाणसंहतिः ।

सनातन स्कन्नशक्तिरुचे नुतियुतां गिरम् ॥ ९ ॥

अर्केति । अर्कस्य सूर्यस्य रश्मयः किरणा 'वितर्कनार्कमार्तड' 'किरणप्रमहो रश्मी' इत्यमरः । तेभ्यो भयं भौति पचमीभयेनेति समासः तेनेव सूर्य-किरणनासभीत्येवेत्यर्थः । पातालस्य अधोभूतः तल 'अधोभुवनपाताल' इत्यमरः । तत् आस्थित आधिष्ठित प्रीत्या प्रेम्णा प्रीतिः प्रमदो हर्षा इत्यमरः तुषारा हिमा अशवः किरणा यस्य लक्ष्म्या इदिराया मुखं वक्त्रं स एव तुषारांशु चंद्र 'लक्ष्मी पद्मालया' इत्यमरः । 'हिमांशुध्रुमाश्च' इत्यमरः । तस्मिन् व्यापार क्रिया सप्ताता ययोस्ते व्यापारिते तारकादित्यदि ७७ मण्य तादृशे ईक्षणे नयने येन लक्ष्मीमुखचंद्रं विलोभमानमित्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

स्वमुखे इति । स्वस्य आत्मन विष्णोरित्यर्थः मुखं वक्त्रमिम् । सचरतीति सचरती दृष्टिः यस्या सा सचरदृष्टिः तस्या 'क्षिया पुवदित्यादिना पुवद्भावः । एतादृश्या पद्माया लक्ष्म्या अके उत्सने विन्यस्त स्थापित पार्णि अवयवविशेषो यस्य 'पुमान्पार्णिस्तयोरध' इत्यमरः । एतादृशेन पादपद्मेन पद्ममिव पादः पादपद्मे तेन 'उपमितं व्याघ्रादिभि' इति समासः नाभे मण्डलं चक्रवालं स्तृशतीति स्पृशन् त स्पृशत लक्ष्म्या अके पादः प्रसार्य तेन तत्राभिमण्डलं स्पृशतमित्यर्थः अनुप्रासालंकारः ॥ ७ ॥

सव्येति । सव्यं वाम अपसव्यं दक्षिण 'वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिण' इत्यमरः । एतादृशौ यौ भागौ तयोस्तिष्ठत इति सव्यापसव्यभागस्येऽपि स्थितिः इति च पचजने दैत्यविशेषे भावः पांचजन्यं 'गभीराञ्ज्य इति सूत्रे पंचजनादुपसरणान्' इति वार्तिकेन ञ्ज्यप्रत्ययः पांचजन्य एतन्नामकं शस्त्रं । सुदर्शनं एतन्नामकं चक्रं सव्यापसव्यभागस्ये पांचजन्यसुदर्शने यस्य स 'शस्त्रो-लक्ष्मीपते' पांचजन्यचक्रं सुदर्शनं' इत्यमरः । तटयोः प्रीतयो द्वयं द्वितयं तत्र तिष्ठत इति तटद्वयस्यौ तटद्वयस्यौ चंद्रार्कौ विधुसूर्या यस्य एतादृशो यो विन्यस-शकः शैलः पर्वतः तद्वदुच्छ्रितः । उपमालंकारः ॥ ८ ॥

पुरषमिति । एव सप्तभिः श्रोकैः विष्णुः निर्वर्ण्य इहादिदेवकृतां स्तुतिं वर्णयति । पुरषमिति । पुरमे बहुभिः हूयते आहूयते यज्ञे इति शेषः 'पुरहृ पुर-

समुद्रमघने यस्य भ्रमन्मन्दरखण्डिताः ।

तारा इव दिशो वधुः प्रदीप्ताद्भ्रदकोटयः ॥ १० ॥

येन दुर्चारवीर्येण सागराम्बरचन्द्रमाः ।

शङ्खं पातालपालानां यशःपिण्डमिवोच्छृतम् ॥ ११ ॥

भूयिष्ठ इत्यमरः । पुरुद्वतः इदः आद्यो यस्याः सा पुरुद्वताया एतादृशं गीरेषु
वाण्येव वाण इव निग्रहानुग्रहसमर्थो येषां ते गीर्वाणाः देवाः तेषां सदृतिः
समुदायः स्कन्ना गलिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः बलहीनेति यावत् एतादृशी
राती अत्र स्कन्नापीत्यस्य अश्लीलत्वात् सन्नराकिरिति पाठः साधुतरः तदा
सन्ना अवसन्ना शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः सा सन्नशक्तिः एतादृशी सती सना भवः
सनातनः 'साम चिर' इत्यादिना व्युत् प्रत्यय तुवागमश्च 'सनातनचिरतनाः'
इत्यमरः । पूर्वोक्ते अतर्यामितया तिष्ठतीति पुंशः ॥ न्त्वा नमन्त्य नु-या
स्तुत्या युता सहिता 'स्तवस्तने स्तुतिर्नुति' इत्यमरः । गिर वाणी ऊचे वभादे
युतवेर्वादेभ्य । अनुप्रासालकारः ॥ ९ ॥

इदानीं इन्द्रादेवसदृतिः भगवत नवभिः श्लोकैः स्तौति । समुद्रमघनेति ।
तत्र इत आरभ्य पदच्छेदस्य च्छन्दसा तस्मै स्मरणमात्रेणेति सप्तमश्लोकस्य
तच्छन्देन अन्वयः अग्रे च द्वय्या पृथगेव स्तुति । समुद्रस्य सागरस्य
मघनं विजोडनं मये विजोडने भावे लघुत्वं तस्मिन् भ्रमति परिवर्तते इति
भ्रमन् स चारी मदः मयाद्रिः तेन खडिताः भिन्नाः यस्य विष्णोः प्रदीप्ते
देदीप्यमाने एतादृशे ने भगदे वयूरे 'वयूरामन्द तुल्ये' इत्यमरः । तयोः कोटयः
आश्रयः 'त्रियः पात्यत्रिकोटयः' इत्यमरः । तारा इव नक्षत्राणीव 'नक्षत्रमृक्ष
भ तारा' इत्यमरः । दिशः काष्ठः वनः व्यापुः वृन् वरणे लिङ् । समुद्रमघने वृक्ष-
पेण भगवता मदरस्य धृतत्वात् तत्संघर्षणाविदीर्णयदकोटिप्रसरणेन इतस्त-
स्ताराप्रसरणेनेव दिशो व्यप्ता बभूवुः । उपमालकारः ॥ १० ॥

मेनेति । दु खेन वार्यते इति दुर्वारं दु पूर्वकाङ्क्षारयतेरीषदुम् 'इत्यादिना खल् ।
दुर्वारं दीर्घं प्रभावो यस्य 'वर्ज्यं वने प्रभावे च' इत्यमरः एतादृशेन वेन वि-
ष्णुना सागरैः सागरकुलोद्गमैः पूरितः सागरः शेष इति लक्षणेन अण् प्रत्ययः
न च वृक्षान्छ स्यादिति वाच्यं सुनोपात्तेर्वैवाक्येषु शृङ्गेभ्यश्छो भ्रमति न तु शेष
इति लक्षणेन विहितेष्वर्थेषु अत एव वाचनेन निर्मिता वाचनीनि प्रयोगः सप्त-
च्छते सप्त चैव वाचनेन निर्मिता वाचनीत्यादौ शेषि कोण् बोध्यः इति-
प्रच्येदुदोक्षरे । पूर्वं प्रियप्रतरघवरणखाता एव इमे आसन् सागरकुलोद्गमै-
र्भगीरधैर्यदा गंगाबीता तदा इमे पूर्णा इति श्रीमद्भागवते स्पष्टं । स
समुद्रः स एव अवर च्छेम तत्र चद्रमा इव इदं शब्दस्य विशेषणं न
नपुंसकत्वं शस्य भिन्नलिङ्गानामपि विशेषणत्वदर्शनात् अतएव यदि
प्रमाणं स्युः इत्यादि प्रयोगाः सगच्छन्ते । तदुक्तं 'लिङ्गसंख्याविभेदेपि ।

यमंशद्वयसंसक्तचन्द्रादित्याङ्गदधियम् ।

नेमुस्त्रिविक्रमे देवास्तारादाराद्वचक्षसम् ॥ १२ ॥

मंथवातभ्रमन्मेघनक्षत्रादित्यमण्डलम् ।

पुरा निर्मथितं येन व्योमापि सह सिन्धुना ॥ १३ ॥

यणविशेष्यता । विभक्तिः । पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ' इत्यभियुक्तोक्तिः सगच्छते । एतादृश पाताल अधोभुवन पालयतीति पातालपालाः तेषां पाताल-वासिनामित्यर्थः यशसः पिंडं समूह यशः पिंडं इव शशं कबुः उद्धृत बहिर्निष्कासित ' शशः कबौ न योषिता भालास्थिनिधिभिन्नये ' इति मेदिनी ॥ उत्प्रेक्षालकारः ॥ ११ ॥

यमिति । देवाः दीव्यन्ति योतते इति देवाः दिव्यान्तो । पचायच् । इन्द्रादयः त्रिविक्रमे त्रिषु भुवनेषु विक्रमः पादविक्षेपः तस्मिन् वामनावतारे इत्यर्थः यं विष्णु अश्वयोः भागयोः द्वय द्वितय तस्मिन् सप्तकता सप्तमा चदति आत्मा चदति इति चद्रः ' ऋज्ज्वा ' इत्यादिना चदते रन् प्रत्ययः । अदितेरप्ययं पुमान् आदित्यः ' दिश्यदित्येत्यादिना अदितेर्ण्यप्रत्ययः चद्रः द्यौश्च आदित्यः सूर्यः तावेव भगदे केयूरे तयोः श्रीः शोभा अश्वद्वयसप्तकता चद्रादित्यागदधीर्यस्य एतादृश ताराः नक्षत्राण्येव हारः मुक्तावली ' नक्षत्रमृक्ष म तारा ' ' हारो मुक्तावली ' इत्युभयनाप्यमरः । तारा हारः अक. बिन्दु यस्य तत्ताराहारोऽक एतादृश वक्षः उरो यस्य ' उरो मत्स्य वक्षश्च ' इत्यमरः । एतादृश यं परमात्मानं नेमुः प्रवृत्तबभूव । नम्रप्रवृत्ते सन्दे च लिट् अत एकहल्स्मथ्येति एवाभ्यासलोपौ । ' अणोरणीयान् महती महीयान् ' इति ध्रुवा त्रिविक्रमे विराड्स्मथ्यस्य यस्य परमात्मनः चद्रसूर्यनिकटे बाहो, प्राप्त्वा चद्रसूर्या भगदशोभाकारिणी नक्षत्रमण्डलनिकटे वक्षस्मलप्राप्त्या नक्षत्रमण्डल हारशोभाकारि यस्य जातं त देवा प्रणेनुरित्यर्थः । अत्र बाहू चद्र सूर्यमण्डलपर्यन्तं गतौ इति वस्तव्ये तथा नक्षत्रमण्डल नक्षत्रमण्डलपर्यन्तं गतं इति वस्तव्ये भग्यतरेण तस्यैवार्थस्योक्तत्वात् पयोर्वाकतालकारोऽनुप्रासश्च ' पर्यायोक्तं तु भग्नस्य यचो भग्नस्यार्थः ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मथेति । येन विष्णुना पुरा समुद्रमथनसमये ' पुराणीते ' इत्यमरः । मथस्य वैशाखस्य ' वैशाखमथमथानी ' इत्यमरः । तत्तत्तत्तत् यो वतः वायुः प्रदरा-चलरूपमथस्य भ्रमणेन उत्पन्नो वायुरित्यर्थः तेन भ्रमत् चलत् ध्रुव चरणे इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः । एतादृश मेघानां अग्राणां नक्षत्राणां उद्गनां आदित्यस्य

नाभिपद्मस्पृशौ भीमौ येन मायाशयालुना ।

पाणिभिः पाटितौ कामं कीटवन्मधुकैटभौ ॥ १४ ॥

सर्वं लोकत्रयं यश्च संहृत्य शयनं गतः ।

दृश्यते सलिलस्कन्धः सान्द्रीभूत इवोदधौ ॥ १५ ॥

तस्मै स्मरणमात्रेण तुभ्यं सद्यस्तमोनुदे ।

नमः संस्वमधिश्चित्य त्रैलोक्यं परिरक्षते ॥ १६ ॥

नाभीति । मायाशयालुना शैते तच्छीलः शयालुः 'शीडोवाच्यः' इत्यनेन आलुच् प्रत्ययः मायया घोर्गनिश्रात्यया शयालुः एतादृशेन येन विष्णुना नाभिपद्मस्पृशौ नाभिरेव पद्मं अथवा नाभौ पद्मं कमलं सुसुषेति समासः नाभेः सप्तमि पद्ममिति पष्ठोत्तत्पुरुषो वा तत्स्पृशतस्ती नाभिपद्मस्पृशौ नाभिपद्मोपपदे 'स्पृशोऽनुदके विन्' इति स्पृशेः क्तिन् । सद्यः उत्तराय नाभिपद्मस्य ब्रह्मणा सह स्पर्धमानौ इत्यर्थः । भीमौ विन्वत्याभ्यामिति भीमौ 'भीमादयो-पादाने' इति बिभेतेरपादाने मक्प्रत्ययः । मधुधु कैटभश्च मधुकैटभौ एतन्नामानौ दैत्यौ कामं यथेच्छं 'कामं प्रकामं पयास' इत्यमरः । कीटेन तुल्यं कीटवन् किमिवत् 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वृत्तिः' इति तृतीयांताद्वृत्तिः पाणिभिः चतुःसंख्याकैः भुजैः पाटितौ विदारितौ 'यद्यपि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य परमारमनः नेद दुष्करं तथापि नृसिंहाद्यवतारवत् चतुर्भिः पाणिभिः युद्धपूर्वकं तयोर्विदारणं अन्यतमा लीलेव इति सूचनार्थं पाणिभिरिति बहुवचनमुक्तं' रक्षाधीनैः पदार्थैः सारससमर्थानां श्रीरुन युक्तमेव । उक्तं च पुन्यदत्तेन 'रथः शोणी वंता शतधृति-रंगैश्चोभुरयो रथगि चंद्रार्त्तौ । रथचरणपाणिः शर इति । दिधक्षोस्ते कायं त्रिपुर-तृणमाडवविधिः विधेयैः श्रीरुतयो न खल परतत्राः प्रमुधिव इति ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वं अतोप त्रयः अवयवा यस्य तत्र त्रयं लोकानां भुवनानां त्रयं त्रितयं 'लोको विष्टप भुवनं जगत्' इत्यमरः सहस्रं उपसंहारं कृत्वा उदरे निवेशयेति यावत् शयनं निद्रां शीटोभावे स्युद् गतः श्राप्तः यः विष्णुः उदका निधीयते यस्मिन् स उदधिः 'पेष वासकाहनपिपुच्' इति उदकस्योदादेशः दधातेः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्तिप्रत्ययः तस्मिन् सान्द्रीभूतः साद्रः निविडः तद्ब्रह्मवतीति सान्द्रीभूतः निविडीभूतः 'अभूततद्भावे' इति च्चिः 'अस्य च्चौ' इतीति । सलिलस्य उदकस्य स्कन्धः समूहः 'स्कन्धः स्यान्नृपतावसे संपरायसमूहयोः' इति मेदिनी । स इव दृश्यते अवलोक्यते । दृष्टातोः कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षालंकारः १५

तस्मा इति । स्मरणमेव स्मरणमात्रं तेन 'मानं कास्त्वेव शरणे' इति कौशाल् एवार्थमात्रशब्देन मयूरं व्यसंकादिन्यासमासः । 'हेती' इति हेत्वर्थे तृतीया । सद्यः सद्यदि 'सद्यः सद्यदि तद्भुगे' इत्यमरः । तमः अज्ञानं नुदति प्रेरयति नाशयति इति तमोनुद् 'क्विप् च' इति क्तिरतस्मै सद्यं मयूरगुणं अवि-

स्थितिनिर्वाणसंहारभेदयोगेन भेदितः ।

त्रिधा ते समभूयोगः स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः ॥ १७ ॥

कुक्षौ तव परिश्रम्य पश्यन्विश्वं विशां पतिः ।

विवेद त्वां विदामग्रथल्लोक्यभरसासहिम् ॥ १८ ॥

एवं भक्त्या जगन्नेता नुतो नाकस्य भोक्तृभिः ।

हरिर्होरि हिते चाक्यं जगाद् गदनाशनः ॥ १९ ॥

आश्रित्य त्रैलोक्य त्रयो लोकास्त्रैलोक्य ‘दिक्सहये संज्ञाया’ इति समासः ।
चातुर्वर्ण्यादिवात्स्वार्थे व्यय् परिरक्षति परिपालयति इति परिरक्षन् तस्मै परिर-
क्षते तस्मै पूर्वोक्तगुणविशिष्टाय तुभ्य परमात्मने नमः । अस्तु ॥ १६ ॥

स्थितीति । स्थितिः पालन निर्वाण उदरगतिः यद्यपि निर्वाणशब्दः उदरगती
कोशादिषु न पठितः तथापि प्रकृते योग्यतया निःपूर्वाद्वातेर्भावे ह्युदप्रत्ययातः
निर्वाणशब्दो निःसरणवाची यथाकथंचिदुत्पत्तिवाची गृह्यते । सहारो लयः
एतदूपो यो भेदः तस्य योगः सवधः तेन भेदितः भेदः संजातोऽस्य भेदितः
‘तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्’ इतीतच् प्रत्ययः भिन्नीकृत इत्यर्थः तत्त्वं स-
त्त्वगुणः रजः रजोगुणः तमस्तमोगुणः स्पृष्टानि स्पर्शविपर्ययकृतानि सत्त्वरजस्तमासि
यस्मिन् स स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः एतादृशस्ते तव योगः उपाय ‘योगः सहननो-
पायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यनरः । त्रिधा त्रयः प्रकारा यस्य स त्रिधा ‘सत्याया
विधार्थे धा’ इति धा प्रत्ययः त्रिप्रकारकः समभूत् । सपूर्वाद्भवतेल्लङ् गातिर्येति
सिचो लुक् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयभेदहेतुना भिन्नः सत्त्वरजस्तमोगुणैश्च हेतुभिः
भिन्नः तव लीलारूप उपायत्रिधा भिन्न इति ॥ वन् ॥ १७ ॥

विदति जानतीति विदः तेषां विदुषां विदज्ञाने किम् अग्न्यः श्रेष्ठः कुक्षाविति । विशां
मनुजानां प्रजानामिति यावत् ‘द्वौ विशां वैदयगनुजौ’ इत्यमरः । पतिः स्वामी
ब्रह्मा परिश्रम्य इतस्ततः शोधनेन धातिं प्राप्य तव परमेश्वरस्य कुक्षौ विश्वं जगत्
अकल पदार्थजातं वा पश्यति इति पश्यन् अवलोकयन् दृष्ट्वातोर्लटः शनादेशः
यद्यपि तत्र अप्रथमासमानाधिकरणे इति निषेधात् शनादेशो दुर्लभः
तथापि नित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि
चचिद्भवति एतादृशः सन् सा विष्णु त्रयो लोकास्त्रैलोक्य पूर्ववत्प्रभारः स्वार्थे-
व्यय् च तस्य यो मरुः भारः तस्य । सासहिः सहते तच्छीलः सासहिः
त सासहिं सहनशक्तिः । ‘आक्षेपस्तच्छीलैकधिकारे सासहि वाचदि चाचलि पापती-
नामुपसृष्टानात्साधु’ । एतादृश विवेद जानातिस्म वेतेर्लिट् अनुप्रासारकारः ।
तत्रोदरे यदि विश्वं स्थितं तर्हि त्रैलोक्यं तिष्ठेदेवेति तत्रोदरे विश्वदर्शनेन ब्रह्मा
निर्णातवान् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमिति । एव पूर्वोक्तप्रकारेण नाकस्य नास्ति अरु दुःखं यस्मिन् स नाकः

प्रयत्नारिचलप्राणविक्रियाहेतुहेतयः ।

किं तु स्कन्धौजसो जाता देवा दैवक्षता इव ॥ २० ॥

हरेर्ध्यानादृणा शोकक्षामा नेत्रपरम्परा ।

विभर्ति किं परिम्लानरक्तोत्पलवनाश्रियम् ॥ २१ ॥

पाशपाणिरसाविष्टविग्रहो वनगोचरः ।

धीरोऽपि घट्टणः केन क्षुद्रः पाशीव पीडितः ॥ २२ ॥

स्वर्गः 'मन्त्राण्यपापेत्यादिना नमो नलोपाभाय.' 'स्वरव्यय स्वर्गनाशप्रतिद्वि-
प्रिदशालयाः' इत्यमरः । भुजति पालयति इति भोक्तारः भुज्पालनाभ्यङ्गहारयोः
इत्यस्मात्तृचप्रत्ययः तैः देवैः मत्स्या प्रेम्णा नृतः स्तुतः नुत्तुतौ क्तप्रत्ययः
जगतः त्रिधस्य नेता पालकः, गदो रोगः स्नेह इति यावत् तस्य नाशनः एतादृशो
हरिः त्रिगुणः हारि अघस्य मनोहरतीति हारि 'आवस्यछाभर्मण्ययोः' इति
णिनिः एतादृशं हितं दितावद् वाक्यं जगाद् उवाच गद् व्यक्तायां पाचि लिट् ।
अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥

हरिः हितं पाष्यं जगादेत्युक्तं तदेव देवनामां सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशाव-
र्णनपूर्वकं दर्शयति । प्रवर्तेति । प्रकृतं अलिखितं बलं येषां ते प्रबला. 'प्रादि-
भ्यो धातुजस्य बाध्यो वा' इत्यनेन समासः ते च ते अरवः समप्रबलं तेषां बलं
सौम्य 'सहधिनी बलं सैन्य' इत्यमरः । तस्य ये प्राणा अघस्य. तेषां वा विज्रिया
नाशं तस्य हेतवः कारणीभूताः 'हेतुर्ना कारण बीज' इत्यमरः । हेतयः कृत्त्राणि
येषां ते 'हेतिर्नालान्नमूर्धन्युत्तु' इति हेमः एतादृशः । हे देवः हे अमराः क्षतं
नष्टं दैव येषां ते दैवक्षताः आहिताग्न्यादिनात् क्षतशब्दस्य पूर्वनिपातः नष्टमा-
गधेया इत्येवंपेः स्वप्न नष्ट ओजो बलं येषां ते स्कन्धौजसः किन्तु जाताः कथं
जाता इत्यर्थः । पूर्वं प्रयत्नगुणप्राणनाशनहेतुनाम्ना 'अपि हतदेवा इव कथं निर्वाया
जाता इत्यर्थः । अनुप्रासः उपमा चालङ्कारौ ॥ २० ॥

प्रबलातीति विद्यमानैकेन सामान्यनो देवानां दुर्दशां वर्णयित्वा इदानीं प्रत्येकं
देवानां तां दर्शयितुं प्रथमं तावदित्यं तां दुर्दशां दर्शयति । हरेरिति । हरेः
इदम 'यमनितेन्द्रवरादीनि' पुषिर्हानुवात्रिषु । शुद्धादिकपिभेदेऽपि हरिर्नो. '
इदमरः । ध्यानेन चित्तया अरुणा आरुता धै चित्तार्था 'न्युद् न' इति भावे
स्युद्. चित्तान्तरस्य निद्रावभावाद् हरेरावतत्वं स्पेकप्रसिद्धं । शोकेन नृवा क्षामा
वृत्ता 'क्षामे म' इति निद्रावत्तस्य मादेय एतादृशी नेत्राणां नयनानां परंपरा
परि १९११ गच्छेत्तदुत्तमं प्राप्तिरदिकं । परिम्लानानि यानि रक्तोत्पलानि
तेषां वनराष्ट्रं समुद्र इति यावत् तस्य श्रियं हवि किं विभर्ति कुतोऽपि रक्तोत्पलानि ।
भृगुपराणे तत्र श्री शिवे अभ्यासे इति च ॥ २१ ॥

इदानीं वरुणदुर्दशां वर्णयति । वरुणोऽपि हरेरिति । वरुणः रघुपादाः पार्श्वे हस्ते

किमयं शोकसन्तापैर्मोतरिश्वा कृशोऽपि सन् ।

भूरिभिर्निजनिःश्वासैः पुनरेवोपचीयते ॥ २३ ॥

सम्पद्भुवपरावृत्तिरेवं विधिनिबन्धना ।

शोकविषयभुजा सोऽयं दहते दहनोऽपि सन् ॥ २४ ॥

सम्प्राप्तजड़िमा भानुस्तीव्रतापञ्च चन्द्रमाः ।

किमेतौ बहते देवौ धामव्यत्ययविप्लवम् ॥ २५ ॥

यस्य स पाशपाणिः, इष्टविग्रहः इष्टाः अभीष्टाः ये वयः पक्षिणः तेषां महो
महण यस्य अभीष्टपक्षिप्राहीति यावत् 'ग्रहरदृन्निधिगमश्चेति ग्रहघातोऽयं प्रत्ययः
वर्गं अरण्यं गोचरो विषयो यस्य स वनगोचरः एतादृशः शुद्धः शुद्धः पाणी पाशः
अस्यास्ताति पाणी पाणीव पश्यारी पुरुष इव । पाशपाणिः पाशः नागपाशः पाणी
इस्ते यस्य 'सप्तमोविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः
इष्टः अभीष्टः विग्रहः देहो यस्य सन्निधेयनकदेहधारीत्यर्थः वन उदकं गोचरो
विषयो यस्य 'जीवनं भुवनं वर्गं' इत्यमरः । जलदेशस्थावीत्यर्थः अर्धो विप्रकृष्ट-
देशवर्ती धीरोऽपि वरुणः केन पुरुषेण पीडितः उल्लेखितः । उपमादलेपा-
लंकारो अनुप्रासश्च ॥ २२ ॥

इदानीं वायोर्दुर्दशां दर्शयति । किमयमिति । अयं सन्निकृष्टः 'इदमस्तु सन्नि-
कृष्टमित्यभियुक्तोक्तेः' मातरिश्वा मातरि अतरिक्षे श्रयति वर्धत इति मातरिश्वा
वायुः 'मातर्यतरिक्षे श्रयति मातर्याश्रयितीतिवेति' यास्कः 'श्रुतसन्निति नि-
पातनात्साधुः' मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः शोकस्य शुचः सतापाः तपनानि
तेः कृशोऽपि सन् तनुरपि सन् 'श्लक्ष्णं दध्न कृशं तनु' इत्यमरः भूरिभिः बहुभिः
'स्कारं भूवध भूरि च' इत्यमरः निजाः स्वकीयाः ये निःश्वासाः दुःखजनित-
श्वासाः पुनरेव पुनरपीत्यर्थः उपचीयते पुष्यति शोकसन्तापैः कृशोऽपि निःश्वासानां
वायुरूपत्वात् दुःखजन्यनिश्वासेः पुनः पुनो भवतीत्यर्थः । पूर्वैरुपालंकारः ।
'पूर्वावस्थाशुद्धिस्थ विवृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

इदानीमग्रेर्दुर्दशां दर्शयति । सपक्षिति । एव अनुभूतप्रकारेण सपद्भुवपरावृत्तिः
ध्रुवं निश्चितं परावृत्तिः परावर्तनं श्रुत्युपेति समासः । सपदः संपत्तेः ध्रुवपरावृत्तिः
सपद्भुवपरावृत्तिः निबन्धने प्राप्यते अनेनेति निबन्धनं कारणं, विधिः देव निबन्धनं
कारणं यस्याः सा विधिनिबन्धना, सः प्रसिद्धः अयं पुरोवर्ती दहनः दहति भस्मी-
करोतीति तथा 'इत्यस्त्युटोबहुल' इति बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् । दहनोऽपि
सन् शोकः इह स एव विश्वभुक् अग्निः तेन दहते भस्मीकियते काव्यलिंगम-
लंकारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनमिति' ॥ २४ ॥

इदानीं सूर्यावश्यमोर्दुर्दशां दर्शयति । सप्रप्येति । जडस्य क्षीतलस्य भावो
जडिमा 'पृष्ठादिभ्यश्च इमनिन्या' इति भावे इमनिच् प्रत्ययः संप्राप्तं सलम्बः

शुचैव सगदः सोऽहं भूयः किं धृतयाऽनया । - -
 इति त्यक्ता गदा नूनं मित्रेण गिरिधन्वनः ॥ २६ ॥
 लाघवं केन कीनाशे कृतं सायुधवाहने ।
 रक्षके महिषस्यैवं दण्डहस्ते शिशाविव ॥ २७ ॥
 कल्पानिल इवाचार्यः स्कन्दो दैन्यं किमास्थितः ।
 प्रेरकः शिखिनो भीमः शक्त्या पातिततारकः ॥ २८ ॥

‘सङ्घं प्राप्तं विभ्रं’ इत्यमरः जडिमा शीतत्वे येन एतादृशः भानुः सूर्यः चंद्रमाः
 विधुः क्षान्तावधः । चः समुच्चये । ताम्रः तीक्ष्णः तापः संतापो यस्य एतादृशः एता
 पूर्वोक्ता देवी सूर्याद्यद्रमसौ धाम्नोः तेजसोः व्यययः विपर्यासः व्यतिपूर्वादेतेः
 ‘एवम्’ इति भावेऽच् ‘गृहदेहस्विदृशमावा घामानि’ इत्यमरः । धामभ्यत्ययेन
 विभ्रवः दुर्दशा तं किं बहूतः धारयतः बह्वप्रापणे सङ् ॥ २५ ॥

इदानीं कुबेरस्य दुर्दशां दर्शयति । शुचैवेति । सोऽहं प्रसिद्धो धनदः शुचैव
 शोकेनैव ‘हेती’ इति हेत्वर्थे तृतीया, गदेन रोगेण सद्वितः ‘सगदः’ अथ च
 गद्या आयुधविशेषेण सद्वितः सगदः ‘तेन गदेति तुल्ययोगे’ इति समासः
 वीपमर्जनस्येति सादेशः, अस्तीति शेषः । भूयः पुनः धृतया अवलंबितया अनया
 गद्या किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानक्रियानिरूपितद्वरणत्वात्तृतीया इति हेतोः
 शुचैव सगदरे पुष्पगदाधारणस्य उपयोगाभावात् इत्यर्थः । गिरिः धनुर्धस्य
 ‘धनुषम’ इति अनङादेशः तस्य शस्त्रस्य मित्रेण सगत्या कुबेरेण इति यावत्
 ‘अप मित्रं सखा इहृत्’ इत्यमरः । गदा आयुधविशेषः नूनं निधयेन त्यक्ता
 जडिता ‘त्यक्तं हीनं विभ्रतं समुक्षितं धनमुन्वते’ इत्यमरः । उत्प्रेक्षा-
 सकारः ॥ २६ ॥

इदानीं यमस्य दुर्दशां दर्शयति । लाघवमिति । आयुधे शस्त्रे उग्रमे अनेनेति
 बाहनं बहसेत्युंष्टि बाहनमाहितान् इति निपातनाद्भुतिः आयुधबाहनाभ्यां सद्वितः
 ताम्रिन् मादिपस्य स्वबाहनस्य रक्षति पालयतीति रक्षकः रक्ष ‘पालने णुल्
 ङङः यमदङः इस्ते बरय एतादृशे कीनाशे यमे महिषस्य रुनामस्य रक्षके
 पालके रक्षणार्थं गृहीतदङः इस्ते यस्य एतादृशे शिशाविव बालक ॥ ‘पृथुङः
 छावकः शिशुः’ इत्यमरः । लाघवं लघोः अल्पस्य कर्म लापर ‘हर्गतावलपु-
 पूर्वादिनि’ कर्मण्यन् उत्पितं कर्मत्वर्थः केन पुरुषेण कृतं आचरितं सायुधवाहन
 दंडहस्तेत्यादिविशेषणः अपराभावे यमे महिषरक्षकमोपशिक्षाविड । केनापरा-
 धमिन्वर्थः । अपेक्षोऽलंकारः ॥ २७ ॥

इदानीं कल्पानिलस्य दुर्दशां दर्शयति । कल्पानिल इति । शिखिनः शिखाः
 प्लालः सति शाय ग शिखी ‘मं पादिभ्यश्च’ इति प्रत्यये इति प्रत्ययः ‘बन्धे-
 ऽं योऽन्तश्चोत्प्लालः किं हि शिखा किं हि’ इत्यमरः । तस्य अग्नेः प्रेरकः प्रवर्धकः

आहत्य हतसवात्सा भूधनुर्मात्रधारिणी ।

कटाक्षशरशोषेयं चण्डी केन कृता रणे ॥ २९ ॥

प्रपूर्वकात् ईरगती इत्यस्मात् ण्युलप्रत्ययः अतएव वायुसत्त्व बन्धः ।
भीमः भयानकः 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः । शक्त्या सामर्थ्येन
'कासूतासामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । शक्त्येति ॥ २५ ॥

तृतीया । पातिततारकः पातिताः सप्तिताः तारकाः न
भं तारा तारकाऽप्युद्ध वाहिन्यां' इत्यमरः । कल्पादेयः पक्षिणः तेषां ग्रहो
प्रवृत्तत्वात् तेन नक्षत्रादिपातनं युक्तमेव । नन्वत्र लुप्येति ग्रहघातोदरम् प्रत्ययः
'सापेक्षमसमर्थवत्' इति समासो दुर्लभः एतन्मूल्यः क्षुद्रः तुच्छः पाशी पाशः
'धृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति 'क्षुद्रः' पाशपाणिः पाशः नागपाशः पाणौ
त्यसापेक्षत्वात् नित्यसापेक्षा 'प्रोहो' इति स्थापकात् व्यधिकरणपदो बहुमीहिः
धेवत् इति न प्रवर्तते । तदुक्तं 'सर्वाधिचनकदेहधारित्यर्थः वनं उदकं गोचरो
वाक्यवक्ता व्यपेक्षा हि स 'वनं' इत्यमरः । जलदेशस्थायीत्यर्थः असौ विप्रकृष्ट-
इति सूत्रे मनोरमाशब्दरत्नं पुरपेण पीडितः उल्लेखितः । उपमारलेपा-
वायु 'संघर्तः प्रलयः' इति ॥

स ॥ अवार्यः वारयितुं शक्तिः । किमयमिति । अयं सप्रिकृष्टः 'इदमस्तु सभि-
इति प्यत् । न वार्यः अवार्यः मातरि अंतरिक्षे श्रयति वर्धत इति मातरिश्वा
इत्यर्थः । शिखिनः मयूरस्य 'शिखावसितीतिवेति' यास्कः 'श्वतुक्षमिति नि-
त्वात्प्रेरकः भीमः दैत्यानां भयंकरः देवसेनानात्मा होकस्य शुचः संतापाः तपनानि
शेषेण पातितः नाशितः तारकः एतज्जामा असुरो येन' इत्यमरः भूरिभिः बहुभिः
केयः दीनस्य मातल्य नावः दैव्य 'माहाणादिस्वात् स्पन्' श्वासाः दुःखजनित-
वाच्यवहुगते भीते' इति मेदिनी । किं कृतः आस्थि कृशोपि निःश्वासानां
पमेऽलंकारौ ॥ २८ ॥

इदानीं चण्ड्याः दुर्दशां दर्शयति । आहत्येति । इय पुरोवा
'चण्डी तु शिवयोपिति' इति हैमः । रणे आज्ञा 'रणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः ।
आहत्य ताडयित्वा हतसर्वांसा हतानि अपहतानि सर्वाणि निखिलानि अस्त्राणि
यस्याः सा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुमीहिः । भूः भृकुटी धनुर्वि धनुश्च-
मिव इति भूधनुः 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः भूधनुरेव भूधनु-
र्मात्रं 'मयूरव्यसकादिस्वात्समासः तन् धरति तच्छीला इति भूधनुर्मात्रधारिणी
'सुप्यजातो गिनिस्ताच्छील्ये' इति गिनिः 'ऋधेभ्य' इति ङीप् । कटाक्षाः
अपांगदर्शनानि शरा इव बाणा इव 'कटाक्षोऽपांगदर्शने' 'कसंभमार्गणसराः'
इत्यमरो । ते एव शेष अवशेषो यस्याः सा एतादृशी केन पुरुषेण कृता ।
सकलायुधैः शुभादिदैत्यमर्दिन्यपि हृत्वा हतसकलाप्रा शत्रुप्वनुपयुक्तभूधनुः

प्रमथानामधीशस्य मायकस्यासुरद्विषाम् ॥
 कूटस्थोऽपि मद-शोषवैकृतं किञ्चु सेचते ॥ ३० ॥
 घक्त्रश्वासाग्निपिक्ताङ्गकर्वोटाबद्धकन्धरः ।
 नागशोणितदिग्धास्यस्ताक्ष्यो राजशुकायते ॥ ३१ ॥
 प्रेरकः शिखि-नडिजालनद्धा चास्य फणावली ।
 ते वर्णान्ते घनश्रेणीय घामुक्तेः ॥ ३२ ॥

‘लम्भ प्राप्तं विप्र’ इत्येतादृशी दुर्दशावती केन इतेति यावत् । उपमा-
 विधु तांश्रतापश्च । च ॥
 पूर्वोर्णा देवौ सूर्याचक्षमसौ युति । प्रमथानां इति । सुरान् देवान् द्विषतीति
 ‘एरच्’ इति भावेऽच् ‘गृहदेश्चिदम्भो’ । यद्यपि पुस्तके अमुरद्विषा इति पाठो
 विग्व दुर्दशा त किं महत् धारयत् बहु-प्रसूतयते द्विषधेति कर्मधारये तु
 इदानीं कुपेरस्य दुर्दशां दर्शयति ॥ ३० ॥
 शोकेनैव ‘हेती’ इति हेत्वर्थे तृतीया, गदेन रोगेण चरणरवाऽनित्यरवस्वीकारे
 गदया आयुधविशेषेण सहित सगद ‘तेनसहेति’कस्य नाशकस्येति यावत्
 शोषजनस्येति सादृश्यं, अस्तीति शोष । भूय ॥ प्रमथा स्य पारिषदा
 गदया किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानक्रिया ॥ कूटस्य कूट सन् निदल-
 शुचैव सगदत्वे पृथग्गदाधारणम्य उपयोगाभ्यामप्यपी स कूटस्य ’ इत्यमरः
 ‘घनुपश्च’ इति अनन्देशः तस्य शकः । एतादृशोपि मद गर्भे ‘चित्तोद्रेक
 ‘अय मित्रं सखा सुहृन्’ इत्यमरः ॥ ३१ ॥ इत विकार ‘नपुसके भावे क’ इति क
 उद्दिष्टता ‘त्यक्त ह्रीन्’ इत्यर्थे अण् शोषेण नाशेन वैकृत विकार इत्यर्थः किञ्चु
 लकार ॥ ३२ ॥ यावत् । अहकारेण दैत्यविघातकस्य शिवस्य अहकार

इदानीं यमस्य दुः ॥ ३० ॥

बाह्वन् बहुतेत्युटि ॥ ३० ॥
 सास्मिन् मरिपस्-इत्यादिना स्तुणादिसूत्रेण प्र । तस्य श्वासा ते एव अग्नि
 दाना ॥ ३१ ॥ पशवः कटार कपिल पिंग’ इत्यमरः । एतादृश अग शरीर यस्य
 ‘अग प्रतीकोऽवयव’ इत्यमरः एतादृशो य कर्कोट एतत्प्रसङ्गे नाग तेन
 आवद्धा नद्ध कपरा प्रीत्ता यस्य ‘शिरोधि कधरेति’ अमरः । नागानां सर्पाणां
 शोणित रक्त तेन दिग्घ उपचित व्याप्त दिहउपचवे कर्मणि क एतादृश ताक्ष्यं
 गदङ्क ‘गदमान्गदङ्कस्ताक्ष्यं’ इत्यमरः । राज्ञां शुक् कर्तार राजगु ६ । शुक्रानां
 राजा राजशुक् इत्यपि ‘राजदत्तादिषु पर’ इत्यनेन साधु सङ्घ आचरति इति
 राजगुकायते ‘कर्तुं कयद् सत्तोषधेति’ कयन् प्रयय । ‘अह्रशर्वेति’ दीर्घः ।
 अत्र ताक्ष्यस्य राजगुक्त्य समर्थनपेक्ष तस्यैव विशेषणद्वयेन समर्थनात् काव्यलि
 यमलकार तदुक्त ‘समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्ग समर्थन’ इति ॥ ३१ ॥

अपेदानीं वासुकिनामसर्पस्य दुर्दशां दर्शयति । सागिजिह्वेति । बह्वार समु-

पृष्टवन्तमिति प्रष्टुः प्राक् प्राञ्जलिरव्ययम् ।

धिषणो धिषणागम्यं जगाद् जगदीश्वरम् ॥ ३३ ॥

त्वया विहातमेवेदं सर्वं पुनरुच्यते ।

असौहित्यं हि भृत्यानां स्वामिनि स्वार्तिजल्पने ॥ ३४ ॥

अयार्थकः अपिचेत्यर्थः अस्य पुरोवर्तिनः वायुकेः वयु रत्नं के भूर्ध्रि यस्य वयु
कायतीति वा वयुः के शब्दे इत्यस्मात् कः तत्स्वापरय वायुकिः 'अतश्च'
इति इन् प्रत्ययः । तस्य सर्पराजस्य 'वायुकिस्तु सर्पराजः' इत्यमरः । सामिजिह्वा
अमिना (अभिषत् एवाकया) सहिता सामिः एतादृशी जिह्वा यस्याः सा अथवा
वाहकपैककार्यकारिण्यदाभिपदेन विषमुच्यते तेन सहिता सामिः 'तेनसहेति
तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः सामिः जिह्वा यस्याः
सा सामिजिह्वा एतादृशी कणावली कणानां फटानां आवली पक्तिः 'कटानां तु
फणाद्वयोः' इत्यमरः । 'पक्तिरावली' इति विक्रान्तेयः । वर्णिते वर्णानां प्रादृपः
अतः नाशः समाप्तिरित्यर्थः तस्मिन् 'वर्णभय शरत्किर्या' इत्यमरः । तडि-
ज्वालनञ्चा ताडयतीति तडित् विपुत् तस्याः जाळ समूहः तेन नञ्चा नञ्चा
मुच्येति यावत् घनभेगीय घनानां भेगानां भेगी पक्तिः 'भेगी लेखारतु धमयः'
इत्यमरः । वा इव किन्तु म्भावति कुतो म्भावतीत्यर्थः । रत्न रत्न इत्युच्यते लट् ।
उपमालकारः ॥ ३३ ॥

एव प्रयोश्चाभिः श्रौतैः सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशादेस्तु पृष्टवन्तं भगवत्
सर्वदेवताभिप्रायं धेष्टेन भाषितव्यमिति न्यायेन बृहस्पतिः प्रायुवाचेत्याह ।
पृष्टवन्तमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिस्तु' इत्य-
मरः । पृष्टवन्तं प्रष्टु इति शब्दात् इत्यस्मात् 'निष्ठा' इत्यनेन भूते क्वचनप्रत्ययः
कृतप्रश्नमिति यावत् धिषणागम्यं धिषणया मुष्या गम्यं हेय ये गायर्धाले
ज्ञानार्था इति न्यायेन गम्यत् सप्तगती इत्यस्मात् 'पोरुपधान्' इति यत् । नास्ति
व्ययः नास्तौ यस्य च अग्रयः ते नाशरहितमित्यर्थः । एतादृशं अपदीश्वरं जगत्तः
विष्टपस्य ईश्वरं स्वामिनं प्रष्टुः अभिषरः 'पुरोगामेसप्रष्टाः' इत्यमरः । 'प्रष्टोप-
नामिनि' इति निपातनात् पन्च प्रष्टाः मनीषी 'धीरोमनीषी हः प्राहः' इत्यमरः ।
प्रानतिः प्रष्टुः अंशतिः करसुपुष्टो यस्य धिषणः मृह्यतिः 'धीपतिर्विषणो
मृहः' इत्यमरः । जगाद् अवाचेत्यर्थः । अनुप्रासार्थम् ॥ ३३ ॥

जगदीश्वरं जगदेवमुक्तं तत्तुल्यं इति । हे सर्वं सर्वं निमित्तं जाना-
तीति सर्वं तस्य बोधने हे सर्वं 'आगोपुनस्ये कः' इति कप्रत्ययः उपर-
धमासुः 'यः सर्वं सर्वं विन्' इत्यादि भूते हे निमित्तम् भगवन् इदं च
अबोधनं तस्या इदं विहातमेव इति वचनमात्राद्यर्थः । सामिजिह्वे तस्या
रेण इदं मया वदयितव्यं विहातमेव अवगमयेत्यर्थः मनु अवगम्यं चेत्

मानिनामप्रणीरस्ति पुलस्तिमुत्तसम्भवः ।

दर्पोद्धृतजगद्रक्षो रक्षोनाथो दशाननः ॥ ३५ ॥

स महौजा जगन्नाशफलाय फलसाधनः ।

निर्विकारश्चिरं च्छीरी चचार च महत्तपः ॥ ३६ ॥

यत्कथ्य अतआह पुनरुच्यते इति पुनः अमीक्ष्य उच्यते अस्माभिरित्यर्थः त्वः कर्मणि लट् भुवोवचिः आदेशः । ननु विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणे किं फलं अल आह हीत्यादि । हि यतः भृत्यानां किकराणां 'भृमोक्षज्ञायां' इति क्यप् स्वाभिनि ईश्वरे विषये 'स्वामिप्रैश्वर्ये' इति निपातनान् साधुः । स्वस्य आर्तिः पीडा 'आर्तिः पीडाधनुस्त्रोटयोः' इत्यमरः । तस्याः जल्पनं कथनं तद्विषये असौहित्यं सौहि- त्यस्य तुल्यः अमावः असौहित्यं अतुष्टिरिति यावत् अस्तीनिशेषः रश्मिहातमपि वृत्तं सेपज्ञानां स्वपीडाकथने अतुल्यः अस्माभिरुच्यते इति भावः । अत्र विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणस्य अर्थः समर्थनार्हः तस्य च उत्तरार्धेन समर्थनान् काव्यश्लिङ्गमलङ्कारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यश्लिङ्गं समर्थनमिति ॥ ३४ ॥

स्ववृत्तांतमेव कथयति । मानिनामिति । अतिशयितः मानः गर्वः तेषां ते मानिनः तेषां अभिमानिनां अग्रणीः श्रेष्ठः 'सत्सुद्विपेत्यादिना अग्रशब्दोपपदे' नयतेः क्विप् 'अग्रप्रामाभ्यां' इत्यनेन गत्वं । पुलस्तिमुत्तसम्भवः पुलस्तेः एत- भ्रामकमुने, द्युतः पुनः पुलस्त्याह्वयः ऋषिषिशेषः तस्मान् सम्भवः उत्पत्तिर्यस्य दर्पेन गर्वेण उद्धृता नाशिता जगतः भुवनस्य रक्षा रक्षणं येन गर्वेण सर्वज- नात्पीडक इति यावत् रक्षसां राक्षसानां नाथः अधिपतिः दश आननानि गुरानि यस्य सः स दशाननः नाम राक्षसः अस्ति ॥ ३५ ॥

दशाननस्य तपसा विलक्षणं सामर्थ्यं लब्धमित्याह । स इति । महौजाः महत् अतिशयितं भोजः बलं यस्य 'भोजो दत्ति बले' इत्यमरः फलसाधनः फलानां साधनं यस्य फलप्राप्तिपर्यन्तं प्रयत्नद्वारीत्यर्थः । अत्र फलसाधनयोः प्रकृतिवि- वृत्तिभावाऽभावात् चतुर्थीसमासाऽभावः किंतु अश्वपासादिवत् पट्टीसमासः फल- साधक इति पाठे फलस्य त्रिभुवनैश्वर्यरूपस्य साधक इत्यर्थः 'तृज्ज्ञाभ्यां कर्तरिति' नियमस्तु कर्तृपष्ठपाः ननु दोषपष्ठपाः 'अतएव पठानां निर्मातुभि- मुषनविधातुश्चकलह' इति संगच्छते । निर्गतः विकारः तपः द्वेयजन्यविकारो यस्य ॥ तथा तपः द्वेयसह इति यावत् च्छीरी च्छीराणि मलिनजीर्णवस्त्रसंज्ञानि यस्य सः इति च्छीरी 'अतइनिठनौ' इति इनि प्रत्ययः एतादृशः स दशाननः । जगतः नाशः ध्वंसः स एव फलं तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थी महत् अतिशयितं तीम- मित्यर्थः तपः कृच्छ्रादिकर्म 'तपःकृच्छ्रादि कर्म च' इत्यमरः । चिरं बहुकालं चचार आचरति स्म चचार इति पाठस्तु सुगम एव । चचारः पादरक्षणार्थः 'वकार सुचिरं तपः' इति पाठोपि सम्भवेव । अनुप्रासाद्वारः ॥ ३६ ॥

मातङ्गमकरकूरदन्तोऽल्लिखितवससा ।

तेन व्रतयताहारं तपस्तप्तमुबन्धति ॥ ३७ ॥

तत्तपस्तोषितस्तस्मै चतुराय चतुर्मुखः ।

वरं वीराय विश्वेशः प्रादाज्जेतु जगद्भयम् ॥ ३८ ॥

स कदाचिद्रटभागं नगं नाकौकसामरिः ।

हारगौरं हरस्थानं पटुनादं व्यपाटयत् ॥ ३९ ॥

पुनश्चतत्तप वर्णयति । मातगेति । मातगा. हस्तिन मकरा प्राहाः तेषां ये कूरा रदना देता ते अल्लिखित विदीर्ण वक्ष उरो मस्य 'उरोवत्खवक्षध' इत्यमरः । यस्य एतादृशेन धर्मेन तस्य जले स्थले च तप सूचित आहारं जेमन 'जेमन लेहआहार' इत्यमरः । व्रतयति निबर्तयति इति व्रतयन् तेन व्रतयता आहाररहित इति यावत् 'मताद्भोजनतन्निवृत्त्यो' इति वार्तिकानुरोधेन मुबन्धति इति सूत्रेण मतशब्दात् भोजननिवृत्त्यर्थं निवृत्तिजताच्छतृप्रत्ययः एतादृशेन तेन रावणेन उदकानि सति यस्मिन्स उद्वान् तस्मिन्मुद्वन्ति समुद्रे 'उद्वान्मुद्वन्ति च' इति निपातनात्साधुः तपः कृच्छादि तप्त आवरित इत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३७ ॥

तत्तप इति । तत्तपस्तोषित तस्य रावणस्य व्रतपः तेन तोषित सतोष प्रापित विश्वेश विश्वस्य अशेषस्य 'विश्वमशेष कृत्स्न' इत्यमरः । ईश अधिपति चतुर्मुख चत्वारि चतुःश्रयाद्यानि मुखानि यस्य चतुर्मुख भद्रा वीराय भद्राय चतुराय दशाय 'दशैलुचतुरपेश' इत्यमरः । तस्मै रावणाय जगद्भयं जगतो विष्टपयो द्वयं द्वितय भूलोकस्थ स्वत एव अधिपतित्वात् पातालस्वर्गाभिप्रायेण द्वयमित्युक्तं जगत्प्रयमिति पाटलु वचिपुष्पन्पथोरसमीचीनः । जेतु वशीकर्तुं वरं प्रादात् प्रायच्छदित्यर्थः जेतुमिति 'जुमुणुमो कियानां कियार्थायां' इत्यादिना कृतुन् तस्मिन् इति सप्रदाने चतुर्थी । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३८ ॥

स्फुरन्मगशिरस्त्यक्तैरुन्नदभ्रदनिर्झरैः ।

स्फुट्टे पूषणि झङ्कारं घोरमातन्वति क्षणात् ॥ ४० ॥

वाजिनः प्रग्रहाकृष्टखलीनावक्रकन्धरान् ।

एकतो जवयत्यद्रिपातमीत्यार्कसारथी ॥ ४१ ॥

स्मरद्गोमर्गः' इत्यमरः । न गच्छतीति नग, त 'नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां' इति निपातनात्प्राधुः पर्वत अर्थात्कैलासमित्यर्थः । पटुनाद पटुः पेशलः सुदर इति वाक् नदः ध्वनिः यस्मिन् तत् पटुनाद मधुरध्वनि यथाभ्यासया विपाटनक्रिया-याविशेषणनिर्द्ध्यपाटयन् व्यदधारयत् उत्पाटितवान् इति वाक् विपूर्वकात् पटधातोर्गिजताद्धत् । अनुप्रासाच्छ्र । ॥ ३९ ॥

किं सति व्यपाटयत् इत्याशङ्कया विपाटनकालिकद्विषति सप्तमिः श्लोकैर्दर्शयति । स्फुरदिति । स्फुरति शोभते इति स्फुरति उच्चवेन शोभमानानि यानि नगस्य पर्वतस्य शिरासि शिखराणि तैः खळा उद्दिष्टताः एतादृशैः उन्नतति शब्दायते इति उन्नततः एतादृशा ये नदास्तोर्पा निर्झरैः प्रवाहैः 'प्रवाहोनिर्झरो-न्नरः' इत्यमरः । स्फुट्टे संवद्धे पूषणि सूर्ये क्षणात् क्षणमान घोर भयकर 'घोर भीम भयानक' इत्यमरः । झङ्कार निर्झरष्वन्यनुकरणमिदं आतन्वति आतनोति आसमताद्विस्तारयति दृष्टातन्वन् तस्मिन्नातन्वति सतीत्यर्थः पर्वतस्य अत्युन्न-तत्वात् तच्छिखरोद्भूतनिर्झरसमूहे सूर्ये भयकर शब्द तन्वति सतीत्यर्थः । अत्र निर्झराणां सूर्यस्य च असयधेपि हर्यवर्णनात् असंयधे संबन्धातिशयोक्तिरूपो-लकारोऽनुप्रासश्च । इतभारव्य सप्तम्यतानां सत्सप्तमीत्वं तदर्थंभूतहापकक्रियाणां च न्यपीडयदिति अग्रिमश्लोकस्यया लक्ष्यभूतया निपीडनक्रियया अन्वयः ॥ ४० ॥

वाजिन इति । अर्कसारथी अर्कस्व सूर्यस्य सारथिः क्षता तस्मिन् अरुणे इत्यर्थः 'सूतःक्षता च सारथिः' इत्यमरः । प्रग्रहैः राक्षसिभिः 'किरणप्रग्रहो रक्ष्मी' इत्यमरः । आकृष्टः विकृष्टः एतादृशो यः खलीनः करिष्ण (लगाम इति लोके) पैशूका आवका 'आटीपदपेभिर्ग्राही' इत्यमरः । 'कुण्ठितप्रादयः इति प्रादिषमासः । प्रग्रहाकृष्टखलीनेन आवका-कधरा ग्रीवा येषां ते एतादृशान् 'शिरोधि कधरे' अपि इत्यमरः । वाजिनः घोटकान् 'वाजिग्राहवैगधर्व' इत्यमरः । अद्रे पर्वता-त्पातः पतन 'अत्रिगोत्रगिरिप्रावेत्यमरः' । तस्मात्ता मीतिः मय 'मीथार्थाना-मिपपादानत्वं' 'भयभीतमीभिरित्यादिना पचमीसमासः' । एकस्मिन्प्राप्ति एकतः आयादिभ्यउपसृष्टवान् इति सप्तम्यतासप्तसिः एकस्मिन्भागे इत्यर्थः । 'जव वेग करोतीति जवन् तस्मिन् वेगं कुर्वति सतीत्यर्थः' तरसी तु रज स्वदः जवः' इत्यमरः । जवशब्दान् पिजतान् शनृप्रत्ययः । रावणेन पर्वनाकर्षणे कृते तज्ज-लनेन सूर्यदयानामध पातसम्भवनया तत्प्रग्रहारूपेण अरुणस्येति बोध्यं । ननु रावणेन कैलासाकर्षणेपि सूर्याभ्यानां तत्संबन्धाभावात् अचःशानोऽसमर्थात्

धूर्णमानमहाशैलतटभ्रष्टे मुहुर्मुहुः ।

मत्तस्येवोत्तरीये स्वस्थानं त्यजाति निर्क्षरे ॥ ४२ ॥

गौरीमयपरिष्वङ्गस्पर्शलब्धमहोत्सवे ।

संकुद्धधूर्जटिकोधप्रतिलोमप्रवर्तिनि ॥ ४३ ॥

कपालनयनच्छिद्रं जटाबद्धफणावति ।

सङ्कोचितफणावर्जं विशत्युन्नासाविह्वले ॥ ४४ ॥

कमेतदिति चेत् । कैलासस्य अत्युच्चत्वेन तत्तदवधभासनाभिप्रायेणमुक्तेः । अतएव पूर्वश्लोके निर्क्षरे, स्पृष्टे पूषणीति उक्तिः । स्वसतः सगच्छते । श्लोके सूर्योदयवेलायां सूर्यस्य पर्वतसदृशस्य स्पष्ट दर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

धूर्णमानेति । महान् स्थूलः एतादृशो यः शैलः पर्वतः । धर्माः कैलासः 'बल-
शैलशिलोच्चयः' इत्यमरः । 'व्यान्महत्' इत्यात्व । धूर्णते भ्रमतीति धूर्णमानः
धुणधूर्णभ्रमणे शानच् एतादृशो यो महाशैलः तस्य तट प्रांतः तस्मात् भ्रष्टे
अधः पतिते एतादृशे निर्क्षरे प्रवाहे 'छस्त प्वस्त भ्रष्ट' 'प्रवाहोनिर्क्षरोक्षर'
इत्युभयत्राप्यमरः । मत्तस्य क्षीयरस्य 'मत्ते शौण्डेत्तदक्षीरा' इत्यमरः । उत्तरीये
इव सत्याने इव 'सध्यानमुत्तरीय स्यात्' इत्यमरः । मुहुर्मुहुः बारवारः 'नित्य-
वीप्सयो' इति द्वित्व । स्वस्य स्थानं त्यजति इति त्यजन् तस्मिन् त्यजति
सति यथा मदमतस्य उत्तरीय बारवार अधः पतति एव कैलासस्य शिखरान्
उत्तरीयसदृशो निर्क्षरे स्वस्थानं त्यजति ततीत्यर्थः । उपमल्लिकारः ॥ ४२ ॥

गौरीभयेति । गौर्याः पार्वत्याः यो भयेन परिष्वगः गौरीत्यत्र 'पिह्रीरेतिडीप्'
गौर्याः परिष्वजनक्रियायामन्वयः । तेन कर्तारि पठ्यते । भयशब्दादेतौ तृतीया ।
मुष्पुपेति समासः । परिष्वगः आलिङ्गनं प्वजपरिष्वगे घात् तेन य एवमः तेन
सङ्घः प्राप्तः यो महानुत्सवः तस्मिन् सति कथंभूते महोत्सवे इत्यावश्यायां
आह-संकुद्धेति । सम्यक्कुद्धः धूः मारभूता जटिर्यस्य 'जटिर्जटा' इति द्विक्र-
कोशः । धूर्जटे शिखर्यस्य च क्रोधः । क्रोधः तस्य प्रतिलोमं विद्ध यथास्वात्तया
प्रवर्तिनि प्रवर्तते इति प्रवर्ता तस्मिन् सुष्यजाताविति णिनिः उपपदसमासः ।
रावणकृतापराधेन कुद्धेऽपि धर्मा गौर्यालिङ्गनस्पर्शतः महोत्सववतीति भावः ॥ ४३ ॥

कपालेति । उन्नासाविह्वले उद्धतः उच्चः अतिशयित इति यावन् यत्नासः
पर्वतचरनजन्महेत्ता, तेन विह्वले विह्वले 'विह्वो विह्वल स्यात्' इत्यमरः ।
एतादृशे कणाः पटाः सार्ते यस्य सफणावान् जयमु सटासु बद्धः नद्धः एता-
दृशो यः पणावान् सर्पः तस्मिन् कपालनयनच्छिद्रं कपाले अस्तके यत्नयन नेत्र
मुष्पुपेति समासः पठ्यतेपुरुषो वा । 'लोचन नयनं नेत्र' इत्यमरः । 'कपालं कुठर-
भेदे घटादिशब्दे गणे शिरोऽरिणि' इति ह्रैमः । तदैवच्छिद्रं तर्कमन्वाचकमिदं
पणानां चक मंडले सङ्कोचित आकुचितं पणाचकं तस्मिन्कर्मणि सत् सङ्कोचित-

परित्रस्ते गोपयति कृकवाकुष्वजे सति ।
कार्तस्वरमयं मेघं मातुस्तस्रसङ्गिनि ॥ ४५ ॥
उत्पद्यति चिरं धीरं क्रोधरोधार्त्तचेतसि ।
मर्त्तुर्धमागमङ्गस्य प्रादुर्भाव ककुच्चति ॥ ४६ ॥

पञ्चाक्षरं वेदान्तक्रियाया विदोषणमिदं । विदति प्रविशति इति विदन् तस्मिन्
प्रविशति सतीत्यर्थः । पर्वतस्य चलनेन जटानद्धसर्पं तृतीयनयनरूपे बिले प्रवि-
शति सतीति भावः ॥ ४४ ॥

परित्रस्त इति । परित्रस्ते पीडिते अतएव मातुः जनन्याः अर्थात्पार्श्वयोः
'जनयित्री प्रसूयता' इत्यमरः । उत्संगस्य अक्षस्य संगः सम्बन्धः सोऽस्यास्तीति
उत्संगसंगता 'अतश्चिन्ता' इति इति प्रत्ययः । एतारणे कृकवाकुष्वजे कृकेन
गलेन पक्षीति कृकवाकुः मयूरः 'कृकेवचः कच' इति उष् 'कृकवाकुर्मयूरेषि
धरणे वरणागुधे' इति विश्वः । सः पञ्जः केतनं यस्य तस्मिन् अर्थात् शिबि-
याहने कार्तिकेये कार्तस्वरमयं कृतस्वरे शाकटिशेने भव कार्तस्वरं तत्र भव
इत्यमरः प्रत्ययः । सुपर्णं 'एकप्रकारस्याजायु' इत्यमरः । कार्तस्वरस्य विकारः
कार्तस्वरमयः 'नित्यं षट्शरादिभ्यः' इति विश्वः मयदप्रत्ययः एतारणं मेघ
उर्णायुं 'ऊर्णायुर्मेघ एवके' इत्यमरः गोपयति पालयति सति 'षट्पुटगुण' इति
पीरदिक्प्रपरकपठितगुप् धातोः निजताच्छतरि इव रूपमयसि स मा-
यार्थकः तथापि धातुनामनेकार्थत्वात् प्रकृते पालनार्थं गृह्यते । पर्वतचलनमात्राया
मातुस्तस्याधर्षं सुपर्णं कार्तिकेय स्वस्व सुपर्णमय श्रीशमेय गोवायामासेति
भावः एतस्मिन्कृकवाकुष्वजे ययामति कृत एतदपेक्षया समीचीनं व्याख्यानं
केनचित् कृतं चेत्तदीकर्तव्यं । अनुप्रासात्तद्वारः ॥ ४५ ॥

गुणः पितृतीत्याकांक्षायामाह । उगदरतीति । गोपस्य कोपस्य रोषः अर-
रोषः ध्वंसिरीति यावत् । दधिरावरणे भारे यम् तेन आर्तं पीडितं चेतः भेतः क-
रणं 'विण तु भेतो हृदयं' इत्यमरः ककुच्चति ककुद्वरकंघः सोऽस्यास्तीति ककु-
चान् 'तदस्यास्यमिभिर्नि मनुप्' शपः' इति वचस्व तु यथादिवात्र भवति ।
'प्रत्यये भवामा निम' इत्यनुनासिकेऽपि अत एव निपातनात् भवति । तस्मिन्
विपददने इरे भर्तुः विभक्तिं सुप्यतीति भर्ता 'कुम्भं धारणगोपायोः' इत्य-
मरः कुम्भः । तत्र चोदरस्य ध्रुवः 'भ्रुवुत्ता यो भग्नः अग्रः तस्य यो भग्नः
तस्य' कोपगुणवत्कृकवाकुष्वजेऽर्थः धीरं शमीरं प्रादुर्भाव आश्रित्यश्रित्यर्थः
'प्रकारे प्रादुर्भावः इत्यदिभ्यः' । स चिरं विदितानं 'विशद विरात्राय
इत्यमरः । मित्यसिरोधनमयमिदं उगदने तर्ह्यपि इत्युपपन्नं तस्मिन्
उगदने सति उगदनात् इत्यमरः 'उगदने' इति पर्यायं अत्रापेन
उगदने रोषोऽपि कदा भवेत् इति कृदन्तदिक्षेपे तर्ह्यपि मन्त्रार्थः ॥ ४६ ॥

रूढमूलमिव इवेतैरधोलम्निर्भुजग्नयैः ।

प्रौढपुष्पमिवाप्रस्थस्फुरन्नक्षत्रमण्डलैः ॥ ४७ ॥

चरणेन रणतिसहकुलाकुलगुहामुखम् ।

गिरिं गौरीपतिः कुञ्जगुह्यतिन्धुं न्यपीडयत् ॥ ४८ ॥

धराधरभराक्रान्ते बाहौ बहुभिराननैः ।

विधु दीर्घप्रतिकोशो रावणेन कृतो रवः ॥ ४९ ॥

रूढेति । गौरीपतिः गौर्याः पार्वत्याः पतिः भर्ता शकरः 'उमाकात्यायनीगौरी'
इत्यमरः । अधोलम्निः अभः अधोभागे लम्निः संबद्धैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः 'ह्रस्वश्रुश्रुचि-
श्वेतेत्यमरः' । भुजग्नयैः भुजगच्छतीति भुजगमाः गमथेति कच् प्रत्ययः 'अस्त्रि-
यजसस्येति' गुमागमः 'सर्पः पृषाङ्कः भुजगो भुजगोहिर्भुजगमः' इत्यमरः । तैः हे-
तुभिः हेतोः तृतीया रूढमूलं रूढानि प्रादुर्भूतानि मूलानि गुहाः यस्य रहबीजजन्मनि
क्षप्रत्ययः 'मूलश्रुप्रोद्भिनामकः' इत्यमरः । अग्रे उपरिभागे तिष्ठतीति अग्रस्थानि
क्षुप्रिस्थ इति कप्रत्ययः । स्फुरति चकासति इति स्फुरति । न क्षरतीति नक्षत्राणि 'नक्ष-
त्रानपाद्येति निपातनात् साधुः स्फुरति च तानि नक्षत्राणि उद्भूति 'विशेषण विशेष-
ध्येयेति' समासः प्रीवाप्रस्थानि च तानि स्फुरन्नक्षत्राणि च तेषां मण्डलानि षक-
वालानि तैः हेतुभिः हेतोः इति तृतीया । प्रौढानि पृथितानि प्रफुल्लनीति यावत्
पुष्पाणि कुञ्जमानि यस्य स प्रौढपुष्पः 'क्षियः क्षयनसः पुष्प' इत्यमरः । रणति
शब्दाद्यते इति रणतः अण् रप् इति शब्दार्थाद्वातोः शत्रुप्रत्यय रणतः शब्दा-
यमानाः ये सिंहाः हिंसतीति सिंहा पृषोदरादित्वात्साधु । रणतिसिंहानां कुलानि
समूहाः 'सजातीयैः कुल बूध' इत्यमरः । तैः आकुलानि व्याप्तानि गुहाया
दरीणां मुखानि आननानि यस्य 'दरी शु नक्षरोवा स्त्री' कुनेषु निकुनेषु गुजति
शब्दायमाना सिंधुः नदी यस्य गुजि अन्वक्ते शब्दे शत्रु प्रत्ययः । क्षियाः पुनरिति
पुनर्भावः 'सिंधुर्नासरिति क्षिया' इत्यमरः । एतादृश गिरिं पर्वत कैलास चरणेन
पादेन न्यपीडयत् समहेदायत् । उत्प्रेक्षानुप्रासात्कारौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदानीं रावणस्याऽवस्था दर्शयति । बाहौ भुजे 'भुजबाहुप्रवेष्टोदो' इत्यमरः ।
धरतीति धरः पचायच् धरायाः पृथ्व्याः धरः धराधरः पर्वतः तस्य यो मरः
भारः तेन आक्रान्ते व्याप्ते सति रावणेन विध्रवसोऽपत्यं रावणः विध्रवः शब्दस्य
रवणादेश अपत्यार्थेऽण्प्रत्ययश्च तेन बहुभिः अनेकैः दशभिर्वाति यावन्
आननैः मुखैः विधु काष्ठसु बहुवचनेन सर्वदिशा लामः तेन च रवस्य अन्ते-
महत्त्व धनितं दीर्घः आयतः 'सुदूर दीर्घमायत' इत्यमरः । प्रतिकोशः प्रति-
ध्वनिर्यस्य एतादृशः रवः निनद 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः'
इत्यमरः । रु शब्दे 'ऋदोरप्' इति भावे अप् कृतः विहितः तदुक्तं पुण्यदत्तेन
'अमुष्य त्वत्प्रेवासमधिगतसार भुजवन वराः कैलासेऽपि त्वदधिपसती विक्रमयतः॥

तं देवं स शिरदलेऽमणचक्रैरपूजयत् ।

नीलकुट्टिमविन्यस्तैर्मण्डलैरिव कौकुमैः ॥ ५० ॥

आज्ञापयितुमेतस्य राक्षसस्य दिशो दश ।

चक्राणि पङ्क्तिसङ्ख्यानि पुनः स्रष्टानि शूलिना ॥ ५१ ॥

तमस्थानं तमासाद्य बालिश कुलिशं रणे ।

अजहादज धाम स्वं वैकुण्ठस्य विकुण्ठितम् ॥ ५२ ॥

अलभ्यापातलिः पलमचलितो गुह्यशिरसि प्रतिष्ठा स्थापिता । ध्रुवमुपचितो मुमुक्षुः
भवति 'इति । अनुशासनम् ॥ ४९ ॥

रावणस्य भवत्यतिरेक धनमेति । स पूर्वोक्तो रावणः नील नीलयगे य इ
द्विष निपद्यभूमि 'पुष्टिमोऽग्री निषधाम् ' इत्यमर । तत्र विन्यस्तं स्थापितं ।
'पुष्टिरेतिरिति यावन् कौकुमैः कुकुमेन नदमीरजन्मना 'अथ कुकुमं कदमीर-
जन्मामिशितोरयमर' इत्यादि 'बहुमानि ज्ञेये दयण । एतादृशे मण्डलैरिव सर्वतो-
न्नादि मण्डलैरिवेत्यर्थः । शिरसां मस्तकानां यद्वेदं चोदयन् छिद्रीर्ध्वीकरणे
यत् तस्य प्रमाणं 'हंसाणि प्रणोऽन्नियामिर्ममर' इत्यमर । तेषां चर्चं समूह-
न पूर्वोक्तं देव दीप्यतीति देव स 'दिव्यीकादित्यादे' पचाद्यच् अपूजयत् पूज-
पूजायां गिजनात् । उपमात्कार ॥ ५० ॥

अक्षितरात्रस्य शिरस्य प्रसादमाह । आज्ञापयितुमिति । दश दशतस्याका-
। दश हरित आज्ञापयितु आज्ञां कर्तुमि यथं आहर्षकात्तापातो 'तुमुन्मुलौ
। अयायो' इत्यादिना तुमुन् प्रत्यय । एतस्य पूर्वोक्तस्य रक्ष एव राक्षस तस्य
प्रसादित्वात्सार्थेऽङ्ग परिवत दश सस्या वेदां तानि अक्षितरात्रानि दशस्य-
नी यर्थः । 'अक्षितरात्रेति दशम' इत्यमर । चक्राणि मुक्तानि 'यद्यत्र स्ये
यदन तुङ्गमानन' इत्यमर । शूल अस्यास्तीति शूली 'अतश्छिन्तनी' इति
इति । तं सक्षरेण 'शिव शूली महेश्वर' इत्यमर । पुन मृगानि उपादि-
नानि गुरू विषम यत्प्रत्यय । परिकरागुरालम्भर । तद्वत् 'साभिप्राये
विशेषे तु भवेत्परिकरागुर' इति ॥ ५१ ॥

भ्रातृप्रसादेन रावणस्य अलौकिकसामर्थ्यं एकोनविंशतिः शैलेर्दशयितु
गर्भदेवताहर्णादिक दर्शयिष्यन् प्रथमं तस्य शिभिः शार्ङ्गद्विहताहणे दर्शयति ।
तम स्थानमिति । न जायते न उच्यते इत्यत्र नम्रबोधन हे अत्र । 'अन्वे' रात्रि
रदयो' इति सूत्रेण नानि उपरदे जनेर्ह 'नलोपो नय' इति नलोप । हे अत्र
हे विष्णो रणे युद्धे 'रणा अन्वे' इत्यमर । तस्य स्थलं ताम्रं अस्मानस्य
भगवत्पुत्रस्य वा स्थानं वासिष्ठं मुखं वा रावणं आसाद्य प्राप्य विकुण्ठितं प्रतिहत
यत् पैतृठरय इत्यत्र 'बैकुण्ठ इत्यमर' इति मेदिनी । कुलिशं यत्र 'कुलि-
शं भिदुरपि' इत्यमर । स्व घनं अजहाद अयम् ओहाह्वयेन तद् दश
॥ ५२ ॥ अनुशासनम् ॥ ५० ॥

तमद्याप्यनवयेन वसुना चासवः स्वयम् ।

अजप्यं पूजयत्येकवीरं वैरस्य शान्तये ॥ ५३ ॥

बलिं वज्राय पौलोमी सस्मितं विगतादरा ।

कुर्वती कुरुते शक्रं प्रीडासन्नमिताननम् ॥ ५४ ॥

यक्षनाथो दिशंस्तस्मै केवलं धनदो धनम् ।

सर्वस्यहरणप्रीतो रावणस्तु धनेश्वरः ॥ ५५ ॥

समिति । वसवः देवाः सति अस्य वसु धनमस्यास्तीति वा वासवः इदं 'ज्यो
त्स्नादिभ्य उपसर्गान्' इति मत्पर्येण स्वयं स्वतः इत्यर्थः । ननु भृत्यादिना वैरस्य विरो-
धस्य 'वैर विरोधो विद्वेष' इत्यमरः । शातये शमनाय न शक्यं गर्हा इति अनवय-
तेन 'कुप्यकृत्सितायद्यस्तेदगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः । अत्युत्कृष्टेन वसुनाधनेन
'वसु तोये धनामणौ' इति मेदिनी । जेतुं शम्यो जप्यः नजप्यः अजप्यः । त-
अजप्य 'क्षप्यजप्यौ दाक्यार्थे' इति निपातनात् अयादेशः । एकः अद्वितीयः स-
चासी वीरः एकवीरः । त रावण अद्यापि इदानीमपि पूजयति अर्चयति । केवल-
न पराजयकाले एव इद्रेण सुपूजितः किं तु रात्रि कालेऽपि इदः उत्तमपनेन स-
पूजयति इति अहो ऐश्वर्यं तस्येति भावः ॥ ५३ ॥

बलिमिति । पौलोमी पुलोम दैत्यविशेषस्य अपत्यं स्त्री पौलोमी पुलोमश-
ब्दात् 'तस्यापत्यमित्यण्' 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अनिति प्रकृतिभावस्तु
'नमपूर्वोपत्येति' निषिद्धः । अण्णतः तान्दीप् । पौलोमी इद्राणी विगतादरा विगतः
आदरः सत्कारो यस्याः सा विगतादरा अतएव सस्मित स्मितेन मदहासेन
सहित सस्मित यथास्पातया वज्राय कुलिशाय बलिं पूजां 'करोपहारयो पुति
बलिः' इत्यमरः । तादर्थ्यं चतुर्थीयं कुर्वती करोतीति कुर्वती हुक्नुकरणे शत्रु-
तान्दीप् कुर्वती सती शक्र इद्र प्रीडया लज्जया सन्नमित अधःकृत आननं मुख-
येन एतादृशं कुरते । वज्रस्य पराभूतत्वात् पूर्ववत् पूजानर्हतां स्मितेन सूचयती-
इदं लज्जानमितमुखं कुरुते इति भावः । अनुप्रासात्कारः ॥ ५४ ॥

इदानीं कुबेरकृतसत्कारं दर्शयति । यक्षनाथ इति । तस्मै रावणाय धनं वित्तं
दिशन् दिशति ददातीति दिशन् दिशउत्सर्गेण शत्रुप्रत्ययः । केवलमित्यनेन दिशन्नेव
न तु कदाचिद्वृण्णन् इति सूचितं । यक्षनाथः यक्षाणां गुह्यक्रानां नाथः अधिपः
धनदः धनं ददातीति धनदः धनशब्दोपपदे दाधातोः आतोनुपसर्गेति कप्रत्ययः
केवलं धनद इति वान्वयः । सर्वं निखिलं च तत्सर्वं धनं तस्य यद्धरण अपहारः
तेन प्रीतः प्रीद् प्रीतौ कप्रत्ययः रावणस्तु दशाननस्तु तुना धनदापेक्षया विशेषः
सूचितः । धनेश्वरः धनानां ईश्वरः अधिपतिः कुबेरेण धनस्य दानान् स धनदः राव-
णस्तु धनग्रहणप्रीतत्वात् धनाधिपः इति वैपरीन्यः । निवृत्त्यलङ्कारः । तदुक्तं
'निरुक्तियोगतो नाश्रामन्यार्थत्वप्रकरूपन' इति ॥ ५५ ॥

धर्म्यं कर्म पारित्यज्य प्रीणाति पिशितप्रियम् ।

प्रेतराजोऽप्यभिप्रेतमस्यदानेन राक्षसम् ॥ ५६ ॥

दूरतः सेवते भानुरादित्यमणितोरणात् ।

च्युते तन्मन्दिरद्वारदाहभीतो हुताशने ॥ ५७ ॥

निवृत्ततरसरः पद्मस्वापकारणनेजसा ।

योधनीयं किडाशेषमिन्दुना कौमुदं चनम् ॥ ५८ ॥

इदानीं यमवृत्तसंस्कारं दर्शयति । धर्ममिति । प्रेतराजं प्रेतानां योनिविशेष-
पाणां राजा स्वामी यम 'समवर्ता परेतराज' इत्यमरः । राः अपि अपिः
रामुगायत्र 'गर्होऽसमुगाय प्रथमस्या' इत्यमरः । धर्मादनन्तं धर्म्यं 'धर्मपथ्यभर्त्ये-
न्यायेन' याप्रायय । कर्म कियो 'कर्म निया सामास्ये' इत्यमरः । धर्माधर्मविशेष-
रूपां परित्यज्य स्वयं वा पिशितप्रिय पिशितं मांसं प्रिय इष्ट यस्य 'पिशितं तरलं
मांस' इत्यमरः । एतादृशं राक्षसं रावणं जगिप्रेतां जमीठं यद्वक्ष्ये तस्य महान्
अपेक्षेन सेनं प्रीणाति सतोषयति । प्रीण तर्पणे रुद्र । अस्मिन्प्राणिभीतिदोऽपि यमः
निजव्यापारप्रहाणपूर्वकं अभिप्रेतमस्यदानेन मांसप्रियं स सतोषयतीति महदाश-
यमिति भावः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ५६ ॥

इदानीं गूर्यवृत्तसंस्कारं दर्शयति । दूरत इति । भानुः सूर्य 'दागाम्यानुः'
हराणादिदो नुः 'भानुर्हस सहस्रांशु' इत्यमरः । अदितेरप्य आदि यः 'दित्य-
दित्यादिव्येति' ष्यप्रत्ययः । आदित्यस्य मणयः रत्नानि गूर्यं कान्तमप्य इत्यर्थः । तेषां
मतोरप्य बहिर्द्वारं 'तोरणोऽग्री बहिर्द्वारं' इत्यमरः । हुतं हविर्द्रव्य अशनं यस्य
'हिरण्यरेता हुताभुग्' इत्यमरः । तस्मिन् च्युते गतिने तानि 'रुद्रे पद्म च्युतं
गलितं' इत्यमरः । 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । तस्य रावणस्य यन्मन्दिरं गृहं
तस्य यद्द्वारं तस्य दाहं ज्वलनं तस्माद्वीतं । सः दूरतः दूःभागे आकादिशास्त्र-
सम्बन्धात्तानि सेवते । सूर्यकान्तमणिपटिनां तोरणादमी च्युते द्वारदाहः स्वा-
दिति शीत्या गूर्यो ब्रुमिन्तीति भावः । गूर्येऽर्धोऽर्धे गूर्यकान्तमणिन्य' अति-
रूपयते इत्याभिप्रायेण ॥ ५५ ॥

इदानीं तस्य चन्द्रगोपद्वारे वर्णयति । निवृत्तेति । तस्य रावणस्य यानि
तारानि सतोषयति सङ्गच्छतीति यानि यमनि गूर्यं कान्तमणिन्येति तेषां रूपः
मुमुतीभारः तस्य कारणं हेतु एतादृशं तेजः दीप्तिः निरूप्य गतं तस्यः यम-
रावणद्वारेणो जगमन् एतादृशं दुर्गं चन्द्रे अशेषं गूर्यं 'निभमसोर ह्य' इत्यमरः ।
कौमुदं कुमुदनां यद्विह्वलितमण्डपानां रत्नं कौमुदं यन् आरूप्यं यन्-
इत्यर्थः । वेधार्थं च विह्वलितमण्डपं विह्वलितं यन् यो । 'गूर्यवेत्तं भुज्ज-
मुमुतीभारं' इति शब्दोऽप्य वेधार्थं कुमुदानविक्रमवर्णनार्थं एव दुर्गं
प्रदर्शयति इति कुमुदगोपद्वारेण इदानीं रावणस्येति भावः ॥ ५८ ॥

काले कालाघ्नगर्भेऽपि निर्मदा नर्मदादयः ।
 मन्दयन्ति सदा नद्यो घर्जवज्रायुधक्षिणम् ॥ ६२ ॥
 प्रियाजनपारिष्वङ्गप्रीतिं कर्तुं निरन्तराम् ।
 निशि क्लृप्तमनोवृत्तिस्तुमुपति हिमागमः ॥ ६३ ॥
 तस्योद्यानवनं विश्वं विधः प्रवसता सता ।
 सर्वर्षु निजैः पुष्पैर्मूष्यते मधुनाऽधुना ॥ ६४ ॥

दुराराध्यस्वभावस्य समालम्ब्य सिपेविषाम् ।
 जलक्रीडादिने तस्य ग्रीष्माश्रिरमुदीक्षते ॥ ६५ ॥
 त्रासकण्ठग्रहव्यग्रांस्तस्मिन्निच्छति मानिनः ।
 धीरं गर्जन्ति लङ्कायामकाले वारिदा अपि ॥ ६६ ॥
 अश्रान्ता वीजयत्यष्टहस्तपर्यायसम्पदा ।
 इति चण्डीमभिप्रेप्सुः कर्तुं चामरधारिणीम् ॥ ६७ ॥

भूयते अलकियते । वसतस्याधीनत्वात् सर्वेषु सदैवमवमस्तीति भावः । 'सर्गात्
 भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्' इति महाकाव्यलक्षणोक्तं : अनेन ऋतुवर्णनेन
 उत्तरसर्गस्य ऋतुवर्णनकथामुचिता । अनुप्रासालंकारः ॥ ६४ ॥

इदानीं ग्रीष्मत्वानुकूल्यमाह । दुराराध्येति । ग्रीष्मः ऋतुः दुःखेन
 आराध्यते इति दुराराध्यः दुरादपूर्वकादध्यातोः कर्मण्यत् दुराराध्यः स्वभावो
 यस्य एतादृशस्य तस्य रावणस्य सिपेविषां सेवितुमिच्छा सिपेविषा ता समालम्ब्य
 आधित्य सेवधातोः 'सप्ततादप्रत्ययः' इत्यनेन अप्रत्ययः । विरकाल तस्य रावणस्य
 जलक्रीडा जल जले क्रीडा जलक्रीडा क्रीड विहारे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । साधनं
 कृतेति समासः तस्याः दिनं दिवस उदीक्षते प्रतीक्षते । अन्यदा स्वस्य प्रादुर्भावे
 दुराराध्यः स्वभावोऽयं मध्येन अतः निजविर्भावोत्पन्नव्यसरी तस्य जलक्रीडादिना
 ग्रीष्मः प्रतीक्षते इति तात्पर्यं ॥ ६५ ॥

इदानीं वर्षत्वानुकूल्यं दर्शयति । त्रासेति । तास्मिन् रावणे अतिशयितः मानो
 चेयां ते मानिनः प्रणयकलहवृत्तितान् पुरयान् इत्यर्थः । त्रासेन मदनपीडया यः
 कंठग्रहः अर्थात्नाथिकार्तकः तत्र व्यग्रान् व्यासक्तान् 'व्यग्रो व्यासक्त आकुले'
 इत्यमरः । इच्छतीति इच्छन् तस्मिन् इच्छति सति लक्षणा रक्ष पुर्या वारिदाः
 घातीणि उदकानि ददति ते वारिदाः वारिशब्दोपपदे दा धातोः आतोनुपसर्गे
 कः इति कप्रत्ययः । मेघा अपि 'तद्विशान्वारिदोऽनुभूत्' इत्यमरः । अपि
 पूर्वोक्तानां समुच्चायकः । विरुद्धः कालः अकालः तास्मिन् वर्षाकालमित्रेपि काले
 धीरं गभीरं यथास्यात्तथा गर्जति शब्दं कुर्वति गर्जशब्दलट् । मेघगर्जने प्रणय-
 कुपिताः नायिकाः नायककण्ठग्रहणं कुर्वति इति साहित्यशास्त्रसंकेतात् तस्य नायि-
 काऽनुकूल्येच्छायां अकालेपि जलदा गर्जतीति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं गौर्यानुकूल्यं दर्शयति । अष्ट चते हस्ताय तेषां सा पर्यायसप्त पर्यायेण
 कार्यकरणसप्तदित्यर्थः । तथा अर्थात् न धाता अर्थात् अङ्गिष्ठा सती अष्टहस्तानां
 विद्यमानत्वात् पर्यायेण बीजनसार्थं कर्तुं दास्यतात् अर्थात्तत्र मोक्षं, बीजयतु इति
 एव प्रकारेण चडा देवी चामर प्रकीर्णक 'चामर तु प्रकीर्णक' इत्यमरः ।
 तत् पारयति तच्छीला चामरधारिणी 'सुप्पजाताविति निनिः' एतादृशीं कर्तुं
 अभिप्रेप्सुः अभिप्रेतुमिच्छुः अभिप्रेप्सुः अभिप्रेतुमार्थादिपञ्चमतात् उः वर्तते

स्तब्धकर्णो नमत्येनं ध्रुवणाक्षेपमारुतैः ।
 भूमकिकुसुमक्षेपदोषभीतो गणाधिपः ॥ ६८ ॥
 स्मरश्च संसदं तस्य विशतिं हस्तवाससा ।
 प्रतीहार्या स्मिताकृतविभ्रमैः कठिनागमः ॥ ६९ ॥
 शुद्धान्तमन्तःशुद्धः सन् स्त्रीजनस्य तदाश्रया ।
 लीनोपदेशदानैकव्यग्रो विशतिं मन्मथः ॥ ७० ॥

इति शेषः । यदाप्यत्र योजयतीति पाठः दृश्यते तथापि बीजयतु इति पाठे एव
 पुष्टार्थता सम्भवति इति सहृद्वैराकलनीय । आक्षिपि लोट् ॥ ६७ ॥

इदानीं गणाधिपतानुवृत्त्य दर्शयति । स्तब्धकर्ण इति । ध्रुवते आभ्यां इति
 ध्रुवणे कर्णौ 'ध्रुतिःधोत्रं ध्रुवणं ध्रुवः' इत्यमरः । तयोर्ध्वे आक्षेपः इतस्तत्फलनं
 तत्संबन्धिनः ये मारुता वायवः 'समीरमारुतमदन्' इत्यमरः । तैः हेतुभिः
 'द्विती इति' हेतुर्थे तृतीया भुवः पृथिव्याः या भक्तिः भागः स-सयपीनि यानि कुसु-
 नाभि तेषामाक्षेपः अन्यथाकरणे इत्यर्थः तस्माद्भूतः इत्येवम् गणानामधिप
 गणपतिरित्यर्थः । तदुक्तं मत्सराजे वृष्ण प्रति वारदोषिः 'गणानामाधिपत्ये च रुदेण
 विहितः पुरा ॥ अणिमा महिमा चैव लधिमा गरिमा तथा ॥ प्राप्तिः प्राकाम्य-
 नीशितरं यशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ भार्यायं प्रददी देवो यशेशस्य प्रजापतिः ॥
 पूजयित्वा गणाध्यक्षे स्तुतिं वक्तुं प्रचक्रमे' इति ॥ स्तब्धो निश्चला कर्णौ यस्य
 एतादृशः सन् एन रावण नमति । नम् प्रवृत्त्ये शब्दे च लट् सर्गगणाधिपेऽपि
 कुसुमचित्रितभूमयोः निजकर्णक्षेपयानुना विशेषणं माभूत् इति भीतः 'तन्
 स्तब्धकर्ण एन नमनीति भावः । अनुप्रासालकारः ॥ ६८ ॥

इदानीं स्मरानुवृत्त्य दर्शयति । स्मर इति । चक्षुरः समुच्चयार्थं द्रष्टुं अधः
 पतितं पातः यत्र यस्याः सा 'पातःधूलं यसनमेशुर्कं' एतादृश्या प्रतीहार्या
 प्रतिदिपते अनया इति प्रतीहारी प्रतिपूर्वाद्धरतेः करणे यन् उपसर्गस्य घर्माति
 दीर्घः गौरादिष्वादीप् । तथा द्वारपाण्या स्मिताकृतविभ्रमैः स्मित मदहायः आहूत
 अभिप्रायसूचकक्षेपविशेषः विभ्रमः इतरविलासः तैः कठिनागमः कठिनः आगम
 आगमनं यस्य एतादृशः स्मरः मदनः तस्य रावणस्य समक्षे तर्भां विनतिं प्रवि-
 शति विनतेर्लट् । अनुप्रासः ॥ ६९ ॥

मन्मथः मदनः अतः अतःकरणे शुद्धः निर्मलः तन्मन्त्रिणस्य मनसाप्यलोलुपः
 सन् तस्य रावणस्य आज्ञा निदेशः तथा 'निदेशः वाचनं च तः स्मृतिधाता'
 इत्यमरः । स्त्रीजनस्य स्त्रीणां जनः स्त्रीजनः तस्य लीलायाः हेलला य उपदेशः
 शिक्षणं नरन यज्ञान अर्थे तद्विषये एकव्यग्रः एकः केवलः एतादृशो यो व्यग्रः
 व्यग्रस्तः 'व्यग्रो व्यावृत्त आहूत' इत्यमरः । पूर्वार्थेऽपि समासः 'एकोन्यार्थे
 प्रधाने च प्रथमे केरले तथा' इति शेषः । शुद्धो अररोध अंनःपुरमिति यावत्

न्वयि रक्षाकृति स्वर्गसप्तनामपि दैवते ।
 कथं नक्तः शरैर्नैवं दिवस्त्रासो वितन्यते ॥ ७१ ॥
 भ्रातरि द्विपतो बाहुभग्नौ जसि विडौ जसि ।
 भोगिभोगे चिरं तावत्केयं देवस्य शायिका ॥ ७२ ॥
 आत्मस्वनुगुणं दैवं दृष्ट्वा मन्यामहे तव ।
 न हि त्वं दैवहीनस्य जनस्य तु सुदर्शनः ॥ ७३ ॥

विशति प्रविशति पापवासनां हिम्वा सदाहया केवल जीजनस्य नीलोपदेशार्थ-
 मेव अंतःपुर प्रविशतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एव उक्त सर्वदेवतानां पुर्नसावर्णेन उपसंहरति । स्वर्थाति । स्वर्गः सप्त येषा
 स्वर्गे वा सप्तानि येषां तेषां देवानामपि अपिशब्दान्मनुष्याणामपि दैवते देवे
 'वृन्दारका दैवतानि' अमरः । देवशब्दाच्चास्वार्थोत्तत् सस्मात्प्रज्ञादित्वास्वार्थे अण् ।
 'वचिरस्वार्थिका प्रकृतितो लिंगवचनानि' इति मुंस्त्व एतादृशि स्वयि भगवति रक्षा
 रक्षणं करोतीति रक्षाट्त् तस्मिन् रक्षाशब्दे उपपदे कृधातो क्तिप् ष्वस्त्वस्येति
 द्वक् रक्षणकर्तारि सतीत्यर्थः । मक्त रात्रौ चरतीति नक्त इति सप्तम्यतोपपदे
 'चरेष्ट' इति प्रत्ययः । तेन रात्रौ एव पूर्वोक्तप्रकारेण दिवः स्वर्गस्य 'द्यौ दिवो
 स्त्रिया' इत्यमरः । त्रासः पीडा कथं कृत इत्यर्थः । वितन्यते विस्तीर्यते विपूर्णा-
 तनधातोः कर्माणि लट् ॥ ७१ ॥

पुनरपि कावण्यार्थं देवानां दीनत्व वर्णयति । भ्रातरीति । भ्रातरि बधौ विडौ-
 जसि विड भेदकं भोजः बल शत्रुनाशक विड इत्यङ्गुपधत्तक्षणः कः ' भोजो
 दीप्तावपि ' एतादृशे द्वे द्वेतीति द्विपत् तस्य द्विपतः द्विप अग्रीर्तो लट्ः शत्रुभा-
 देशः । रात्रौस्य बाहुभिः भुभिः मम नाशक भोजो यस्य एतादृशे सति देवस्य
 भगवतः भोगः शरीर अस्वः सतीति भोगी शेषः तस्य भोगे शरीरे ' भहेः शरीरं
 भोगः स्वात् ' चिर बहुकाल अव्ययमिदं शायिका शयन भास्वर्थे ण्युल् वक्तव्यः
 इति दीङ्धातो ण्युल् टाप् प्रत्ययस्यादित्यर्थः । केय तावत् कीदृशी तावदिति
 यावत्कालाकारे । भ्रातृबले शत्रुणा तिरस्कृते भवतश्चिरकालतयनमनुचितमिति
 तात्पर्यं । इदस्य भ्रातृव न कस्यप्युग्रतेन भगवतोपि वामनावतारे कस्यप्युग्र-
 त्वात् । अनुप्रासात्कारः ॥ ७२ ॥

इदानीं तव दर्शनमस्माकं जान अतो ययं धन्या इत्याह । आत्मेति । तव
 परमेश्वरस्य दृष्ट्या अवलोकनेन दैवं दिष्ट ' दैवादिष्ट भागधेयमित्यमरः ' सुतरो
 अनुगुण अनुकूल स्वनुगुण ' कुगति प्रादयः ' इति प्रादिसमासः । आत्मनः
 स्वस्य स्वनुगुण मन्यामहे जानीमहे मनज्ञाने लट् । अत्र बृहस्पतेरैकत्वेपि सर्व-
 देवाभिप्रायेण बहुवचनं । हि यतः ' हि देतावधारणे ' इत्यमरः । त्व नारायणः

इत्थं वाचस्पती वाचं व्याहृत्य विरते क्षणम् ।

स्वर्गे च स्वप्रतीजल्पस्पृहानिःस्पन्दवर्तिनि ॥ ७४ ॥

कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयमारोहहोऽप्यहम् ।

विधाय मर्त्यलोककुक्षिवासं शोकक्षयाय वः ॥ ७५ ॥

भूत्वा राम इति ख्यातः कुर्या भर्तुः सुरादिषाम् ।

एकवाणकृताशेषशिरच्छेदपरामवम् ॥ ७६ ॥

दैवेन भार्येण हीनः न्यूनः 'हीनन्यूनापुनर्गर्वा' इत्यमरः । 'पूर्वसदृशसमोनेति' तृतीयाश्रमासः एतादृशस्य जनस्य लोकस्य सुदर्शनः सुमेन दर्शनं यस्येति सुदर्शनः एतादृशः ननु नैव 'तुः स्याद्धेदुःधारणे' इति कौशात् तुल्योऽवधारणार्थः । असीति शेषः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं 'समर्थनायसार्थस्य काव्यलिङ्गे समर्थनं' इति ॥ ७३ ॥

ततः किं उपरुत तदाह । इत्यमिति । इह आरभ्य चतुर्णां लोकाणां एकोऽन्वयः । वाचः सरस्वत्याः पतिः वाचस्पतिः 'पट्टपाः-पतिपुत्रपादपयस्योपेति सत्त्वविधानान् पट्टपाः अलुङ्' । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण इत्थं 'इदमस्यमुः' इति इदम् शब्दान्धमुप्रग्रहः प्रकारवचने 'एतेतोरयोः' इत्यनेन इदादेशः । वार्धं षणी 'गीर्वाण्वाणी गरवती' इत्यमरः । व्याहृत्य उपरुत शेषं क्षणमात्र 'कालाभिनोरत्यन्तरीयोंगे' इति द्वितीया विरते सति तूष्णींभूते तृतीत्यर्थः । अस्वर्गे स्वर्गलोके स्वस्य यः प्रतीजल्पः प्रत्युत्तरं प्रतीजल्प इत्यत्र 'उपगमस्य घमांति दीपः' एव अस्वोद्देश्यविशुद्धतोत्तरमित्यर्थः । तद्विषयिणी या स्पृहा नाम भयवेष्टा तया निस्वर्गं निश्चलं यथास्यात्तथा वर्तते तच्छीतः निस्पर्शवती तस्मिन् 'शुष्यजाताविति गिनिः' अत्र रार्णपदेन तस्या देवा मृगंते मवाः क्रीडन्ती-यत्र मवस्यपुरवत् ॥ ७४ ॥

कुक्षिस्थ इति । प्रथमः अवयवश्च यस्य सत्रयं 'द्विप्रिभ्यो तपरयाज्वा' इति अवयवादेशः । लोकानां भुक्तानां प्रथमे प्रितये लोकाप्रयं 'द्विप्रयो जगती लोको' इत्यमरः । निःशेष निश्चितं यत्नेच्छयं 'समन्निश्चितलपिलानि निःशेषं' इत्यमरः । कुक्षी उदरे तिष्ठतीति कुक्षिस्थ गुपीति योगविभागात्प्रग्रहः उपरुद-गमासः । कुक्षिस्थं यनिःशेषलोकप्रयं तस्य यो भारः उद्धर्णीति वरः पवादे-राट्तिगन्तव्यम् । कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयमारुह उद्धहः एतादृशोऽहं विपुः यः कुमारं देवानामिन्द्रियः । 'बहुवचनस्य वस्त्रणी' इति वशादेशः । शोकस्य शुभः 'मनुशोकी तु शुभं श्रियम्' इत्यमरः । ततः नृपः तस्मै मर्त्यस्य मनुप्रस्य स्त्री मर्त्यस्य अपरा मर्त्यो पापी त्वो अ मर्त्यस्य तस्याः कुक्षिः उदर तस्मिन् यो वायः स विधाय कृता विरोषमाज्ञातघ्नः । 'आभाषणे विरोधस्य विरोषाभास इत्यने' इति ॥ ७५ ॥

राम इति । राम इति प्रकरेण ख्यातः प्रसिद्धः प्रसिद्धो व्यापारहे भूत

इत्युदारमुदाहृत्य वचो वाचामगोचरः ।

तस्याज वेदविद्वेद्योवर्पातल्पं वृषानुजः ॥ ७७ ॥

चिरशायनगुरुं स्वभोगभारं भुजगपतिः शनकैर्वितत्य खेदात् ।
शिथिलितफणपङ्क्तिमुक्तदीर्घश्वसितधिधृतमहार्णवोऽवतस्थे ७८

सुरान् अमरान् द्विपतीति सुरद्विपः तेषां दैत्यानामित्यर्थः । 'पूर्वदेवाः' सुरद्विपः 'इत्यमरः । भर्तुः विभाति पुष्पाति इति भर्ता उभृप् धारणपोषणयोः तृच् प्रत्ययः । रावणस्य एकः एकसरयाको यो बाणः 'पूर्वकालेति समासः' । बाणः शरः तेन कृतः अशेषाणां शिरसां मस्तकानां छेदः द्वैधीकरणं यस्मिन् एतादृशो यः पराभवः रणेभगः 'रणेभगः पराजयः' इत्यमरः । तं कुर्यामि कृधातोः प्राप्तकाले लोड् । पराभवकरणस्य प्राप्तकाले इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण वाचां वाणीनां अगोचरं अविषयं 'यतो वाचो निवर्त्तते' इति श्रुतेः वागविषय इत्यर्थः । वेदविद्वेद्यः वेदान् विदति जानतीति वेदविदः 'सप्तसूत्रिपदित्यादिना वेदशब्दे उपपदे विदेः क्तिप्' विद्यते शायते इति वेदः विदधातोः 'ऋहलोर्ण्यदिति' ण्यत् अथवा णिजतात् अचो यदिति यत् । एतादृशः वृषानुजः वृष्णः इद्रस्य अनुजः कनिष्ठभ्राताविष्णुः 'उपेन्द्रह्रावरजः' इत्यमरः उदारं महत् गभीरमिति यावत् 'उदारो । दातृमहतोरित्यमरः' । तल्पं शय्यां 'तल्पं शय्यादृशेषु' इत्यमरः । तस्याज त्यजहानौ लिट् । अनुप्रासा-लंकारः ॥ ७७ ॥

भुजैः गच्छतीति भुजगा 'अन्येष्वपि द्रव्यते' इत्यनेन भुजशब्दे उपपदे गमेडः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजग' इत्यमरः । तेषां पतिः ईश्वरः 'ईश्वर पति-रीक्षिता' इत्यमरः । भुजगपति शेषः विर चिरकालं यच्छयनं अर्थाद्विष्णोः तेन गुरुं जडं एतादृशं स्वस्य यो भोगः अथवा स्वशब्द एव आत्मीयवाची 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व निष्वात्म्याये' इत्यमरात् । स्वः आत्मीयः यो भोगः शरीर-तस्य भारं खेदात् सकटादिति यावत् 'विमापा शुणे स्त्रियां' इति पचमी । शनकैः 'अव्ययसर्वनाम्नां' इति अकृन् । मद यथास्यात्तथा इत्यर्थः । वितत्य विपृत्य तनु-विस्तारे कौन्त्यापि बाल्यपीति नलोपे न्हस्वस्यापिति कृतीति नृक् । फणानां फटानां या पक्तिः परपरा 'फटायाम् नु फणाद्वयोः' इत्यमरः । शिथिलितां विशीणितां या फणपक्तिः शिथिलश-दात् णिजतात् च प्रत्ययः इडागमः । तथा मुक्त उद्दिशत यदीर्घश्वसित दीर्घश्वासः तेन विधृतः कपितः महार्णवो महासमुद्रो येन एतादृशः सन् अवतस्थे अवपूर्वात्तिष्ठतोर्लिट् द्वित्र 'समवप्रविभ्यःस्या' इत्यात्मनेपदं अनु-प्रायालङ्कारः । सर्गलक्षणे अते भिन्नवृत्तत्वस्योक्त्यान् पुष्पिताप्रवृत्ता, उक्तं च 'अयुजिनयुगरेफनो यमरो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ ७८ ॥

भूमिस्पर्शमयादुपेत्य तरसा लक्ष्म्या करेणोद्धृतं
व्यालस्यैकपटान्तमङ्गशिखरे क्षिप्त्योत्तरीयं ततः ।
निद्रामन्थरताम्रलोचनयुगो लीलालसङ्गासया
गत्या निर्जितचारणेन्द्रगमनः कापि प्रतस्थे हरिः ॥ ७९ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकाहरणे महाकाव्ये
जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

वृषाभुजस्तल्प तत्याज इत्युक्तं तत् किं चकार तदाह । भूमिस्पर्शेति ।
लक्ष्म्या क-यां 'कर्तृकरणयोस्तृतीयेति' नृतीया भूमिस्पर्शमयात् आसनात्
अधस्तन प्रदेशोऽत्र भूमिशब्दार्थं तस्या स्पर्शं अर्थादुत्तरीयस्य तस्माद्यद्भ्यं
भीति तस्मादेतो दुकूलस्य भूमिस्पर्शो माभूत् इति उच्येत्यर्थः । तरसा वेगेन
'रहस्तरसी तु रयस्यद्' इत्यमरः । उपेत्य आगत्य करेण हस्तेन उद्धृत
उद्धृष्टं व्यालस्यं लभमान एक पटस्य वस्त्रस्य अतः प्रातो यस्य एतादृश
यत् उत्तरीयं दुकूलं अगशिखरे ऊर्ध्वगे असशिखरे इति पाठे स्कन्धोपरि
क्षिप्त्वा उत्क्षिप्य निद्रया स्थापेन भयरं अलस मदस्वपमिति यावत् एतादृश
ताम्रयो अरुणयो लोचनयो नयनयो युग युगं यस्व स, लीलया लसन्
शोभमान न्यास पादप्रक्षेपो यस्या एतादृश गत्या गमनेन निर्जितचारणे
द्रगमनं चारणानां हस्तिनां 'मृगेंद्रोत्तरण करी' इत्यमरः इदं स्वामी ऐरावत
इत्यर्थं तस्य गमनं निर्जितं तिरस्कृतं चारणेन्द्र गमनं येन एतादृश
हरति नाशयति सक्त्वमिति शेषः । स हरिः विष्णुः तत् तस्मादिति ततः
पञ्चम्यास्तसिल् समुद्ररूपस्थानादित्यर्थः । कापि शनिर्धननीयस्थाने प्रतस्थे
जगामेत्यर्थः प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिङ् द्विव 'समप्रविभ्यस्थ' इत्यात्मनेपद शा-
दलविनीडितं धृतम् 'सूर्याभिर्यदिमं सजौ सततया शार्दूलविनीडित' इति
लक्षणात् ॥ ७९ ॥

इति श्रीव्युत्पदयावयप्रमाणपारवारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलकृतपठित-
प्रकाशधीवरदाटकरोपनामत्रयीमहोपाध्यायतेवासिनानिगुटकरो-
'पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महो साहाय्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः

समाप्तः ॥ ८ ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ धियः प्राणसमस्य तस्य ज्ञात्वा विविक्षामिव मर्त्यधाम ।

पूर्वावतीर्णः सुमनःसमृद्धया सम्यग् वसन्तो भुवनं ततान ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथ ' भगवन्वैश्वदेवमुच्यते' इत्युक्तेः । उद्यानसलिल-
क्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥' इत्यादि महाकाव्यलक्षणभूतश्रुत्वादिवर्णनं प्रारब्धः
कविः प्रथमतया ' कलूनां कुसुमाकरः ' इत्युक्तेः भगवद्विभूतित्वं च सुखरत्नेन
प्रथमं तावद्भूतं वर्णयति । अथेति । अथेत्यथ शब्दः अनन्तरार्थः । ' भगवानन्त-
रारभप्रभकास्त्र्ये' इति अथ' इत्यमरात् । तथा च पूर्वसर्गे ' भूयः राम इति रथात्
कुर्वी भर्तुः सुरद्विषा ' इत्यादिना ' हरिः रामावतारं प्रतिज्ञां विधाय शेषरूपतः
त्यक्त्वा वाऽपि अत्रत्ये ' इत्युक्तं तथा च अथ अनन्तर अवतारधारणप्रतिज्ञापूर्-
वकदेवाऽभयप्रदानाऽनन्तरमित्यर्थः । अथशब्दस्य मयत्त्वार्थत्वं तु स्वरूपत एव
सुदृग्ध्वनितम् । वसत्यस्मिन्मदनोत्सवाः इति वसतः । ' तृमूखादिकसि ' इत्याद्युगादि-
नृप्रेणाधिकरणे ह्युच्यते ' वसते पुष्पसमयः सुरभिः ' इत्यमरः । धारयेना इति श्री-
कृष्णः । ' किञ्चिन्प्रच्छास्यतस्तु ' इत्यादिनातिकेन विधातोः । वर्धयति किं
सार्धम् । ' नमसा धीर्हरिप्रिया ' इत्यमरः । तस्याः प्राणैः अक्षुभिः समः तुल्यः
असदः प्राणाश्च ' नाच्यलिगा' समस्तुल्य ' इत्यमरः । तस्य हरेः विविक्षां
वेद्युमिच्छां विविक्षां विधातोः सप्रतान् ' अत्रत्ययादिति' अत्रत्ययः । प्रवेष्टेच्छां
इत्यर्थः । तां हारेण अवगत्यैव मर्त्यानां मनुष्याणां धाम स्थानं मनुष्यलोकमित्यर्थः
' मनुष्यामनुष्यामर्था ' ' गृहदेहद्विदसभावा धामानि ' इत्यमरः । पूर्वं हरेरथ-
कारापूर्वं अवतीर्णः प्राणः पूर्वावतीर्णः अथपूर्वकानुत्पन्नतरणयोः इत्यमरात्कर्त-
रि क्तः इत्यन्तं च भुवनं अर्थाद्भूलोकं ' विष्टम् भुवनं जगत् ' इत्यमरः ।
सुमनसा पुष्पाणां समृद्धिः सगतिः तदा सम्यग् प्रशस्तं ' सम्यक्प्रशंसयोः '
इति मेदिनी । ततान चकारेत्यर्थः तनुविस्तारे लिट् । यथा कश्चिद्भूतं स्वामिनः
कर्मिण्यस्यले जिगमिषां सुद्धा स्वामिगमनात्पूव स्वस्थस्य धर्माज्जनपुष्पादिभिः
शोभा तनोति, तद्वत् वसतः हरेः मनुष्येभ्योऽनन्तरावेच्छां तत्त्वं तत्पूर्वं स्वयं
भूतले प्राप्य मनुष्यसमुप्या नृलोकं भूययामासेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽनुप्रासालंकारः ।
अत्र यद्यपि सर्गारम्भे जगणो निषिद्धः ' जोऽर्चोऽन सध्यगः ' इत्युक्तः तथापि
' देवतावाचनाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव विधा. स्थुलिभितो
गणतोऽपि वा ' इत्युक्तेः । अथशब्दधीशब्दप्रयोगान्नैपदोपः । अस्मिन्सर्गे
अस्मिन्सर्गे पञ्च पद्यानि हित्वा प्रायः उपजानिष्यामि । ' अनन्तरादीरितलक्ष-
माजी पादौ यदीया उपजातयस्ताः ' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

भ्रान्त्वा विवस्थानय दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारी ।
 अस्त्रिकृ ततो निःस्वश्च प्रतस्थे यत्रोपलब्धो धनदस्य वासः ॥२॥
 वृक्षा मनोश्च्युति चम्पकाद्या रूपं यितेनुर्नयकुबलादधाः ।
 न्यस्ता घसन्तस्य धनस्थलीभिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥ ३॥

तत्तदनुवर्णनं नाम तत्तदनुसार्थवर्णनमेत्यभिप्रेत्य वसतकाले सूर्यो दक्षिणा दिश
 दित्वा उत्तरां गतुं प्रस्थित इत्याह । आत्वेति । अथ वसतप्रादुर्भावानंतरं निःस्वः
 हरिः 'निःस्वस्तुदुर्विधो दीनो हरिः' इत्यमरः । ऋत्विगिब्र याजक इव
 'ऋत्विजो याजकाश्च ते' इत्यमरः । ऋत्विग्दधृगित्यादिसूत्रेण ऋतुशब्दोपपदे
 यजे, क्तिन् प्रसारण च । विधो रदिमः सोऽस्यास्तीति विवस्थान् सूर्यः 'तद-
 स्यात्पदिमिति ममुप्' 'तर्गो मत्वर्थे' इति भ्रातृभाभानः 'विवस्थान्
 विषुधे सूर्ये' इति कोशात् दक्षिणायाः यजमानदित्यतश्चक्ष्यस्याया आशा आका-
 शा ता अथ च दक्षिणां दिश आलम्ब्य आश्रित्य सर्वत्र सर्वेषु इति सर्वत्र 'सप्त-
 म्यात्रल्' इति ऋल् । सर्वधनिकत्रिपये पक्षे सर्वस्थले करं हस्त प्रसारयति अग्रे
 करोति तच्छीलः करप्रसारी करशब्दोपपदे प्रपूर्वात्सर्वेः 'भुयजाताविति गिनिः' ।
 पक्षे करान् क्रिणान् प्रसारयति विस्तारयति 'बलिहस्ताश्वः कराः' इत्यमरः ।
 करप्रसारी सन् भ्राया हिडित्वा पक्षे गता भृगुचलने जाप्रत्यये 'उदितोवेति'
 धैरिपक्षेद्वान् अनुनासिकस्य 'त्रिस्तलेरिति' दीर्घः । ततः दक्षिणदिश, सका-
 शादित्यर्थः यस्या इति यत्र स्थले पक्षे यस्यां दिशि धनं द्रव्यं ददातीति
 धनदः धनशब्दोपपदे दाधातोः 'आतोनुपसर्गेनि कः' दानार्थाद्धनिकस्येत्यर्थः ।
 पक्षे कुबेरस्य 'भनुव्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः' इत्यमरः ।
 तस्य यागः स्थिति उपलब्धः प्राप्तः 'एव प्राप्तं विन' इत्यमरः । यत्तदो
 निरयगापेक्षत्वात् तत्रेति लभ्यते । तत्र प्रतस्थे प्रधानं कृतवान् अथवा यत्र
 धनदस्य याग उपलब्धः ततः नाम तत्र 'इतराभ्योपि दृश्यते' इति सप्तम्यवा-
 ताक्षिः प्रतस्थे प्रपूर्वात् स्याधातोर्लिङ् 'समवप्रवि-यस्यः' इत्यामनेपद्
 दक्षिणां दिश दित्वा सूर्यः उत्तरां दिश गत इत्यर्थः । श्लेशालकारः । 'नानार्थ-
 मुभय' अत्रोपयोग्याभ्यामिवाश्रितः' इति लक्षणान् । इदमत्रा वृत्तं 'स्यादि-
 प्रपत्रा यदि तो जगौ गः' इति लक्षणान् ॥ २ ॥

वृक्षा इति । यानां अरण्यानां स्थान्यः अट्टनिमभूमयः 'जानपदकुङ्गोत्त-
 रपट्टेत्पदिना' इत्यलङ्कारदीप् । ताभिः चपत्तस्य न्यस्ताः तदुद्देश्यकप्रकारार्थं
 स्थापिता इत्यर्थः । सहस्रं दीपा येषु सहस्रशब्दोऽत्रापरिमितवाची । दीपानां
 प्रदीपानां वृक्षाः चपठ इति आह्वया अभिधानं येषां ते चम्पकाद्याः 'आ-
 म्याग्दे अभिधानं चैयमरः' नवा. नूननाः 'नवीनो नूननो नव' इत्यमरः ।
 ये वृक्षमला मुकुताः 'कुङ्कुलो मुकुलोऽज्जिया' इत्यमरः । तैः आहवाः युष्ठाः

सम्पिण्डितात्मवयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः ।
 अन्तर्जलावासचिरुदशीतश्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव ॥ ४ ॥
 कर्णे कृतौ दीर्घविलोचनानामालोलदृष्टियुतिभिन्नरागः ।
 बालोऽप्यशोकप्रभवः प्रवाल कान्ति प्रपेदे परिणामगम्याम् ॥ ५ ॥

एतादृशा वृक्षा शाखिन 'वृक्षो महीरुह शाखी' इत्यमर । मनोहा वजुला
 युतिः कांतिः यस्य तत् मनोज्ञयुति एतादृश रूप स्वरूप विभेदो विस्तारया-
 मास्तु तज्जुविस्तारे लिट् उस् एत्वाभ्यासलोपौ । यथा राजावागमनसमये उत्सा-
 हनिमित्त दीपवृक्षा क्रियते तद्वद्वनस्पतीभिः वसन्तागमनसमये कुङ्कुमलुक्ता
 चपकवृक्षा दीपवृक्षा कृता इति भावः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ३ ॥

सपिण्डितेति । आत्मन स्वस्य अवयवा पद्मादयः सपिण्डिता सकुचिता मुकुलिता
 इति यावत् आत्मवयवा येषां ते पक्षे सपिण्डिता सकुचिता आत्मन देहस्य अव-
 यवा हस्तपादादयो येषां ते पिण्डिसघाते सपूर्वात् च प्रत्ययः । कटका राजाता येषां ते
 कटकिता 'तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्' इति कटककण्टसारकादित्वादि-
 तच् प्रत्ययः । कटकिता पक्षे रोमाचिता ऊर्ध्व उद्गता दृढा नालाद्या येषां ते
 एतादृशा नवाः नूतना नवीनोद्भूता इत्यर्थः । पद्मा कमलानि 'वायुसि पद्म
 नलिन' इत्यमर । तद्वद्वनस्पतयः पुस्तक जले इत्यन्तर्जल 'अव्यय विभक्तीत्यादिना
 सप्तम्यर्थवृत्त्यतः शब्देन अव्ययीभावः अन्तर्जल आवास स्थिति तेन विहृत
 वृद्धिगत यच्छात नोद्धार तेन तस्ता पाण्डिता सत वसतस्य वसतस्तौ स-
 मधी य आतप उष्ण तस्य काम्या इच्छा तया इव वसतातपशब्दात् काम्यच्
 प्रत्ययात् । 'अप्रत्ययादिति सूत्रेणाप्रत्ययः' उदीयु उदय उत्पूषी इण् गतौ
 इत्यस्मात् लिट् उन् 'दीर्घेण किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । समासोक्तिरलकार
 उत्प्रेक्षालकारश्च । 'समासोक्तिः परिस्फूर्तिं प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति ल-
 क्षणात् । इद्वज्रावृत्तः ॥ ४ ॥

कण इति । दीर्घ आयेते 'इद्वज दीर्घमायेत' इत्यमर । विलोचने नेत्रे यासां
 तासां स्त्रीणां कर्णे ध्रुवणे कृत स्थापित इत्यर्थः अतएव ईषत् लोह्य आलोला
 'कुगतिप्रादयः' इति प्रादिसमास आलोला चासौ दृष्टि आलोलदृष्टि चचलेक्षण
 मित्यर्थः आलोलदृष्टे युति कांति तया मिश्र मिश्र इत्यर्थः राग रक्तिमा यस्य
 एतादृश बालोऽपि कोमलोऽपि अशोकात् वजुलात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य 'वजु-
 लोऽशोके' इत्यमर । 'प्रभवो जन्ममूले स्याच्च यदेतौ पराक्रमे' इति विश्व ।
 एतादृश प्रवाल पञ्च परिणामेन पञ्चतया रम्यां मनोहरां कान्ति शोभा 'शोभा
 कान्तिर्द्युतिश्छवि' इत्यमर । प्रपेदे प्राप प्रपूर्वत्पदगतौ इत्यस्मान्नित् एत्वाभ्यास
 लोपौ । स्त्रीणां दृगाराध कर्णस्थापित कोमलोप्यशोकपञ्च दृष्टीनामाकर्णपर्यन्त-
 त्वात् तद्वतनीलकण्ठस्य मिश्र सन् परिपाकजन्यकान्ति प्राप्तेरर्थः । तद्वजालकारः
 'तद्वज स्वयन्त्यागादन्यदविशुणप्रद' इति । इद्वज्रा ॥ ५ ॥

प्रादुर्बभूवुर्नवकुलानि स्फुरन्ति कान्त्या करवीरजानि ।
 प्रवासिनां शोणितपाटलानि तीरीफलानीव मनोभवस्य ॥ ६ ॥
 बन्ध्योऽपि सालक्तकपादघातं लब्ध्वा रणसूपुरमङ्गनानाम् ।
 उद्भूतरोमाञ्च इघातिहर्षात् पुष्पाद्गुरैरास नवैरशोकः ॥ ७ ॥
 महीध्रमूर्ध्नि भ्रमरेन्द्रनीलैर्विमक्तशोभः शिखिकण्ठनीलैः ।
 गृहीतमास्वन्मुकुटानुकारस्ततान कान्ति नवकर्णिकारः ॥ ८ ॥

प्रादुरिति । कान्त्या शोभया स्फुरति इति स्फुरति स्फुरधातो शत्रुतामपुस-
 कात् जसः स्थाने 'अदशसो शिः' इति द्वादेशः एतादृशानि करवीरभ्यः खंडा-
 तेभ्यो जातानि करवीरजानि 'चढातहयमारवाः । करवीरे' इत्यमरः । 'अन्ये-
 ध्वपिदृश्यते' इत्यनेन करवीरशब्दोपपदे जनेईः । एतादृशानि नवानि च तानि
 कुड्मलानि च मुकुलानि च 'कुड्मलो मुकुलो स्त्रियां' इत्यमरः । विशेषण विशेष-
 ष्येण बहुलमिति समासः । प्रवसति तच्छीलाः प्रवासिनः पथिकाः तेषां शोणि-
 तेन रक्तेन पाटलानि श्वेतरक्तानि 'श्वेतरक्तस्तुपाटलः' इत्यमरः मनसि भवः
 उत्पत्तिर्यस्य तस्य मदनस्य तीराया घाणविशेषस्य फलानि अप्राणि इव प्रादुर्ब-
 भूवुः आविर्बभूवुः इत्यर्थः । 'तीरामुग्यास्तु तद्भिद' इत्यभिधानं 'फले हेतु-
 कृते जातीफले फलकसंस्थयोः । निफलायां च क्वोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः'
 इति हेमः । तीरीफलानीतिपाठे तीरशब्दाश्रीरादित्वान्दीप् । पथिकजनप्राणघा-
 तात् नद्रक्तमिधितमदनघाणाप्राणीव करवीरोत्पन्नानि नवकुड्मलानि प्रादुर्बभूवुः ।
 करवीरकुड्मलदर्शनेन हि मनसिजवाणप्रहारेण प्रवासिना पीडा जायते इत्यभिप्रा-
 येण्यमुपदेशः । उप्रेक्षालकारः ॥ ६ ॥

बन्ध्योपीति । बन्ध्योपि अवकेदयपि 'बन्ध्योऽफलोऽवकेशीच' इत्यमरः एतादृशः
 अशोकः अगनानां प्रशस्तमग यासां ताः अगनाः 'अगारकल्याणे' इत्यनेन नप्र-
 त्ययः तासां सुदरस्त्रीणामित्यर्थः रणति सन्दायते इति रणन् एतादृशः नूपुरो
 मस्मिन्मणि इति रणसूपुर 'मजीरोनूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । पादहननक्रियाया
 इदं विशेषण अलक्षकेन सहितः सालक्तकः तेनसहेति तुल्ययोगे इति बहुमीहिः
 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः । सालक्तकः यः पादवरणः तस्य यो घातः ताडन
 इतिर्भावे धम् तं लब्ध्वा प्राप्य अतिशयितथासौ हर्षः प्रमोदः तस्मात् नवैः
 नूतनैः पुष्पाणामकुराः प्ररोहाः प्रादुर्भावा इत्यर्थः तैः उद्भूताः उद्भूताः रोमांचाः
 पुलकाः यस्य उद्भूतरोमांच इव आस अस् गतिदास्यादानेषु इति अस्मालिद् ।
 उप्रेक्षालकारः । स्त्रीणां पादप्रहारेण अशोको विक्रमति तथाहि कविरर्जुनस्यप्रदोदे
 'स्त्रीणां स्पर्शास्त्रियशुर्विक्रमति बहुलः सीधुगङ्गपसेकात् पादाघातादशोकस्तिलक
 पुरवर्क वीक्षणालिगनाभ्याम् ॥ मदारो नर्भवाक्यान्पटुमृदुहसनाचपको वज्रवातात्
 भूतो गीताम्रमेघवैकप्रति च पुरो नर्तनाङ्गर्णिकारः' इति ॥ इद्वभावृतम् ॥ ७ ॥
 महीधेति । मही पृथ्वीं धरतीति महीध्र मूलविमुजादित्वात्कः । तस्य मूर्ध्नि

वासन्तिकस्यांशुचयेन मानोर्हमन्तमालोक्य हतप्रभावम् ।
 सरोरुहामुद्धृतकण्टकेन प्रीत्येव रम्यं जहसे वनेन ॥ ६ ॥
 समीरणानर्तितमञ्जरीके चूते निसर्गेण निगन्तमावाः ।
 पुष्पावतंसेषु पदे न चक्रुर्दाम्प्यिवाशोकवनेषु भृङ्गाः ॥ १० ॥

मस्तके निरारे इत्यर्थः शिखाः सति तेषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावतः शिखी केची' इत्यमरः । तेषां कंठाः गलाः तद्वनीलै नीलवर्णैः 'कुष्णे नीलासि-
 तश्यामेत्यमरः' । अमरा भृङ्गा एव इन्द्रनीलाः मणिविज्ञेयाः तैः विभक्ता विभाग
 प्रापिता शोभाः कतिर्यस्य अमरैर्मन्त्रवर्ण इत्यर्थः । अतएव भासः संति यस्य
 स भास्यान् 'तदस्वास्त्यस्मिन्नितिमतुप्' एतादृशो यो मुकुटः तस्य अनुकारः
 अनुकरणं गृहीतः भास्यन्मुकुटानुकारो येन सः एतादृशः नवधासौ नूतनधासौ
 कर्णिकारश्च ह्रमोत्पलः 'अथ ह्रमोत्पले कर्णिकारः' इत्यमरः (वांगारा इति भाषायां)
 कति शोभां ततान विस्तारगमास तनुविस्तारे लिट् । अनुप्रासालंकारः । उपे-
 द्रवभावतः 'उपेन्द्रवद्वा प्रथमे लघौ सा' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

वासतिकेति । वर्यते भवः वासतिकः 'कालाद्रव्' । यद्यपि 'संधिवेलापुनश्च
 श्रेयसिदिना' अण् प्राप्तः तथापि 'अभिदपवादनिययेऽप्युसर्गोभिनिविशते' इति
 न्यायेन ठ्ठ् साधुः एतादृशस्य भानोः सूर्यस्य 'मानूरदिसदिवाकरी' इत्यमरः ।
 अंशुतां किरणानां वयः समूहः 'समवायधयो गणः' इत्यमरः । तेन हतः
 नाशितः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य एतादृशं हेमत एतनामकं ऋतुमालोक्य दृष्ट्वेत्यर्थः
 उद्धृतः कंटकः ध्रुवशायुः यस्य 'कटको न क्षिमां ध्रुवशायीः मस्त्याविकीकसे'
 इति मेदिनी । पक्षे उभृताः कटकाः कटकसदृशसूक्ष्माऽवबवा यस्य एतादृशो न
 'सरोरुहा' सरसि रोहति प्रादुर्भवतीति सरोरुहि सरःशब्दे उपपदे दहवीजजन्मनि
 'प्रादुर्भवे च' इत्यस्मात् 'किप्' इति किप् । तेषां वनेन शरण्येव
 'समूहेनेत्यर्थः प्रीत्येव दामुनाशजहर्षेणैव 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः ।
 रम्यं मनोह्र जहसे उपहसित पक्षे विरसित, यथा लोके दामुनाशे आनन्देन
 हास्यमुत्पद्यते एवं स्वपीडकदेहेनस्य वासन्तिकसूर्येण विनाशे कृते कमलसमूहेन
 दामुनाशजन्याऽऽनन्देन हास्य कृतं । हेमतशीतेन कमलाणि दग्धानि भवतीति
 लोकेऽनुभवसिद्ध । उत्प्रेक्षालंकारः समासोक्तिश्च ॥ ९ ॥

समीरणेति । समीरणेन दामुना 'समीरमादृतमरुन्वगतप्राणसमीरणाः'
 इत्यमरः । आनर्तिताः ईषत्कपिताः मज्ज्यो यस्य सः समीरणानर्तितमञ्जरीकः
 'नमृतयेति' बहुव्रीहिः कप् 'नकपीति' नियेयान् 'केण' इति ऋत्वो न ।
 एतादृशे चूतस्य पुष्प चूत 'पुष्पमूलेषु गृह्णन्' इति टप् 'उपि युक्तवद्वपक्ति-
 वच्चे' इति लुप्तवद्भावः तस्मिन् चूतमञ्जर्यामिलार्थः । निसर्गेण स्वभावेन
 'सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिधयाच्याक्काष्टिषु' इत्यमरः । निपकतः सहजः भावः

विनिद्रपुष्पामरणः पलाशः समुल्लसत्कुन्दलतावतस्तः ।

उद्भूतमस्मा मधुनेव रेजे राशीकृतो मन्मथदाहवह्निः ॥ ११ ॥

वसन्तदीप्तातपस्त्रेदितानां महीरुहां वातचलाः प्रवालाः ।

जिह्वा यथा विह्वमभङ्गताम्रा निष्कासिता रेजुरतिभ्रमेण ॥ १२ ॥

अभिप्रायः अंतःकरणं येषां 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हिमः । एतादृशाः भृंगाः भ्रमराः पुष्पाणि कुसुमानि अवतसाः भूषणानि येषां 'अवतसो न क्रियां स्यात्कर्णपुरे च शेखरे' इति मेदिनी । एतादृशेषु अतएव दीप्तेष्विव प्रदीप्तेष्विव अशोकानां वनानि समूहाः तेषु परं चरणं पश्ये स्पर्शनं न चक्षुः न विदधुः । मंजुलक्ष्ममञ्जरीषु रमणशीलाः भ्रमराः आरक्तपुष्पैः प्रदीप्तवद्रासमानेष्वशोकेषु न जग्मुरित्यर्थः । उपलक्षालंकारः अनुप्रासश्च ॥ १० ॥

विनिद्रेति । विनिद्राणि विकसितानि पुष्पाण्येव आभरणानि अलंकारा यस्य । इदं विशेषणं बन्धिसाधर्म्योपपन्नं पुनश्च समुल्लसति विकसति इति समुल्लसती एतादृशी या कुन्दलता माधववल्ली तयाऽवनद्धः युक्त इत्यर्थः । अवपूर्वाभह्वबंधने इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । इदं विशेषणं मन्मथाम्बपोपक एतादृशः पलाशः किञ्चुकः मधुना वसतेन 'मधुपुष्परसे क्षीरे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसंतदैत्यभिर्ज्येष्ठे स्याज्जीवकां तु योपिति' इति मेदिनी । राशीकृतः पुञीकृतः राशिशाब्दाद्विः च्वां वेति दीर्घः च्व्यतत्वादिति संज्ञायां 'कुगतीति' कृतशब्देन समासः । उद्भूत उद्भूतं मन्मथमसितं यस्य एतादृशः मन्मथं मदने दहति मन्मथकरोतीति मन्मथदाहः 'कर्मण्यण्' स चासौ बन्धिवश्च मन्मथदाहवह्निः स इव रेजे दिशिपे राज्ञदीप्तो लिङ् 'फणां च उप्तानां' इत्येवाभ्यामलोपौ । पुष्पितपलाशस्य विकसितकुन्दलतावेष्टनेन वसतेन समूहीकृतमन्मथवहुलं, मदनदाहवह्निरिव उपलक्षालंकारः ॥ ११ ॥

वसंतेति । वसतेन पुष्पसमयेन ऋतुना दीप्तः प्रकर्षं प्राप्तः दीपी दीप्तौ क्तः एतादृशः आतपः शीतः तेज इति यावत् 'प्रकाशोऽशीत आतप' इत्यमरः तेन खेदितानां पीडितानां मर्त्यां पृथिव्यां रोहतीति महीरुहः वृक्षाः महीशब्दे उपपदे रुदधातोः क्तिप् तेषां वृक्षाणां वातेन वायुना चलाः चंचलाः 'चलं लोलं चलच्चल' इत्यमरः । प्रवालाः पलवाः 'प्रवालमकुप्रेऽप्यस्त्री' इत्यमरः । विद्रु-
प्याणां, अथवा, भृंगाः, भ्रमराः, सङ्क्रान्ताः, सङ्क्रान्त्यर्थः अतिशयितः भ्रमः आतपज-
न्यखेदः प्रादिसमासः तेन निष्कासिताः बहिरानीताः जिह्वा यथा रसना इवे-
त्यर्थः । रेजुः शुशुभिरे । यथा कथितपयिकः अत्यातपर्पादितः सन् बहिर्जिह्वां
निष्कासयति तद्वत् वसततीत्यातपपीडितानां वृक्षाणां वातचंचलाः पलवाः शुशुभिरे
इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ १२ ॥

प्रालेयकालप्रियविप्रयोगग्लानेव रात्रिः क्षयमाससाव ।

जगाम ममं विवसो वसन्तकूरातपभ्रान्त इव क्रमेण ॥ १३ ॥

ततः स्मरस्याहवधामकल्प क्षोणीपतिर्भ्रान्तशिलीमुखाङ्गम् ।

उद्यानमासेवत रक्तदीप्तिसन्तानभास्वत्करवीरकीर्णम् ॥ १४ ॥

रम्याणि रामानुगतो विहङ्गपक्षानिलानर्तितपल्लवानि ।

उन्मान्तभृङ्गाणि लतागृहाणि सम्भावयामास रहोविहारे ॥ १५ ॥

प्रालेयेति । प्रकर्षेण स्वीयते पदार्था अस्मिन्निति प्रलय हिमाचल । प्रपूर्वा
हृषातोराधिकरणे 'एरच्' इति अच्प्रत्यय प्रलयादागत प्रालेय हिम 'तत
आगत' इत्यर्थे आणि 'एकयमिन्द्रियुप्रलयानां यादेरिय' इत्यनेन इयादेशो
आदिशब्धि । प्रालेयस्य काल समय प्रालेयकाल स एव प्रिय इष्ट नायक
इति यावत् तस्य यो विप्रयोग वियोग तेन ग्लानेव ग्लानेव रात्रि रजनि
क्षय क्षयरोगे अथच क्षीणत्व स्वत्वमिति यावत् आससाव प्राप आन्पूर्वास्ती
एते कर्तारि लिट् । वसन्तस्य सबधी यः कूर तीक्ष्ण आतप प्रकाश तेन भ्रात
इव अवसन्न इव दिवस यस्य क्रमेण अनुक्रमेण मद शनै यथास्यात्तथा जगाम
समापदित्यर्थ । उपेक्षालकार ॥ १३ ॥

तत इति । एव त्रयोदशश्लोके वसन्तर्तुं सवर्ष्य तादृशे वसन्तर्तौ रात्रौ दशर-
थस्य स्त्रीभि सह क्रीडां वर्णयितु उद्यानप्रवेशमाह तत इति । तत वसन्तशत्रु-
र्भावनतर क्षोणीपति क्षोण्या पृथ्व्या पति स्वामी दशरथ 'धरा धरित्री
भरणि क्षोणिर्ज्या कश्यपी क्षिति' इत्यमर । भ्राता भ्रमणकर्तार ये शि
लीमुखा भ्रमरा पक्षे याणाश्च भ्रात इत्यत्र 'गत्यर्थकर्मकति' कर्तारि ण ।
ते एव भङ्गा वि-हानि यस्मिन् 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' 'उत्सगचिह्नयोरक.'
इत्यमरौ । पुनश्च रक्ता आरक्षा या दीप्ति वांति तस्या सतान सतति
परपरेति यावत् 'सतान सततौ गोत्रे स्यादपर्ये कुरदुमे' इति मेदिनी । तेन
भास्वति यानि करवीराणि करवीरपुष्पाणि 'पुष्पमूलेषु बहुल' इति विकारप्रत्ययस्य
लुप् युक्तवद्भावश्च । तै कीर्णं व्याप्त पक्षे रक्तस्य अगृज यो दीप्तिसतान
शोभापरपरा तेन भास्वत देदीप्यमाना करा येषां एतादृशा ये वीरा भटा
तै कीर्णं व्याप्त अतएव स्मरस्य मदनस्य आहवस्य सप्रामस्य यद्वाम गृह
'सप्रामाभ्यागमाद्वा' 'गृहदेहत्विद्प्रभावा घामानि' इत्यमर । ईषद्भूत
आहवधाम इत्याहवधामकल्प 'ईषदसमाप्तौ कल्पपदेश्यदेशीत्यमर.' इति कल्पप्
प्रत्यय । एतादृशे उद्यान आर्काढ 'पुमानाक्कीढ उद्यान' इत्यमर । आसेवत
अमजत आङ्पूर्वान् सेवृ घातोर्लिट् । उपेक्षालकार ॥ १४ ॥

रम्याणाति । रामाभि स्त्रीभि अनुगत अनुयात अर्थात् दशरथ विद्या-
यया गच्छतीति विहङ्गा पक्षिण विहायसो 'विहङ्ग स्वचरिद्रा वाच्य' इत्युक्ते

त्वमप्रमादं कुरु नूपुराङ्गी भर क्षणं काञ्चि ! नितम्बभारम् ।
इतीव तस्मिन् विहरन्मृगस्त्रीकक्ष्यातुलाकोटिपुटैर्निनेदे ॥ १६ ॥
चिक्षेप बाला मुदुरर्द्धदृष्टिं पत्यावनङ्गक्षतधैर्यवृत्तिः ।
इरस्थपुष्पस्तवकावमङ्गव्याजेन सन्दर्शितबाहुमूला ॥ १७ ॥

विहायमृगज्योषपदे गम् घातोः खञ्जचटित् उपपदस्य विहादेशः । ' खगे विहगविहग ' इत्यमरः । तेषां पक्षादुदाः ' गल्गक्षदुदः पत्र ' इत्यमरः । तेषां योऽनिलः वायुः तेन आनर्तितः ईषत्क्ष्विताः पञ्चाः कियलथानि येषु अनेन बायोर्मदत्त्व सूचित उन्नाताः इतस्ततो गच्छतः भृगाः भ्रमरा येषु अनेन शुभनः समृदपा शुभधिव धनितं अतएव रम्याणि मनोहराणि लतानां धर्माणां गृहाणि सदनानि निजुजानीति यावत् रहसि एकाते ये विहाराः कीडाः तैः सभावयामास सरदारयामास । अयमेव तेषां सरदारः यश्चोविहारा प्रमदाभिः सह विलासचतुरेण कियते । इरवन्नावुत् ॥ १५ ॥

त्वमिति । हे नूपुर मजीर ' मजीरो नूपुरोऽङ्घ्रियां ' इत्यमरः । एवं अङ्गी चरणे ' पदप्रिधरणोऽङ्घ्रियां ' इत्यमरः । अप्रमाद प्रमादरय अनवधानतायाः अभावः अप्रमादः त अर्थाभावे नमृत्तत्वरूपः यद्यपि अव्ययीभावस्य नियत्यात् तत्र तत्पुदयो दुर्लभः तथापि ' रक्षोद्गमलध्वसदेहा प्रयोजन ' ' अदुतायामम-
हित ' इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् उभावपि समासी तत्रेष्टविति दृष्ट तद्विद्वां । इदं विधेदि करोतेर्विप्यादां लोट् । तथा हे काञ्चि मेखले ' स्त्रीकक्ष्यां मेखला काञ्चीत्यमरः ' क्षण क्षणमात्रं कालाधनोरत्यतसयोगे द्वितीया । नितम्बयोर्भार भर धारय भृमृवरणे लोट् मध्यमः इतीव पूर्वोक्तप्रकारेणैव तस्मिन्नरण्ये विहर-
ति कीडति इति विहरत्यः एतादृशः या नृपक्षिषः द्यारयवन्त्यः विहरन्मृगस्त्री इत्यत्र ' पुनर्धर्मधारयेति ' पुनर्भावः । तासां कक्ष्याः काक्ष्यः मुद्राकोटयः नूपुराः ' कक्ष्या वृद्धिकायां स्मार्च्छायां मध्येभवधने ' इति मेदिनी । ' पादांगद तुलाकोटिमजीरो नूपुरोऽङ्घ्रियां ' इत्यमरः । तेषां पुटैः कोणैः निनेदे दृष्टित निद्वारं नद अभ्यक्ते सन्दे अस्मान् भावे लिट् एवाभ्यासलोपी । उपेक्षा-
संसारः ॥ १६ ॥

चिक्षेपेति । नास्ति अंगं शरीरं यस्य अनगो मदनः ' कंदर्पो दौघोऽनग ' इत्यमरः । तेन शना मया धैर्यवृत्तिः गांभीर्यवृत्तिर्यस्याः अतएव हरे निष्ठनीति दूरयः सुपीति शोभाविभागाच्चः । एतादृशो यः पुत्राणां कुमुदानां स्ववचः सु-
वचः ' स्फाट्टच्छकत्तु स्ववचः ' इत्यमरः । तस्य अवभगः चयन छेदनमि-
त्यः प्याजेन मियेन सदर्शित प्रकाशितं बाहोः भुजस्य मूत्र कण इति याप्य
यवा दणितकथा इत्यर्थः ' बाहुमूत्रे उभे कर्षा ' इत्यमरः । एतादृशी बाला
पत्नी कांठे द्यारये मुदु वारवार अर्थरति रटेः अर्थं अर्थरटेः तां अयश समा-

पत्या परस्या नु विधीयमाने विलासवत्याश्चरणान्तरामे ।
 अन्यत्र युक्तोऽपि बबन्ध रागं लाक्षारसस्तत्प्रतिपक्षनेत्रे ॥ १८ ॥
 पातुं मुदत्या बदनारविन्दमादाय दृष्टो ललनामिरीशः ।
 अपुष्परेणुव्यथितेऽपि तस्याश्चिक्षेप नेत्रे मुखगन्धवाहम् ॥ १९ ॥
 पुष्पावमङ्गे निजहस्तकान्त्या विन्यस्तरागं कठिनं पलाशम् ।
 प्रचालकृत्ये विनियोजयन्ती भर्त्रा परा सस्मितमालिलिङ्गे ॥ २० ॥

शाम्बात् कर्मधारय एवोचितः चिक्षेप निदधे क्षिपप्रेरणे लिट् । कामबाणपीडिता
 स्त्री पुष्पावचयनिमित्तेन कस्याप्रदर्शनं अर्धदृष्ट्यावलोकनं इत्यादि दृगारवेष्टाश्च-
 कारेत्यर्थः । इदमत्रा ॥ १७ ॥

पत्येति । परस्या इतरस्याः प्रशस्ता विलासा यस्याः सा विलासवती 'तद-
 स्वास्तीतिमनुप्' 'उगितध्वेति ङीप्' । तस्याः चरणयोरुत्प्रातभागं तस्य
 रागे लाक्षादिरक्तिमणि पत्या भर्त्रा विधीयते क्रियते इति विधीयमानं तस्मिन्सति
 विपूर्वाद्वाच्यः कर्मणि लट् 'यकिं पुमास्ये'तीत्य् अन्यत्र अन्यस्मिन्नित्यन्यत्र इतर
 स्त्रीपादे इत्यर्थः सप्तम्याल्ल युक्तोऽपि लमोपीत्यर्थः । लाक्षायाः जतुन रसः
 इव तत्प्रतिपक्षनेत्रे तस्या राजरजितलाक्षारसपादायाः प्रतिपक्षः विरुद्धपक्षः
 तद्विरुद्धर्जात्यर्थः तस्या नेत्रे नयने रागं रक्तिमानं बबन्ध उत्पादयामास नु मेति
 अर्शगत्यलकारः । तदुक्तं 'विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसंगतिः' इति ॥ १८ ॥

पातुमिति । शोभना दत्ता यस्या सा मुदती 'वयसि दत्तस्य दतृ' इति
 दत्तशब्दस्य दतृभदेशः, 'उगितध्वेति ङीप्' तस्याः बदनमेव मुखमेव अरविद
 कमल 'अरविदं महोत्पल' इत्यमरः । तत् आदाय गृहीत्वा पातुं प्राशितुं बुभितु-
 मिति यावत् प्रवृत्त इत्यार्थिक लब्ध ललनाभिः स्त्रीभिः दृष्टं विलोकितं ईशः
 प्रभुः दशरथ इति यावत् पुष्पाणां कुसुमानां रेणुभूलिः तेन व्यथितं व्यथा पीडा
 सजाता यस्य तत् व्यथितं 'तारकादित्वादितच्' तादृशं न भवतीति अपुष्परेणु-
 व्यथितं तस्मिन् एतादृशे अपि तस्या अभिमतस्त्रियाः नेत्रे नयने मुखस्य
 बबन्धस्य गन्धवाहः वायुः 'गन्धवाहानिलाशुगा' इत्यमरः । तं चिक्षेप प्रेरयामास
 क्षिपप्रेरणे लिट् । अभिमतस्त्रीमुखचुबनप्रवृत्तो राजा इतराभिर्दृष्टः सन् तदन्यध-
 यितुं पुष्पपरागेण अपीडितेपि नेत्रे मुखवायुं प्रचिक्षेप नेत्रस्थपरागादिदूरीकरणार्थं
 फूत्कारपूर्वकं मुखवायुं प्रक्षिपतीति प्रसिद्धमेतत् तद्वत् नायमेतस्या मुखं बुभितुं
 गृह्णाति किन्तु नेत्रस्थपरागादूरीकरणार्थं फूत्कारपूर्वकं वायुं प्रक्षिपति इति इतर-
 स्त्रियो बोधयतीत्यर्थः । छेकापन्हुत्यलकारः । 'छेकापन्हुतिरन्यस्य शकातस्तभ्य-
 निन्दयः' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

पुप्येति । पुष्पाणामवबन्धः छेदनं तस्मिन् निजः आत्मीयो हस्तः 'स्वके निले
 निजं त्रिपु' इत्यमरः । तस्य कातिः प्रमा तया विन्यस्तः स्थापितः रागः

जिग्म्विजालीरुचिरं प्रियद्विमुद्रयामघृतिद्वारतमालकान्ता ।
विभर्षि गन्धादृतभृङ्गचक्र सन्माधवीमण्डपमेतदास्यम् ॥ २१ ॥
मध्येललाटं तिलकस्य घृतिरोष्ठघृतिर्गति च पाटलेयम् ।
पुत्रागसंयोगविभूषितायाश्चेतश्च ते यातमदोऽक्रमायम् ॥ २२ ॥

रत्निमा यस्मिन् एतादृशं फट्तिनं भ्रमगृणामि-यर्थे' पत्राय पत्र 'पत्र पत्राय
उदने' इत्यमरः । प्रवालस्य अङ्गुरस्य 'प्रवालमङ्गुरेऽप्यङ्गुरी' इत्यमरः । कोमल-
पेन्द्रेणेति यावत् यदस्य नाम कार्यं 'विभाषा वृष्टौ' इति वृषातोः कर्मणि
वयप् 'हरयत्येति' मुक् । तस्मिन् विनियोजयति इति विनियोजयती विन्युत्तर्गपू-
र्वकारं मुक् धातोः जिज्जतात् घातृप्रत्यये 'उगित्येति टीप्' एतादृशी परा भव्या
तदृशी विभर्षि धारयति धोषयति वा भर्षा तेन दशरथेन भूषातोऽप्यत्रययः ।
स्मिन्नेन मन्ददायेन गदितेन एस्मिन् मयास्यासया आनितितेन आनितितेन आ-
पूर्वात् तिगि निप्रीकरणे इत्यस्मात् तिङ् । अहं मलमपि पश्य निजहस्तकांक्षः
कोमलमिति मत्स्य पश्यकार्यं उपयोगं कुर्वती प्रिय विनेक्य केय भ्रान्तिरिति
एस्मिन् आनितितेन इत्यर्थः । भ्रान्तिमदलकारः 'हदुल्' इत्यागुति भ्रान्तिदेह-
रतदकारहृतिप्रय' इति ॥ २० ॥

विभर्षेति । इति ऊर्ध्वं विशेषकेन कस्यापि सुदर्शो भवतिना उपनन्दनी-
त्वाशेषपूर्वकं सत्तत्त्वानां परस्परसंबन्धमाह । विभाषाः भ्रमगृण ये द्विजाः दणाः तेषां
आर्षं पवित्रं सौ । नविरं सुदरं सुदरं दवित्रं चाह 'इत्यमरः । यदयमक्षे प्रियता-
मनोहरा' ये द्विजाः पक्षिणः तेषामानी पवित्रं तथा नविरं नपेन आर्षं आर्षं
भूषातोऽप्यत्रययः चक्रं समूहो येन इह विशेषतः मुद्रयामघृतिद्वारतमालायां यती यावत्
उगृष्टा यावत् माधवी वरगीनी सया सया । मध्यं जनाधय 'मध्यं दुर्वी जनाधयः'
इत्यमरः । एतादृशमेव पुत्रोक्तिं अहं मुक् प्रियमुक्त्वा उदया इत्यमरः ।
कोमलमेव सा माधवी-यर्थे प्रियमुक्त्वा हेतुना लज्जितदेहेत्यर्थः । एतादृशमेव
पुत्रोक्तिः सा अतिशयेन चक्रं सुदरं इति चरनम 'अनिरादने समवि-

किं कौतुकेन श्रमकारिणा ते सृज त्वमुद्यानविहाररागम् ।
 बाले ! त्वमस्योपवनस्य लक्ष्मीरित्येवमूचे ललना सखीभिः २३
 प्रियेण कर्णे विनिवेशितस्य तन्व्या नवाशोकदलस्य रागः ।
 आनीलया नेत्ररुचा निरस्तस्तस्या जगामेव विपक्षचक्षुः ॥२४॥

ओष्ठयोः रदनच्छदयोः द्युतिः कातिः ' ओष्ठधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससी ' इत्यमरः पाटला श्वेतरक्ता भाति शोभते पक्षे ओष्ठवत्द्युतिर्यस्याः सा ओष्ठ-
 द्युतिः एतादृशी पाटला ओषा (पाटली इति मायायां) भाति शोभते ।
 पुंसां नाग इव पुन्नागः सबधसामान्यपठ्या समासः अथवा नाग इव पुमान् इति
 पुन्नागः ' उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ' हस्तिवच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः । तस्य यः
 संयोगः संबंधः तेन विभूयितायाः शोभितायाः पक्षे पुन्नागः केसराख्यवृक्षविशेषः
 तस्य यः संयोगः तेन विभूयितायास्ते चेत् अतःकरण शोकस्य अभावः अशोकः
 अशोकस्य भावः सत्ता तं ' भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ' इत्यमरः ।
 पक्षे अशोकान्न वृक्षविशेषाणां भावः धर्मः स अशोकत्वमित्यर्थः यातं प्राप्तं ।
 इलेपालकारः । इदमन्नावृत्तम् ॥ २२ ॥

किमिति ते त्वं धर्मं अवश्य करोतीति धमकारि तेन ' आनन्दक/धमर्ग्ययो-
 रिति निनिः ' । कौतुकेन कुतूहलेन ' कौतूहलं कौतुकं च कुतूहं च कुतूहलं ' इत्यमरः ।
 उद्यानलक्ष्मीदर्शनकौतुके सति इतस्ततो ध्रमण प्राप्तं ततः सुकुमार्या-
 स्तव अवश्य धर्मो भवेत् अतः एतादृशधमकारिकुतूहलेन किं क उपयोग
 इत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति त्वं उद्याने आसीडे यो विदारः कीदृश तद्विषये यो
 रागः अगुरागः ॥ सृज उत्प्रेज्यर्थः सृजविमर्शं सोढुं कृतो वा उद्यानविहारराग-
 स्त्वप्यस्य इत्याशङ्क्या तदेव उपवनस्य लक्ष्मीवास्तित्याहुः । हे बाले अनेन
 तस्याः तादृशोद्यानलक्ष्मीत्वाऽनभिज्ञत्वं सूचितं अस्य समीपवर्तिनः उपवनस्य
 आरामस्य ' आरामः स्वादुपवन ' इत्यमरः । त्वं लक्ष्मीः शोभा असीति शेषः
 तत्पत्र शिखरिजादीत्यादिदलैकद्वयेन श्लेषादिभिः प्रतिपादिनमेव । इत्येवं
 पूर्वोक्तप्रकारेण सखीभिः आसीभिः ' आसिः सखी वयम्यावेत्यमरः ' सलना
 मुंदरी स्त्री ' सलना च निताभिनीलमरः ' कवे जगदे मृषातोः धर्मणि लिट्
 वच्यादेनो सप्रसारणे द्वित्वं । प्रतीजालकारः । तदुक्तं ' प्रतीपमुपमानस्य किम-
 र्थमपि मनो ' इति ॥ २३ ॥

प्रियेणेति । प्रियेण नायकेन तन्व्याः उत्तमांग्याः धोत्रे विनिवेशितस्य स्वा-
 पित्तस्य अशोकवृक्षस्य दल पर्णं नवं नवीनं चोमलमित्यर्थः नृगाहसं यत् अशो-
 कदलं अशोकपर्णं तस्य रागः सखिमा ईषप्रतीता आनीता तया ईषप्रतीतवर्णया
 इत्यर्थः प्रादिगम्यः नेत्रयोः । नयनयो रद कर्तिः तया निरस्तः नाशितः कन्
 तरागः तन्व्याः निरस्त च तच्चक्षुष निरस्तं शिखरं वक्ष्यः तत्तु कर्म जगामेव

हारिप्रलापोऽथ निधिगुणानां निधाय चक्षुर्मन्दमन्दपातम् ।
पर्यन्तभूमौ निकटोपयातामुवाच वाचं प्रतिहाररक्षीम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति लोभेन विलोकयन्त्यः कुरङ्गनेत्रा विलसत्प्रसूनम् ।
शुभाभिरेन नयनप्रभाभिः शारस्वियं पुष्पतरुं तरुण्यः ॥ २६ ॥
विभाति भृङ्गीसरणी सरन्ती गन्धाहृता चम्पककुञ्जलाग्रे ।
अन्तं प्रदीपस्य निवेद्यमाणा धूमावली कज्जलरेखिणीव ॥ २७ ॥

प्रापेव । यथा कथिद्राजा अपरेण बलव्येन राज्ञा निर्जितः सन् तत्पक्षे एष
गच्छति तद्वन् नराचोक्तदलस्य रक्षिमा नीलया नेत्रदत्ता पराभूतः सन् विपक्ष-
भूत मयधुः तत्रैव जगामेव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २४ ॥

हारिप्रलाप इति । अथ उद्यानप्रवेशोत्तर किञ्चिद्दोलानतर अवश्य मनः
हरतीति हारी प्रलापो अनर्थक वचो यस्य सः मनोहरविलासचाटुभाषीत्यर्थः
अतएव गुणानां शृङ्गादिगुणानां निधिः शेषविधेः 'निधिर्वा शेषविभेदा' इत्य-
मरः । अर्थादृशयो राजा पर्यते आसमताद्वागे या भूमिः तस्या मदेन मदः
पातः पतन यस्य मदपूर्णमित्यर्थे चक्षुः नेत्र निधाय स्थापयित्वा निकटभूमौ
भृङ्गजन विलोकयत्यर्थं निकट समीपभाग उपयाता प्राप्ता एतादृशीं प्रतिहार
द्वार रक्षतीति प्रतिहाररक्षी रक्षतेः कर्मण्यण् टिट्ठेति सूत्रेण अण्गतरशब्दीप् 'द्वी
द्वार् द्वार प्रतीहारे'त्यमरः । द्वारपाली याच याणी उवाच वभाषे धूमव्यक्षायां
याचि तिङ् वच्चादेशः अनुप्रासालङ्कारः ॥ २५ ॥

प्रतिहाररक्षी वाचमुवाचेत्युक्त किमुवाचेत्यपेक्षायां तदेव स्पष्टयति । कुर्व-
न्तीति । विलगति शोभते तादृशानि प्रसूनानि कुसुमानि यस्य 'प्रसून कुसुम
शुभ' इत्यमरः । एत रक्ष पुष्पतरु कुसुमानां वृक्ष लोभेन शोभावलीकृतलोपुपतया
हेत्वर्थं तृतीया, विनोदयति इति विनोदयत्य अवलोकयत्य विशृङ्खलितदृष्टौ
हारमार् गजताच्छत्रतान्दीप् द्योदयनोरिति नित्य शुभ् । एतादृशाः कुरंगस्य
गुणस्य नेत्राणि भवनानि यासां ताः 'शृंगे कुरंगशतायुस्त्वमरः' एतादृश्यस्त-
रग्यः सुवाचः 'तरणी सुरतिः समे' इत्यमरः । एन पूर्वोक्त पुष्पतरु अन्धा-
देशतारु 'द्वितीयं टोरुनेनः' इति एनादेशः । शुभाभिः मशभिः स्वच्छा-
भिरिति गजत् 'शुभो योगे शुभ मदे' इति हेम नेत्रानां प्रभाभि कांतिभिः
हेतुभे वाता चक्षुषा त्रिङ् कांति यस्य तं चक्षुषकातिमित्यर्थः । 'शारः स्था-
वरावते वाच्यारण्यः पृथि र्गर्ग्यणे' इति मेदिनी ब्रुवति विदप्रति । त्रिजनेत्रनीः
तद्वर्तिनि पुत्रवृक्ष चक्षुषकांति कुर्वतीत्यर्थः । तद्रुणात्लङ्कारः लक्षणं लूण
प्रत्ये । अनुशय ॥ २६ ॥

विभातीति । गणेन गुणभिगणेन अद्भुता अद्भुता चरकस्य कुहमलः मुकुलः
'कुरंगो मुकुतोऽपि' इत्यमरः । तस्य अमे श्रानभावे सरति गच्छतीति

विलोकयाक्ष्णोः शितिकान्तिजालैरुदन्यया वारिविगाहितायाः ।
 रक्तोत्पलं तन्निकटप्रकृद्धमिन्दीवरत्वं गमितं हरिण्याः ॥ २८ ॥
 सञ्छादिते पद्मरजोवितानैः परिभ्रमन् वारिणि राजहंसः ।
 स्ववर्त्मरेखाभिरसौ विमज्य प्रयच्छतीवाञ्जवनं खगेभ्यः ॥ २९ ॥

सरंती सतैः शत्रंतान्दीप् 'द्वयपश्यनो' रिति नुम् । मृगीणां भ्रमरीणां सरणी पंक्तिः
 सरणीत्यत्र वृद्धिकारादक्षि नः इति ङीप् । प्रदीपस्य अतः प्रातः निपेवतेऽसी
 निपेवमाणा निपूर्वात्सेव इत्यस्मात् लटः शान्तादेशः । परिनिविभ्यः इत्यादिना
 षत्व । कज्जलस्य मध्या, रेखा कज्जलरेखा सा अस्या अस्तीति कज्जलरेखिनी
 'प्रीत्यादित्वादिनि,' 'भृमेभ्य' इति ङीप् । एतादृशी धूमस्य आवली धूमा-
 वली सा इव विभाति शोभते । दीपतुल्यचपककुट्टमले भ्रमरावलिः कज्जलरे-
 खिधूमावलीव शोभते इत्यर्थः । चपकमुकुले भ्रमरपक्षेर्गमनासमवादिद विचार्य ।
 अतएव शाङ्गधरे 'भ्रमन्वनास्ते वनभजरीषु न पदपदो गन्धफलीमजिघत् । सा
 किम्रम्या स च किंन रता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा' इति । उपप्रेक्षा-
 लकारः ॥ २७ ॥

विलोकयेति । उदन्यया विपासया 'उदन्या जु विपासा तृद्' इत्यमरः हेतुर्धे
 तृतीया वारि उदकं विगाहितायाः प्रविष्टायाः हरिण्या, मृग्याः हरिणशब्दान्
 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् 'मृगे क्रुरगवातापुहरिणाजि' इत्य-
 मरः । अक्षगो, नेत्रयोः 'ईक्षण चक्षुरक्षिणी'त्यमरः शितिः कृष्णवर्णा या वातिः
 शब्द तस्या जालैः समूहैः 'जाल समूह आनाप्यागवाक्षेत्यमरः' तरयाः
 हरिण्याः निवृष्टे समीपभागे 'समीपे निकटसमैत्यमरः' प्रवृत्ते उत्पन्न 'साधन
 कृता बहुल' इति समासः । रक्त आरक्त तस्य तदुत्पल कमल 'रक्तोत्पल
 कोकनद' इत्यमरः । रक्तोत्पल कर्मभूत इंदीवरस्य नीलकमलस्य भावः इंदीव-
 रत्व नीलकमलत्वमित्यर्थः । तत् गमित प्रापित गमधातोऽणित्वात् कर्मणि क्तः
 'गतिमुदीति' सूत्रेण रक्तोत्पलस्य अणि कर्तुंष्यते कर्मत्वात् 'प्रयोज्यकर्मण्य-
 न्येषां ण्यतानां लादयो मताः' इत्युक्ते प्रयोज्यकर्मणि रक्तोत्पलरूपे क्तप्रत्ययः
 विलोक्य पश्येत्यर्थः । अत्र विलोकनक्रियाया विनिश्चयावधारणस्य कर्मत्व पश्य
 मृगो धावतीतिवत् । तद्गुणालकारः ॥ २८ ॥

सञ्छादितेति । पद्मानां रजोधि परागाः तेषां वितानैः आलोचैः वितानवत्
 गन्धप्रभृते परागैरित्यर्थः । अथवा निपूर्वतनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे षप् । पद्म-
 जलां विस्तारयितुं नावत् सञ्छादिते आच्छादिते एतादृशे वारिणि उदके 'आपः
 स्त्रीभूति वारवारीत्यमरः' परिभ्रमति हनस्ततो गच्छतीति परिभ्रमन्
 परिपूर्ण भ्रमुचक्षणे इत्यस्मात् लटः शान्तादेशः एतादृशः अथो विप्रवृष्टः अदसरन्
 विप्रवृष्टमित्युक्तञ्चाह । राजहंसः मराठ. 'राजहंसान् तु ते बंधुवरगैर्लंघिते

इयत्प्रमाणोऽपि सरःप्रदेशस्तत्र प्रसादेन ममास्तु भोग्यः ।

इत्येव सन्दर्शयती मद्गृहसाय शोषाय विसारितांसः ॥ ३० ॥

पद्मः सितोऽयं पवनावभूतैर्निर्घातरागो नु तरङ्गलेशः ।

सम्भावितो नु दृढिणेन तावत् कृतादिकर्मापि न यावकेन ॥ ३१ ॥

ततः सलीलं सलिलं विभिन्दन्नेवं यदन्नेव वराङ्गनाभिः ।

धृतो वृषेन्द्रोपमखेलगामी स दीर्घिकां दीर्घभुजो जगाह ॥ ३२ ॥

सिताः ' इत्यमरः । त्वस्य मर्मं गमनमार्गः 'अथ वर्यमार्गोऽप्येत्यमरः' । तर्जय-
धिभ्यो मा रेखाः ताभिः अट्टयो अजनिपत इति अट्टयानि ' अन्येष्वपि दृश्येन '
इति जनधातोर्ऽप्रत्ययः । तेषां वन समूह विभज्य समेभ्यः ये गच्छतीति खगाः
तेभ्यः पक्षिभ्यः प्रयच्छतीव ददातीव प्रपूर्णादागृधातोर्लट् ' पात्राश्मेति ' यच्छा-
देशः । परागपरिपूर्णं उदके नेमा ह्यग्राह्यता रेखाः किं तर्हि अजपन रेखाभि-
पेण विभज्य पक्ष्यैरेभ्यः अय ददाति इति तात्पर्यं । उपेक्षालक्षारः ॥ २९ ॥

इमदिति । शोषाय शोषणाय विसारितां प्रगृही असी रुद्धां येन एतादृशः
एषः समीपतरवर्ती मद्गुः पानीयगच्छिका (पाणकावज्जा इति लोके) ' मद्गुः
पानीयकादिना ' इति रमसः । इमन् एतावन् प्रमाण यस्य सः विसारितांसप्र-
माण इत्यर्थः । एतादृशोपि अपिना अधिकपेक्षा नास्तीति सूचितं । सरसः सरो-
वरस्य प्रदेशः भागः तत्र ह्यस्य प्रसादेन प्रयत्नया कृपयेत्यर्थः । मम मद्रोः
भोग्यः भोग्यं योग्यः भुजधानोः ' रुद्धलोप्यन् ' इति ण्यङ् ' चर्जोरिति ' कुर्वं ।
अस्तु भवतु अन्तेः प्रार्थनायां लट् । इति एव प्रकारेण दृषाय मरालाय संदर्श-
यतीव प्रदर्शयतीव इत्यर्थः । यथा कथनं दीनः कृष्णामिह्निकारु अस्मत्सुदः
रान् हानिर्नाहस्य स्वन्ममेव याचते तथा मद्गुः शोषाय विसारितांसः सन्
अमीह सरःप्रदेशं विपारितांगप्रमाणेन सन्दर्शयतीवेत्युपेक्षालक्षारः ॥ ३० ॥

पद्म इति । दृढिणेन मद्रणा कर्मा ' भातादृश्येनोर्दृढिणः ' इत्यमरः । यावः
अलङ्कृत एव यावत् ' यासो रणे हुगामयः ' इत्यमरः । ' यावदिभ्यः कन् '
इति रसार्थे कन्प्रत्ययः यावकेन अलङ्कृतेन करणेन आदि च तन् कर्म च आदि
कर्म कृतं विहित आदिकर्म रंजनप्रयत्नक्रिया यस्य एतादृशोपि अयं पुरोवर्ती
पद्मः कमल ' वा पुति पद्म नलिनं ' इत्यमरः । मितः शुभ्रः अम्लीनि शेषः मद्रणा
भावेन कृतादिकर्मापि पद्मः खिलोरिति स ह्यरणमुत्प्रेक्षते पश्येत्यादिना । पवनेन
वायुना आवृतां चरिताः तैः तरंगानां कर्माणां लेखाः तैः निर्घातः सलिलः रागो
रसिना यस्य एतादृशो नु ननु तरङ्गलेशः रागस्यान्तेऽपि मद्रणा पुनः रंज-
नदर्शो भोग्यानि अथ आह तत्रदिशि तरङ्गलेशः रागस्यान्तोपर दृढिणेन समा-
रिणः कर्तिषु । उपेक्षालक्षारः ॥ ३१ ॥

रम इति । ततः पूर्वेण प्रकारेण प्रगृहीतोमुद्दिश्य भावनाऽनन्तर इत्यर्थः

तस्योरसि क्षत्रकुलैककेतोस्तरङ्गदोषा कमलाकरेण ।
 न्यस्ता मुहुः पङ्कजरेणुपङ्क्तिः सौवर्णसूत्रधियमाततान ॥ ३३ ॥
 पद्माकरो वारि विगाहमानं कामीव रामाजनमूढदम् ।
 वीचीकराग्रेण नितम्बभागे व्यास्फालयामास शनैःसशब्दम् ॥ ३४ ॥
 तस्यावगाहे वनिताजनस्य दूरीकृतः पीननितम्बचक्रेः ।
 लब्धप्रवेशस्तनुपदरेषु स्तनैरुदासेऽथ सरस्तरङ्गः ॥ ३५ ॥

उपमा यस्य स इन्द्रोपमः इदृशस्य इत्यर्थः । ' एतादृशो य. खेलः क्रीडा लीला वा तेन गच्छतीति इन्द्रोपमखेलगामी वृषा सेचकः तरण इत्यर्थः अतएव दीर्घभुजः दीर्घा आयतौ भुजा वाहू मस्य वरा. धेष्टा. या अगता क्रिय. ताभिः दृतः एतादृश सः दशरथः । एव पूर्वोक्तप्रकारेण वदतीति वदन् लीलयया सहितं सलील सलिल उदके विभिनत्ति ताडयति इति विभिदन् एतादृशः सन् दीर्घिकां वार्या ' वारी तु दीर्घिका ' इत्यमरः । अगाहे प्रविशेत् गाहू विलोढने लिट् । उपमाऽनुप्रासालङ्कारौ ॥ ३२ ॥

तस्येति । कमलानां पद्माणां आकरः तेन कमलाकरेण कर्त्रा तरंग एव कमिरेव दोः भुज. तेन करणेन ' भुजवाहू प्रवेशो दोः ' इत्यमरः । क्षत्राणां क्षत्रियाणां कुल समूहः तस्य एककेतोरेव एकध्वजस्येव सक्लक्ष्मणकुलभेदस्येत्यर्थः । तस्य दशरथस्य उरसि वक्षस्पर्शे मुहुः बारंवार न्यस्ता स्थापिता निपूर्वात् अमुधे-पणे इत्यस्मात्पठ्यते । पक्वात् वर्दमात् अजनिपत इति पञ्जजानि कमलानि ' अन्ये-ष्वपि दृश्यते ' इति डप्रत्ययः तेषां रेणवः परागाः तेषां पक्तिः ध्रेणिः सुवर्णस्य इद सौवर्ण ' तस्येह ' इत्यण् प्रत्ययः । सारङ्गं यत्सुत्रं गुणः तस्य धियं घोभां आततान वितरितेत्यर्थः तनु विस्तारे लिट् । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३३ ॥

पद्माकर इति । अतिशयितः कामो यस्य स कामी ' अत इति ठनी ' इतीनि. । स इव पद्माकर. जलाशयः दीर्घिकेति यावत् ऊह दम् ऊह सविपनी प्रमाणं यस्य तदुद्दम् ' प्रमाणे द्वयसच् दम्बच् ' इत्यादिवाप्रमाणे दम्बच्प्रत्ययः । एतादृश वारि उदके विगाहतेऽर्थां विगाहमानः स विपूर्वात् ह विलोढने इत्यस्मान् दानच् रामाणां स्त्रीणां जन समूहः स्त्रीसमूहस्येत्यर्थः । नितम्बस्य भागः नितम्बभागः तस्मिन् योऽय एव कराः वीचीकरा तेषां अग्र तेव तरंगस्वरराग्रेणेत्यर्थः । शनैः मंदशब्देन सादृश्यं सशब्दं यथास्यात्तथा व्यास्फालयामास ताडयामागेत्यर्थः । यथा कधि कामी स्त्रीणां नितम्बेषु सशब्दं हस्तेन ताडयति तद्वत् पद्माकरोऽपि वीची-रूपनिजदृशेनाग्रेण मंद मंदं ताड्यो नितम्बभागे ताडयामास । उपमालङ्कारः । दृशभावन ॥ ३४ ॥

तस्येति । तस्य पराङ्मनस्य वनितायां स्त्रीणां जनः समूहः तस्य अवगाहे अग्रे पीनां वृत्ता. ये नितम्बाः कटिगुहाद्व्याः तेषां अङ्गानि समूहा. ते.

बालापरिष्वङ्गसुखाय पत्युरन्तर्जलावारितमूर्तिं यातु ।
 विघ्नाय वैमत्यमपां बभूव व्यर्थ-प्रसादो हि जलाशयानाम् ॥३८॥
 भृङ्गा निलीनेन सरोजपण्डे योपिद्वितीयेन नराधिपेन ।
 उत्सारिता यक्तुमिवापरासां कर्णान्तमीयुर्निहितावतंसम् ॥३९॥
 नृपेण केलीकलहेऽपरस्यादिछन्नच्युतस्याम्बुजिनीपलाशे ।
 द्वारस्य वीचीकणिका समीपे पूर्वस्थिता-संवरणान्यभूवन् ॥४०॥

शशुणाभेदो न समवतीति ध्वनि । अर्थांतरन्यासालंकार उक्त 'उक्तिरर्थांतर-
 न्यास । स्मात्तामान्यविशेषणयो ' इति अनुप्रासश्च । इद्वज्जाहृत ॥ ३७ ॥

बालेति । बालानां स्त्रीणां च परिष्वङ्ग आलिंगन तत्संबन्धि यत्सुख तस्मै
 तादर्थ्यं यतुर्धाय जले इत्यतर्जल अव्यय विभाक्ते इत्यादिना विमलस्यर्धेऽव्यधी-
 नाव । अतर्जल आवारिता आवरण प्रापिता आच्छन्नेति यातु आहूयतां
 वारयते क एतादृशी मूर्तिं देहो यस्मिन्कर्मणि अथवा जलं उदके भावा-
 रिता आवरण प्रापिता आच्छन्नेति याक्त् मूर्तिं यस्मिन्कर्मणि त्रियामिशेषण-
 मेतत् अत मध्ये यातु यातीति गच्छतीति याता तस्य यातु बाधातोस्तृच्
 जलमध्ये प्रकृष्टं गच्छत इत्यर्थः । एतादृशस्य पत्यु दशरथस्य विघ्नाय अर्थात्
 बालापरिष्वङ्गविघ्नायेत्यर्थः अपा उदकानां 'वाप स्त्रीभूषितारधारित्यमर ।'
 निगत मलो यामा ता विमला तासां भार वैमत्य प्राप्तिनादिनाद्वाधे घा-
 यभूव । हि यस्मात्कारणात् जगस्य आशया तेषां पथे कल्पयैरिषया जडाश-
 यानां प्रसाद इच्छता सुप्रमत्ता च इत्यर्थः निरर्थक इत्यर्थः । जलाशयानामि-
 त्यत्र जडाशयानामिति उलमोरभेदाध्वनसायमूत्रोऽग्न्यर्थोऽग्न्यास इत्येता-
 न्नागित । इदमग्न ॥ ३८ ॥

भृङ्गा इति । सरोजपण्डे फलवृदे 'ताव्योमूर्धन्योऽन्तादिन्द्वे तु पञ्च
 इन्द्रोय' इयूष्माविवेक निर्लीनेन मिमृतेन युतेतेत्यर्थः योपि कापिदिर्थः ।
 द्वितीया सद्व्यारिणी यस्य एतादृशो नराधिपो नराणां मनुष्याणां अधिपेन स्वा-
 मिना दशरथेन उत्सारिता नि सारिता एतादृशा भृङ्गा रमरा अपरातां
 अयस्त्रीणां यक्तुमिव अय राज्ञा युष्यातु मध्ये एकामेव गृहीता पथारहे शुभ
 इति कथयितुमिव निहित स्यापित अथतस्तं पुण्याकारो नरिवत् 'अन्ततो
 न मियां स्यात् कर्णपुरे च शेतरे' इति मेदिनी । कर्णस्य श्रोत्रस्य अत समीप
 भाग ते ईयु प्राप्नु इण् गतो लिट् 'दीर्घ इण धितीति अ-पासदीर्घः ।
 इदमग्न ॥ ३९ ॥

नृपेणेति । नृ गानवान् पाति रक्षतीति नृप तेन दशरथेन 'अनोनुपसगं
 क' इति कप्रत्ययः । अपरस्य अन्यस्या वेण्या जीमशां संकां य कट्
 भोचनं 'कट् भोचने सङ्गद्योने समरराज्यो' इति ईम । अनुप्रास-या कम-

क्रीडाविमर्दे घलयस्य भिन्नप्रष्टस्य विश्लेष विवृण्व्य खण्डम् ।
स्वच्छे जले बालमृणालमङ्गशङ्काहतः शङ्खमयस्य हंसः ॥ ४१ ॥
रोधोलतामण्डपपातकान्तासन्मोगतः सर्पति काञ्चनादे ।
ररक्ष राजानमथ व्यलीकादुवासासमुक्तः कलहंसनादः ॥ ४२ ॥

लिन्या. पलाशे दले आदी च्छिन्नः पथाच्च्युतः तस्य हारस्य मुत्तावल्याः समीपे
समीपभागे पूर्वे स्थिता. पूर्वस्थिताः गुप्सुपेति समास । एतादृशः बीबीकणिकाः
बीबीनां ऊर्माणां कणिकाः कणाः सूक्ष्मावेदव इत्यर्थः । सन्निवृत्ते आच्छादने येस्तानि
शयनानि आच्छादयन्तीत्यर्थः । अभूवन् । यद्यप्यत्र करणे त्युङतः सक्करण
नन्द. कणिकानां विशेषण तथा च ' प्रियः कुरुगामधिपस्य पालनीमिनिषन् '
सयस्य इति प्राप्त तथापि धारद. कृतार्थता पुनरुक्तार्थमित्यादिषन् सामान्ये
नपुसक इति स्वीकृत्य अयं प्रयोगः शुभापः । सामान्यालम्भार. ' सामान्य यदि
गान्ध्यादिशेषो नोपलभ्यत ' इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

वीडैति । हंसः मरालः क्रीडायाः सवर्धा विमर्दः मर्दनं तस्मिन् स्वच्छे नि
मले जले उदके आदी भिन्न पथाच्छ्रष्ट अधः पतित तस्य शङ्खस्य कनोः विकार.
शङ्खमय ' मयह्वेतयोभोपायामभशाछादनयोः ' इत्यनेन विकारे मयद् भूतएव
पाल च तत् मृणाल पित तस्य भयः रण्डः तस्य शङ्का आशङ्का तां आहरति
करोतीति शालमृगालमगशङ्काह्व ' विप्रेति ' विप् एतादृशस्य नलमस्य कङ्कण-
स्य अथ छेद विट्प्य आट्प्य विश्लेष तत्त्वाजैत्यर्थः । हंसः बालमृणालखण्डशङ्को
त्पादकशरामयवलमस्य शङ्क मृणालखण्डमुभया गृहीत्वा नेद मृणालमिति निधि य
तत्त्वाजैत्यर्थः अतिमानलम्भारः ' स्यन्मृतिभ्रानि संदेशस्तदंशालं निम्रये ।
ईदमप्राप्तम् ॥ ४१ ॥

रोधोलतेति । रोधोषि क्रीडापरस्तीरे यो लतामण्डपः पुञ्ज इत्यर्थः । तत्र यात्रा
प्राप्ता या क्रीडा स्त्री तस्याः मभोगतः सभोगेनेत्यर्थः आद्यादिवास्तुनीयानात्तसिः
वाच्या. मेरुतायाः नादः श्वनि. ' स्त्रीकृत्यां मेरुताकाविः ' इत्यमरः । सर्पति
प्रसरति इति सर्वत्र तस्मिन् सर्पति सति ' यस्य च भावेन ' इति शाब्द शाब्द
सममी अथ वाचिण्यनुत्पन्नतर उद्भवासी त्रासथ उत्रासः अतिरायर्मानि-
रित्यर्थः । ' दारवागोभीतिर्भी ' इत्यमरः । तेन मुक्त. उद्भित्तः एतादृशः कल-
हणनादः कलाः मुदराः ये हगा. मरालाः तेषां यो नादः श्वनिः अपरा कलो यो
हंसनाद. गः राजान दत्तस्य व्यतीकार निश्चित अलीक कवट ' अलीकं सत्रि-
येऽनूने ' इत्यमरः । तस्मान् रोधोलतामण्डपे एकत्रियभोगेन इतरस्त्रीवचनरूपाद-
मुवादिमर्थः । ररक्ष कालयामास । भं य कलहणनादे उपमे तस्मिन् कांकी-
नादस्य मिथित शङ्क एकाकि स्त्रीवमोगस्परान्कट द्वायमिर्न ह्य अर्थाङ्कल-
हणनाद एव व्यतीकार राजान ररक्षेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निरुद्धासस्फुरिताधरोष्ठः सद्यः समाविष्कृतरोमहर्षः ।
जलावमग्रप्रमदोपगूढेच्छासकस्तस्य बभूव गण्डः ॥ ४३ ॥
फुल्लं यदीदं कमलं किमेवमत्रैव नीलोत्पलयोर्विकाशः ।
इत्यासदशङ्को वदनं सुदत्या ईसः सिपेवे न सरस्तरन्त्याः ॥ ४४ ॥
सुगन्धिनिश्वासरुणाचकष्टं मुखे पतन्तं करपल्लवेन ।
दुर्वारमन्तःसलिलप्रवेशात् तत्याज काचिद्भ्रमरीसमूहम् ॥ ४५ ॥

निरुद्धेति । ह्यनः ह्यस्य स्फुरिताधरोष्ठः कपिताधरोष्ठः निरुद्धा ह्यसस्फुरि-
ताधरोष्ठो यस्मिन्त्यः सद्यः सपदि जलावमग्रप्रमदादोपगूढि मले इत्यर्थः । सम्यागा-
विष्कृतः प्रकटीकृतः रोमहर्षः रोमाचः यस्मिन् 'रोमाचो रोमहर्षणमिन्धमरः'
एतादृशो गडः कपोलः तस्य दशरथस्य जले अवमग्नः याः प्रमदाः सान्निध्यः
'प्रमदा मानिनी पातित्यमरः' तासां उपगूढेः आलिंगनस्य उपपूर्वकाद्बुद्धधातोः
मोक्षे क्तिन् 'वितुमेति' निषेवादिणभावे कश्चदीनि कार्याणि उद्भासकः उद्गमयति
प्रकाशयति योपयतीति उद्भासकः शापक इत्यर्थः । बभूव । हासस्फुरितादीनां
निरोधेपि निरोद्धमशयवस्तदगलं उत्पन्नरोमाचो गडः दशरथस्य जलावमग्रप्रमदो-
ष्ठस्य शापको बभूव ॥ ४३ ॥

कुत्रमिति यदि इदं पुरोर्गति कमलं कुत्र विवक्षितमस्ति अत्रैव एतस्मिन्मले
एतेत्यर्थः । नीले नीलवर्णे उत्पले कमले त्रिशासः विवर्णनं अस्तीत्यर्थः एव कुत्र-
कमले नीलोत्पलविकाशः किं अदृश्यतत्पर इत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण आत्ता
गृहीता शफा भाषाया येन एतादृशः इत्यर्थः सरतीति सरती तस्याः उदके प्रथमा-
नायाः सरते धर्मेतान्दीपि दापयनोति युम् एतादृशः शोभना दंता मस्याः
सा सुदती 'सुगन्धिदत्तस्यदत्' इत्यनेन दन्तादृशः उचितयेति दीपा तस्याः त्रिधाः
वदनं मुखं सिपेवे भोजं सरः सरोवरं न सिपेवे अपिदगुणवत्सुदतीवदनमेव
सिपेवे न सर इत्यर्थः । अतिशयोक्त्यत्पारः । इत्युक्तमार्तं ॥ ४४ ॥

सुगन्धीति । वाचिण्यां सुगन्धो यस्य सुगन्धिः । 'गन्धेयदुत्तुतिगुगुभिः' ।
इत्यनेन गन्धान्दस्य इदंदेशः । एतादृशो यो निःशब्दः तस्य यो गुणः सोमन्व-
तेन अवष्टुष्ट आष्टुष्ट अतएव मुखे वक्षत्रे पतति गच्छति इति पतन्तं पतते करः
हरतः पश्य इव करपल्लवः तेन दुःखेन धार्यते इति दुर्वारः ॥ दुर्वारमिदं ।
'इदं-सुगु' इत्यनेन दुःखं दशरथयोः सन् प्रययः । एतादृश भ्रमरीनां
समूहं सलिलं उदके इति अतःसलिलं सद्यः प्रवेशः अतःसलिलप्रवेशः तस्मादेवोः
तस्याज अहो इत्यर्थः । सुगन्धगुणधुगुगुधं करचरणसुगन्धैर्निर्धार्य सुसगन्धीने
अप्येत भ्रमरीगन्धं यादिसि उदकमभ्यप्रवेशाद्भीमचारः । यमस्य उदकेन गच्छ-
मन्मन्मन्प्रवेशेन सन्निविष्ट इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

मत्स्येन चीनांशुकपृष्ठलक्ष्यकाञ्चीमणिप्रासकुतूहलेन ।

आघ्राय मुक्तोपनितम्भमेका सन्प्रासमुग्रभु चिर चक्रम्पे ॥ ४६ ॥

तस्याज नो सव्यपदेशमन्या व्युदस्तवासाः सलिलं नृपेण ।

स्थानप्रयुक्तः कपटप्रयोगः काचिद्विपत्तेर्हि जन विभर्ति ॥ ४७ ॥

हृतान्तरीया हृदयेभ्वरेण व्रीडोपतप्ता पयसः प्रसादात् ।

व्यवप्रणामाधुनिपातवृत्ति काचिज्जल सम्भ्रमयाम्बभूव ॥ ४८ ॥

मत्स्येनेति । चीनांशुक चीनदेशोत्पन्नश्च तत्र वा पृष्ठ पृष्ठभाग चीनांशुका
वृत्तपृष्ठमित्यर्थः । तत्र लक्ष्य 'हृदय चीनांशुकानां अतिसूक्ष्मत्वात् तत्र सलक्ष्य
मित्यर्थः एतादृश य काञ्चीमणि मेखारत्न 'रत्न मणिर्द्वयोपदेश' इत्यमरः ।
तस्य यो प्रास भक्षणं तद्विषये चीनुक कुतूहल यस्य आरचत्वंसाम्बात् मणी
मासद्युध्या तन्प्रासलोउपेनेत्यर्थः । एतादृशेन मत्स्येन मानेन उपनित नितम्बस्य
समीप उपनितम्ब 'अव्यय विभक्तौत्यादिना सामीप्ये ययीभाव आघ्राय अर्था-
त्काञ्चीमणिमित्यर्थः मुक्ता त्यक्ता एकाग्रौ सत्राणौ मुग्धा कुटिला सत्रास
मुग्धा सत्रासमुग्धा न भृङ्गद्विर्यसिमन् कर्मणि तत्सत्रासमुग्रभु यमास्यात्तथा
इदं कपात्रियायाविशेषणं चिर चिरकाल चक्रम्पे विवेके । इदमन्नावृत्त ॥ ४६ ॥

तस्याजेति । अन्या इतरा काचान्ग्री नृपेण दशरथेन व्युदस्त दूरीकृत वास
वसन यस्या सा 'वासश्चैल वसनमनुक' इत्यमरः । व्युदउपसर्गपूर्वकादमुभेपणे
इत्यस्मात्पठप्रत्यय सव्यपदेश व्यपदेश व्याज 'व्याजोपदेशो लृप
चेत्यमरः' तेन ग्रहित सव्यपदेश तद्यथा तथा द्विविनिमित्त हृदया सलिल
उदक नोत्प्लान न जहावित्यर्थः त्यनहानी लिट् । नम्रतया वहिर्गतुमशक्यत्वात्
केनचिनिमित्तेन जले एव तस्यावित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् 'हिहेताववधारणे'
इत्यमरः । स्थाने योग्यस्थले प्रयुक्तं वृत्त कपटस्य विपत्त्य प्रयोग अथ च
क उदक तदेव पट वस्त्र तस्य प्रयोग वरण विपत्ते आपद 'विपत्त्या विपदापदी'
इत्यमरः । कश्चिन् कदाचित् जन लोक विभर्ति पोषयति पालयतीत्यर्थः दुर्भून्
धारणपोषणयो लट् । अर्थांतरन्यास ॥ ४७ ॥

हृतातरीयेति । हृदयस्य अतः करणस्येश्वर स्वामी तेन 'स्वदेशमासाविप्रकले-
त्यनेन ईप्साधार्तरिच प्रत्यय दशरथेन हत दूरीकृत अतरीय उपसव्यान यस्या
अपहतपरिधानीयवस्त्रा इत्यर्थः । 'अतरीयोपसव्यानपरिधानेत्यमरः' अतएव
पयस उदकस्य 'पय क्षीर पयोऽबुचे'त्यमरः । प्रसादाग्निमभ्याद्धेतो व्रीडया
लज्जया उपतप्ता व्रीडिता प्रणाम नमन अधुना निपात रोदनजवावपातन
'प्रणामाधुनिपातयो' वृत्ति वर्तन करणमित्यर्थः व्यर्था मोघा प्रणामाधुनिपा-
तवृत्तिर्यस्या अनेन यन्न न प्रक्षेप्तव्य इति तस्य दयोत्पादनार्थं कृतापि प्रणामा-
धुनिपातवृत्ति यस्या व्यर्था अभूवेत्यर्थः । एतादृशी काचिन् श्री लक्ष्मणक्षणार्थं जल

सामि प्रबुद्धस्य कुशेशस्य कोशे मुखन्यासनिवृद्धदृष्टिम् ।
 स्पष्टं प्रयेते कलहंसशावं निःशब्दमुत्खण्डितवीचि काचित् ॥४९॥
 सङ्क्षोभितोद्दामसरस्तरङ्गक्षिता किलैका नृपति कुचाभ्याम् ।
 आहत्य धृष्टवक्रतापवादव्यपायरम्यं मुहुराललम्बे ॥ ५० ॥
 अन्या पुराणं निजमेव वीचिविक्षालिताङ्गेऽधिपतेः पृथिव्याः ।
 पदं नखस्य स्फुटकुङ्कुमाङ्गं दृष्ट्वा परं संशयमाललम्बे ॥ ५१ ॥

उदक सभ्रमयाचभूव विलोडयामास । सपूर्वाश्रमोर्लिट् आम् भवतेरनुप्रयोगश्च ।
 जलस्य आविर्भूते लज्जारक्षण भवेदित्यभिप्रायेण जल सक्षोभयामासेत्यर्थः ॥४८॥

सामीति । सामि अर्थे 'सामित्तरर्थे जुगुप्सिते' इति हैमः । प्रबुद्धस्य विकसितस्य
 कुशे जले रोते इति कुशेशव कुशराब्देसप्तम्यते उपपदे 'आधिकरणे रोते' इत्यनेन
 अच् 'शमवासवासिष्कासात्' इत्यनेन सप्तम्या अट् 'कुश जले' इति हैमः ।
 'दातपत्र कुशेशस्य' इत्यमरश्च । तस्य कमलस्य कोशे कुङ्कुमले 'कोशोऽर्धो कुङ्कुमले
 खल्लपिभावेत्यमरः' मुखस्य वज्रस्य न्यस्र. स्थापन तेन निरुद्धा प्रतिबद्धा दृष्टिः
 ईक्षण यस्य दृष्टिर्नैक्षिणदर्शने' इत्यमरः । एतादृश कलहंसस्य शानः शिशुः
 'पोतः पाकोर्भकोर्दिभः पुष्टुकः इयवक' शिशु' इत्यमरः । त काचित् स्त्री
 नि शब्द निर्गतः शब्दो यस्मात्तस्मि शब्द इद उत्खडनक्रियाया विशेषण उत्ख
 णिताः भिन्नाः वीचय ऊर्ध्वो यस्मिन् इद यत्नक्रियाया विशेषण उत्खडित-
 वीचि यथास्यात्तथा स्पष्टु स्पर्शं कर्तुं प्रयेते प्रयत्न कृतवती प्रपूर्वायततेर्लिट् ए वा-
 न्यासलोपी । इपङ्गुविकसितकमले मुखन्यासेन निवृद्धदृष्टि इतश्चार वीचीशब्दे
 णति ए कदाचिन् पलायित अतो नि.शब्द वीची भवता त स्पष्टु वाचिन् श्री
 प्रयत्न चकारेत्यर्थः । इदमत्राट्ट ॥ ४९ ॥

सक्षोभितेति । सक्षोभित यत् उद्दामघरः महत्तर. तस्य यस्तरगः वीचिः
 अथवा सक्षोभित. धुब्धः प्राप्तः एतादृश. य उद्दामसरस्तरंग महान्तोवत-
 रंग इत्यर्थः । तेन क्षिता प्रेरिता चित्तेति वार्तायां एका काचित् स्त्री नृपति दण-
 रथ कुचाभ्यां स्तनाभ्यां आहत्य ताडयित्वा धृष्टस्य भाव धृष्टव पाटपं तेन
 वृत्तः यो अपनाद निदा 'अपवादी तु निदाजे' इत्यमरः । तस्य यो व्यवयः
 नात्र. तेन रम्य मनोण यथास्यात्तथा मुहुः वारवार 'मुहुः पुन.पुन. दाश्वत्' इत्यमरः ।
 आलम्बे आशिश्रिये आहर्गृह्यपातोर्लिट् । महता रास्तरंगेण
 क्षिता काचित् स्त्रीतरंगाघातवेगार्पणान् कुचाभ्यां नृपति ताडयित्वा कुचा-
 न्दी पतितादनरूपपाटपेनिदानादवनोदरं समेष नृपति वारवार आशिश्रिये
 इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्येति । अन्या अपरा वाचन स्त्री पुत्रिन्या. भूम्या. 'दोषाङ्कः पृथिवी पृथ्वी'-
 यमरः वाचिनेः स्वामिनः दशरथस्य वीचिभिः ऊर्मिभिः विक्षालितं पदं

किं राजहसस्य शशाङ्कविम्बच्छायामुपश्चञ्चुरिय प्रवाले ।
 बद्धा नु गन्धोज्ज्वलये शराग्रच्छेदेषु दिग्धा नु सरोजफान्त्या ॥५०॥
 भृङ्गोऽयमिन्दोवरमध्यपातसञ्चारितैस्तदृष्टुतिरक्षितो नु ।
 निधाय घाय निजयक्षशोभामादत्त नु स्वादुमत परागम् ॥५१॥
 पद्मा पद् पद्मवने विभिन्नवीचीकणार्द्रद्रुतयावकाङ्क्षम् ।
 चन्द्रे चिर चादतया नु लोमादित्यास कासामपि तत्र तर्के ॥५४॥

एतादृश यदग शरीर तस्मिन् पुराण पुरातन निजमय आत्मायमेव 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' रघु स्फट कुङ्कुमांक सुतृणचिह्न यस्मिन् 'उ सगचिह्नयोरक' इत्यमर । एतादृश तस्य नक्षत्रस्य पद स्थान चिह्नमित्यर्थ । दृष्ट्वा विलोक्य पर महीत सदाय सदेह परकीयाया इद नखत्रण इति सदेह आश्रये आ शिप्रिये ॥ ५१ ॥

किमिति । शश अक्षो यस्य स क्षशाङ्क चद्र तस्य विव मण्डल तस्य या छाया शोभा ता भुष्णाति एतादृशस्य चद्रविंवकातिबुल्यरन्तिरेत्यर्थ । एतादृशस्य राजहसस्य हसविशेषस्य इय चतु प्रोदि 'चतुर्व्योदिरभेक्षिणी' इत्यमर । प्रवाते विह्वले यदा नु नद्धानु नु इति उत्प्रेक्षायाः । गधेन उज्ज्वला ये कैचरा किञ्चला तेषा अग्राणि तेषा छेदेषु खड्गेषु सरति अग्निपत इति सरोजानि कमलानि तेषा काति तेन तया दिग्धा नु त्रिस्ता नु सरोजेषु तेषा वासात् आरक्तसरोजाना ताम्रकात्या त्रिस्ता नु इत्युत्प्रेक्षायाः । उत्प्रेक्ष ञ्कार । इद्वग्ना गृत्त ॥ ५२ ॥

भृङ्गोयमिति । अय पुरोवर्ती भृङ्ग भ्रमर इक्षवराणा बालकमृगाना यो म य मध्यभाग तत्र य पात पतन तेन मध्यपतेन यानि सञ्चारिताणि यमनानि तेषा नीलकमलानां सुति काति तया रञ्जितो नु रागविशिष्ट दृष्टो नु निरतर नीलकमलेषु सञ्चारात् तेषा कात्या रञ्जितो नु वा अधरा अय भृङ्ग निजा य पक्षा छदा 'गरपक्ष-उदा पत्र' इत्यमर । तेषां शोभा वसति इत्यर्थ निपाय स्थापयित्वा अत एतेन्य इति अत नीलकमलस्य स्वादु मधुर पराग कौमुद रेषु आदत्त नु अगृह्णामु । आङ्पूर्व उदा दाने इत्यस्मान् लङ् । अत्र विवक्षित तस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणा उत्प्रेक्षालम्भ इति केचित् । तदुपनिषद्विदेहाङ्कार इत्यन्ते । उभयो सरर इत्यरे ॥ ५३ ॥

पद्मेते। पद्मा लक्ष्मा 'लक्ष्मी पद्मा'त्या पद्मा इत्यमर । पद्माया कमलाना वन समूह तस्मिन् विभिन्ना विदीर्णा स्फुटिता इत्यर्थ । या च च्य ऊर्मय रुद्धि-वारादिचिह्न दीप् । तासां ये कणा देशा 'नव्येक्षकणाञ्च' तुपारा इति यावन् ते आर्द्र किञ्च अतएव हुन प्रसवन् यो आवक अलक्तक 'यावेलक्षोदुमामय' इत्यमर । तस्य अक निह यस्य एतादृश पद त्रिर बहु कालं चारुणा सुदराणा भाव चागता तया 'सुदर रुचिर चाम' इत्यमर । सौन्दर्य

यातो नु भृङ्गः पतितः पुरास्मिन् बीजत्वमेवं नु विरिञ्चिदृष्टिः ।
 विपाकनीलद्युति पद्मवीजं कोशादुदस्येति कयाचिद्वृत्ते ॥ ५५ ॥
 प्रियोऽपरस्या गलितान्तरीये व्यापारयामास दृशो नितम्बे ।
 तद्भस्तयन्त्रच्युतवारिधारा नालं बभूवास्य मुखारविन्दे ॥ ५६ ॥
 सायं समादाय निकामपीतसुप्तद्विरेफं मुकुलं सरोजम् ।
 काचित्करास्फालितदीर्घदण्डा भर्तुर्भुवः कूजयति स्म कर्णे ॥ ५७ ॥

तया हेतुना 'हेती' इति तृतीया । लोभात् चके नु पद्मवने पदं स्थापयामास
 इत्युत्प्रेक्षा इति पूर्वोच्छ्रकारेण कासां स्त्रीणां तत्र तेषु इति तत्र कमलेषु तर्कः
 वितर्कः आस अपि 'अपिः संभावनार्या' इति तर्कः संभाव्यत इत्यर्थः 'गर्ही
 समुच्चयप्रशंसा संभावनारवि' इत्यमरः । अनुप्रासोत्प्रेक्षालकारी । इद-
 मजावृत्त ॥ ५४ ॥

यात इति । पुरा पूर्वस्मिन्वाले अस्मिन् नीलकमले पतितः गतः भृङ्गः
 त्रमरः बीजस्य भावः बीजत्वं यातो नु प्राप्तो नु । पक्षांतरमाह विपाकनीलद्युति-
 विपाकेन पद्मतया नीला नीलवर्णां द्युतिः । कतिर्थस्य एतादृशं पद्मस्य, कमलस्य
 बीजं कोशात् कुड्मकात् उदस्य निष्कास्य एवं कृष्णवर्णां विरिचिः मद्गणः कर्तारि
 पट्टी दृष्टिः सर्जनं मद्गवर्तुर्नृष्टिरित्यर्थः । नु वितर्कं इति एव प्रसारेण
 कयाचित् त्रिया ऊने यमापे प्रुन व्यक्तया याचि भावे विद् । भृगे
 कृष्णत्वं विलीनय एव कस्याधितुत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

प्रिय इति । प्रियः दशरथः अपरस्याः त्रियाः गलित अधः पतितं अंतरीय
 उपसंन्यानं यस्मात् एतादृशे नितम्बे तासां कटिपद्माद्राये 'पद्माभिपयः स्त्रीरव्याः'
 इत्यमरः । दृष्टी दृष्टी व्यापारयामास स्थापयामासेत्यर्थः । तासां स्त्रीणां ये हस्ताः
 कराः तत्संबंधीनि यानि यत्राणि शुभारयानि तेभ्यश्चुता गलिता वा वारिधारा
 उदकधारा सा अस्य दशरथस्य मुरामेव अरविद् अल न यभूय पर्याप्ता न बभूव
 'अलं भूयणपर्याप्तदण्डवारिधारावक' इत्यमरः । दशरथस्य दृष्टी कस्याधि-
 इलितान्तरीये निपेतनुः । अतः तस्य विमुग्गत्वात् इतरन्त्यदृश्यप्रच्युतवारिधारा
 दशरथस्य मुरारविदे पर्याप्ता न बभूव । अथवा यस्या विनेये एतस्य दृष्टिः आ-
 धीन् तस्या विमुग्गत्वात् तद्भस्तयन्त्रच्युतवारिधारा अस्य मुखारविन्दे अल न
 बभूव ॥ ५६ ॥

शायमिति । म.प शायंहाते 'सायं प्रागे प्रगे प्रातः' इत्यमरः । पीतमस्ति
 येषां ते पीताः पादातोः भावे चप्रत्ययः तस्मादर्नआदिङ्गन्मःसर्वांशोन् ।
 निकामं अर्प्यतं पीताः निकामपीताः 'निकामेष्टं यपेरिषत्' इत्यमरः । आदी
 निकामपीताः पद्मात् मुक्ताः निकामपीतमुक्ताः 'पीतप्रतिपदेतिवन्' 'पूर्वहातेति
 समायः निकामपीतमुक्ताः द्विरेफः भ्रमराः यमिन् । भ्रमरेषु द्विरेकरं नु भ्रमर-

सा पद्मिनी पद्मविलोचनेभ्यो याते पतङ्गे विससर्ज भृङ्गान् ।
समुच्छ्वसत्कौमुदन्धलुब्धान् स्थूलानिवोढाञ्जनवाष्पविन्दून् ॥५८॥
नूनं पती चासरजद्भ्रमानां पर्यायविध्रामपरार्थतन्त्रौ ।
एकत्र मज्जत्याधिवारि सिन्धोरन्यो जही तत्कमलाकराम्भः ॥५९॥

पदवाच्यत्वेन लक्षितरक्षणया बोध्य एतादृश मुकुल कुङ्कुमलम्प सरोज कमल
समादाय गृहीत्वा करेण हस्तेन आस्फालित दार्ढ्य आयत दडो यथा एतादृशी
काचिन् स्त्री भुव पृथ्व्या भर्तुं विभर्तीति भर्ता पालयिता तस्य दशरथस्येत्यर्थः ।
उभून् धारणपोषणयो सूच्यते । वरणे कण धोत्रे 'कर्णश्चन्द्रग्रीहीता' इत्यमरः ।
पूजयतिस्म धनयतिस्म कूप अव्ययते शब्दे 'लड स्मे' इत्यनेन भूते लट् ।
अनुप्रासालंकारः । इक्ष्वावृत्तः ॥ ५७ ॥

सेति । सा प्रसिद्धा पद्मानि सति यस्याः सा पद्मिनी कमलिनी पतंगे सूर्ये
'पतंगी पक्षिसूर्यो च' इत्यमरः । याते गते अस्तगते सतीत्यर्थः पद्मान्येव
विलोचनानि नयनानि तेभ्यः समुच्छ्वसिति सर्वत्र प्रसरति इति समुच्छ्वसन्
एतादृशो यः कुमुदस्य भयं कौमुद 'तस्येदमित्यण्' कौमुदो यो गन्धः
कौमुदगन्धः समुच्छ्वसन् यः कौमुदगन्धः तस्मिन् लब्धवान् एतादृशान् भृङ्गान्
स्थूलान् गृह्यत ऊर्ध्वं इतः अञ्जनं कनकं ये ते ऊडाञ्जना एतादृशा ये वाष्पाणां
नेत्रोदकानां बिम्बं पृषत् तानि च विससर्ज उदघाहीदित्यर्थः । उपमालंकारः ॥५८॥

नूनमिति । गच्छति तच्छील इति जगम गमृषातेत्येकतात् भावि 'यटो
चिचेति' ऊर्ध्वं । वासरा दिवसा जगम जगर् 'ऋषे दिवसवासरी' इत्यमरः ।
तेषां पती स्वामिनी 'ईश्वर पतिरीशिता' इत्यमरः । नूनं निश्चयेन विध्राम
विध्राति परेषां अर्थे प्रयोजनं परार्थं 'अथाभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु'
इत्यमरः । विध्रामश्चन्द्रविषये प्राग्गव्याट्वात् तत् एव 'दृश्यं पर्यायग अनुक्रमेण
विध्रामपरार्थः । तत्र प्रधानं ययोस्ती पर्यायविध्रामपरार्थतन्त्रौ स इति शेषः
सदेयं दर्शयति । एवमेति । एकस्मिन्नित्येकत्र एव शब्दात् 'सप्तम्याह' इत्यनेन
एकत्र एकस्मिन् सूर्य इत्यर्थः । सिन्धो समुद्रस्य अधिवारि
वारिणि इ यधिवारि विभक्त्यथऽव्ययीभाषः । मज्जतीति मज्जन् तस्मिन् निमज्जति
सतीत्यर्थः । अन्य जगमपति दशरथ तत्र उपमानं कमलाकरस्य भयं, उदकं
जही तत्पात्रः । उपेक्षाालंकारः ॥ ५९ ॥

सरोजिनीति । निद्रया आन आनृ व्याप्तमिति यावत् एतादृशं यदमोच
यमः अत्र निद्राभेदेन मुकुलितं च गृह्यते । निद्राप्ततामोचमेव निर्मालिताक्षि यस्या
सा यदुमार्हा 'सप्तम्यहो' स्थागादिति पञ्चप्रत्ययः 'पित्रान्दापू' । एते निद्रा हताभोज-
निय निर्मालिताक्षि यस्या सा रज्जं भुजं 'रज्जं भुजे' इत्यमरः । मृगाङ्गीनां
बिसाना 'मृगाङ्गे नलदे' श्रवं श्रीनपुमक्यानिने' इति मेदिनी । वल्यं मण्डलः । श्री

सरोजिनी तत्परिभुक्तमुक्ता मूर्च्छातुरेव स्तिमिता विरेजे ।
 निद्राहताम्भोजनिमीलिताक्षी रुग्णं मृणालीवल्यं दधाना ॥ ६० ॥
 कृतोपकारस्य निधाय जग्मुर्द्वयं द्वयोरम्बुरुहाकरस्य ।
 भृङ्गावलीप्यञ्जनमायताक्ष्यः पद्मेषु दन्तच्छदयावकञ्च ॥ ६१ ॥
 सरः सहस्रं सह कामिनीभिर्विहाय तुल्यो वृषवाहनस्य ।
 विभूषितो लम्बितभूषजानिरध्यास्त सौधं वसुधाधिनाथः ॥ ६२ ॥

आकृष्टष्टिर्गगनस्य लक्ष्म्या लक्ष्मीभुजा वासरसन्धिभाजः ।
 काचित्कुचानम्रतनुर्यमापे बाला सवालव्यजनैकपाणिः ॥ ६३ ॥
 सकुटुमस्त्रीकुचमण्डलद्युतिः प्रवासिनां चेतसि चिन्तयातुरे ।
 निधाय तापं तपनः पतत्यसौ विलोलवीचाद्यपरान्तसागरे ॥ ६४ ॥
 इयं तनुर्यासरसन्धिचारिणी जगत्सृजो विदुममङ्गलोद्दिनी ।
 समं विधत्ते मुकुलं सरोरुहैर्दिरण्यवाहोरपि हस्तपद्मजम् ॥ ६५ ॥

आराशस्य लक्ष्म्या शोभया आकृष्टा स्वनिकटं प्रापिता वृष्टिः नेत्रं यस्याः कुचा-
 भ्यां स्तनाभ्यां आनम्रा ईषप्रता तनुः देहो यस्याः बालानां केशानां व्यजनेन
 तालपूनेन संहितः सवालव्यजनः सप्रकीर्णक इत्यर्थः । एकपाणी पाणिः 'पूर्वकाले-
 वेति समासः' सवालव्यजनः एकपाणिर्यस्या सा एतादृशी काचित् बाला स्त्री लक्ष्मी
 राज्यलक्ष्मी भुजशि पात्यतीति लक्ष्मीभुक् लक्ष्मीशब्देऽपवादं भुजधातोः क्तिप्
 तेन लक्ष्मी भुजा दशरथेन यभापे कचे कर्मणि लिट् । अनुप्रासालङ्कारः ।
 ईदृशजा वृत्तम् ॥ ६३ ॥

पूर्वश्लोके वाचिर् स्त्री राज्ञा कचे इत्युक्तं किमुचे तदाह । सकुटुमेति कुकुमेन
 भुजनेन संहितां सकुटुमौ एतादृशी यौ स्त्रीकुची तयोर्बन्धनं चक्रवालं तद्वद्युतिः
 कातिः यस्य एतादृशः अथै पुरोवर्ती तपनः सूर्यः 'तपनः सवितारविः'
 इत्यमरः । प्रससति तच्छ्रीलाः प्रवाणिनः तेषां प्रोदितानामित्यर्थः । सुप्यजाता-
 विति गिनिः चित्तया प्रियाविरहजन्येत्यर्थः । आतुरे रीने चेतसि अंतःकरणे तापं
 पीडां ईदृशसूर्यदर्शनेन तत्पराशङ्कुमाकिननायिकाकुचस्मरणेन प्राप्तिनां
 नायकानां तापो भग्नतीति कतिपयप्रदामयिदमिदं । निधाय स्वापयित्वा विलोलाः
 श्वन्ताः यौवयः कर्मयो यस्मिन् एतादृशे अपरस्याः पथिगस्याः अवसानं ताव-
 दधी यः तागरः समुद्रः तस्मिन् पतति अस्त गच्छतीत्यर्थः । कथनं पुञ्जः
 घञनङ्गानि तापयन्नेव स्वयं निषेते तद्वद्वमिति ध्वनिः । अनुप्रासालं-
 कारः ॥ ६४ ॥

इयमिति । वासरसंधिचारिणी वासरस्य दिवसस्य 'क्षीपे दिवसवायरी'
 इत्यमरः । यः सधिः अर्पादात्रेः दिवसस्य च सधिः इत्यर्थः । तत्र चरति
 गच्छतीति वासरसंधिचारिणी 'सुप्यजाताविति गिनिः' विदुमानां प्रबालानां
 यो भोगः ऐशः तद्भोगेद्दिनी रक्ता लोदिनीत्यत्र 'वर्णादनुदात्तादित्यनेन स्त्रीषि'
 तत्कारणं नकारः । उपमानानि नामान्यवचनैरिति समासः । पश्ये विदुममग्नैः
 प्रनातरपेदेः देवुभिः लोदिनी आरक्ता अतिशयमत्तत्वात् सवर्गिणु प्रवालधारिणी-
 त्यर्थः । एतादृशी जगत् सृजतीति जगत्सृज् तस्य जगत्सृजः परमात्मनः
 तनुः मूर्तिः सूर्यस्या इत्यर्थः कत्रां सूर्यस्य परमात्ममूर्तिनां तु 'य एतदुत्त-
 दिपे दिग्गजः पुरयः' इति ध्रुवेः । जगत्सृज इत्यत्र 'त्रिप्' चेति क्तिप् ।

अयं प्रमाणं पयसः पयोनिधौ निमज्ज्य सन्दर्शयतीव भानुमान् ।
 करेण वीचीचलयस्य मस्तके विभाव्यमानस्फुरिताग्रकोटिना ॥६६॥
 विकीर्णसन्ध्यारुणितं शतक्रतोर्दिशः प्रदेशादभिनिष्पतत्तमः ।
 पतङ्गतेजःपरितापलोहितं जगत्क्रमेण प्रजतीव निर्वृतिम् ॥ ६७ ॥

सरसि रोहतीति सरोरुहाणि मूलविभुजादित्वात्कः कमलानि तैः सम सह 'सहयु-
 क्तेऽप्रधाने' इति तृतीया हिरण्यवाहोरपि 'नमोहिरण्यवाहवे' इति मन्त्रलिङ्गात्
 शिवस्यापि पक्षे हिरण्य सुवर्णं बाहोः भुजयोरेत्य एतादृशस्य धनिकस्यापीत्यर्थः ।
 हस्तपकजं हस्तावेव पकज कमल जातित्वादेकवचन मुकुल कुङ्कुम विधत्ते
 करोति । विपूर्वाद्भातेर्लट् शपः लौ द्वित्व । अस्तकाले सूर्यस्य आरक्षतवर्णत्वं
 शब्दमेव । सूर्यास्तसमये यथा सरोरुहाणि मुकुलीभवति । एव शिवादीनामपि
 हस्ता उपस्थानार्थं मुकुलीभवतीत्यर्थः । अथ च अंगेषु प्रवालधारणकर्त्री
 हिरण्यधारणकर्तुः हस्ती मुकुलीकरोतीत्यपि ध्वन्यते । सहोक्त्यलंकारोऽनुप्रासश्च ।
 वक्षस्य वृत्तम् ॥ ६५ ॥

'अयमिति । अथ पुरोवर्ती भानवः किरणाः नित्यं सति यस्य स भानुमान्
 नित्ययोगे मनुप् 'भानुः करो मरीचीः स्त्री' इत्यमरः । पयसां उदकानां निधिः
 शेषनिधिः तस्मिन् समुद्रे निमज्ज्य विलीनो भूत्वा वीचीना ऊर्माणा बलय कर्कणं तस्य
 वीचीसमूहस्येत्यर्थः । मस्तके उपरिभागे विभाव्यमानं सदृश्यमानं स्फुरित स्फुरणं
 यस्यां विभाव्यमानस्फुरिता अग्रकोटिः अग्राधिर्यस्य 'स्त्रियः पाल्याधिकोदयः'
 इत्यमरः । एतादृशेन करेण किरणेन जातित्वादेकवचन अथ च हस्तेन पयसः
 उदकस्य प्रमाणं इत्युक्ता यद्यपि 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । अत्या-
 मस्तु प्रमाणं स्यात्सख्या वाह्या तु सर्वतः' इत्युक्तेः । प्रमाणशब्दः आयामवाच्ये-
 व प्रसिद्धः तथापि 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति प्रमाणे द्वयस-
 जिति सूत्रस्थभाष्यप्रमाणेन ऊर्ध्वमानेऽपि प्रमाणशब्दो वर्तते एव इति हेयं ।
 सदर्शयतीव बोधयतीव । यथा जलप्रमाणं दिदर्शयिषुः कश्चित्पुरुषः जले निमज्ज्य
 उपरि करं कृत्वा प्रमाणं प्रदर्शयति तद्वत्सूर्योऽपि जले निमज्ज्य वीच्युपरी स्फुरित-
 किरणेन जलप्रमाणं दर्शयतीव इति श्रेयानुप्राणितो उत्प्रेक्षालंकारः । वक्षस्य
 वृत्तम् ॥ ६६ ॥

'विकीर्णं इति । शतं क्रतवो यज्ञाः यस्य स शतक्रतुः इन्द्रः तस्य शतसदृशक-
 मशक्रतो इन्द्रो भवति 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इत्यमरः । दिशः काष्ठायाः प्रदेशात्
 प्रांतभागात् अभितः निष्पततीति अभिनिष्पतत् अभिनिष्पतत् तमः अंधकारो
 यस्य एतादृशं विकीर्णं सर्वतः प्रसृता या सध्या पितृप्रसूः 'सायसध्या पितृप्रसूः'

॥ १ ॥ तया अरुणित आरणीकृतं ततः पतंगस्य सूर्यस्य यत्तेज तस्य यः
 तेन लोहित रक्तं यमगतं विष्टं तत् क्रमेण अनुक्रमेण निर्वृतिं सौख्यं

हिमांशुविन्धे पुरुहूतदिङ्मुखस्मिताश्रियं विभ्रति कोमलद्युती ।
 विसृज्यमानं तमसा नमस्तलं जहाति निर्मोकमिवाञ्जनत्विषा ॥ ६८ ॥
 अथैवमस्यावसरे चचःश्रियः समीक्ष्य निष्णामुपनीतमास्थया ।
 अपाययन्त प्रमदा मदालसाः स्पलङ्गिरास्तं मधु लम्बितादराः ६९
 प्रियोपनीतं पियतोऽधिवासितं नृपस्य गण्डूपमधु प्रकामतः ।
 यभूय दन्तच्छदपद्मवस्तदा निपीतपानावसरोपदेशकः ॥ ७० ॥

अथ निर्वृतिः । मोक्षे पुष्टौ सुखे सौख्ये ' इति हेमः । प्रगतीव गच्छतीव ।
 जगतः तमसा यत् सौख्यं प्राप्तं तत् सञ्चारणिना सूर्यतेजसा च सुस्थत्वं प्रा-
 पोतीत्येतत्प्रेक्षालकारः । वशास्य वृत्त ॥ ६७ ॥

हिमांश्रिति । कोमला मृदुला द्युतिः कातिर्यस्य एतादृशे हिमाः क्षीतला अश्रवः
 किरणा यस्य ' हिमांशुध्वमाध्व' इत्यमरः । तस्य यो विंशः मङ्गल ' विंशोऽग्नी
 मङ्गल त्रिषु ' इत्यमरः । तस्मिन् पुरुहूतस्य या दिक् दिशा पूर्वा ' पुरुहूतः
 पुरदरः ' इत्यमरः । तस्याः मुखं यत्र तत्सवधि यत् स्मित मंदहासः तस्य
 धीः शोभा तां विभर्तीति विभ्रत् विभर्तः लटः सन्नादेशः शपः स्त्री द्विन्
 विभ्रति धारयति सति भंजन कञ्जल तद्वत् त्विद् कातिर्यस्य एतादृशेन तमसा
 अंधकारेण विसृज्यते तत् विसृज्यमान एतादृशं नमसः आकाशस्य तल
 नमस्तलं तत् निर्मोकमिव सर्वकणुकमिव ' निर्मोको व्योम्नि सन्नाहे मोक्षके
 सर्वकणुके ' इति हेमः । जहाति त्यजति । अत्र अर्थात् तम इति कर्म होय ।
 चन्द्रोदये सति नमस्तलं निर्मोकमिव अंधकारं जहातीत्यर्थः । उपमालकारः
 वशास्य वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अथेति । चन्द्रोदये सतीत्यर्थः । अस्य दशरथस्य वचसः भाषणस्य धीः सपत्तिः
 तस्याः अवसरे प्रस्तावे ' प्रस्तावः स्यादवसर ' इत्यमरः । दशरथे भाषमाणे
 सतीत्यर्थः । आस्थया यन्नेन ' आस्थानीयत्वयोरास्था ' इत्यमरः । निष्ठा निष्पत्ति
 ' निष्ठा निष्पत्तिनाश्रिता ' इत्यमरः । उपनीतं प्रापितं भृत्यादिभिरिति शेषः ।
 एतादृशं मधु मय ' मधुमये पुष्करते ' इत्यमरः । समीक्ष्य मदेन मधुमदेन अलगाः
 अत एव स्पलङ्गिरा स्खलन्तीति स्खलन्त्यः सचलन्त्यः गिराः वाण्यो यासो ताः
 गिराभ्यान् वाचा निशा दिशा इतिवत् भागुरिमतेन टाप् रुभिनः कृनः आदृ-
 त्वाहो याभिः एतादृशः प्रमदाः श्रियः त दशरथ अपाययत् । अत्र पाषातोः
 मशुणार्थत्वात् गतिषुदीनि मूयेण द्विकर्मकत्वं निगरणचरणेति प्राप्तं परस्मैपद
 ' मपादम्मेति निषेधात् भवति ' । वशास्य वृत्तम् ॥ ६९ ॥

प्रियोपनीतमिति । प्रियता पत्न्या उपनीतं समीपगानीतं अधिग्राहकं वसिष्ठे
 मुगधितं एतादृशं गङ्गद्वयं मुखजलकम्प्यं सवधि मधु मयं प्रकटधात्री कण्डू
 प्रकामः प्रादिषमाशः प्रकामेन इति प्रकामतः आकादिवातुदीपाणादभिः

प्रियेण बध्वा मधु लासितोत्पलं विपक्षगोत्रेण निगद्य लम्मितम् ।
 अपीतमप्यक्षि विधाय रागवत्ततान सद्यः श्रमवारि गण्डयोः ॥७१॥
 त्विषा मुखेन्दोर्मुकुलत्वमम्बुजे करेण नीते सति शर्वरीकृतः ।
 प्रियेक्षणस्य प्रतिविम्बमाचरत् सरोजकृत्यं मधुभाजि भाजने ॥७२॥
 यियासुना पद्मजगर्भसौरभं मुखं तदीयं प्रतिविम्बमूर्तिना ।
 समम्भयेनेव तरङ्गितासवे मुहुश्चकम्पे चपके हिमांशुना ॥ ७३ ॥

पियतीति विवन् पापाने लटः शत्रोदेशः पाप्राप्तेति पिषादेशः तस्य दशरथस्य
 तदा तस्मिन् काले प्रियागण्डपमयपानावसरे दत्तच्छद एव ओष्ठ एव पङ्कवः क्लिप्त-
 लय निपीत अर्थात् प्रिया प्राशित तस्य यत्पानं प्राशन तस्य भवसरः प्रस्तावः
 तस्य उपदशकः अवदशः 'उपदशोवदशः स्यन्मेहनामययोराप' इति हैमः ।
 भोजनकाले रुच्युत्पादनार्थं यत्सदस्यते स उपदशः (तौडी खावणें) यभूव आसे-
 र्थः । वशस्य वृत्तम् ॥ ७० ॥

प्रियेणेति । प्रियेण दशरथेन विपक्षस्य शत्रोः गोत्र नाम तेन 'द्विद्विपक्षादिते'
 इत्यमरः 'गोत्रं कुलारययोः' इति मेदिनी । सपत्नीनाम्ना इत्यर्थः प्रहृत्यादित्वात्-
 सीया । निगद्य भापित्वा लघित प्रापित लासित नार्तित उत्पल कमल मरिभन्
 एतादृशं मधु मयं भ्रमात् कौमुकाद्वा सपत्नीनाम्ना आहूय समर्पितं कमलगुरभित
 मय कर्तुं अपीतमपि अप्राशितमपि अर्थाभायिकया सद्य बध्वाः प्रियाः अक्षि
 मेघे रागः रक्तिमा अस्ति यस्मिन् तद्भागवत् रक्तमित्यर्थः । विधाय कृत्वा गण्डयोः
 कपोलयोः भ्रमस्य खेदस्य संबन्धि भावे उदके ततान विस्तारयामास। तनु विस्तारे
 तिद् । सपत्नीनामकथनपूर्वकं अर्पितं मय अतः कोपवशात्मेघं आरक्तं जातं तथा
 गण्डरूपयोः स्नेहात् परमादकमुत्पन्नमित्यर्थः । वशस्य वृत्तम् ॥ ७१ ॥

विलासवत्यो मदपूर्णलोचना निरूपयन्त्यः शुचिरूप्यमाजने ।।
स्थितस्य मुग्धा मधुनो न जह्मिरे स्वरूपमिन्दुप्रतिरूपगोपितम् ७४
विधूय मानादपि पूर्वमासत्रः प्रवृद्धचामत्वमनन्यसाधितम् ।
स्मरं न तासां हृदये विलोचने यद्यन्ध रागं नु मुखे नु सौरभम् ७५

सुरभेः भावः सौरभ इयंताव लघुपूर्वादित्यनेन भावे धण् पङ्कजगर्भवत् सौरभं
सुगन्धो यस्य एतादृशः । तस्याः नायिकायाः इदं तदीयं 'स्वदादीनि च' इति
वृद्धसंज्ञायाम् वृद्धच्छः' तद्वि छप्रत्ययः । मुखं वक्त्रं यियासुना यात्रुभिच्छुः
यियासुः यातेः सन्तात् 'सनाशंसभिच्छुडः' इति उपप्रत्ययः । तेन प्रतिबिम्बं
भूतिः स्वरूपं यस्य एतादृशेन मन्मथेन मदेन संहितः समन्मथः तेन सम-
दनेनेव हिमांशुना चद्रेण 'हेमांशुर्ध्रमाधर' इत्यमरः । तरंगाः सजाता अस्य
तरंगितः सारकादित्वादितश्च तरंगितः आसवो मथं सारिमन् एतादृशे चपके
पानपात्रे 'चपको घ्रीपानपानं' इत्यमरः । मुहुः बारवार चक्रे निवेपे इत्यर्थः ।
कंपधातोः भावे लिट् । यथा कथित्वामी नायिकामुसर्गधलोभान् तत्संबधा-
गिलापिद्यो भवति तद्वन् चंद्रमाः सकाम इव नायिकासुखसौरभं जिपृक्षुः प्रति-
षिद्धरूपेण भाजनगतमप्यनुरेणु कंपते इत्यर्थः । मये प्रवेशे सति सन्धानद्वारा
मुग्धसौरभगुलभ इति तात्पर्यं । उपेक्षास्तकारः । वंशस्य वृत्तम् ॥ ७३ ॥

विलासवत्य इति । मदेन पूर्णानि भ्रांतानि सोचनानि मयनानि यासां ताः
एतादृशयः शुचिरूप्यमाजने शुचि निर्मल एतादृशं यद् रूप्यस्य रजतस्य भाजने
पात्रे सारिमन् निरूपयति पश्यति इति निरूपयत्यः मुग्धाः मूर्खाः विचाराकुशला
इत्यर्थः । एतादृशयः विलासः क्रीडा अस्ति यासां ता विलासवत्यः श्रियः शिष्य-
स्य मधुनः मद्यस्य ईशोः चंद्रस्य सारप्रतिरूपं प्रतिबिम्बं तेन गोपितं आच्छन्नं
स्वरूपं निरूपयति पश्यति इति निरूपयत्यः सायः न जह्मिरे न हातवन्त्यः । अनु-
पपर्गाहः' इत्यामनेषदं रूप्यमाजनस्य मद्यस्य चंद्रप्रतिबिम्बस्य च अवदानव्याह
मद्यारम्भं न हातवन्त्य इत्यर्थः । सामान्यास्तकारः 'सामान्यं यदि सादृशद्विदोषो
मोहलक्षणे' इति । वंशस्य वृत्तम् ॥ ७४ ॥

विधूयेति । आसवः मेरेन 'मेरेयमासवः दीप्ति' इत्यमरः । अन्येन इतरेण
हेतुना साधितं निराश्रितं अन्यसाधितं न भवतीति अनन्यसाधितं स्वतः प्रिद्ध-
मित्यर्थः । माना परिमाणा 'पंचमी विमर्के' इत्यनेन पंचमी वामस्य प्रतीकस्य
भावः वामार्धं 'वामं वम्पुप्रतीको द्वी' इत्यमरः । प्रवृद्धं वृद्धिगतं यद्वा मन्त्रं तन्
पूर्वं वक्ष्यमाणस्मरणधनाशक्त्याग्रेष्ठया पूर्वं विधूय प्रद्वेष्य दूरीकृत्येत्यर्थः प्रमाणा-
पेक्षया अधिकं ज्ञातं यद् प्रणीयते तद् पूर्वं विधूयेत्यर्थः । तासां स्त्रीणां हृदये
पिते 'पितं नु येतो हृदये' इत्यमरः । स्मरं मदनं बर्षणं ननाह न । विलो-
चने नेत्रे रागं रज्जिमानं बध्मणं नु मुखे वक्त्रे सुरभेः मद्यः सौरभं सुगन्धित्व

इति प्रबन्धादितपानकातरं प्रियाङ्गुतल्पे शयितं निशात्यये ।
 व्यबोधयन्मङ्गलवन्ति चन्दिनो विधाय वाक्यानि विधातृतेजसम्
 जहिहि शयनमुद्रमस्य कालः समुपनमत्यनुरक्तमण्डलस्य ।
 सुवनशिरसि कीर्णपादधाम्नो भवत इव क्षततामसस्य भानोः ७७
 विरामः शर्वर्या हिमशचिरवासोऽस्तशिक्षरं
 किमद्यापि स्वापस्तव मुकुलिताम्भोरुहदृशः ।
 इतीवायं भानुः प्रमदवनपर्यन्तसरसीं
 करेणाताम्रेण प्रहरति विबोधाय तरुणः ॥ ७८ ॥

वक्ष्य ॥ । मद्यपानं स्वाभाविक कौटिल्य दूरीकृत्य तासां हृदये मदन नेत्रे राग
 मुखे सौरभ उत्पादयामास किमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः । वशास्पवृत्तम् ॥ ७५ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रयत्नेन सातत्येन आहित कृत यत्पान आस-
 षादि प्राशन तेन यः कातरः आकुलः 'अधीरे कातरः' इत्यमरः । अतएव
 प्रियाया अकः उत्सगः 'उत्सगचिन्हयोरकः' इत्यमरः । स एव तल्प शब्दा
 'तल्प शब्दाददारेत्यमरः' । तस्मिन् शयित मुक्त विधातृतेजस विधाता मद्रा
 स एव तेजो यस्य एतादृश स्वाभिन इति शेषः । बन्दिन स्तुतिपाठका 'बन्दिन-
 स्तुतिपाठका' इत्यमरः । निशायाः रात्र्याः अत्यन्त नाशः उपशीत्यर्थे मंगलानि
 भद्राणि सति येषु तानि मंगलयति एतादृशानि वाक्यानि सुप् तिङ् इत्ययान्
 'सुप्तिङ् इत्ययो वाक्य' इत्यमरः । विधाय कृत्वा मंगलवाक्यानि प्रयुज्येत्यर्थः
 व्यबोधयन् जागरवाचभूङ्गित्यर्थः । उपमालकारो रूपक च वशास्पवृत्तम् ॥ ७६ ॥

पूर्वश्लोके यद्दिनः मंगलवाक्यान्नुच्चार्य दशरथ व्यबोधयन् शृणुषु कानि तानि
 मंगलवाक्यानि शृण्वेष्टायामाह । जहिहीति । हे राजन् इति संबोधन अर्थाङ्ग-
 भ्यते शयन स्थाप 'स्यान्निप्राशयन स्वाप' इत्यमरः । जहिहि शयनपर्यः ओहाह
 त्यागे लोट् शपः श्लो द्वित्वे जहातेष इति इत्वं अनुरक्त श्रिगर्भ मङ्गल राष्ट्र यस्य
 'स्यान्मङ्गल द्वादशराजके च देशे च बिबे च कद्वके च' इति रिम । सूर्य-
 पक्षे आरक्षविषय भुवनस्य विष्टपस्य शिरसि मस्तके कीर्ण पाद इव धाम प्रभावो
 येन पक्षे कीर्ण पादानां रङ्गीनां धाम तेजो येन 'पादारभ्यप्रियुयोत्ता' इत्यमरः ।
 गृहदेहत्विट् स्वभावा धामानि इत्यमरः । क्षता नाशिताः ताम्राः तमोगुण-
 विविष्टा पुरा येन पक्षे नाशितापकारसमूहस्य एतादृशस्य भवन ॥ भानोः
 सूर्यस्य 'भानुर्यः सद्योऽनुः' इत्यमरः । उद्रमस्य उदयस्य कालः प्रमदः
 समुपनमति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वर्तमानमामीष्ये वर्तमानवद्वा' इत्यनेन वर्तमानस-
 मीपे भूो सट् । सर्गात्प्राद्विर्भूतं पुण्डिताप्रस्यं तदुक्त 'अमुनिनयुगेपतो
 मन्त्रो मुनि च नञी जगाम पुण्डिताप्रा' इति ॥ ७७ ॥

विराम इति । शर्वर्याः रात्र्याः 'त्रिगुणमपरात्रे' इत्यमरः । विरामः प्रमाप्तिः ।

समुत्तिष्ठन्त्येते निगडकृतक्षड्कारमपरं

शनैराकर्षन्तः करटतटलीनालिविततीः ।

निरस्यन्तो हेलविधुतपृथुकर्णान्तपवनै-

र्विपास्ते दन्ताग्रस्थितकरमुदस्याननतटम् ॥ ७९ ॥

पादेनैकेन तिष्ठन् पटुपटहरवैर्बोधितस्ते मयूरः

पश्चात्पक्षेण सार्द्धं चिरशयनगुरं पादमन्यं वितत्य ।

उत्फुल्लोद्धूतपक्षच्युतहिमकणिकावृष्टिरावासयष्ट्यां

दृष्ट्वा मार्तण्डधामोदयमुदितमुदोज्ज्वलते ताण्डवार्थी ॥ ८० ॥

जात इति शेषः हिमा शुद्धिना रन्धिः तेजो यस्य स हिमरन्धिः चद्रः अस्तस्य
अस्ताचलस्य शिखरं सानुं भवासः प्राप्तः चद्रः अस्तगत इत्यर्थः । मुकुलाः कु-
ङ्कुमलाः सजाता येन तानि मुकुलितानि सारकादित्वादिदत्तं प्रत्ययः मुकुलितानि
यानि भ्रमोदहाणि कमलानि तान्येव दृशः दृश्यो यस्याः पक्षे मुकुलितकमलवत्
एतादृशस्तय अद्यापि रात्र्यस्रानेपीत्यर्थः । इति एवप्रकारेण अयं पुरोवर्ती तरुणः
नूतनोरितः अथच युवा पक्षे तरुणः भानुः सूर्यः प्रमदवन राजातःपुरवन
'एतदेवप्रमदवनमतः पुरोदित' इत्यमरः । तस्य यः पर्यंतः प्रातभागः तत्संबन्धी
शरणी शरोर ईपत्ताम्रः आताम्रः तेन प्रादिसमाप्तः ईषद्रक्तेनेत्यर्थः करेण कि-
रेण पक्षे हस्तेन प्रहरति इव स्तृशति इव पक्षे प्रहार करोतीवेत्यर्थः । समासोत्क्यु-
प्रेक्षालकारी । शिररिणीवृत् 'रसिद्रीदिदृमा भमनसमलग' शिररिणी' इति
लक्षणात् ॥ ७८ ॥

समुत्तिष्ठतीति । एते पुरोवर्तिनः इत्योरग्रे दत्ताग्रे तयोः स्थितः विद्यमानः
करः शुभा यस्य एतादृश आननस्य मुखस्य तटं प्रात उदस्य उदितस्य कार्यं
कृत्वेत्यर्थः निगडेन बधनेन वृत्तः झकारो येन एतादृश अपर पश्चिम अर्थात्पाद
शनै मद् यथास्यासथा आकर्षतः आकर्षतीति आकर्षतः हेलमा लालमा
विधुता बधिताः ये पृथुकर्णो विस्तीर्णकर्णौ तेषां ये अता प्रातभागाः तत्संबन्धिना
ये परना कथ्यः ते करणभूतैः करयनां गेट्स्वलागो सटेषु लीनाः स्थिता
इत्यर्थः । ये अलयः भ्रमराः तेषां विततीः पक्षः निरस्यति क्षिपति इति निरस्यतः
निरस्योदमुक्षेपने इत्यस्मात् सटः रात्रादेशः एतादृशः ते सव द्विपाः द्वाभ्यां
शुभाशुभान्यां स्थितीति द्विपाः हरितनः 'श्रुतीति योगविभागादप्रत्ययः' समु-
त्तिष्ठति अत्र ऊर्ध्वकर्णं चार् 'उदेन् ऊर्ध्वकर्णं' इत्यात्मनेपद न स्वभावे कथलकारः
'स्वभासोक्ति' स्वभास्य जस्यादिस्यवर्णनं इति लक्षणात् । शिररिणी ॥ ७९ ॥

पादेनैः । ते पटवः मयूराः ये पटहराः आनकराः 'आनदः पटहो
भीत्यात्' इत्यमरः । तैः बोधितः जागरितः अत्रएव पृष्ठेन पादेन चरनेन
विश्रुतीति तिष्ठन् स्थायातो सटः रात्रादेशः तिजादेशश्च पथार्थपदाद्भास्येने-

पूर्वादौ सूर्यपादे चरति विद्यजता चन्द्रपादावशात्
तत्पं तेनानुचक्रे मलयतलरसामोदितांस्रयेन ।

उभिर्ग्रहवेतपद्मप्रकरपरिकरच्छशवीचीविताना-

दुष्पन्मन्त्रं सरस्तः सलिलगुरुवृद्धत्यक्षतिर्मल्लिकाक्षः ॥ ८१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतो आनकीहरणे महाकाव्ये

उद्यानकीरावर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

स्यर्थः पक्षेण गहता ' गहपक्षरच्छदाः पक्षेत्यमरः ' सार्धं सद्यः चिर यच्छयन
तेन गुरु जड अन्य इतर पाद चरणं वितत्य विस्तीर्य उत्कृष्टः विक्रान्तः भूतएव
उद्भूतः यः पक्ष तस्माद्युता गलिता हिमस्य दुषारस्य या कणिकाः स्वल्प-
कणाः तासां वृष्टिः वर्षेण यस्म एतादृशः मयूरः शिखी आवसत्यस्यां इति
आवासा अधिकरणे यन् सा चासी यष्टिश्च पुंस्त्वर्मेधारपजातीयदेशीयेति पुंस्त्वार्थः
तस्यां तादृशं न्यायमेव अर्थः सोऽस्यास्तीति अथवा तादृशं अर्थयति इति गिनि-
श्रयमः एतादृशः सन् मार्तेहस्य सूर्यस्य यस्यास तेज गहक वातस्य उद्व
आयिर्भाव इष्टा विलोक्य उदिता उपमा या मुक्त्व हर्षः ' मुग्धप्रतिः प्रमदी
हर्ष ' इत्यमरः । तथा उद्भूते गात्रविनाम करोतस्यर्थः जमी जूभि गात्रविनामे
रुद्धः स्वभावोक्त्यलकारः । अत्र मार्तेहचामोदय इष्टा इत्यनेन अग्रिमस्तौरेय-
भूतास्य राक्षसेण सूक्ष्म तथाहि मार्तेहः सूर्यः तस्य भाम देहः ' गृहदेहादि-
स्वभावाभाजानि ' इत्युक्तेः । तस्य उदयः उद्भूते अश्वेन पुत्रपीतादिपतया
गमनं एवं च दशरथस्यैव समाप्तस्य सूर्यवदस्य रामादिरूपेण अग्रेगमनमिति
वाक्यम् । रामादि पुत्राणामुत्पत्तिरिति तु निष्प्रयोजनः पुत्रादिद्वारा अग्रिमप-
तौ पितामहदशरीरैश्चगमनं पारिव्यप्रकरणे धर्मशास्त्रप्रदेशु प्रविष्टं तत् एव
ब्रह्म इति विद् । अथरावृत्त ' मीमांसयानां प्रदेशे त्रिमुनियदियुना अथवा
कीर्तिनेच ॥ ८० ॥

तयस्या यज्जा इति तयपोयञादेशः एतादृशेन तेन दशरथेन उन्निद्राणि विकसि-
तानि यानि श्वेतपद्मानि शुभ्रकमलानि तेषां प्रकराः कीर्णाः व्याप्ता इत्यर्थः
'प्रकरः कीर्णं पुष्पादौ सद्वौ' इति हेमः । ये परिकराः समूहाः 'भवेत्परि-
करो प्राप्ते पर्यङ्कपरिवारयोः' इति विश्वः । तै छत्रं अपवारितं दीर्घाणां उर्माणां
वितान उगोचो यस्मिन् 'अस्त्री वितानमुगोचो' इत्यमरः । एतादृशात् सरसः
इति सरस्तः आद्यादित्वात्पञ्चम्यन्तात्तमिः सं द क्षनेः यथास्यात्तथा उदेति इति
उद्यन् उत्पूर्वकात् इण्धातोः लटः सप्तादेशः 'इणो यण्' इति यण् सलिलेन उदकेन
गुर्वी जडा बृहती पक्षतिः पक्षमूल यस्य 'पुंवद्भाषः' 'पक्षासिः' इति मूढ्यर्थेति
प्राप्त्ययः 'स्त्रीपक्षतिः पक्षमूलं' इत्यमरः । एतादृशः मलिकाक्षः हसविरोपः
'मलिनैर्मलिकाक्षास्ते' इत्यमरः । अनुचक्रे अनुवृत्तः । आर्षी उपमा ।
सगंधरावृत्तम् ॥ ८१ ॥

इति श्रीऋग्वेदपद्मावयवप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-
प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमन्नोपालाचार्योतेवासिना निगुप्तकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाय्यज्ञानकी-
द्वरणकाम्यदीक्षायां तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ स प्रविजृम्भिते शुचौ विधुरश्चेतसि पुत्रकाम्यया ।

सुबहुद्विजसात्कृताखिलद्रविणः स्तोममयष्ट भूपतिः ॥ १ ॥

बहुशो विफले तदध्वरे सति पुत्रीयमनन्तरं क्रतुम् ।

निरवर्त्तयदप्यभृङ्ग इत्यभिधानप्रथितस्तपोनिधिः ॥ २ ॥

धीकृष्णायनमः । पूर्वस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य निजस्त्रीपरिवृतस्य वसंतद्वि-
वर्णनपूर्वकं जलस्थलक्रीडा वर्णिता । एवं सततं तयतुरक्तत्वेऽपि न पुत्रसुखमुप-
लब्धं एवं च 'नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुत्यापितृकृष्णपाकरणार्थं अवश्यं
पुत्रीत्वतिरपेक्षिता तत्साधनार्थं राज्ञो दशरथस्य तावत् यशमाह । अथेति । अथ
जलस्थलक्रीडावर्णनान्ततरं शुचौ आपादे 'शुचिस्त्वयं आपात' इत्यमरः । 'प्रवि-
जृम्भिते सति विकसिते सति प्राप्ते सतीति यावत् 'यस्य च भावेन भावलक्षण'
इति सप्तमी । पेतसि अंतःकरणे 'चित्तं तु चेतो हृदय' इत्यमरः । विधुरः
विकलः पुत्राभावेन खिन्न इत्यर्थः 'विधुरं स्वात्परिवर्त्तये गद्वयोर्विकले त्रिषु' इति
भेदिनी । पुत्रकाम्यया पुत्रेच्छया पुत्रसम्प्राप्ते काम्यच् प्रत्ययात्तात् 'अप्रत्यया-
दित्यनेन भावे अप्रत्ययः' शोभनाः उत्तमा ये बहवः द्विजाः 'इतिविप्रांश्चजाद्विजा'
इत्यमरः । सुबहुद्विजानामधीनीकृतं सुबहुद्विजसात्कृतं 'देवेप्राचेति' सति प्रत्ययः ।
सातिप्रत्ययतिन कृतशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । सुबहुद्विजसात्कृतं अखिलं द्रविणं
द्रव्यं येन 'हिरण्यं द्रविणं द्रव्यं' इत्यमरः । एतादृशः सः पूर्वोक्तः भुवः पृथ्व्याः
पतिः स्वामी दशरथः स्तोम यज्ञं 'स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे युदे' इत्यमरः । अयष्ट
इष्टवान् यष्ट कृतवान् इति यावत् । सद्रुक् 'प्रसवार्थं सतो यष्टुं हयमेधेन
वीर्यवान् । अद्रवीत् प्रथितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमं । यशो मे कियतां ब्रह्मन्
यथोक्तं मुनिपुंगव । तथेति च स राजानमप्रवीद्विजसत्तमः । करिष्ये सर्वमेवेतत्
भवता यत्समर्थितं । सतो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एवद्विजोत्तमाः । 'कृष्यशृग पुर-
रुक्त्य यश्चर्मोरभंस्तदा । यक्षपाटे गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि । धीमोक्ष
सहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशदिति' । यास्मीदीये । अनुप्रासात्तंष्टारः । आस्मिन्
सर्गे अतिमष्टोकं चतुर्थं विना पैतालीयं छंदः 'यद्विषयेऽष्टौषमे कलास्ताश्च
समे रयुर्नो निरंतराः । न समात्र पराधिता कला पैतालीयेऽंते रली शुभः' इति
सप्तमान् ॥ १ ॥

बहुश इति । बहु इत्यर्थः बहुशब्दात्सप्तम्यत्वात् स्वार्थे णम् । नव स्वार्थे मः णम्
ए आह्वयप्रपाशादगम्यते इति वाच्यं । 'एकां कपिलामेकैकजः सहस्रवृन्देदता'
इति भाष्यत् सप्ततस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन नैयतेन व्याख्यानाच्च स्वाधिकरणादि
सतोऽवगम्यमानत्वात् । एतान्ते तस्य दशरथस्य अप्तरः यज्ञः 'यज्ञः सप्तो-

उदियाय ततोऽस्य कश्चन धितचामीकरभाजनं चरम् ।

परिगृह्य रुचा परिज्वलन् ज्वलतो रोहितवाजिनः पुमान् ॥ ३ ॥

प्रविवेश विशांपतिश्चरुं चतुरंशीकृततेजसात्मना ।

प्रविधातुमरातितापितत्रिदशाश्चक्ष्ववृष्ट्यवग्रहम् ॥ ४ ॥

धरोयागः' इत्यमरः । तस्मिन् विगत फल पुत्रप्राप्तिरूप यस्मान् स विफलः तस्मिन् निष्फले सति 'यस्य च भावेनेति ज्ञाप्यज्ञाप्यकभावे सप्तमी । अनंतर यज्ञ-
वैफल्यानंतरमित्यर्थः । ऋष्यशृंग इति यत् 'अभिधान नाम आश्याय्ये अभिधान च
नामधेय चेत्यमरः' । तेन प्रथितः स्यात् : 'प्रतीति प्रथितस्यातवितविज्ञातविधुतः'
इत्यमरः । तपसा निधिः शेषधिः पुत्रायहितः पुत्रीयः तस्य निमित्त सयोगो-
त्पातौ' इत्यधिकारे 'पुत्राच्छब्द' इत्यनेन छप्रत्ययः । ननु अत्र कथं
अनेन प्रत्ययः नहि क्रतुः सयोगो नाऽभ्युत्पातः इति चेत् । अत्र आह ह्यदत्तः
समुज्यते अनेन इति ध्युत्सत्वा कतुरपि सयोग एव । यागकरणेन हि पुरुषः
फलेन समुज्यते अतो यागादिरपि सयोगः । न केवल सर्वध एव इत्याग्रह इति ।
तं क्रतु यज्ञ निरवर्तयन् निष्पादितवान् । नि.पूर्वकात् वर्ततेर्णिजतात् । ऋष्य-
शृंग इति नाम निरुक्तिस्तु ऋष्यो मृगस्तस्येव मृगमस्यास्तीति ऋष्यशृंगः इति
भारतेपि युधिष्ठिर प्रति लोमशोक्तिः 'तस्यर्षेः मृग शिरसि राजनासीन्महा-
त्मनः । तेनर्ष्यशृंग इत्येव तदास प्रथितोऽभवत्' इति यद्यपि 'ऋष्यशृंग इत्य-
भिधान' इत्यत्र यतिभगदोषः प्राप्तः स च 'व्यवायोप्राप्त्य धर्मो मे' इत्यादिषु
मान्यप्रयोगेषु दृष्टत्वात् कचिदनित्य इति कल्प्यते । विस्तरस्त्वन्वयश्च दृष्टव्यः ॥ २ ॥

उदियायेति । ततः पुत्रवामेष्टपनतर अस्य दशरथस्य अस्येति संप्रधसा-
मान्ये यष्टी गजलतीति गजलन् तस्मात् ज्वलतः प्रदीप्यमानात् रोहिता रुक्ताः
'लोहितो रोहितो रुक्ताः' इत्यमरः । वाजिनः अथा यस्य स रोहितवाजी अग्निः
'वाजिवाह्यवर्गधर्षः' इत्यमरः । 'रोहिताश्वो वायुसन्तः' इत्यमरः । तस्मात्
धित आधित चामीकरस्य सुवर्णस्य भाजनं पात्र येन 'पात्रामत्र च भाजन'
इत्यमरः । एतादृशं चरुं चरति भक्षयति देवता अमु इति चरुः । त चरुपातोर्मे-
क्षणार्थात् 'भृमृशीनृचरीत्याशुनादिसूत्रेण उपत्ययः परिगृह्य आदाय रुचा तेजसा
'स्युः प्रभास्वस्त्वस्त्वद्मा' इत्यमरः । परिज्वलतीति परिज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः ।
कश्चन आनिर्वचनीयः पुमान् पुरुषः उदियाय प्रादुर्बभूव उत्पूर्वादिष्ये लिट् ॥ ३ ॥

प्रविवेशेति । विशा प्रजाना पतिः स्वामी विष्णुः अरातिभिः शत्रुभिः तापिताः
ये त्रिदशाः देवाः 'त्रिदशाविभुधा सुराः' इत्यमरः । तेषां ये अधूणा ने-
त्रोदकाना स्रवाः द्रवाः सेव वृष्टिः वर्षणं तस्या अवग्रह 'वृष्टिर्वपे तद्विधातेवमा-
हावग्रहीसमी' इत्यमरः । 'अवेग्रहोपप्रेति इति घञ्भावे' 'प्रवृष्टिनिधिगम-
येति' अप् प्रविधानुं कर्तुं चत्वारः अशाः ययामवति तथाकृत चतुरशीकृत

दयिताभिरनन्ततेजसा मुनिनासौ परिकल्प्यलम्बितः ।

अशितः प्रविमज्य भूपतेस्तिसृभिर्गर्भमबीभवच्चरुः ॥ ५ ॥

सुतयोर्भवतः स्म बालिजिद्भरतौ कोशलकेकयेन्द्रयोः ।

यमजौ यमतुल्यतेजसौ सुपुत्राते समये सुमित्रया ॥ ६ ॥

अथ दिव्यमुनिप्रवर्तितप्रसवानन्तरजातकर्मणाम् ।

रुद्रे चरुजन्मनां दशा तनुसन्दर्शितदन्तकुड्मला ॥ ७ ॥

चतुरंशशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य 'च्वौः' इतीत्व उतः ऊर्वादि' इति गतिसङ्ख्यां
कुगतीति कृतशब्देन समासः । चतुरंशकृतं तेजो येन एतादृशेन आत्मना
स्वभावेन स्वरूपेणेत्यर्थः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो प्रज्ञावर्धक'
इत्यमरः । चर्द इविर्विशेष प्रविशेश प्रपूर्वाद्दिशतेर्लिङ् । विष्णुधनूरूपेण चरौ
द्यानिभ्य चकारेत्यर्थः । उक्तं च वाचमीकीये 'मानुष्ये चित्तयामास जन्मभूमि-
मयात्मनः । ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वत्मानं चतुर्विध । पितर रोक्षयामास
तदा दशरथ नृप' इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

दयिताभिरिति । नास्ति अतः अवधिर्यस्य तत् अनन्त एतादृशं तेजः स्वभावः
यस्य 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च' इत्यमरः । एतादृशेन मुनिना कृत्स्नगुणेन
वसिष्ठेन वा परिकल्प्य प्रविमज्य लम्बितः प्रापितः कुलम्ब्य प्राप्तां निजतात्
चः लभेथेति गुणागमः भूपतेः दशरथस्य तिसृभिः त्रिसंख्याभिः दयिताभिः
प्रियाभिः अशितः भक्षितः अयौ पूर्वोक्तः चरुः गर्भं भूय 'गर्भो भूय इमौ सभौ'
इत्यमरः । अनीगपत् उत्पादयामासेत्यर्थः । भवतेर्निजतात् लुटिचवि
टिक् ॥ ५ ॥

सुतयोरिति । समये गर्भप्रसवकाले इत्यर्थः । कोशला केकयाभ देशविशेषाः
तेषां ईदौ अभिषती द्वद्वीतं श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संवध्यते' इति व्याख्यान इदं-
शब्दस्य प्रत्येकं संबधः कोशलदेशकेकयेन्द्रयोरित्यर्थः । सुतयोः कन्ययोः गंधपतामान्धे
पटी । इत्यनेन पटीं पालिने एतन्नामकपालरेडं जयति इति पालिनिर् 'गङ्गा-
द्विषदिव्यादिना जयतेः विष् पालिनिष भरतश्च पालिभिर्भरती रामभरता-
दित्यर्थः भवत्तरम बभूवतुः इत्यर्थः लट् स्मे इति गूथेण निद्विषये लट् । यमेन
अतरेण गुन्यं सत्सौ तेजः प्रतापो ययोस्तौ एतादृशौ यमजौ यमलौ तद्वदन-
राष्ट्रौ सुमित्रया तनुप्राम्ण्या दशरथपत्न्या कन्यां सुपुत्राते प्रगूढादित्यर्थः ।
प्रभागेः कर्मणि टिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

न स राम इह क यात इत्यनुयुक्तो वनिताभिरप्रतः ।

निजहस्तपुटावृत्ताननो विदधेऽलीकनिलीनमर्मकः ॥ ८ ॥

मुपमाहृतधूलि गण्डयोः करघृष्टाञ्जनदानमस्य तत् ।

वियमौ सुरदन्तिनो यथा वदन् दन्तचतुष्टयोऽवलम् ॥ ९ ॥

कतरस्तथ तात उच्यतामिति धात्रीवचनप्रचोदितः ।

रुचिरेण करेण निर्दिशन् जगदीशं प्रमदेन सन्दधौ ॥ १० ॥

चोत्पन्नत्वात् दिव्यरव एतादृशानां चरो. हविर्बिम्बेषान् जन्म उत्पत्तिर्येषां ते चरज-
न्मानः तेषां पुत्राणां तनवः सूक्ष्माः ' इलङ्गे दध्न वृथा तनु ' इत्यमरः । सद्-
शिताः दत्ता एव रदना एव पुद्गमलाः मुकुला यथा एतादृशा दद्या अवस्था
' दद्यावस्थानेकपिथा ' इत्यमरः । रुचिरे शुशुभे । रुन् दीप्ता अभिप्रीती च अस्मा-
दिद् । यस्यामवस्थाया दत्ता उपचते सा अवस्था तेषां प्राप्ता इत्यर्थः ।
अनुप्रासः ॥ ७ ॥

नेति । सः राम इह नास्ति क यात' कुत्र गतः इति एवंप्रकारेण वनिताभिः
अप्रे इत्यप्रतः अप्रमाणे इत्यर्थः । अनुपुषतः पृष्ठः अर्मकः रामचन्द्रः निज स्वीय
यदस्तपुट हस्ताजलिरित्यर्थः । ' स्वके मित्ये निज त्रिपु ' इत्यमरः । तेन आवृत्त
आच्छन्न आनन मुख येन एतादृश. सन् अलीक अनृत मिथ्येत्यर्थः । एतादृश
यन्मिलीन गुप्तस्थितिः तत् विदधे चकार । विपूर्वाद्वाग. लिट् । मानृणामप्रतः
कास्ति रामः इति ताभिः पृष्ठः निजहस्ताजल्यच्छन्नमुखः सन् अलीकमेव
निलीन चकार । अनुप्रासात्कारः ॥ ८ ॥

मुखमिति । आहता स्वीकृता धूलिः पांसु. येन धूस्यावृतमित्यर्थः । पुनश्च
गण्डयोः गन्धो करान्या पृष्ठ यन् अञ्जन कमलं तदेव दान मदो वस्मिन्
' गङ्ग. वटो मदो दानं ' इत्यमरः । एतादृश अस्य रामचन्द्रस्य तत् प्रविद्धं मुखं
वच यथा येन प्रकारेण प्रशस्ता दत्ता अस्त्य स दत्ता सुराणां देवानां दत्ता ऐरावत
इत्यर्थः । तस्य दत्तानां रदनानां चतुष्टय तेन उज्ज्वल एतादृश वदन् मुख तद्वन्
वियमौ शुशुभे इत्यर्थः । विपूर्वाद् भा दीप्ता अस्मादिति मुरदन्तिनः चतुर्दन्तत्वे
प्रमाण तु ' ऐरावणोऽभ्रमातगधतुर्दन्तोऽर्धसोदर. ' इति हेमचन्द्रः ॥ ९ ॥

कतर इति. तव तात' अन्तः कतरः क इत्यर्थः । किं वाच्यम् कतरच् प्राथम्यम् ।
मद्यपि ' किं पतद्गे निर्धारणे द्वयोरेकस्य कतरच ' इत्यनेन कतरच द्वयोरेकस्य नि-
र्धारणे विहितः तथापि किं वाच्यम् कतरच् बहुना निर्धारणेपि गवति इति स्पष्टं गिद्धो-
क्तकीमुपा । उच्यतां कथ्यतां इति एवंप्रकारेण धात्याः उपमाताया यद्गुचने भाषण
' धात्रीस्यादुपमानावि ' इत्यमरः । तेन प्रचोदितः प्रेरितः रुचिरेण सुन्दरेण ' सुन्दरं
रुचिरं वाद ' इत्यमरः । करेण इत्येन निर्दिशति दन्तमिति इति निर्दिशन् एतादृशः
' श्रीरामचन्द्र ' इत्यवधारणस्य जगतः विष्टपत्य इत्' स्वामी तं दत्तप्य प्रमदेन

दयिताभिरनन्ततेजसा मुनिनासौ परिकल्प्यलम्बितः ।

अशितः प्रविभज्य भूपतेस्तिसृभिर्गर्भमवीभवच्चरुः ॥ ५ ॥

सुतयोर्भवतः स्म बालिजिद्भरतौ कोशलकेकयेन्द्रयोः ।

यमजौ यमनुव्यतेजसौ सुपुत्राते समये सुमित्रया ॥ ६ ॥

अथ दिव्यमुनिप्रवर्तितप्रसवानन्तरजातकर्मणाम् ।

‘चरुचे चरुजन्मनां दशा तनुसन्दर्शितदन्तकुङ्कुमला ॥ ७ ॥

चतुरशशब्दात् च्यप्रत्ययः अस्य ‘च्यौ’ इतीत्यं ततः कर्मादि ’ इति गतिसङ्ख्यायां
 ङुगतीति कृतशब्देन समासः । चतुरशोकृत तेजो येन एतादृशेन आत्मना
 स्वभावेन स्वरूपेणेत्यर्थः । ‘आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो मङ्गवर्त्मच’
 इत्यमरः । चरुं हविर्विशेष प्रविशेष प्रपूर्वाद्भिरुत्तिष्ठत् । विष्णुधनूकूपेण चरौ
 चाग्निव्य चकारेत्यर्थः । उक्तं च बालमीकीये ‘मानुष्ये चित्तयामास जन्मभूमि-
 मथात्मनः । ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विध । पितर रोचयामास
 तदा दशरथ नृप’ इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

दयिताभिरिति । नारित अतः अवधिर्यस्य तन् अनन्त एतादृशं तेजः स्वभावः
 यस्य ‘तेजः प्रभावे दीप्तौ च’ इत्यमरः । एतादृशेन मुनिना कल्प्यसूत्रेण
 वसिष्ठेन वा परिवर्त्य प्रविभज्य लम्बितः प्रापितः कृतमाय प्रार्त्ता गिजतात्
 कः समेधेति शुभङ्गमः भूपतेः दशरथस्य तिसृभिः त्रिसप्तदाभिः दयिताभिः
 प्रियाभिः अशितः भक्षितः असी पूर्वाक्तः चरुः गर्भं भूय ‘गर्भोभूय इमी एमौ’
 इत्यमरः । अनीभयत् उत्पादयामासेत्यर्थः । भवतेर्गिजतात् दुष्टिचि
 द्वि ॥ ५ ॥

सुतयोरिति । समये गर्भप्रसवघाते इत्यर्थः । कोशला केकयाश्च देवयिरोषाः
 तेषां ईद्री अपिपती ईद्रीतं भ्रूयमाणं वद प्रत्येकं यक्षयते’ इति न्यायेन ईद्री-
 ष्यस्य प्रत्येकं गवधः कोशलैश्चकेकयैश्चोरीत्यर्थः । सुतयोः कन्ययोः सप्तपत्तान्मे
 पत्नी । इत्यनेन पत्नी बालिन एतन्नामकथानरुद्धं जयति इति बालिजिद् ‘गाङ्ग-
 द्विपदिप्यादिना जयतेः विप् बालिजिष भस्तथ बालिजिद्भरतौ रामभरता-
 विर्यर्थः भवतस्म बभूवुः इत्यर्थः तद् रमे इति सूत्रेण लिङ्गिपत्ते तद् । रमेन
 अतस्तेन सुप्त्य सप्तौ तेजः प्रतापो ययोस्तौ एतादृशौ यमजौ दशरथौ सप्तप-
 तपत्नी सुमित्रया एतन्नाम्ना दशरथपत्न्या कः र्यां सुपुत्राते प्रगृह्णावित्यर्थः ।
 प्रधातोः कर्मणि लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

क्रमशश्चरुजन्मनो वपुःपरिवृद्धिर्महिता महीयसः ।

प्रतिवासरमायुषः क्षयस्त्रिदशोररपि तुल्यमासतुः ॥ १४ ॥

धनुषि प्रतिलब्धपाटवे नृपतेरन्यतरेद्युरात्मजे ।

भवन् भुवनस्य शासितुः प्रतिपेदे मुषितक्रतुर्मुनिः ॥ १५ ॥

स्वकिरीटमणिप्रभाम्बुभिः प्रथमं क्षालितपादपङ्कजम् ।

नृपतिः समर्धामवन्मुनिम्पुनरुक्तैरिव पाद्यवारिभिः ॥ १६ ॥

क्रमश इति । चरुजन्मनः चरोः जन्म यस्य एतादृशस्य महिता पूज्या
क्रमशः क्रमेण 'एवैकश' इति भाष्यप्रयोगात् क्रमशब्दात्तृतीयांतात्स्वार्थं दाम्
एतच्च प्राग्व्याख्यायुक्तं । वपुषः शरीरस्य परिवृद्धिः वर्धनं तथा अतिशयेन महान्
इति महीयान् तस्य महीयसः महत्तरस्येत्यर्थः । महन्तुष्ठादीयसुन् टेः इति
टिलोपः । एतादृशस्य त्रिदशानां देवानां अरिः शत्रुः तस्यापि रावणस्यापीत्यर्थः ।
आयुषः आयुष्यस्य क्षयः नाशः प्रतिवासरे वासरे इति प्रतिवासरं प्रतिदिनं
मित्यर्थः । अव्ययमिति सूत्रेण योप्ताधेऽध्ययीभावः । तुल्यं सदृशं यथास्यात्तथा
आसतुः बभूवतुः । अमघातोर्लिङ् । सहोऽन्यलकारः 'सहोक्तिः सहभावश्चेन्
भावते जनरजन' इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

धनुर्वीति नृपतेः दशरथस्य शात्मजे पुत्रे धनुषि धनुर्विद्यायां धनुष्ये पाटवाऽ-
संभवात् धनुःशब्देन धनुर्विद्योपलक्ष्यते पटोः कुशलस्यभावः पाटव 'इगताबल-
गुपूर्वादि-यन्' प्रतिलब्धं प्राप्तं पाटव कौशल्येन 'लब्धं प्राप्तं विभ' इत्यमरः ।
एतादृशे सति अन्यतरस्मिन्नहनि इत्यन्यतरेद्युः 'सद्यः परपरैरन्यादिना अन्य-
तरशब्दान् सप्तम्यतान् एद्युगप्रत्ययः' । भुवनस्य विष्टपस्य कर्तृकर्मणोरिति
कर्मणि पठ्यते । क्षालिष्य दुष्टनिग्रहसत्फलमे करोति इति शासिता तस्य शासितुः
दशरथस्य भवनं गृहं 'भवनागारमदिर' इत्यमरः । मुषितः स्तेनितः चौरित
इत्यर्थः । क्रतुः यज्ञः यस्य रक्षोभिर्नाशितं यज्ञ इति यावन् मुनिः ऋषिः अर्धा-
द्विभ्यामिन्द्रः प्रतिपेदे प्राप्तेत्यर्थः । प्रतिपूर्वान् पदधानो लिङ् एव अभ्या-
सलोपश्च । अनुप्रासः ॥ १५ ॥

स्वकिरीटिति । नृपतिः दशरथः स्वस्य किरीटं मुकुटं 'मुकुटकिरीटं पुनपुसक'
इत्यमरः । तत्संबन्धिनो मणय रत्नानि तेषां प्रभा कांतिः सर्वे अवूनि उदकानि
तैः प्रथमं पूर्वं समस्तपाटे ॥ प्रथमं क्षालिते इति सुपुष्पेति समासः । एतादृशे
पादावेव पङ्कजे कमले यद्य एतादृशं मुनिं विभ्यामिन्द्रं पुनरुक्तैरिव द्विरुक्तैरिव
द्वि करणे लाक्षणिकोय शब्दः पादाभ्यां उपकारकाणि इति पाद्यानि उदकानि
'पादार्धाभ्यां वेति' तादर्थ्यं यत् । तैः समवीमवन् संभावयामासेत्यर्थः । रूपकोप्रे-
क्षालंकारी ॥ १६ ॥

अयि दर्शय तत्किमुन्दुरादभवतोषात्तमिति प्रचोदितः ।
 प्रविदर्शयति स्म शिक्षया नवकं दन्तचतुष्टयं शिशुः ॥ ११ ॥
 इतरेऽपि सरोजशीतलैर्मृदुभिः साजनराजिभिः करैः ।
 शयने समवाहयन् पितुश्चरणौ मातृजनेन चोदिताः ॥ १२ ॥
 शयनीयगतस्य भूपतेः शिशवः क्रोडानिवेशवाञ्छया ।
 निशि घञ्जितमातृसम्पदं कलहं कोमलजल्पितं दधुः ॥ १३ ॥

हर्षेण 'सुप्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । संदधौ संयुयोज संपूर्वाद्भातेर्लिट् ।
 भात्री शिक्षितकरणेन राजानं आनन्दयामासेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ १० ॥
 अयीति । अयीति अनुनये संबोधने वा 'अयिप्रधानुनययोस्तथा संबोधनेपि
 च' इति मैदिनी । भवता त्वया उंदुरान् मूषकान् 'उंदुर्मूषकोप्यायुः'
 इत्यमरः । किं भस्तु उपात्त गृह्णति तत् दर्शय अस्माकं इति शेषः । इति एव
 प्रकारेण प्रचोदितः प्रेरितः शिशुः बालः अर्थात् रामचंद्रः शिक्षया शिक्षणेन ।
 त्वया उंदुरात् किमुपात्तमिति केनचित् पृष्ठे इदं दंतचतुष्टयं दर्शय इत्याकारक
 धातृशिक्षणेनेत्यर्थः । नवमेव नवकं स्वार्थे कः चत्वारः अययवा यस्य तच्चतुष्टयं
 दंतानां रचनानां चतुष्टयं दंतचतुष्टयं प्रविदर्शयतिस्म दर्शयामासेत्यर्थः । अ-
 नुप्रासः ॥ ११ ॥

इतरेपीति । इतरे रामादग्रे प्रयः 'इतरस्त्वन्यनीचयेः' इत्यमरः । अपि
 शब्दाद्रामेपि मातृणां जननीनां जनः लोकः 'जनवित्री प्रसूमाता जननी' इत्यर्थः ।
 चोदिता प्रेरिताः संतः सरोजानि कमलानि तद्वच्छातलाः घृताः तैः 'तुदारः शी-
 तलः घृतः' इत्यमरः । मृदुभिः कोमलैः अंजन कमलं तस्य राज्यं पक्षयः
 ताभिः सह वर्तते इति राज्ञराजयः तैः 'सेन घटेति मृदुमीहिः' 'बोधस-
 र्जनस्येति' सादेराः बालस्वभावान् संपृष्टनेप्रापितकमलसाहितैरित्यर्थः । एता-
 दृशैः करैः शयने गर्भके 'शयनं भवपर्यक' इत्यमरः । पितुः दत्तरथस्य चरणौ
 पादौ समवाहयन् संवाहयान्कुरित्यर्थः । संपूर्वाद्भातेर्भिजंतात् ॥ १२ ॥

वाक्यमिति । शिशवः बालाः शयनीयं शयनं गतः प्राप्तः तत्त्वं 'शय्यायां
 शयनीयवन् शयन' इत्यमरः । द्वितीयाभिधेति समासः । एतारदारव भूयनेः
 दत्तरथस्य कोटि भुजान्तरे यो निवेशः रिपतिः 'मना कोटं भुजान्तरे' इत्यमरः ।
 तत्त्वं वा शीला इच्छा निक्षिप रात्रौ निशादादय 'पदमेति' शृंगेण निज् आदेसः
 वञ्चिता इति प्रापिता मातृणां जननीनां शयने संवतिर्भूमिन् एतारक्ष भग्नानि
 राहः भियाः भग्नराष्ट्राणां मत्र उपविशति इत्येव ११२२मात्रादर्थवर्धनं सत्त्वम्
 कोमलानि मृदुलानि 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । एतारक्षानि अस्मिन्मणि
 मन्त्रानि वञ्चनं जपं जप इत्यङ्गया वाचि इत्यङ्गान्जुनके भावे क्तः इति
 कृतञ्चकः एतारक्ष कलहं दधुः कलहित्यर्थः । धाम् धातोः झिट् ॥ १३ ॥

मित्रतामपि नस्तपस्यतां धृतवैकृतसाधनसूत्राम् ।
स्फुरद्विचिं विदेवतामुपे हुतमद्यद्व उदस्यतेऽरिभिः ॥ २१ ॥
सदस समयेषु वृत्तये विधिनाऽऽहुतांशमाजिन ।
युधि त जहि पश्यतोहर गुरणा रामशरण राक्षसम् ॥ २२ ॥
क्षमते न जन त्वदर्पित यमिनामिन्द्र रिपुस्तु हिंसितुम् ।
शशिन मृगशत्रुराश्रित न मृग प्रार्थयते हि जातुचित् ॥ २३ ॥

सर्वतो विधिगच्छे' इत्यमर । निपततीति निपत य निपतत्य शोणितवृत्तय
रक्षयर्पण नि मातु एतादृश्य दित य य पवनेन वायुना आहतानि ताडितानि
यानि घृत्तानि प्रसववधनानि सेव विच्युता गतिता प्रमदा पुष्पाणि यासां
ता 'स्यादुसादे फते पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमर । एतादृशा किंजुकाणां
पद्मशानां काननानि अरण्यानि तेषां त्रिय अनुयाति अनुकुर्यतीत्यर्थः । सर्वत
राक्षसप्रक्षिप्तलोधराणां दिश पवनताम्रितवृत्तवतितपुष्पा किंजुकाऽरण्यश्रिय
अनुकुर्यतीति तात्पर्यं ॥ २० ॥

मित्रतामिति । विकृतस्य विकारा विकृता साधन्य करणभूताश्च ता घृव
द्वि प्रदेशसाधनभूतवात्रविशेषा 'त्रिया पुत्र' इत्यादिना पुत्राव धृता
वैकृतसाधनसूत्रो य एतादृशानां तपस्यतां तपयति तपस्यति तेषां तपस्यता
'कर्मणो रामयतपो' शं यतिषरो' इति वयद । 'तपन परस्मैपद चेति' परस्मै-
पद एत एतानां न अस्माक मित्रतामपि पश्यतां सनामपीत्यर्थः । 'पठ्या चानादरे'
इत्यनेन पठ्या स्फुरतीति स्फुरति एतादृशानि अर्थापि यस्य एतादृशो देवतामुत्ते
गर्हा हुत वपश्चत प्रक्षिप्तमित्यर्थः । 'हुत त्रिपु वपश्चत' इत्यमर । अद्यश्च
लोकोक्तिरियं अरिभिः शत्रुभि राक्षसे उदस्यते उदक्षिप्यते अपह्रियते
इति यावत् ॥ २१ ॥

सदस इति । समयेषु तप्त कालेषु विधिना विधानेन हुतांशं दधिर्दम्याश
मज्जतीति हुतांशमाजिन आहृता हुतांशमाजिन दद्या येन एतादृशस्य सदम
अदिभूमाया दृग्वे पश्यतोहर चोरे 'वाग्दिवद्वयद्वयोपुष्टिद्वद्वरेषु' इत्यनेन
अत्रुह तै राक्षसं गुरणा सीमेण रामशरेण रामयणेन सज्जरा इत्यर्थः । पातय
माशय । हतेर्जितलोद् घञत्तव उपधावृद्धि हेतुर् ॥ २२ ॥

न-वेतादृह दुर्धरेधेदाक्षस ॥ कथं शुक्रमारस्य शमस्य मागेन वप्य इति मा
राक्षिण्याह क्षमते इति । यमिनां यम- यम प्रशस्त आस्ति येषां ते यमिनः ।
यमशब्दादिनिप्रत्यय तेषां त्रिनेत्रेणामप्येव भेद हे दत्तस्य रिपु शत्रु तस्या
अर्पित इति राक्षसि तं एतादृश जन उ हिंसितुं नाशितुं न क्षमते न समर्थो
भवति क्षमू सद्धने इदं हि यस्मादस्मात् मृगाणां हरिणां शत्रु रिपु
घिरे 'कटीरवो मृगादिपु' इत्यमर । शशिनं चन्द्र आश्रित मृगं जातुचित्
पदाचित् न प्रार्थयते । कथ्यतिगमलघार ॥ २३ ॥

कुशलं परिपृच्छथ सर्वगं मुनिरध्यासितरत्नविष्टरः ॥
 उपविष्टमसौ भुवस्तले विरतं राजमुनिं जगौ गिरम् ॥ १७ ॥
 स्वजनादपि लब्धवैशसे नृपतित्वे शठभृत्यसम्पदि ।
 प्रियवादिरिपावपि स्थितो नृप दिष्टया कुशलेन वर्त्तसे ॥ १८ ॥
 द्विपतो भवबन्धभेदिना दहतश्चेतसि योगवहिना ।
 न जहाति विपत्तिरद्य नः परसम्पत्तिषु निस्पृहानपि ॥ १९ ॥
 अनुयान्ति समन्ततो मखे निपतच्छोणितवृष्टयो दिशः ।
 पवनाद्वतवृन्तविच्युतप्रसवाः किंशुककाननश्रियः ॥ २० ॥

कुशलमिति । रत्नानां हीरकादीनां विष्टरः आसनं 'विष्टरो विष्टपादर्भमुष्टिः पी-
 ठाद्यमासन' इत्यमरः । अध्यासित अधिष्ठितः रत्नविष्टरो येन एतादृशं असौ पूर्वो-
 क्तः मुनिः ऋषिः विश्वामित्रः भुवः पृथ्व्याः तले उपविष्टं कृतोपवेशनं विरतं उपरतं
 'आरत्यवरतिविरतय उपरामे' इत्यमरः । राजसु राज्ञां वा मुनिः राजमुनिः
 तं राजपिमित्यर्थः । सर्वत्र गच्छतीति सर्वगं सर्वसम्पर्कित्यर्थः । कुशलं क्षेम
 परिपृच्छथ पृष्ट्वा गिरं वाणीं जगौ वभाषे इत्यर्थः कैशशब्दे लिट् ॥ १७ ॥

स्वजनादिति । स्वस्य जनः लोकः स्वजनं तस्मादपि आत्मीयजनादपीत्यर्थः ।
 लब्धवैशस नाशः यस्मिन् तस्मिन् भृत्यानां संपत् संपाति शठा भृत्यसंपत्
 यस्मिन् तस्मिन् । प्रिय वदति तच्छीलाः प्रियवादिन रिपवो यस्मिन् तत्प्रियवा-
 दिरिपु 'तृतीयादिभावितपुस्क पुंवार' इत्यादिना पुत्रभाषः तस्मिन् प्रियवादि-
 रिपौ एतादृशो नृपतित्वे राजत्वे स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि हे नृप हे दशरथ त्वं
 कुशलेन भव्येन वर्त्तसे एतत् दिष्टया आनन्दकारकमित्यर्थः । यत्र राज्ये राजना
 अपि पुत्रादयः पित्रादीन् निम्रति घट्य अवि यत्र भृत्या भवन्ति भृत्या वा यत्र
 शठतामाचरति, रिपवोऽपि यत्र प्रियवादिनः स्युः, अथ प्रियवादिनोऽपि पृष्टवो
 रिपुवद्विद्वन्माचरति, तत्र तथाविधे राज्ये वर्त्तमानस्तव कुशलेन वर्त्तसे एतन्
 आनन्दकारकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

द्विपत इति । भवस्य बन्धं बंधनं तं भिनत्ति तच्छोणितं भवबन्धभेदी तेन
 एतादृशेन योग एव बन्धिः अग्नि तेन चेतसि अतः करणे द्विपतीतिः द्विपतः
 तान् द्विपतः कामक्रोधादिगन्धुषणान् दहत दहतीति दहतः तान् दहतः नाशका-
 नित्यर्थः ॥ अस्मान् परोषा इत्येषां संपत्तयः समृद्धयः तान् निर्गता स्पृहा इच्छा
 येषां ते निस्पृहाः तां अर्थां विपत्तिं सांसारिकदुःखं न जहाति न त्यजति ।
 आप्यामिषदुःखे निरुत्तेज आधिर्मातृकं दुःखं अत्यन्तदुःखं तत् राक्षसोपहृ-
 रान् अतएव शक्यं राज्यस्यो भवान् कुशलमस्ति न वेति तान्द्वयं अवश्यं ॥ १९ ॥

अनुयान्तीति । अस्माकं विपत्तिरपि न गतेषु च तमेव विपत्तिं दर्शयति ।
 ममे यदे 'समन्तमुर्ध्वं जन्तुः' इत्यमरः । समन्ततः परितः 'समन्तदक्षुषः'

मिपतामपि नस्तपस्यतां धृतवैकङ्कतसाधनसुखाम् ।
स्फुरदर्चिपि देवतामुखे हुतमद्यत्र उदस्यतेऽरिभिः ॥ २१ ॥
सदस, समयेषु वृत्तये विधिनाऽऽहुतहुतांशमाजिनः ।
युधि त जाहि पदयतोहर गुरुणा रामशरण राक्षसम् ॥ २२ ॥
क्षमते न जन त्यदर्पित यमिनामिन्द्र रिपुस्तु हिसितुम् ।
शशिन मृगशशुराश्रितं न मृग प्रार्थयते हि जातुचित् ॥ २३ ॥

सर्वतो विपगित्यपि इत्यमर । निपततीति निपत व निपतत्य शोणितदृश्य
रक्षवर्णानि यानु एतादृश्य दिश, य य पवनेन वायुना आहतानि ताडितानि
यानि घृतानि प्रतवधनानि तेभ्य विच्युता गलिता प्रसवा पुष्पाणि यासा
ता 'स्यात्तुत्पादे कृते पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमर । एतादृशा किञ्चुफाना
पत्राणानां काननानि अश्वानि तेषां श्रिय अनुयाति अनुयुवती यथं । सर्वत
राक्षसप्रक्षिप्तसंक्षिप्राणा दिश पवनसाहितवृत्तवतितपुष्पा किञ्चुकाऽरण्यधिय
अनुयुवतीति तारयति ॥ २० ॥

मिपतामिति । विरक्तस्य विकारा वैकरता साधन्य करणभूताश्च ता घुच
दृवि प्रक्षेपसाधनभूतपात्राविकोपा 'त्रिया पुषन्' इत्यादिना पुषद्भाव धृता
वैरुक्तसाधनसुखो यै एतादृशानां तपस्यतां तपश्चरति तपस्यति तेषां तपस्यता
'कर्मणो रामयतपोभ्यां घतचरो' इति वयद । 'तपस परस्मैपद वेति' परस्मै-
पद एतादृशानां न अस्माक मिपतामपि पश्यतां सतामपीत्यर्थ । 'पट्टी चानादरे'
इत्यनेन पट्टी स्फुरतीति स्फुरति एतादृशानि अर्वापि यस्य एतादृशो देवतामुखे
महो हुत वपद्भूत प्रक्षिप्तमित्यर्थ । 'हुतं निपु वपद्भूत' इत्यमर । अद्यत्र
लोकोक्तिरिय अरिभि शत्रुभि राक्षस उदस्यते उदक्षिप्यते अपह्रियते
इति यावत् ॥ २१ ॥

सदस इति । समयेषु तप्तःकालेषु विधिना विधानेन हुतांशं हरिर्देव्याश्च
भजतीति हुतांशमाजिनः आहृता हुतांशमाजिन देवा येन एतादृशस्य सदस
ऋषिगुणायाम् वृत्तये पश्यतोहर चोरे 'वाग्दक्षप्रवृद्धयोस्तुद्वहरेषु' इत्यनेन
अलृक् तं राक्षसं गुरुणा सीमेन रामशरणेन रामयानेन तद्भास इत्यर्थ । घातय
॥ राम । हेतुर्निजज्ञानोऽप्यतव उपधावृद्धि हेतुर् ॥ २२ ॥

नवेतादृ कुप्येमेद्राक्षस स कथं सुहृन्मारस्य रामस्य वाग्नेन वप्य इति मा
शक्तिरित्याह रामत इति । यमिनां यम इवम प्रसस्त अस्ति येषां ते यमिनः ।
यमराष्टादिनिश्वस्य तेषां जितेदिशामप्येदं भेष्ट दे दक्षरथ रिपु शत्रु स्वया
अर्पित दत्त राक्षस ॥ एतादृश जन तु हिमिर्नु नातिनु न क्षमते न समर्थो
भवति शमूर सहने इदं । हि यस्मान्कारणात् मृगाणां हरिणां चानु रिपु
तिर 'कडीरवो मृगारिषु' इत्यमर । शशिनं चंद्र आभिन मृग जातुचित्
वराविन न प्रार्थयते । कम्पयितव्यमन्वार ॥ २३ ॥

उरगा इव धर्मपीडिताः क्रतुशत्रुव्यथितास्तपस्विनः ।

उपयात्युपतापनाशनं विपुलं त्वद्भुजचन्दनद्रुमम् ॥ २४ ॥

वयमर्ककुलैककाधया न परं भूपतिमाधयामहे ।

न हि जानु पतन्ति पल्लवे जलदा वारिधिपानलम्पटाः ॥ २५ ॥

त्वदणुप्रियमाधयामहे न परस्मादतिविस्तराभ्यपि ।

पयसः कणमेव चातको जलदादपि बहूनि नान्यतः ॥ २६ ॥

भूपताविति वेदितापदा मुनिना जोषमभूयत क्षणम् ।

महतां न कदाचिदर्शना गुरुनिर्वन्धयिनष्टसौम्या ॥ २७ ॥

उरगा इति । धर्मेण पीडिता उरगा सर्पा इव क्रतूनां वज्रना शत्रवः रिपवः 'हृत्पुष्पाप्रवक्ष्यम' इत्यमरः । राक्षसा इत्यर्थः । पीडिताः एतादृशाः तपस्विनः 'तपःसहस्राभ्यां विनीति' विनिप्रत्ययः नादयते अनेनेति नाशान नश भातोः शिञ्जितारकरणे ल्युट् उपतापस्य पीडयाः माशनं एतादृशं त अन्यत्र उपसर्गोपवर्ती यः सूत्रादितापः तन्नाशन एतादृशं विपुलं विशालं पक्षे विस्तीर्णं तपभुजः बाहुः स एव चन्दनद्रुमः चन्दनवृक्षः तं प्रति उपयाति समीपं प्राप्नोति । या प्रापणे लट् श्रौतः । इत्येवप्राणितउपमालकार ॥ २४ ॥

नन्दन्यो राजा शरणीकरणीय इति मा वीच. इत्याह । वयमिति । वयं ऋषयः अर्द्धस्य सूर्यस्य ककुलं यदाः 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । स एव एकक. केवलः आधयो येषां ते एकशब्दात् स्वार्थे कन् परं द्वितीयं सूर्यवशीय-भिन्नामित्यर्थः । भूपतिं राजानं न आधयामहे न शरणीकुर्मः आहूपूर्वाच्छ्रयतेर्लट् । तदेव अर्थात्तरन्यासेन इदमिति । वारीणि धीयते अस्मिन् इति वारिधिः 'कर्मन्य-धिकरणे' न इति किं वारिधेः समुद्रस्य यस्यानं शासनं तस्मिन् रूपं लुप्ताः जलदा जलानि ददतीति जलदाः येषां पल्लवे वेदाते जानु कदाचिन् न हि पतति न जानुपतित्यर्थः । अर्थात्तरन्यासालंकारः ॥ २५ ॥

त्वदिति । त्वद् त्वत्त. राक्षसान् अणुस्त्वत् 'लल्लेखकणापव' इत्यमरः । प्रियं आधयामाहे लोकोर्मुं इत्यर्थः । आहूपूर्वाच्छ्रयतेः शिञ्जितान् आत्मनेपद पर-स्मात् त्वत्तः अन्यस्मादित्यर्थः । अति विस्तराणि प्रभूतानीति वाच्यं एतादृशान्यपि प्रियाणीति शेषः । न न आधयामहे इत्यर्थः । चातक. सारंगः 'अथ सारंग-स्तोत्रकथातक' समाः इत्यर्थः । पयसः जलस्य कणमेव लेपमेव जलदान् येषां अति मशयति अद्भुतदणे लट् । जलदादिति चंचमी सम्प्रदानपदानक्रियानि-रूपितापादने अन्यस्मादित्यन्यतः 'पचम्यास्तसिस्' इति तसिस् प्रत्ययः । बहूनि प्रभूतानि 'प्रभूतं प्रचुरं प्राञ्जलमदभ्रबहुलं बहु' इत्यमरः । जलानीति शेषः यस्मिन् न भक्षयति । अर्थात्तरन्यासालंकारः ॥ २६ ॥

भूपताविति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण नृणां पतिः स्वामी तस्मिन् राक्षि वेदिता

परिपूततनुङ्गिजाशिषा शुभया त्वत्प्रियताऽऽवृतः स्वयम् ।
 पृथुकः पृथुकीर्तिरपिंतो भवति इवः समराय यास्यति ॥ २८ ॥
 इति यस्तुमयस्तुकाक्षिणे स मुदाऽस्मै समुदाहृतप्रियः ।
 शरणं शरणार्थिने ददावृषये विद्वभुजो नरेद्वरः ॥ २९ ॥
 चलिते च सुतं तपस्यति प्रथमाहृतमृषेर्नमस्यथा ।
 उपनीय चिराय वार्जितं स्वयमङ्गं प्रियमाददे यचः ॥ ३० ॥

कथिता आपन् आपत्तिर्येन 'विपत्त्यां विपदापदा' इत्यमरः । एतादृशेन मुनिना विश्वामित्रेण क्षण क्षणमात्र 'कालाध्वनोरत्यतसयोगे' इति द्वितीया । जोष तूष्णीं 'तूष्णीमधे' गुह्यं 'जोष' अभूवत् भवतेर्भावे लङ् ननु षड्प्रार्थनां विना कथं विश्वामित्रस्य कार्यं भवेदित्यत आह—महतामिति । महता पुण्याणां अन्वर्थना प्रार्थना कदाचित् कस्मिंश्चित्काले गुरुः यो निर्वहः आपद् तेन विनष्ट नाश गत मुष्ट नाशः सौष्ठवं यस्याः एतादृशी न भवति । अर्थातरन्यासालंकारः ॥ २७ ॥

परिपूतेति । भवति त्व ये अपिंतः दत्त 'सममप्राप्त्येदानमिति वत्' सप्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । पृथुकः बालकः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शुभया ममलया द्विजानां प्राप्यगतां आशीः आशीर्वादः तथा परितः पूता परिपूता तनुः देशे यस्य स्वयं तव प्रियता अर्माहृता तथाः आवृतः व्यासः युक्त इति यावत् अतएव पृथ्वी विपुला कीर्तिः यशो यस्य स एतादृशः सन् श्वः उत्तरेषु, समराय युद्धं कर्तुं तादर्थ्यं चतुर्थी अथवा क्रियार्थोपपदेति चतुर्थी यास्यति गमिष्यति । अत्र यद्यपि श्वः शब्दप्रयोगे शास्यतीति सूत्रः प्रयोगोऽनुचितः तुदा वाचात् वासरूपविधेर्लादेशेषु विकल्पवाधस्याऽपवादात् तथापि लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायेणेत्यमुक्तिः । अनुप्रासालंकारः ॥ २८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सः पूर्वोक्तं समुदाहनं प्रिय इष्ट येन एतादृशः मराणा ईश्वरः दशरथ इत्यर्थः । विश्व सर्वं मुनिके अन्वहरतीति विश्वभुक् आप्तिः विप्रेति विप् तस्य अग्नेः शरणं गृह 'शरणं गृहक्षिप्तोः' इत्यमरः । यनिहशालाभित्यर्थः । वस्तुं निवासाय वसे, 'तुमुन्वर्तुल' इत्यादिना तुमुन् अवस्तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति कोशान् विष्ण्ववताररामचन्द्ररूपवस्तु कांक्षति इच्छतीति अवस्तुकांक्षी तस्मै अथवा कांक्षिणे इति पृथगेव पद इच्छते इत्यर्थः । काक्षणातोः गिनिः एतादृशाय अस्मै शरणं रक्षकं अर्पयते इति शरणार्थी तस्मै शुभ्यगतामिति, गिनिः, एतादृशाय, ऋषेः, विश्वामित्राय अङ्गो, विष्णुः नरपुं, यद्वस्तु रामचन्द्र इत्यर्थः । मुदा आनन्देन ददां यच्छति स्म अनुप्रासः ॥ २९ ॥

चलित इति । तपश्चरतीति तपस्यन् तस्मिन् तपस्वनि तप शब्दात् यवत् चलिते गतु प्रवृत्ते सर्वतत्पर्यः । ऋषेः विश्वामित्रस्य नमस्यथा नमस्कारहेतुना

समवेदि यतस्त्वदर्थिना कथितं यदुरतिक्रमे त्वया ।
 अवधूय ततस्तदापदं चिनु बाणेन कुलोचितं यशः ॥ ३१ ॥
 अविजित्य जयैषिणां सदा न भुवः शक्यतयाऽनुरक्षितुम् ।
 ननु दिग्जयसंभृतो महाविभवोऽयं भवतः प्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥
 भुवनानि विभर्ति कश्चन स्वजनानेव परः प्रयत्नतः ।
 इतरस्तनुमेव केवलं प्रभुरन्यो भरणेऽपि नात्मनः ॥ ३३ ॥
 इति पक्षचतुष्टये स्थिते रघवः पूर्वमुदस्य मानिनः ।
 क्षपयन्ति यशः क्रमागतं न हि पक्षान्तरसम्परिग्रहात् ॥ ३४ ॥

हेत्वर्थे तृतीया । प्रथम आहूतः आचारितः । तं सुत पुन विराय विरकालपर्यंत
 वर्जितं अक उत्सग रय उपनीय आरोप्य प्रिय वचः आददे गृहीतवान् ।
 विश्वामित्रप्रस्थानसमये दशरथो राम उत्सगमारोप्य सधुरभाषया किंचिदुपदि-
 देश इति भावः ॥ ३० ॥

प्रिय वचः आददे इत्युक्तं कित्तु इत्यपेक्षायामाह । समवेदीति । यतः त्वां
 वर्धयते याचते इति त्वदर्था तेन युष्मच्छब्दे उपपदे अर्थउपयाङ्गव्याया इत्यस्मा-
 णिनिः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यंतभागस्यत्वादेशे विश्वामित्रेण दुःखेन
 अतिक्रम्यते इति दुरतिप्रमं दुरुत्पत्नीयमित्यर्थः । ईषदुरिति राल् यत् कथित
 तन् त्वया समवेदि शातं संपूर्वकात् विदधातोः कर्मणि लुङ् चिण् ततः तस्मान्कार-
 णात् तस्य आपत् तदापन् तां अवधूय नाशयित्वा कुलस्य उचितं योग्यं कुलेन
 उचितं अभ्यस्तमिति वा यशः कीर्ति बाणेन शरेण चिनु लभस्वेत्यर्थः । चिन्वयने
 लोड् उतथ प्रलयादिति हेर्लुक् ॥ ३१ ॥

अविजित्येति । जय अभीक्ष्ण इच्छतीति जयैषिणः तेषां जयैषिणां 'महल-
 माभीक्ष्ण्ये' इत्याभीक्ष्णे णिनिः । अत्र सबधसामान्ये पृष्ठी । अविजित्य सदा
 सर्वदिनकाले सदा सर्वकालं भुवः पृथिव्याः अनुरक्षितुं अनुपालयितुं न शक्या
 नशक्या नशब्देन शब्द सुगुणेति समासः । नशक्यायाः भावः नशक्यता तया
 अदाययतादितोः 'देती' इति तृतीया । अयं साप्रतिकः दिशो जयः दिग्जयः तेन
 संभृतः संपादितः महाशयो विभवश्च महाविभवः भवतः तव प्रसगात् इति
 प्रसङ्गतः ननु निघयेन ॥ ३२ ॥

परोपकारे महत्पुण्यमिति दर्शयति युग्मेन । भुवनानीत्यादिना । कश्चन पुरुषः
 भुवनानि विष्टवानि विभर्ति पुरुषाति दुर्मृम् पारणयोपणयोः लट्, शप्, इत्तु द्वित्व
 भृणामिदिति अभ्यागस्येत्वं । परः इतर इत्यर्थः प्रयत्नात् इति प्रयत्नतः आधा-
 दिवात्तसिः स्वस्य आत्मनः जनः लोकाः तान् आत्मीयानित्यर्थः । विभर्तीति
 सबधः इतरः पूर्वोक्ताभ्यां मित्रः तनुमेव वेदमेव केवलं इति भरणक्रियाविशेषगं
 विभर्ति । अन्यः उक्तविनयाश्चः आत्मनः अपि नान्यापि भरणे पोषणे प्रभुः

जनमन्याहितप्रवर्तनं स्वयमेवाभिसरन्ति सम्पदः ।

नियतं निजकृत्यलम्पटः पुरुषः स्वार्थत एव हीयते ॥ ३५ ॥

पुरुषस्य कृतं भुजङ्गं प्रविधातुं द्वयमेव वेद्यसा ।

सुहृदामुपयञ्च विद्विषामवल्लेषप्रतिधातमेव च ॥ ३६ ॥

शरणोपगतं न पाति यो न भिनत्ति द्विपतां समुन्नतिम् ।

न स बाहुरसाधनक्षमो नरवृक्षप्रभवः प्ररोहकः ॥ ३७ ॥

समर्थो न इति पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षचतुष्टये पक्षाणां पक्षिप्रहाराणां चतुष्टयं तस्मिन् स्थिते विद्यमाने सतीत्यर्थः । मानः क्षत्रियकुलभिमानः अस्ति येषां ते मानिनः एतादृशा रणवः रघुकुलोत्पन्नाः रघुनान्दस्य तत्कुलोत्पन्ने लक्षणा पूर्वं पूर्वकल्प भुवनभालनम्परे पक्षे नृदस्य स्वकावा अन्यः पक्षः पक्षांतरं मयूरव्यसकादिस्थान् समाप्तः । तस्य संप्रतिग्रहः स्वीकारः प्रथमपक्षेतरपक्षपरिग्रह इत्यर्थः । तस्मात् क्रमेण कुलपरपरया आपतं प्राप्तं यद्यः कीर्तं नहि क्षपयति भोजमते क्षुप् धातोर्पेटादित्वान् मिश्रेण नृहस्वारं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जनामिति । उपदः संपत्तयः अयेषां इतरेषां वदितं तद्विषये प्रवर्तते इति अग्न्यहितप्रवर्तनः तं द्यूवर्तने 'अनुदात्तेनश्च इलादेरिति' युव् प्रत्ययः । साधनं कृता बहुल इति सप्तमीवृत्तमात्रः । एतादृशं जनं लोकं स्वयमेव आप्तमेव अग्न्य-प्रवृत्तिं विनैवेत्यर्थः अभिसरन्ति । अभिपूर्वा-वर्ततेति न्निमित्तं नियतं नियमेनैव यथास्या-त्तया निपूर्वाधमे. नपुणके भागे ऋः इत्यनेन ऋः अनुदात्तोपदेशजनितननोरया-दिना अनुनासिकलोपः । निजं आत्मीय 'रवके निये निजं त्रिपु' इत्यमरः । यत् कृत्यं कार्यं 'विभाषा कृत्ययोः' इत्यनेन क्यप्प्रत्ययः दूगागमश्च तद्विषये लपटः लुप्यः सदेकपर इति काक् एतादृशः पुरुषः जनः स्वाधीन इति स्वाधीनः आपादिस्थातव्यम्यतातासिः एव स्वाधीनदेव हीयते अद्वयभोग्यदेः । 'अपादगि बाहीयन्तोः' इति ह्रासकान् जहान्तेत्येति अतादृशम् । अर्धेनरभ्यागः ॥ ३५ ॥

पुरुषस्येति । 'कथञ्च मन्त्राणां' इत्यमरः । 'सुहृदः सुहृदः येषां ते सुहृदः तेषां मित्राणामित्यर्थः । 'सुहृद्वेदे मित्राभिप्रयोः' इति निपात-नादाधुः । उदयं उन्मर्षं नकारः समुच्चये किट्टिर्नेति विद्विषः तेषां 'गगर्गद्वि-दिस्थादिना' द्विषेः किञ्च 'द्विद्विषक्षादितेस्मरः' । कानूणा अवल्लेषस्य गगर्गस्य प्र-प्तानं नादा 'द्वौद्विषेपोद्विषेभः' इत्यमरः । प्रतिपात इत्यत्र बहुलप्रहणान् उपगर्गस्य यत्रयमनुच्ये बहुलं इति दीर्घो न भवति एवञ्चकारः पादपूर्वार्थः । इति द्वयमेव कांक्षितयमेव प्रविधातुं कर्तुं पुरुषस्य मनुष्यस्य भुजयोः द्वयं भुज-द्वयं तत् कृतं लम्पटं ॥ ३६ ॥

शरणोपगतमिति । यः बाहुः करं रक्षितारं उपगतः प्राप्तं द्वितीयाधितेति समाप्तः । 'शरणं गृहस्थितोः' इत्यमरः । तं न पानि न रक्षति । पारक्षणे कट्

परकृत्यजडो यशोऽर्जने जठरैकप्रवणो निरुत्सुकः ।
 पशुरेव बुधैर्निगद्यते यवसप्रासनिवृत्तमानसः ॥ ३८ ॥
 न पशुः पुरुषाकृतिर्यतो नृगुणभ्रष्टतया न पुरुषः ।
 विरतव्रतपौरुषस्पृहः किमु कोऽपि दृहिणेन निर्मितः ॥ ३९ ॥
 अकृतद्विपदुन्नतिच्छिदः श्रितसंरक्षणबन्ध्यकर्मणः ।
 पुरुषस्य निरर्थकः करः किल कण्डूयनमात्रसार्थकः ॥ ४० ॥

द्विषतां शत्रूणां 'द्विषद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः । समुन्नतिं समुत्कर्षं न भिनत्ति न विदारयति । भिदिर् विदारणे लट् । न नाशयतीत्यर्थः । साधने कार्यसाधने क्षमः शक्तः 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । साधनक्षमो न भवतीति असाधन-क्षमः बाहुः भुजः न । किं तर्हि तत् इत्यपेक्षायामाह । नरवृक्षेति । स' अकार्य-कारी नर एव वृक्षः शास्त्री तस्मात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य 'सप्तमीविशेषणैति' हाप-कान् व्यधिकरणो बहुमोहिः प्ररोहक अंडुरः अस्तीति शेषः । शुद्धापन्हृत्यल-कारः रूपकं च 'शुद्धापन्हृतिरन्यस्यारोपायो धर्मेनेन्दुव' इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

परोपकारहीन पुरुष पुनश्च निंदति । परहृत्येति । परस्य इतरस्य यत् कृत्य कार्यं तीव्रपणे जडः अज्ञः 'जडोऽज्ञ एडमुदस्तु' इत्यमरः । जठर उदर तस्मिन्नेकप्राणः केवलात्मकताः तदेकपर इति यावत् गद्यः कीर्तः अर्जनं संपादनं तस्मिन् निरुत्सुकः अनुत्कृष्टः एतादृशः पुरुषः इति विशेष्यं अर्थलब्धं । यवसस्य तृणस्य प्रासो भक्षणं प्रसु गतमु भक्षणे धम् 'यवसं तृणमर्जुनं' इत्यमरः । यवसप्रासाभिप्लवत् पराप्लव मानसं अंतःकरणे यस्य एतादृशः पशुरेव इति बुधैः पण्डितैः निगद्यते उच्यते निपूर्वात् गदव्यक्त्या वाचि अस्माकमणि लट् ॥ ३८ ॥

नेति । मतं नियमः इदमुपलक्षणं तपनः पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषादृशत् युवादिशब्दप्रत्ययः । मतं च पौरुषं च मनोदये तयोः स्पृष्टा इच्छा विरता नष्टा मतपौरुष स्पृष्टा यस्य एतादृशः कोपि अनिर्नेयनीयः प्राणी दृहिणेन प्रक्षणा 'धाताञ्जयोनिर्दृहिणे' इत्यमरः । निर्मितः किमु उत्पादितः किमु । ननु मनोदयप्राभावे पशुरिति वचनस्ये कथं सामान्यतः कोपि प्राणीत्युक्त इत्यत आह । नेति । पूर्ववतः अयं प्राणी पशुः न यनः यस्मान् कारणात् पुरुषादृशः पुरुषस्य आदृशः आकारो यस्य स तथा । तर्हि पुण्यो वक्तव्यः रसत आह । निर्गुण इति । नुः मनुष्यस्य गुणाः नृगुणाः सैः भ्रष्टः रहितः तस्य भावः नृगुणभ्रष्टता तया पूर्यः मनुष्यः न भवति ज्ञानः कोपीत्युक्तमिति भावः । अत्रे-त्यमनुमान विमनः पशुर्न पुरुषादृशिमन्तार देवदन्तार । विमनः पुरुषो न नृगुण-भ्रष्टत्वात् गौदयवत् इति । अनुप्रमादकारः ॥ ३९ ॥

अहमेति । द्विषतां शत्रूणां उपनिः उपर्यः तस्य वा छिद छेदः अपरादि-राज्ये विप । मष्टना अष्टना अष्टना द्विषदुन्नतिच्छिदेन एतादृशस्य शत्रुत्कर्ष-

मशने रसनानि वेदिनां कृतयोगानि मुलेषु भूरिषः ।
 न न सन्ति तदेषु दुर्लभं प्रभु यत्स्याद्भयं प्रजल्पितम् ॥ ४१ ॥
 नव जीवितसंशयेष्वपि न परित्याज्यमिदं कुलव्रतम् ।
 सुलभं प्रतिजग्म जीवितं इदं धर्मरतं हि दुर्लभम् ॥ ४२ ॥
 धिरतः शयनाममिषजस्यमिषेकोत्सवदुन्दुभिः क्षणात् ।
 इतिपातिनि जीविते कथं मुक्तामालम्ब्य सृजन्ति सत्पथम् ॥ ४३ ॥

विपादमकुर्वन् इत्यर्थः । भित्तानां आधित्तानां यासुरक्षणं पातनं तेन बन्धु विकलं
 एतारुह्य कर्म क्रिया यस्य आधित्तपातनमप्यकुर्वन् इत्यर्थः । एतारुह्य पुरुषस्य
 नारस्य बहुवचनं वाच्यं तदेव बहुवचनमार्थं तेन हेतुना सार्थकः सफलः कंदूयन-
 मार्गोपयोगीत्यर्थः । एतारुह्य करः निर्गलः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्तु निरर्थकः किल
 'प्रादिभ्यो धातुक्रमेण वाच्येति समासः' । अग्नौनि दोषः ॥ ४० ॥

यशसि व्रज यत्नमुज्झितस्वसुखप्रीतिरूपैहि वा तपः ।
 अधिगम्यमसारमस्थिरं विषयास्वादसुखं पशोरपि ॥ ४४ ॥
 यशसा मुकृतेन संग्रहो नियतं धर्ममुपार्जतो यशः ।
 अनुगच्छ तदेकसङ्ग्रहादुभयं लभ्यमितीह सत्पथम् ॥ ४५ ॥
 ननु तावदिहैव सज्जनप्रतिरक्षाविधिगम्यमक्षयम् ।
 फलामिन्दुकरोपरक्षितप्रहसत्कौमुदकौमलं यशः ॥ ४६ ॥

इदिति समासः 'ऋषूरेति' समासांतः कथं सृजति उत्सृजंतीति यावत् सृज-
 विसर्गो लिट् ॥ ४३ ॥

यशसीति । उद्दिष्टता स्यत्वा 'त्यक्त हीने विधुत समुद्दिष्टतं धूतमुत्सृष्टे'
 इत्यमरः । स्वसुखे आत्मीयसुखे प्रीतिः प्रेमा येन एतादृशः त्वं इदं अप्याहार-
 लब्धं यशसि कीर्तौ विषये यत्नं प्रयत्नं व्रज गच्छ, वा अथवा तपः तपश्चर्या
 उपैहि प्राप्नुहि 'एतेधत्तूदसु' इति वृद्धिः । अत्र उपेहीति पाठो योग्यः पुरस्ताद-
 पवादभ्यायेन एतेधत्तूदसु इति वृद्धिः 'एडि पररूपमित्यस्यैव' बाधिका ननु ओ-
 मादोद्धेत्येतस्य तेन ओमादोद्धेति पररूपमेव भवति इति स्पष्ट कीमुया । अस्थिरं
 चचलं असार नास्ति सारो अस्मिन् तत् असार एतादृशं विषयाणां आस्वादः
 अनुभवः तत्संबन्धि यत्सुखं तत् पशोरपि अधिगम्यते प्राप्यते इत्यधिगम्य प्राप्य-
 मित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

यशसेति । सुष्ठु इतिः सुष्ठुतिः तरयाः पुण्यस्य यशसा कीर्तौ साधनेन 'यशः
 कीर्तिः समहाचेत्यमरः' तत्रहः लाभ इत्यर्थः । 'प्रहपूरमिधिगमयेति' अप् ।
 ॥ भवति धर्मं पुण्यं उपार्जतीति उपार्जनं तस्य यशः कीर्तिः नियतं नियमेन
 अस्तीति शेषः । यशसा पुण्यं न जायते पुण्यमुपार्जतस्तु नियमेन यशो जायते इति
 सात्वयै । तत् तरमाकारणात् एकस्य धर्मस्य संग्रहात् सभादित्यर्थः । उभयं
 उभौ पुण्ययशसौ भवयन्तौ यस्य तदुभयं 'उमादुदात्तो नित्यमित्ययम्' । कर्त्तुं
 योग्यं तन्मयं 'पोरुपपात्' इति यत् । इति हेतोः इह अस्मिन् लोके संश्लेषौ
 पयाथ सत्पथं 'ऋषूरेत्युः पयामित्यनेन' समासांतः अप्रत्ययः सम्भागो अनुगच्छ
 प्राप्नुहि इत्यर्थः । अनुपूर्वाभ्येर्लोड् मध्यमपुदयः ॥ ४५ ॥

नन्विति । तावत् पूर्वं इहैव अत्रैवेत्यर्थः । सतः ये जनाः लोकाः तेषां यः
 प्रतिरक्षाविधिः पालनकृत्यं तेन गम्यं प्राप्यं अक्षयं क्षयो नाशः तत्रहितं ईरोः
 चंद्रस्य कटाः किरणाः तैः उपरंजितं मिश्रितमित्यर्थः । अतएव प्रहसत् हास्यकरं
 पिच्छितमिति यावत् एतादृशं यकौमुदं कमलं प्रह्लादिन्यास्वाभेभन् तदुद्धेयकं
 मृदुलं 'कौमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । एतादृशं यशः कीर्तिः कर्म अस्तीति
 शेषः । सज्जनरक्षणार्थं कीर्तिरूपं कर्म प्राप्नुम्यमवसर इति यावत् ॥ ४६ ॥

प्रयतः प्रतिपद्य तत्तपोवनमुग्रं त्वमुदग्रविक्रमः ।

सहसा सह कौशिकेन तं यमिनां कृन्त निवर्हकं युधि ॥ ४७ ॥

पितुरित्थमनाकुलं वचस्तदुपश्रुत्य ननाम पादयोः ।

सह सिद्धवनं पियासुना समरायावरजेन राघवः ॥ ४८ ॥

तमसि स्फुरदंशुमद्युतिग्रहते संसदि सौखरात्रिकः ।

यतये निरर्थायतस्तुतो नृपतिर्मन्त्रपवित्रदंशितौ ॥ ४९ ॥

अनुजग्मतुरश्रुवर्षिणो हृदयैः पौरजनस्य राघवौ ।

मुनिमेनमनाकुलातुरैरनुयातावाशि वैकचिन्तया ॥ ५० ॥

प्रयत इति । तत् सस्मात् कारणात् परोपकारस्य अस्मात्कुलमतत्वाद्देशतोः उदग्रः उग्रः महानिति यावत् विक्रमः पराक्रमो यस्य 'उग्रप्राज्ञतोदग्रो धिष्ठिताः' इत्यमरः । प्रयतः पवित्रः 'पवित्रः प्रयतः पुतः' इत्यमरः । एतादृशः एव कौशिकेन कुशिकस्य अपत्यं पुमान् कौशिकः 'कथ्यधकृषिगुह्य-क्षेयम्' विश्वामित्रेण गृह्य उग्र भवानक तपोवनं तपसः तपश्चर्यायाः वन अरण्य प्रतिपद्य प्राप्य सहसा अकस्मात् 'अतर्जिते तु सहसा' इत्यमरः । अपवा सहसा बलेन 'सहो पलं सहामागं' इत्यमरः । युधि जायौ 'समितादि समिधुषः' इत्यमरः । यमिनां मुनीनां निरर्हयति नाशयति इति निवर्हकः स निपूर्वाद्भू-हृत्तेजोर्गु एतादृशं स राक्षसं नृपं छिधि । नृती छेदने छोद् देहं । अनु-प्रागः ॥ ४७ ॥

पितुरिति । राघवः रघोः गोप्रापये राघवः 'तस्यापरयमित्यण्' पितुः दशरथस्य अनेन प्रकारेण ज्ञाप्य 'इदमरण्यमुः एतेतौरयोः' इति इदादेशः पूर्वोक्तप्रकारेण न आकुल अनाकुल असकीर्ण यथास्यात्तथेयर्थः । तन् पूर्वोक्तं वचः भाषण उप-धुम्य आकर्ष्य गमराय मुदाय तादर्थ्यं अनुधीं सिद्धानां वन सिद्धवनं याद्वमिच्छुः मियागुः तेन यिदामुना त्रिगमिपुणा अवरजेन अवरस्मिन्कारणे जातः अवरजः तेन लक्ष्मणेन सह पादयोः ननाम नमनि वने अनुप्रासः ॥ ४८ ॥

मसीति । तमसि अपघ्नोरे स्फुरतः अशयः स्फुरदशाः ते सति यस्य स्फुरद-शुमान् मूर्धः तस्य या मुनिः कातिः तया ग्रहते सति माशिते सति सूर्योदये यतन्त्रियेः । संगदि समारां यतये मुनये विश्वामित्रायेति भावः । गुरा रात्रिः शुषरानि तां पृच्छन्तीति सौखरात्रिकः । 'पृच्छतो मुश्रन्तादि-य' इत्यनेन उक्तं यस्य । एतादृशः नृपां पतिः नृपतिः आर्द्रा मंत्रेण परित्रा पथदंशितौ पूर्ववर्ततेति गमात् । मंत्रेण नृनक्षरीरसौ श्ववघारिणौ चेत्पर्यः । एतादृशीं मुनिं निरर्थयन् निरर्थोऽयं यनीप्रवने इत्यस्माज्जितास्तुद् चटि द्वित्व । अनुप्रासः ॥ ४९ ॥

अनिति । राघवो रामलक्ष्मणौ अभून्नि मेत्रोदकानि अभीक्ष्य वर्षतीनि अशु-

यमिनः पथि ऐतिहासिकादुपभृण्वन् विविधाभ्रयाः कथाः ।
 क्रमथ न विवेद राघवो बलयाऽऽनीतबलः स विद्यया ॥ ५१ ॥
 अथ वज्रभृतः सुहृद्बुहो विषयो यः स्रपनेन विभ्रतः ।
 नृधरो निजगाध तत्पुरं पिशिताशीनिहतं निरीक्ष्य सः ॥ ५२ ॥

वर्षा तस्य अध्रुवपिणः पुरे नगरे भवः पौरः तत्र भव इत्यण् । एतादृशो यो जनः
 लोकः तस्य अशिव अकल्याण स्वस्व रामलक्ष्मणयोर्वा तत्सन्निभिनी एका केनला
 जिता तथा अनाकुलानि अव्यप्राणि एतादृशानि यानि आतुराणि दीनानि आशि-
 वृजितारूपैकविषयासक्तत्वात् एकाग्रत्वेन अनाकुलत्वं अव्यपत्वं दीनत्वकारणं सु-
 स्पष्टमेव । एतादृशैः हृदयैः अतःकरणं सह एन पुरोक्तं मुनिं विश्वामित्रं अनुज-
 गमतुः अनुययतुः । अनुप्राससहोक्त्यलंकारी ॥ ५० ॥

यमिन इति । नः समुच्चये । पथि मार्गे ऐतिहासिकात् इतिहासवेद इति ऐति-
 हासिकः 'आख्यानास्याधिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' इति ठक् । तस्मात् यमिनः
 विश्वामित्रात् 'आख्यालोपयोगे' इत्यपादान्त्व । विविधाः अनेकप्रकाराः अर्थात्
 विषयाः आभ्रया यासां एतादृशाः कथाः गोष्ठीः उपभृणोतीति उपभ्रण्वन् भ्रवण-
 कर्ता बलया एतन्नाम्न्या विद्यया मन्त्रविशेषरूपाक्षेण आनीतं प्रापितं बलं सामर्थ्यं
 यस्य एतादृशः राघव रामचन्द्र, क्रमथ क्रेश ग्लानिं वा न विवेद न जानाति
 स्म । उक्तं च वाल्मीकीये 'रामेति मधुरा वार्णा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । गृहाण
 वत्स सलिलं माभूत्कालस्य पर्ययः । मन्त्रमाम गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा । न
 भ्रमो च ज्वरो वाते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्पयिष्यति नैर्ऋता ।
 क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबला चैव पठतस्तात राघव । ततो
 रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविनयः' इत्यादि ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ रामस्य विश्वामित्रात् विद्याप्राप्त्यनंतरतः प्रसिद्धः नृषु वरः धेष्टः
 विश्वामित्रः सुहृद्बुधः सुहृदे मित्राय ब्रूयति जिघासतीति सुहृद्भृद् अत्र सुहृत्त्वेन
 वृत्रो गृह्यते । तस्य दैत्यत्वेन इदमधुत्वात् अथवा वृत्रस्य चित्रकेतोरधतारत्वेन
 विष्णुभक्तत्वादिसुहृत्त्व तस्य । न च कुलिशं निभर्ताति धारयतीति वज्रभृन् इन्द्रः तस्य
 स्रपनेन अभिषेचने आधातोर्जिजता लुट् 'ग्लान्नावनुवमा च' इति मित्वात् 'मितां
 ह्रस्व' इति-इह्रस्वः । यः विश्रुतः प्रसिद्धः एतादृशः विषयः देशः मलदकरूपाद्यनामा
 असीत् इति शेषः । तत्पुरं तस्य देशस्य पुरं पिशिताशीनिहतं पिशितं मांसं
 अश्राति मक्षमति इति पिशिताशी राक्षसी ताडकेत्यर्थः । पिशितशब्दोपपदे
 अश्रुधातोः कर्मण्यण् अण्णतत्वाङ्गीष । तथा निहतं ध्वस्तमित्यर्थः । एतादृशं
 निरीक्ष्य विलोक्य निजगाद उवाच निपूर्वाद् दद् व्यच्चायां वाचि अस्माकम् ।
 इदस्याभिषेचनकथा वाल्मीकीये 'पुरा वृत्रवधेराम मलेन समभिप्लुतं । क्षुधा चैव

न भुनक्ति पुरा पुरश्चिर्य परितः कीर्णकरङ्कसङ्करा ।

अवमग्रशिरःकपालदृग्बिम्बरप्रोद्धतशास्त्रला मही ॥ ५३ ॥

फणिभिः प्रतिविम्बमातरः शितिभिर्मोन्ति शिरोऽवलम्बिभिः ।

रचितैरिव घेणिवन्धनैर्विरहादस्य पुरस्य शास्त्रितुः ॥ ५४ ॥

सदृश्याक्षं मग्नदृश्यासमाविशत् । तमिन्द्र मलिन देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कलशः
आपयामासुर्मल आस्य प्रमोचयन् । इह भूम्यां मल दत्वा देवाः काम्यमेव च ।
शरीरजं महेंद्रस्य ततो ह्येवं प्रवेदिरे । निर्मला निष्कलपय शुद्ध ह्रदो यथाभवत् ।
ततो देशस्य सुप्रीतो वर प्रादादनुत्तम । इमौ जनपदौ स्कीर्तौ ह्यति लोके
गमिष्यतः । मलदाश्च कल्पधा ममांगमतधारिणौ ' इत्यादि ॥ ५२ ॥

नेति । परितः समतलः ' समतलस्तुपरितः सर्वतोविष्णुमित्यपि ' इत्यमरः ।
कीर्णाः इतस्ततो विक्षिप्ताः ये करकाः अक्षीणि ' करको भरतके घस्यनालिकेर-
कलास्थिनि ' इति मेदिनी । स एव सङ्करः अवकरो यस्यां अवमत्तानि मृत्सिक्तातः
प्रविष्टानि यानि शिरः कपालानि शिरोस्पीनि सस्तंघ्नीनि यानि हस्तवराणि
दृष्टिच्छिद्राणि तेभ्यः प्रोद्धताः ऊर्ध्वं प्राप्ताः शास्त्रलाः कौमल्यतृणहरितभूमागा
यस्यां ' नडशादाङ्गुलच् ' इति कूलच् प्रत्ययः । एतादृशी मही पृथ्वी पुरस्य नग-
रस्य या भीः शोभा तां पुरा न भुनक्ति नैव भुनक्ति नैव पालयतीत्यर्थः । भुज-
पालनाभ्यवहारयोः कृत् । पूर्ववत् एतस्याः पुरः शोभा नास्तीति तात्पर्यं । पुरा-
शब्दस्य निधयार्थत्वे ' वावत्पुरा निपातयोऽलंद् ' इत्यग्रहट् ' भुजोन्नवने ' इत्यग्र
अनवने इति पर्युदासात् आम्भनेपद् न । अत्र वर्तमाने कृत् अनेनैव कृत्प्रत्ययः
ननु वावत्पुरेति सूत्रेण । तत्र भविष्यतीत्यस्वानुवृत्तेः । अकृते भविष्यत्कालस्य
असंगत्वात् ॥ ५३ ॥

फणिभिरिति । प्रतिबिम्बानि प्रविष्टतयः ' प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रति-
मातना प्रतिष्ठाप्य ' इत्यमरः । एतादृशः वा मातरः गौर्यादयः ताः शिरो-
बलंभिभिः शिरःश्च मातङ्केषु अङ्गलङ्घने अवलम्बते इति शिरोबलंभिनः सैः
' मुन्यजाताविति णिनिः ' । शितिभिः कृष्णवर्णैः ' शिती घवलमेवर्द्धा ' इत्यमरः ।
एतादृशः फणाः पटाः सति येषां ते फणिनः ' मीणादिभ्यश्चेति ' इतिः अथवा
पुष्पिगादपि अस्मान् ' अण इनि टर्ना ' इति इनिः । अस्य पुरोवर्तिनः पुरस्य नगरस्य
वर्त्मने पठौ । शास्त्रीति शास्त्रिणा तस्य शास्त्रितुः पालयितुरित्यर्थः । विरहान्
विशोगान् रचिनः कृतैः वेणीनां प्रवेणीनां बंधनानि तैरिव भाति शोभते ।
प्रियविरदितानां स्त्रीणां एकवेणीधारणं शास्त्रसिद्धं । उक्तं च याज्ञवल्क्येन ' क्रीडां
शरीरमंस्वप्रे समाग्रेऽसबदर्शनेन । हाम्यं परगृहे यानं त्यजेन् प्रोपेतमर्जुना ' इति ॥ ५४ ॥

भुवि भोगिनिभं विलोकयस्तुदुमो हरिमहार्यवेपथुः ।

हरिहस्तहतस्य दन्तिनः कररन्ध्रे निभृतं निलीयते ॥ ५५ ॥

प्रतिमा विशवेन लूतिकापटलेनावृतदृष्टिरीक्ष्यते ।

रुदितैरिव पुष्पितेक्षणा विपुलत्रांसकृतैरनेकशः ॥ ५६ ॥

श्लथभित्तिविरुद्धभूरुहस्थिरमूलाग्रविनिर्गमश्वतम् ।

स्फुटतीव भृशं शुचातुरं हृदयं तद्रुहचित्रयोषिताम् ॥ ५७ ॥

भुवीति । भुवि मूलले भोगा अस्यास्तीति भोगी सर्पः तेन निभः सदृशः 'निभसंकाशनीकाश' इत्यमरः । त हारं मुक्तावलीं विलोकयन् अतएव हर्षं दूरीकर्तुं योग्यः हार्यः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । न हार्यः अहार्यः एतादृशः वेपथुः कपो यस्य 'अथ वेपथुः कप.' इत्यमरः । एतादृशः तुदुमः उंदुरः 'उदु-रस्तुदुमोरंध्रश्च' इति त्रिकांडशेषः । हरेः सिंहस्य यो हस्तः । चपेटा तेन हस्तस्य एतादृशस्य दन्तिनः हस्तिनः करस्य हस्तस्य रंध्रं छिद्रं तस्मिन् निभृतं शुभं यथास्यात्तथा निलीयते लीनोभवति । अनुप्रासः ॥ ५५ ॥

प्रतिमेति । विशवेन पादुरेण 'विशदस्वेतपाङ्कुराः' इत्यमरः । लूतिकानां ऊर्जनाभानां 'लूताङ्गी तनुवायोर्णेनांममंकटकाः समाः' इत्यमरः । पटलेन समू-हेन 'समूहे पटलं न ना' इत्यमरः । तनुवायमूत्रजालेनेत्यर्थः आवृता वेष्टिता वृन्वरणे कर्मणि क्तः दृष्टिर्यस्याः सा एतादृशी प्रतिमा प्रतिकृतिः आलेख्यमिति यावत् जात्येकवचनं । विपुलः अतिशयितः यक्षासुः दुःखं तेन कृतानि अनेकशः अनेकानीति यावत् एकैकश इति भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थं शब्द इत्यावेदितं प्राक् । यानि रुदितानि रोदनानि तैः पुष्पाणि संजितानि येषां तानि पुष्पितानि तारकादि-हंवादितश्च प्रत्ययः तानि ईक्षितानि नेत्राणि यस्याः सा 'ईक्षन् चक्षुरक्षिणीत्यमरः' एतादृशीव ईक्ष्यते अवलोक्यते जनैरिति शेषः । ईक्षतेः कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

श्लथेति । श्लथाः शिथिला या भित्तयः कुड्यानि 'भित्तिः क्षीकुण्यमेइक' इत्यमरः । तासु विरुद्धाः प्रादुर्भूताः एतादृशा ये भूरुहः वृक्षाः रुहधातोः 'इण्य-धहा प्रीकिरः कः' इति क प्रत्ययः । भृशन्देन पटीसमासः । तेषां वृक्षाणां यानि स्थिराणि मूलानि बुध्राः 'मूलं बुध्रोऽग्नि' इत्याद्यमरः । तेषां अप्राणि प्रांतभागाः तस्य यो विनिर्गमः बहिर्गमनं तेन स्वतं विदीर्णं भृशं अत्यंतं शुचा शोकेन 'मन्यु-शोकी तु शुक् क्षिया' इत्यमरः । आतुरं अभ्यमितं पीडितमित्यर्थः । एतादृशं तस्याः नगर्याः संबंधीनि यानि गुहाणि सदनानि तत्संबन्धिन्यः याश्चित्रयोपितः आलेख्यरूपस्त्रियः 'आलेख्याथर्ययोश्चित्रमित्यमरः' तासां हृदयं स्फुटतीव द्विधा भवतीत्यर्थः । वर्षादिना मित्तीनां शैथिल्यात् तदुत्पन्नवृक्षमूलबहिर्निर्गमनेन भित्तिस्त्रितचित्रक्षीहृदयानां द्वैबीभावात् । शोकेन तानि हृदयानि विदीर्णानी-वेति उत्प्रेक्ष्यते । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५७ ॥

नकुलः परिजीर्णवैकुण्ठप्रतिबिम्बाननमभ्यरुन्धतः ।

परिकल्पयति कृपा यथा स्फुरितं तद्रसनं सरीसृपम् ॥ ५८ ॥

इति जल्पति तत्र राक्षसी पुरतः प्रादुरभूद्भिदेक्षिता ।

मकराकरपायिधामभिः क्षतयक्षाकृतिरुग्रविगहा ॥ ५९ ॥

नकुल इति । नकुलः सर्वपातक-प्राणिविशेषः (सुंगूस इति भाषायां) 'नकुलस्तु पांड्यप्राणिभेदयोः' इति हेमः । विबुधानां देवानां इमानि वैकुण्ठानि तस्येदमित्यण् 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । एतादृशानि यानि प्रतिबिम्बानि प्रतिरूपावः 'प्रतिमान् प्रतिविम्ब' इत्यमरः । परिजीर्णानि पूजायमात्राङ्गोत्तमां प्राप्तानि यानि वैकुण्ठप्रतिबिम्बानि तेषां यानि आननानि मुखाणि तन्मूर्ध्नि यानि मन्थरप्राणि मन्थरिष्ठप्राणि मन्थरप्राणीभ्यश्च 'विने-पण विनेष्येण' बहुवचनमिति समासः तेभ्य इति मन्थरधृतः आपादि-त्वात्तमिः अपादाने पंचमी । 'कृपा क्रोधेन क्रुध् क्रोधे' सपदादित्वाद्भावे विप क्रोधेनेत्यर्थः । स्फुरितं च्छासितं तेषां प्रतिबिम्बानां रसनं त्रिदशं जातिविबक्षा-यामेक्यवचने । अथवा पूर्वत्र एक्यवचनात्तेनैव विग्रहः कार्यः 'रान् च्छनिते स्यादे रक्षाराग्रघोरवि' इति हेमः । सरीसृप इदं संपतीति सरीसृपः 'नित्यं कौटिल्ये गती' इति तर्पते. यद्वैतान् पचायचि 'यदोच्येति लुक्' 'सृगृपुपस्यवेति रीगा-वमः' तथात्वमिति गुणनिषेधः । सरीसृप यथा सर्पमिवेत्यर्थः । 'यथायथा संप्रवे' इत्यमरः । चर्चाप्याल सरीसृप इत्यमरः । परिकल्पयति आकल्पयती-त्यर्थः परिपूर्वात्पक्षितेच्छने इत्यस्मात् विग्रहात् । देवप्रतिमानामपि दुर्दशा दृक्कर्ममिति भावः ॥ ५८ ॥

इतीति । तत्र तस्मिन् नृपरे विश्वामित्रे इति पूर्वोक्तप्रसारेण जल्पति भाष्ये इति जल्पन् तस्मिन् जल्पति भाष्यमाने सतीत्यर्थः । जप जल्प व्यवसाया पायि शतृप्तययः । तस्य च भावेनेति सप्तमी । पुरतः अगस्त दिग्गद्देश्य इत्यधिकारे अस्तीत्यर्थे बाहुल्येन अतस्तु 'स्यापुःपुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । भिद्यते इति भिदेक्षिता भिदिरविशरणे इत्यस्मान् 'अदार्थे केतिमरप्रत्ययः' । मकराणां मृदाणां आकरः रानिः समुद्र इत्यर्थः स विवर्तीति मकराकरपायी अगस्त्यः 'सु'यमाता-विति गिति. 'तस्य यानि भामानि तेषांश्च तैः क्षता नष्टा दशादृतिः मरुदेहो मर्या. अगस्त्यज्ञानेन नष्टमरुदेहा इत्यर्थः । अगस्त्य उग्रः भयकरः विग्रहः देहो मर्या' वा एतादृशीं राक्षसीं नादृष्टा रक्षम् च्छब्दश्च स्वार्थेऽन् इति स्वाधिकारः प्रकृतितोतिमवचनेयादिना रक्षम् च्छब्दस्य नपुंसकत्वेति अनीकत्वात् ॥ ५९ ॥ य । प्रदुर्भात आनिर्भूय । उल्लेख समास्ये 'सुदे तु निहते राम अगस्त्यम्-दिगन्तम् । तादृशं च्छब्दपुत्रेच प्रथमं विमुदिच्छति । मर्यायं जानमरमा गर्जती गन्धर्ववत् । आनीती तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो मयवान् ऋषिः । राक्षस्य

नवकृत्तविलासिनीकरप्रसवोत्तंसविभूषितानना ।
नृशिरस्तातिमेखलागुणस्फुरणकूरकटु कण्टकटिः ॥ ६० ॥

परितः स्फुरदन्तपादयया परिणद्धाकुलकेशस्ततिः ।
घनशोषितपङ्कुकुम्भप्रविलितस्तनकुम्भभीषणा ॥ ६१ ॥

भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् ।
पुरुषाक्षी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहावाशु दारुणं रूपमस्तु ते ।
क्षीया शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचारितं शुभं ।
इत्यादि ॥ ५९ ॥

तां राक्षसीं वर्णयति । नवेति । नवाः नूतनः 'नवीनो नूतनो नवः' इत्य-
मरः । कृताः छिन्नाः कृती छेदने कर्मणि क्तः 'श्रीदिवीण् निषेधः' एतादृशाः
ये विलसति तच्छीला विलासिन्यः स्त्रियः विपूर्वाहसे 'सुप्यजाताविति णिनिः'
अथवा प्रशस्ता विलासाः सति आसा ता विलासिन्यः विपूर्वाहसेतेर्भावे घनतात्
'अत इनि क्ताविति' इनिः 'जनेभ्य' इति ङीप् । तासां कराः हस्ताः त एव प्रसवो
त्तंसाः पुष्पभूषणानि 'फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । तैः विभूषित
अलंकृतं आननं मुखं यस्याः एतादृशी अथवा नवकृत्तविलासिनीकरसम्भिनः
ये प्रसवोत्तंसाः पुष्पभूषणानि तैः विभूषितं शोभितं आननं मुखं यस्याः सा
नृणां मनुष्याणां शिरासि मस्तकानि तेषां ततिः पक्षिः येषु एतादृशा ये मेखला
गुणाः क्लीबीततयः 'क्लीकट्यां मेखला काचिः' इत्यमरः । तेषां यास्फुरण
तेन कूरं कटु कर्णकटोर च यथास्यात्तथा रणती शब्दायमाना कटिः भोगिः
यस्याः सा रणशब्दे शत्रुप्रत्ययः । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः ॥ ६० ॥

परितः समततः 'समततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः ।
स्फुरती शोभमाना या अत्राणां पुरीततां पादया पाशसमूहः 'पाशादिभ्यो घः'
इति समूहार्थे यप्रत्ययः समूहेः इत्यनुवर्तमाने 'पादया गव्येत्यमरः' । अर्धा-
ङ्गातितप्राणिनामिर्यर्थः तथा करणेन परिणद्धा बद्धा नदं बंधने क्तप्रत्ययः ।
आकुलानां विकीर्णानां केशानां कचानां 'कचः केशः शिरोदहः' इत्यमरः ।
स्ततिः समूहो यस्याः सा घनं निबिडं यच्छोणितं रक्तं तस्य यः पङ्कः कर्दमः
तदेव कुकुमं केशरं तेन प्रविक्रिप्तौ यौ स्तनकुम्भौ स्तनपटौ ताभ्यां भीषणा भयदा
भीषातोर्जितान् 'व्यासर्थयौ युच्' इति युच् 'भियो हेतुभये पुक्' इति
पुगागमः । एतादृशी राक्षसी प्रादुरभूत् इति पूर्वैष्टोक्तस्थमियापदेनान्वयः । अत्र
भोमत्सरसः । राक्षसी आलम्बनविभावः । रक्ताश्रमालादि उद्दीपविभावः इति
यथायथमुपेयः । तदुक्तं 'विभावैरनुभावेभ्यः सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥ आनीममा-
नत्वाऽनुत्वस्थादिभावो रसः स्यूतः' इति ॥ ६१ ॥

इति तामतिभीमदर्शनामभिबीक्ष्योभयतस्तपोधनम् ।
धनुषोरवनीभुजः सुतो सपदि न्यस्तशरावतिष्ठताम् ॥ ६२ ॥
स घशिष्ठतनूजपातितक्षितिपस्वर्वसतिप्रदो मुनिः ।
घृणिनो नृपतेः कृतस्मयस्तनयं वीक्ष्य जगादिदं वचः ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अतिशयित भीमं मयस्कर 'घोर भीमं भयानक' इत्यमरः । दर्शन अवलोकनं यस्याः एतादृशी तां राक्षसी अभिबीक्ष्य अवलोक्य भयनी पृथ्वी भुवक्षि पालयति इत्यवनीभुक् 'हमावनिर्मेदिनी मही' 'भुजपालनायवहारयोः' इत्यस्मात् किप्चेति किप् । तस्य दशरथस्य सुतो मुनिः रामतक्षमनी तप एव धन यस्य स तपोधनः विश्वामित्रः ॥ उभयतः उभयोर्भागयोरित्यर्थः । उभयान्दरासप्तम्बताम् इतरेभ्योपि दृश्यते इति तसिल् । 'उभयर्षतयोः कार्यो' इत्यनेन द्वितीया । सपदि तदर्थेनक्षणे 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । धनुषोः काभुक्कयोः 'धनुषापो धन्वशरासन' इत्यमरः । न्यस्ती निसुक्ती शरां शणी बाभ्यां एतादृशी अतिष्ठता आस्तामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

म इति । वसिष्ठस्य ये तनूजाः तन्वाः देवान् अजनिपत इति तनूजाः 'पच-
न्यामजाती' इति जनेर्दप्रत्ययः । इत्यसामभ्यां दमस्यापिठेलोपः सै पातितः
शापेन बहालतां प्रापितः एतादृशः यः क्षितिपः राजा त्रिचक्राति यावन्
'आतोनुपसर्गे' कः इति कप्रत्ययः । तस्य स्वर्गसति, स्वर्गवासः तां प्रददाति इति
स्वर्गसतिप्रदः 'प्रेदाहः' इति कः एतादृशः मुनिः विश्वामित्रः । वसिष्ठपुत्रशा-
पेन बहालतां प्राप्तः त्रिचक्रः विश्वामित्र यतः तेन च तपःसामर्थ्येन स्वर्गे
प्रापितः इति कथा बार्मीदीये बालकाडे प्रतिष्ठा । इतः स्मयः ईपदास्य येन
एतादृशः सन् एतादृशमपि दुष्टायां शङ्कस्यां दया न युक्ता तथाप्ययं
तद्विषये घृणी इति स्मयकारणं तदाह घृणिन इति । त्रिगुणा पुत्रे आपाति
इत्यभिप्रायेणेद् विशेषण । घृणा करणा अस्यास्तीति घृणी मीयादिन्दा-
दिनिः 'नुगुणा करणा घृण्यमरः' । एतादृशस्य नृपतेः दशरथस्य तनयं पुत्र
रामचंद्रमित्यर्थः । वीक्ष्य विलोक्य इदं वक्ष्यमाण वचः मापण जगौ उवाचे अर्थः ।
कर्मशब्दे लिट् । अनुप्रासात्तद्वचः । 'तत्तत्रिचक्रेर्वचनं धुम्बा क्रोधसमन्वित ।
अत्रिपुत्रस्य राम राजानमिदमवधीत् । प्रयागं शतोषिदुर्मेधो गुरणा सम्यगदिता ।
न कथं समनिक्रम्य द्वापांतरमुपेविशान् । इत्यकृत्वा हि सर्वेषां पुरोधा. परमा-
गतिः । न पातिनामिषु शक्यं वचनं साधरादिनः । अपमानं कथं कर्तुं तस्य
राक्षसमिदं वचं । तेषां तद्वचनं धुत्ता शोभयशोऽनुदासरी । स राजा पुनरेवेताम् इदं
वचनमवधीत् । प्रदाम्यान्ने भगवता गुरुपुत्रैरनर्थकं हि । अन्यां गानि यमिप्यामि
नस्ति कोऽपि तपोधनाः । अत्रिपुत्रास्तु तत्पुत्रा शक्यं चोराभिघटित । तेपुः
परमदुष्टाश्चक्षते । इत्युक्त्वा ते महानागो विविशुः स्वसमा-

इति सार्वजनीनसम्पन्नः प्रलयं देशवरस्य कुर्वतीम् ।
न निहत्य शरेण सूरिमिस्त्वमधर्मी ध्रुवमेष गीयसे ॥ ६४ ॥

श्रमं । अथ राज्यां व्यतीतायां राजा चंडालतां गतः । नीलमल्लधरो नीलः पुरुषो
ध्वस्तमूर्धजः । चित्यमाल्यांगरागश्च आयसाभरणोऽभवत् । इत्यादि । ततः कालेन
महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । नाभ्याग-
मेस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।
सुचमुद्यम्य सक्रोधमिश्रकुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य
नरेश्वर । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्राप स्वशरीरेण स्वर्गं
गच्छ नरेश्वर । स्वार्जितं किं विदप्यस्ति अया हि तपसः फल । राजस्त्व
तेजसा तस्य सशरीरो दिव्यं प्रज । उक्तवाक्ये मुनी तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ।
दिव्यं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशकुं पाक-
शासनः । सह सर्वं सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशको गच्छ भूयस्त्व नासि-
स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्षिराः । एवमुक्तो महद्देण त्रिश-
कुरपतत् पुनः । विक्रोशमानप्लाहीति विश्वामित्र तपोधन । तच्छ्रुत्वा वचनं
तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोपमाहारयतीत्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । अन्य-
मिन्द्र करिष्यामि लोकोवास्यादमित्रकः । देवतान्यपि सक्रोधात् सह तमुपचक्रमे ।
ततः परमसज्जाताः सर्पिसपा. सुरासुराः । विश्वामित्र महात्मान ऊचुः सानुनय
वज्रः । अयं राजा. महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिव्यं यातु नार्हत्वेव
तपोधन । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वज्रि-
शकोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नावृतं कर्तुमुत्सहे । स्वर्गोस्तु सशरीरस्य
त्रिशकोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ । यावत्लोक-
धरिष्यति तिष्ठत्वेतानि सर्वशः । अनाविशराजिसकुलं तिष्ठत्वमरसमिभः ।
अनुयास्यति चैतानि ज्योतीषि नृपसत्तम । कृतार्थं कीर्तिमतं च स्वर्गलो-
कगतं मया । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिप्लुतः । ऋषिमध्ये महातेजा
वाढमिन्येव देवताः । इदि च बालकाडे प्रसिद्ध ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजनेषु साधवः इति सार्वजनीना. 'प्रनिज-
नादिभ्यः खञ्' इति साप्थ्ये खञ्प्रत्ययः सार्वजनीनाः लपदः जस्य सर्वलोकोप-
कारकसंपत्तिमानित्यर्थः । एतादृशस्य देशवरस्य देशोत्तमस्य प्रत्यर्थं नाश करो-
तीति कुर्वती तां कृपातोः कृष्ट शत्रुदेश उमित्येति ङीप् एतादृशीं राक्षसीं
इत्यर्थः । शरेण बाणेन निहत्य नाशयित्वा सूरिभिः विद्वद्भिः 'धीमान् सूरिः' -
इत्यमरः । त्वं एषः रामचन्द्रः अधर्मेः अस्वास्तीति अधर्मी 'अत इति ठनाबिति'
इति । इति ध्रुप निश्चयेन न गीयसे न वर्ण्यसे । अत्र निहत्येति स्वोपपत्त्यर्थं स्थित
रूपव्याहारः कर्तव्यः. निहत्य स्थितस्त्वमित्यन्वयः अन्यथा निहत्य गीयसे इति

शतमन्युरवर्णवृत्तये न वधःस्त्रैर्ण इति प्रचिन्तयन् ।
 निजघान विरोचनात्मजां कुलिशेन त्रिदिवस्य शान्तये ॥ ६५ ॥
 वनितावपुषि द्विपञ्जने पुरुषाकारविशेषितेऽपि वा ।
 नहि भद्रकरं शरीरिणां प्रहृताहं करुणावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 युवतेरपि साधवः सुखे जगतो लोपयितुं चिरस्थितिम् ।
 नुलयन्ति न राम ! विक्रमं द्विपतीतापमगुण्यवृत्तिभिः ॥ ६७ ॥

क्रिययोः भिन्नकर्तृकत्वात् कृत्यानुपपत्तिः । स्त्रीवधेन अधर्मा स्यामिति मास
 किष्टाः ॥ ६४ ॥

एतादृशः स्त्रीवधः पापदुस्कीर्तिजनको न भवतीति द्रढयितु इन्द्रवरित दृष्टा-
 तयति । शतमन्युरिति शत मन्यवो यज्ञायस्य स तथा 'मन्युर्द्व्येकतीकृतित्यमरः'
 शतसस्याकयज्ञकर्ता इति भवति इति पुराणादिषु प्रसिद्ध (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य
 'त्रिदिवभिदशालया' इत्यमरः । शान्तये स्वास्थ्याय) श्रियाः अयं स्त्रिणः ।
 'स्त्रीपुंसाभ्यां' इत्यादिना इदमर्थे अन्प्रत्ययः । वर्णः स्तुतिः 'वर्णोद्विजादी
 शुक्रादी स्तुतौ' इत्यमरः । तद्विरुद्धः अवर्णः 'नयो विरोधोर्थः अमुरादिवन् ।
 तथा च अवर्णस्य निंदायाः वृत्तये वर्तनाय उपपत्तये इत्यर्थः । न न भवती
 त्यर्थः । इति प्रचितयति विचारयति प्रचितयन् विचारयन् सन् विरोचनस्य
 दैत्यविशेषस्य आत्मजां कन्यां मथरानामिकां कुलिशेन वज्रेण 'कुलिशं
 भिदुरं पविः' इत्यमरः । निजघान नाशयामास निपूर्वाद्धतेल्लिङ् द्विव होर्हते
 रिति डत्व । 'धूयतां हि पुरा शक्रो विरोचनमुतां नृप । पृथिवीं हंतुमिच्छतीं
 मथरामभ्यसूदयत्' इति मात्मीकाये वाल्मकि ॥ ६५ ॥

वनितायाः श्रियाः वपुः शरीरं 'यस्य वनिता महिला तथेयमरः' ।
 वनितामपे इत्यर्थः । एतादृशो प्रहृताहं प्रहरणं प्रहृतं तत् अर्हतीति प्रहृ-
 ताहं कर्मण्यन् द्विपञ्जने द्विपोऽभिप्रे इति सानुप्रत्ययः । द्विपन् एतादृशो यो
 जनः, लोकः तद्विपये स्त्रीरूपशानुजने इत्यर्थः । वा अववा पुरषस्य नरस्य आकारः
 आकृतिः तेन विशेषिते युक्ते इत्यर्थः । पुरुषेऽपीत्यर्थः एतादृशद्विपञ्जने
 विषयसप्तमीयं शरीरिणां देहिनां करुणायाः दयायाः अवलम्बन आश्रयणे भद्र
 कल्याणं करोतीति भद्रकरं 'किमोहेतु ताच्छीन्यानु' इत्यादिनाटप्रत्ययः ।
 कल्याणकरं नहि अस्तीति शेषः ॥ ६६ ॥

युवतेरपीनि । साधवः हे राम जगतः विष्टपस्य 'विष्टप भुवन जगत्'
 इत्यमरः । सुखे मुगविषये विषयसप्तमीयं सुखार्थमिति यावन् युवतेरपि श्रिया
 अपि चिर स्थितिः चिरस्थितिः तां बहुकालपर्यन्तं वासमि-त्यर्थः । लोपयितुं
 नाशयितुमित्यर्थः । द्विपती तापयतीति द्विपतीतापः तां कर्मण्यन् द्विपपरयोरिति
 तत् न न भवति उपपदविधौ लिंगविशिष्टशरिमाश्रया अनिवार्यात् द्विपच्छन्देन

अपि विरुध्य इदं धनुर्भृतोर्भवतोः पौरुषरोषवित्तयोः ।
 न भजन्ति यशःधियं रणेऽभ्युदिते हन्त तपोधनद्विषः ॥ ६८
 न विरोचनजन्मनोरिदं युधयोरायुधयुद्धतन्त्रयोः ।
 द्विजवृद्धनिषेवणक्षमं महतोः श्रौत्रमलं विराजते ॥ ६९ ॥
 इति मुनिचोदितो हृदि सुकेतुसुतामिषुणा
 रघुपतिरक्षिणोदशनिपातपटुध्वनिना ।
 स्फुटितकुचान्तरस्रवदसृक्श्रुतिनः करणात्
 प्रथममपाययुस्तदस्रवो नु शरो नु वहिः ॥ ७० ॥

द्विषतीशब्दस्याग्रहणात् । एतादृश विक्रम पराक्रम 'विक्रमस्त्वतिशक्तित्वा
 इत्यमरः । प्रशस्ता गुणा येषां ते गुण्याः 'रूपादाहतप्रशस्तयोर्धेप्' इति ६
 अन्येभ्योपि दृश्यते इति वार्तिकेन गुणशब्दात् चप् प्रत्ययः न गुण्याः अगुण्य
 दुर्वृत्ता इत्यर्थः । तेषां या वृत्तयः वर्तनानि 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । तां
 सह न तुल्यति तुलनां न कुर्वतीत्यर्थः । दुर्वृत्त क्षियास्तापकरं पराक्रमं दुर्ज
 वृत्तेन तुल्य न गणयन्ति अपि तु सत्कृत्यमेव वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दुर्जेनेषु निर्दृष्टत्वेन पराक्रम एव धेयान् इत्याह । अपीति । धनुषी विभू
 इति धनुर्भृतौ किप् धनुर्धोरिणौ इति यावत् पुरुषस्य कर्म पौरुषं युवावित्वाद्
 प्रत्ययः । पराक्रमः रोषः क्रोधः सौ वित्ते द्रव्ये ययोस्तयोः भवतोः रामलक्ष्मणयो
 रणे युद्धे अभ्युदिते उत्पन्ने इत्यर्थः । तपोधनद्विषः तप एव धनं येषां ते तपं
 घनाः तपस्विनः तान् द्विषन्तीति तथा 'सत्सृष्टिप्रेत्यादिनाकिप्' उपपदसमासः
 यशस्रः कीर्तिः शोभा तां जयमिति यावत् इत इति हर्षो न भजन्ति न प्राप्तवति
 वर्तमानसामीप्ये लब्धः । न प्राप्स्यन्तीति यावत् । इदं अपि विरुध्यः । भेत्तलं
 अपिः प्रक्षेपमावनायां वा ॥ ६८ ॥

नेति । विरोचनात् सूर्यात् जन्म उत्पत्तिर्ययोस्तौ तयोः सूर्यबंशोत्पन्नयोरित्यर्थः
 अतएव आयुधं शस्त्रं युद्धं रणः ते तत्र प्रधानं ययोस्तौ 'तत्र प्रधाने सिद्धति
 इत्यमरः । शस्त्रयुद्धनिपुणयोरिति यावत् अतएव महतोः धेष्टयोः युवयोः रामल
 क्ष्मणयोः द्विजाद्य त वृद्धाश्च द्विजवृद्धाः द्विजेषु वृद्धा वा कडारादित्वान् द्विजशब्दस्य
 पूर्वनिपातः तेषां यन्निषेवणक्षमं सेवनयोग्यं वृद्धद्विजकाचरणीयं धोत्रियस्य का
 धोत्रे 'धोत्रियस्य यलोपधेयत्वेन अण्प्रत्ययः' । यलोपश्च धोत्रियन्वमिति
 यावत् । अलं न विराजते अन्यत् न शोभते इति यावत् अलं शब्दः पर्याप्तवर्चकः ॥ ६९ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण मुनिना विभ्रामित्रेण चोदितः प्रेरितः रघून्
 रघुपत्यानां पतिः स्वामी । रघुशब्दस्य रघ्वपत्ये लक्षणा । रामचंद्रः अक्षनेः
 वज्रस्य पातः पतनं तद्वत् पटुः यभीरः ध्वनिः रवो यस्य एतादृशेन श्रुणा
 वागेन सुकेतोः दैत्यविशेषस्य सुता कन्या तां ताटकाभिन्वर्चः । हृदि हृदये 'स्वात

ऋपिरिति विघ्नघातविधिसञ्चितसद्यश्च
तनुजमयोजयद्दशरथस्य सुरास्त्रगणैः ।
असुरनिशाचरक्षतजपानपरैर्विकस-
लसितहुताशनद्युतिपिशङ्गितदिग्बदनैः ॥ ७१ ॥
वदनविनिर्गतज्वलितबहिशिखावितते-
रुपगतवन्ति राममथ तानि ततानि दृष्ट्वा ।
द्वादशधरखण्डकोणकुटिलस्फुटकोटिस्ररं
दशनचतुष्टयं पृथु दधन्ति बहिः प्रसृतम् ॥ ७२ ॥

हृन्मानस मनः 'इत्यमरः । अक्षिणोत् अविष्यदित्यर्थः क्षिणु ईसाया इति
तानादिकाण्ड उप्रत्ययश्च । स्फुटित विदीर्ण यन् कुचयोः स्तनयो. अतरं मध्य-
भागः तस्मात् स्रवती असृजः रक्तस्य स्रुतिः प्रववण निर्गरे यस्मान् एतादृशान्
करणात् शरीरात् 'करण साधकतम क्षेत्रगान्नेदियेष्वपि' इत्यमरः । प्रथम पूर्वं
क्रियाविशेषणमिदं तस्याः ताटिकायाः अस्रवः प्राणाः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुनर्द्वावः
बहिः बहिर्देशे अपाययुर्नु जग्मुर्नु इति वितर्कः । शरः बाणः प्रथम अपाययी
नु इति पचनविपरिणामेन अन्वयः । रामबाणपातेन मृतायास्ताटिकायाः विद्ध-
बाणस्य पूर्वं बहिर्गमनं प्राणानां वा पूर्वगमनं इति वितर्कः । एतेन मरणस्य
शीघ्रता दर्शिता । अतिशयोक्त्यलंकारः । इत आरभ्य श्लोकत्रयस्य नर्दटक
श्रुतम् । तदुक्तं 'यदि भवतो नञी भज्जला शुभ नर्दटकम्' इति ॥ ७० ॥

ऋपिरिति । ऋषिः विश्वामित्रः इति पूर्वोक्तप्रकारेण विघ्नानां अन्तरायाणां
नाशः घातः 'विघ्नोऽतस्य प्रत्युद्' इत्यमरः । तस्य यो विधिः विधानं द्वि-
प्रभूतरक्षोविघातकरणमित्यर्थः । तेन सञ्चितं संपादितं सत् यशः सत्कीर्तयेन
एतादृशं दशरथस्य तनोः अजनीति तनुजः पुत्रः तं राममित्यर्थः । असुरा दैत्याः
'असुरा दैत्यदैतेया' इत्यमरः । निशायां चरतीति निशाचराः राक्षसाः 'चरेष्ट'
इत्यादिना उप्रत्ययः । तेषां यत्क्षतज रक्त 'रक्तक्षतजसोणित' इत्यमरः । तस्य
यात्पानं प्राशनं तत् परं प्रधानं येषां तादृशी. लसितः देदीप्यमानो यो हुताशनः
अग्निः तस्येव या युतिः कातिः विकसती सर्वतः प्रसृता या लसितहुताशनयुतिः
'पुंल्लक्ष्मणधारयेति पुंल्लक्ष्मणः' तथा पिशङ्गिताभिः पिशङ्गीकृतानि दिशा काष्ठानां
वदनानि मुखानि वैः एतादृशैः सुराणां देवानां अस्त्राणां गणाः समुदायाः तैः
अयोजयत् सयोजितवान् । युज्धातोर्णिजतादृ ॥ ७१ ॥

बदनेति । अथ वदनात् मुखान् अर्थाद्विश्वामित्रस्य विनिर्यता एतादृशी या
ज्वलिना दीप्ता एतादृशी बन्दिशिखाविततिः बन्दिज्वालापक्तिः तस्याः सकाशान्
बन्दिगतातीति अर्थाक्षिप्तः । दृष्ट्वा कस्या ततानि विमृशतानि तानि अस्त्राणि शस्त्र-
धरः धारकः चन्द्रमाः तस्य खडः छेदः तस्य कोणः प्रातः तद्वत्कुटिला यत्र

रक्षोहव्यहविर्भुजं स हि तथा सन्धूप्य शस्त्रेन्धनैः

प्रत्युद्रम्य सुदूरमेव हरिणैरन्वीयमानो बहिः ।

छेदाय प्रसृतेरसेकिमलताजालप्रवालभियः

कूजत्कोकिलमाश्रमस्य निकटं सायम्प्रपेदे मुनिः ॥ ७३ ॥

इति कुमारदासस्य कृता जानकीहरणे महाकाव्ये

, रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

या स्फुटा स्पष्टा या कोटि अप्र तद्वत्स्वर तीक्ष्णं बहिः प्रसृत बहिरागत पृथु
महत् यद्गहनचतुष्टय दत्तचतुष्टय अर्थाश्रमस्य दधति धारयति । वा नपुंसकस्येति
विकल्पेन नुमागमः । एतादृशानि सति राम उपगतवन्ति प्राप्तानीत्यर्थः । वि-
श्वामित्रमुखविनिर्गतवन्दिशिरासमुदायान् बहिर्विनिर्गत्य चंद्रस्तद्वक्त्रेणकुटिल-
कोटिस्वर रामचंद्रस्य बहिर्गत दशनचतुष्टय स्पृशति राम प्रति प्राप्तानीत्यर्थः ।
अनुप्राप्तालकारः ॥ ७२ ॥

रक्ष इति । स. पूर्वोक्तः मुनिः विश्वामित्रः इति प्रसिद्धी रक्षास्येव इष्यानि
हविर्द्वंयाणि यस्य एतादृशो यो हविर्भुक् अग्निः त दात्राण्येव इष्यनानि काष्ठानि
तैः तथा तेन प्रकारेण श्रीरामचंद्रद्वारा इत्यर्थः । संधूप्य सताप्यार्थं सेनेन
सेचनेन निवृत्ता निष्पन्नाः सेविमा 'भाक्प्रत्ययास्तादिमपृषत्प्य' इत्यनेन
लेख शब्दात् इमं निर्वृत्तार्थः । न सेविमाः असेविमाः अलमेकं विना स्वत एव
पृथ्निगता इत्यर्थः । एतादृशं वा सताप्यार्थः तासां जाणानि समूहा तेषां वा
प्रवालभूः अकुरक्षोमा 'प्रवालमकुरेभ्यश्च' इत्यमरः । सरयादृष्टेदाय बहिः
बहिर्भागे प्रसृत एतादृशः हरिणं मृगं सुदूरं अतिदूरं प्रत्युद्रम्य अन्वीयमानः
अनुगम्यमानः अनुपूर्वादिगतातो कर्मणि लट् । एतादृशः सन् सायं माय-
काळे गूर्जगः शब्दापमानाः कोकिलाः विद्या यस्मिन् एतादृशं आश्रमस्य नि-
'कट समीपभागं प्रपेदे प्रायः प्रपूर्वापदभातो. लिट् । रूपचालकारः । शार्दूलवि-
कीर्तितं पुनम् ॥ ७३ ॥

इति श्री मुत्तपदवाचकप्रमाणपरावारीणामहामहोपाध्यायपदभूतवृत्तपंडित-

प्रकाशजीहरदाटकरोपनामकधीमज्ञोपाध्यायस्येतिषाठिना निगुद्रकरो-

यामिधेन मारायन्तमर्ण्य विरचितेनायां महोपाध्यायज्ञानदी-

हरणवाच्यटीकायां रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पंचम सर्गः ।

ततस्ततः तापसकन्यकाजनप्रसिक्तसंबद्धितवृक्षमण्डलैः ।
सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रवर्तिताखण्डशिखण्डिताण्डवम् १
विहङ्गपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भःपरिपूर्णभाजनम् ।
विशोषणार्थोदितपुण्यचक्रकलप्रताननग्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ अथ पूर्वसर्गे ताटिकावधस्तुष्टौ विश्वामित्र- श्रीराम-
भद्राय अक्षगण विनोदयं साय स्वाधमनिकटे प्रपेदे इत्युक्तं । अथास्मिन्सर्गे तस्य
स्वाधमप्रवेश विवक्षुः आदौ तावत् तत्तपोवनं दशभिः श्लोकेर्वर्णयति । तत
इति । तत आधमसमीपप्राप्त्यनंतरं कौशिकं कुमारयुग्मेन तपोवनं विवेश इति
दशमश्लोकप्रक्रियया अभ्यस्य । तावत्पूर्वतं द्वितीयकाण्डे तपोवनविशेषणानि ।
प्रशस्तं तप आरितं येषां ते तापसाः 'तपः सहस्राभ्यां विनोनीति' सूत्रान्
तपः शब्देऽनुवर्तमाने अण् चेति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् प्राप्य । तापसा, तपस्विनः
'तपस्वी तापस- पारिकाक्षीत्यमरः' । तेषां कन्यका अल्पाः कन्याः कन्यकाः
'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्यय 'केण' इति इत्त्व । तासां जन- समूहः
तस्य यन् प्रसिक्तं सेचनं प्रपूर्वात् सिचत्ते' नपुसके भावे च इति कप्रत्यय ।
'नपुसके भावे चास्य योग पठया उपसरयान' इति पठौ । तेन संबद्धितानि
यानि वृक्षाणां तन्नाम मंडलानि समूहा तैस्तत विस्तृत व्याप्तमिति यावत् पुन-
रप्यभूत तपोवनं सहस्रशः तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिम्-
तात् च यानि सामानि ऋषिकुमारैः पठनार्थं उदीर्णानि सामानीत्यर्थः । तेषां यो
निस्वनः ध्वनिः तेन प्रवर्तित उरपादित अखट अनवच्छिन्न शिखण्डिनां मयूराणां
ताडनं नृत्यं यस्मिन् मयूरा मेघनादानुल्यासित्वान् ऋषिकुमारोदीरिततामस्यनि
गोभीर्मान् मेघन्यनिमिष मत्वा यस्मिन् श्रुति एतादृशमित्यर्थः । अनेन सुच्छायत्त
मधुराब्ज्यादि सीदये तपोवनस्य व्यज्यते 'ताडनं नटनं नाट्य' इत्यमरः । अनुप्रासा-
लकारः अत्र मिश्रत्वात् पाचात्पी रीति तदुक्तं 'पाचालिरीतिवैदर्भा गौडीरित्युभया-
त्मिका' इति । अधपादप्यरदिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च
वैदर्भा रीतिरिष्यते' इति । 'ओज कातिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते' इति
च । रीतिस्वरूपं तु 'रीतिर्नामगुणाश्रितपदसप्तनामता' इति । एवविधेषु पूर्व-
प्रगतेषु पञ्च पयापय रीतिलक्षणं नृषे संघटनीय । प्रकरणात्ते लेखस्तु संपा-
कात्त्वात् । पूर्वस्मिन्सर्गे 'रक्षो हन्यहविर्भुजं सहितया सधूप्य क्षत्रेपयैः' इत्य-
नेन पञ्चमसर्गात्प रक्षोवधरूपं वृत्तं गृह्यते । अस्मिन् सर्गे यत्तु पञ्चाशत्तमश्लोक-
पर्यंतं वदस्ये मृतम् । उक्तं च 'जतौ तु वदस्यमुदीरितं जरी' इति ॥ १ ॥

विहगोति । महीरुहः महीशब्दे उपपदे रहपातो विप् चेति क्रिप् उपपदम्-
१३

कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटैः ।
हरन्दिरालोहितगण्डमण्डलैः प्रवक्त्रमैः सेवितशैलकन्दरम् ॥ ३ ॥

स्वमङ्कमारुह्य सुखं परिष्वपत्कुरङ्गशावप्रतिबोधशङ्कया ।
चिरोपवेशन्यथितेऽपि विग्रहे सुनिश्चलासीनजरसपोधनम् ॥ ४ ॥

मासः । महीरुहां वृक्षाणां तले मूले 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तल स्यात्' इत्यमरः ।
विहायसा गच्छंतीति विहंगाः विहायःशब्दे उपपदे गम्धातोः सन् सञ्चित्
विहायसशब्दस्य विहादेशश्च । तेषां पक्षिणां पान प्राशन तत्कर्तृक पानमित्यर्थः ।
तस्मै तादर्थ्यं चतुर्थीयं निवेशितानि स्थापितानि अभःपरिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि
आजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामत्र च आजनेत्यमरः' । पुनः कर्षभूर्तं
विशोषणाय शुष्ककरणाय इति विशोषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य-
वत्कलानां प्रतानानिसमूहाः प्रपूर्वातनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् तैः नप्रीकृ-
तानि प्रवृद्धकृतानि नम्रशब्दात् अभूततद्भावे च्चिः डेलोपे अस्य च्चवितौर्लभ्यं
व्यतत्वात् गतिसज्ञाया कृतशब्देन कुगतिप्रादय इति समासः । वृक्षाणां मस्त-
कानि अग्रभागा यस्मिन् एतादृश तपोवनम् ॥ ३ ॥

कृतास्त्विति । पुनः कर्षभूर्तं नीवाराणां तुणधान्यानां 'तुणधान्यानि
नीवाराः' इत्यमरः । ये विभागाः अशाः ते एव वृत्तयः जीवनसाधनानि 'वृत्ति-
वर्तनजीवने' इत्यमरः । तामु कृतासु रवितासु सतीषु मृदयः मृदुलाः ये
हस्तसम्पुटाः करसम्पुटाः 'कोमल मृदुल मृदु' इत्यमरः । तैः स्वस्य अयं
स्वकीयः । 'कृक्' इत्यनुवर्तमाने 'स्वस्य वे'ति या.तु.केन छप्रत्ययः कुगागमश्च
अंश भागं हरतीति हरत' तैः हरतेः शतृप्रत्ययः ह्यलोहितं आलोहितं कुगतीति
समासः । आलोहितं गङ्गानां कपोलानां मङ्गलं चक्रवालं येषां एतादृशैः प्रवग्मैः
यानरैः 'वपिभेक्षी प्रवग्मी' इत्यमरः । सेवितानि शैलानां पर्वतानां कदराणि
ग्रहा यस्मिन् 'चलशैल शिलोचया दरी तु कदरी वा स्त्री' इत्यमरः ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमागमीय 'स्वो ज्ञातायान्यानिस्व त्रिषात्मीये स्वः स्त्रियां भवे'
इत्यमरः । अक उत्सग 'उत्सगचिन्हयोरकः' इत्यमरः । आरुण प्राप्ये-वर्षेः ।
सुख यथास्यात्तथा परिष्वपतः परिशयानाः अत्र परिष्वपदियेव पाठः साधुः
पन्वस्याप्राप्तेः । ये कुरंगशानाः मृगपोताः 'मृगे कुरंगशानायु' पोतः पाक्षोर्भको-
र्भिः पृथुकः शायकः शिशुः' इत्यमरः । तेषां प्रतिबोधशङ्कया प्रागृत्तिसङ्कया
विग्रहे देदे 'घरीरं घर्मेविग्रहः' इत्यमरः । निरं निरकाले उपवेशः उपवेशनं
तेन व्यथितेति पीडिते शुभ्यर्थीत्यर्थः । सुनिश्चलं बध्नायान्तया आसीना उपविष्टाः
जरेणः वृद्धाः तपोयनाः तपस्विनः यस्मिन् एतेन तत्रन्वयपीवा द्वायुगं
स्वयमे ॥ ४ ॥

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 बृहत्तातानभृतः फलेप्रहेरघस्तरोरासितशायितातिथि ॥ ५ ॥
 तपस्विघर्गस्य बधूषु बहूये वितन्वतीषु प्रकृता बलिक्रियाम् ।
 मृगाङ्गनामिः परिलिख जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिद्यु ६
 बलिक्रियातानितलाजकर्पणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्टयाऽनलमन्विरोदरम् ७

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसां अग्नीनां शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता हुतधुग्' 'शरणं गृहरक्षिप्रोः' इत्यमरैः । सर्वतः सर्वत्रैवार्थः । 'इतराभ्योपि दृश्यते' इति सर्वतश्चात् तत्सिलप्रत्ययः । 'उमसर्वतसोः कार्य' इत्यादिना हिरण्यरेतःशरणानीत्यत्र द्वितीया अग्निगृहाणां आरामतान् भागे सर्वत इत्यर्थः । प्रवृत्तः उत्पन्नः यः पुण्याहुतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिण वा या पयभादिहविर्दे-
 व्याहुतयः तासां धूमः तेन धूसर मलिनं पुनश्च बृहन् महान् यो लतानां वृक्षीनां तानः विस्तारः तनु विस्तारे भावे यम् सं विमर्तं धारयति इति तथा 'किप् केति' भूधातोः किप् 'ह्रस्वत्येति' तुक् फलानि गृह्णीतीति फलेप्रहिः 'फलेप्रहिरारममरिधे'-
 निपातनात्साधुः एतादृशस्य तरोः अधः अधोभागे आसिताः उपविष्टाः शायिताश्च सुप्ताश्च अतिथयः प्राचूर्णिक् यस्मिन् एतादृशं तपोवनं । आशित इति पाठे पूर्वं आशिताः भोजिताः पश्चाच्छायिताः स्वापिताः अतिथयः यस्मिन् एतादृशं तपोवनं आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालिकेति समासः । एतेन तस्य पावित्र्यं विविक्तत्वं न सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्राभ्यां विनिनीति' तपःशब्दात् विनिप्रत्ययः । कप्रयः तेषां वर्गः समूहः तस्य बधूषु श्रीषु बहूये अग्नये प्रकृता उपकर्ता आरम्भामिति यावन् फलेः उपहरस्य क्रिया करण 'बलिर्देत्योपहारयोः' इति ईमः । वितन्वतीति वितन्वत्य् तासुः विपूर्वात् तन्धातोर्लटः शत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगाङ्गनामिः मृगाणां भङ्गनाः श्रियः हरिष्य इत्यर्थः । तामिः कर्त्रीभिः जिह्वया रसनया परिलिख आस्वाद्य आदौ विनोदिताः पश्चात्त्याजिताः विनोदितत्याजिताः पूर्वकालिकेति समासः । अतएव रोदिनः विनोदितन्याजितरोदिनः आवश्यकाप्रमर्शेति रुद-
 धातोः णिनिप्रत्ययः तासां तपस्विघर्गबधूनां शिञ्जवः अर्मन्त्रः यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बलेः पूजोपहासदेः या क्रिया करणं तस्मिन् ताविताः विस्तारिताः ये राजाः तेषां कर्पणे आकर्षणे आहूय अन्यत्र नयने इति यावन् समेताः मिलिताः ये कोट्यः तेषां प्रतिघातः नाशः प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति दीर्घो न बहुलप्रहणार् । तस्य शङ्कया आशङ्कया तपस्विभिः मुनिभिः शनकैः मद मद मयास्वात्तया कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्टया

महीरुहभ्रष्टविहङ्गपोतिकासुक्ष्मोपवेशाय तपस्विसुनुभिः ।
 इपीकनूलेन विधाय मार्दवं कचित्समासज्जितनीडपञ्जरम् ॥ ८ ॥
 सवारिमृत्कृपापरिपूर्णस्नातकप्रजन्यमानाङ्कुरबीजमेकतः ।
 प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवल्गितप्रकीर्णपुञ्जीकृतशुष्यद्विहङ्गवि ॥ ९ ॥
 समीरणैराद्भुतिगन्धपावनैर्वितानितोद्दामशिखण्डिनस्वनम् ।
 तपोवनं तत्तपसामधिश्यः कुमारयुग्मेन विवेश कौशिकः ॥ १० ॥

प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमान प्रपूर्वांमार्ष्टं. कर्मणि लृट् शानच् अनलानां गार्हपत्याद्य-
 मीनां यन्मदिर गृह अभिशाला तस्या उदरं मध्यभागे यस्मिन् एतादृश
 तपोवन । यद्यप्यत्र 'प्रमृज्यमान शानकैस्तपस्विभिः' इति पाठो दृश्यते । तथापि
 तादृशपाठे अन्यपदार्थः तपोवन न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्टया शानकैस्तप-
 स्विभिः प्रमृज्यमानानलमंदिरादर इत्येव पाठः साधुः इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्यः वृक्षेभ्यः भ्रष्टाः अधः पतिताः महीशब्दे उपपदे रुहधातोः
 मूलविभुजादित्वाकप्रत्ययः महीरुहेभ्यः भ्रष्टा इति साधनं कृतेति समासः । या
 विहङ्गपोतिकाः विहङ्गानां या पोतिकाः शाखाः तासां शुरेन उपवेशाय उपवेशनाय
 उपपूर्वात् विशतेर्भावे षम् तादर्थ्ये चतुर्थी । तपस्विनां ऋषीणां सुतवः पुत्रा तै
 कर्तुभिः इपीकाणां नूल कर्पासं इपीकतूलं 'इष्टकेपीकामालानां विततूलेति'
 ऋग्वेदे तेन मार्दवं मृदोर्भाषः मार्दवं मृदुत्वमिति यावन् इगताचलशुषूषादिति
 अण्प्रत्ययः । विधाय कृत्वा क्वचित् कुप्रचित् तपोवनप्राप्ते किमृशब्दात् 'किमोत्
 अत् क्वातीति' इति शब्दः 'अमाकल्ये तु चिघनेत्यमरः' । समासविहितानि नीडानि
 कुलाया येषु 'कुलायो नीडमाश्रित्य' इत्यमरः । एतादृशाः पञ्जरा यस्मिन्
 एतादृशं तपोवनं यस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकत एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारिः 'तेन
 सदेति तुल्ययोगे' इति बहुमीदृशो बोधजनकस्येति सादेशः एतादृशी प्रसृता मृत्
 सृष्ट्या 'सृष्टस्तिकन्' इत्यतः सृष्ट इत्यनुवर्तमाने 'सर्मा प्रसृतायामिति' कप्रत्ययः
 तथा परिपूर्णा ये साता तेभ्यः प्रजन्यमाना अङ्कुरा येभ्यः एतादृशानि बीजानि
 यस्मिन् । प्रहृष्टाः ये सारगकिशोराः हरिणशाखाः तेषां यद्गुणिन इतरज्जतो
 भ्रमण तेन प्रकीर्णानि इतरज्जतो विक्षिप्तानि एतादृशानि पुञ्जीकृतानि शुष्यति
 शुष्यति शुष्णदिवङ्गानि यस्मिन् इगुदीत्यत्र विहारप्रत्ययस्य षत्वे णप् इत्यनेन
 णप् 'उपिपुष्पवद्गर्ज्यवने' इति युक्त्यद्वाव. ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपोनां तपोभ्यानां आधिश्यः आधिश्यः कृतशेकः कुशिकरन
 भरतः 'तत्पदमिदं' 'कृष्यपक्षे' 'य' विश्वामित्रः आहुतीनां गंधं मुग्ध-तेन
 पवनं पवित्रं एतादृशः समीरणः कायुभिः विजानिनः विहङ्गा उरगः महान्
 शिखण्डिनां मयूराणां निस्वनं ध्वनिः यस्मिन् एतादृशं तपोवनं तपोवनं

विधित्सुरिति नृपतेस्तन्निर्गतं सुतं ततो वैबुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमादृतः ॥ ११ ॥
तमग्निमिन्धन्तमधिकृतु भ्रमन् रिरक्षिषुः सन् परितो रिपोरसी ।
क्षमामुजः सज्यशरासनः सुतो हतो जगादाधरजं वनधिया ॥ १२ ॥

कर्म इमारयोः रामलक्ष्मणयोः यद्युग युगल 'सहयुक्ते प्रधाने' इति तृतीया ।
तेन सहेत्यर्थः विवेश प्रविशेत्यर्थः । विश्वातो लिङ् ॥ १० ॥

विधिः पुरिति । ततः तपोवनप्रवेशानन्तर आदृतः सादरः रामविषयकादरवा-
नित्यर्थः । आर्चितो वा पूजित इति यावत् "आदृता सादराचिता" इत्यमरः ।
विबुधलोकानां देवलोकानां इय वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अण्णतान्दीप्
'निबृष्टा विबुधाः पुराः' इत्यमरः । अनुवृत्तिच्छादित्वाकुभयपदवृद्धिः एतादृशी
इष्टि यज्ञ विधिरमुः विधातुमिन्द्रुः विपूर्वात्तदधातेः सनि सनिमीमिति इसादेशे
अभ्यासलोपः 'सनाशंसभिक्षडः' इति उपसर्गः । एतादृशः ऋषिः विश्वामित्रः
अतद्रितं तद्रा आलस्य सजाता अस्य तद्रित, तारक्यदित्वादितश्च तादृशो न
भयतीति अतद्रितः त अनलसमित्यर्थः । अतएव चिराय चिरकाल 'चिराय
चिररानाय' इत्यमरः । तद्रक्षणरूप्य तस्य यज्ञस्य रक्षणं पालनं ततः आगतं
तद्रक्षणरूप्य फलस्यापि हेतुत्वं अप्ययनेन वसतिरिति वक्तुं 'हेतुमनुप्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्य' इति रूप्यप्रत्ययः । एतादृशं नृपतेः दशरथस्य सुतं पुनः श्रीराममत्र प्रकृ-
ताय कर्मणे यद्भरणरूपकर्मणे इत्यर्थः । समादिदेश आज्ञापयामास समाह्वय-
विशतैलिङ् ॥ ११ ॥

तमिति । असी पूर्वाक्षः जयया मौर्व्या सहित सज्य अस्यते अनेनेति
असन अश्लेषणे करणे ल्युट् शरानां बाणानां असन शरासन धनुष्य सज्य
मौर्व्याविशिष्ट शरासन यस्य 'धनुश्चापी धन्वशरा' इत्यमरः । एतादृशः प्रती
इत्यधिकृतु सप्तम्यर्थेऽभ्यगीमावः यज्ञे इत्यर्थः । अग्निगार्हपत्याद्यग्नीनित्यर्थः । जात्य-
पेक्षया एक्यचन इधत दीपयत इक्ष्मीदीप्तौ लट्ः शत्रादेशः भक्षोत्तलोपः अनुदा-
त्तत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपद । त विश्वामित्र परितः समततः 'अभितः
परितः सममेत्यादिना' परित्योगे द्वितीया । निमर्षं परिधमणमित्यपेक्षायामाह
रिपोरिति । रिपोः शत्रोः सकाशात् भीतार्थानामित्यपादानत्वं रक्षितु इच्छुः
रिरक्षिषुः रक्षपालने संप्रतादुप्रत्ययः । अर्थात्तमिति कर्मात्रं स्वव्यत्ये एतादृशः
क्षमामुजः क्षमा पृथ्वी मुनवित पालयति इति क्षमामुक् तस्य दशरथस्य सुतः
श्रीराममत्र वनस्य अरण्यस्य श्रीः लक्ष्मीः तया एत. आदृतः सन् अवरज
अनुज लक्ष्मणमित्यर्थः । जगाद उवाचेत्यर्थः गदव्यक्ताया वाचि लिङ् ।
अनुप्राणालङ्कारः ॥ १२ ॥

विमर्त्ति, नीवारवदम्बुजाकरभिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
 अखातमाहावमनुष्मिन् परं सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥१३॥
 सवेदवेदाङ्गविदो यमव्ययं विदन्ति यत्नेन पदं तपस्विनः ।
 सलोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्नेहं पुमान् पुरातनः

पूर्वश्लोके क्षमाभुज मुतः अवरज जगादेत्युक्तं किं जगादेत्यत आह-विम-
 र्त्ति । नीवारा तृणधान्यानि सति यस्मिन् तभीवारवत् 'तदस्यास्त्यस्मिभि-
 ति' मनुष्यमादुपभाषायेतिवत् अमुजामां कमलानां आधारः खनि तस्य वा धी-
 शोभा तया परीतं युक्तं तपः जुषणे सेवते इति तपोजुषः जुषी प्रीतिसेवनयोः
 किप् तपस्विनामित्यर्थः । इह पुरोदश्यमानं तपसं वनं अरण्यं सततं निरतरं
 'सततं जनारताभ्रातंसतताविरता निश' इत्यमरः । अखातं देवखातकं 'अखातं
 देवखातक' इत्यमरः । आहाव निषान 'आहावस्तु निषान स्यादुपकूपजलाशये'
 इत्यमरः । वापेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृत्त उष्मिन् तथा न भवतीति अनुष्मिन्
 'जुषन् भीजसताने' इत्यस्मात् कृतः लि यजदित्वात्सप्रसारण कत्रेर्भक्तित्यमिति
 स्वायं मप्रत्ययः । वापं विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थः । अतएव परं श्रेष्ठं सदा
 सततं फलं यस्य एतादृशं सस्य धान्यं विमर्त्तिं धारयति । जुषून् धारणपोषणयोः
 लट् तिप् शपः श्लौ द्विव अभ्यासस्येत्यञ् । अखातं आहाव सस्य मित्यञ्
 चकार विनापि समुचयः 'यस्या हिरण्यं विदेयं गामश्च पुष्टानहं' इतिवत्
 द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

येति । इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति ह्यप्रत्यये 'इदमश्' इति इशादेशः ।
 वेदा, ऋगादयः तै. सहितानि सवेदानि यानि वेदागानि शिक्षादीनि पद-
 तानि च 'शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोग्योतिषमित्यनानि' इति चरणम्युद्दे-
 स्पष्टानि तेषां विशिष्य पादारागत्य शिक्षायामुक्तं तथाहि 'छन्दः पादौ ॥ वेदस्य
 हस्तौ कल्पोऽयं पठ्यते । ज्योतिषामयनं च धुर्निरुक्तं भोगप्रमुच्यते ॥ शिक्षाग्राणं तु
 वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्तामसधी येन ब्रह्मलोके महीयत' इति । तानि
 विदति जानति ते सवेदवेदाङ्गविदः विदक्षणे सुप्युपपदे किप् चेति किप् उपप-
 दमातेह इति समासः । एतादृशा तपस्विनः नि य तपोयुक्ता भूमनिर्दिष्टाप्रसङ्गानु-
 इत्यनेन नित्ययोगे 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीति' विनिप्रत्ययः यं पुराणपुराणं
 अम्ययं नास्ति ध्ययः पदभावविकारा यस्य एतादृशं पदभाववर्जितमित्यर्थः । ते च
 यास्तेन दर्शिता- 'आयतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपभीयनेविनश्यतीति' । अतएव
 काठके उक्तं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित् नाय कुतश्चिन्नमभूवकश्चित् ।
 अजो नित्यः साम्प्रतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति । एतादृशं पदं
 यस्तुल्यं 'पदं म्यकसितत्राणस्यानलस्माग्निवस्तुषु' इत्यमरः । यनेन उपनि-
 पदपर्यवितारादिह्यप्रयत्नेन विदति जानति विदं ज्ञाने लट् । च पूर्वोक्तं, पुरातनः

सुदर्शनच्छिन्नसमाहतेन्धनं द्विजेन पक्षम्यजनेन वीजितम् ।
 त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपुरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
 तपस्यति स्वामिनि शत्रुशतने समित्कुशच्छेदनमाश्रितपरः ।
 सुसंयतो नाभिननन्द नन्दकः सुरारिवक्षस्तज्जासवंतदा ॥ १६ ॥
 गदा रणद्वन्दुमि भैरवं रणे तदा समभ्येत्य भयं वितन्वति ।
 शिरस्यपञ्चस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मञ्जां न जघास विविधाम्

पुराणः पुमान् पुरुषः कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृत्योरिति'
 वृथातो. कथप् लोककर्माणित्यर्थः । विचिंस्य विचार्य शोककार्याण्युद्दिश्येत्यर्थः ।
 तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुब्रूयतां यातानीति व्रमेण दर्शयति । सुदर्श-
 नेति । इह अरण्ये आदिपुरुषं विष्णुः प्रीतिं वेत्ताणि यस्व सः त्रिनेत्रः
 शक्रः 'विरुपाक्षश्चिलोचनः' इत्यमरः । अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरं मयूरव्यसका-
 दिस्वात्समान । त्रिनेत्रस्य शक्रस्य मूर्त्यन्तरं देहात्तरं अन्यदेहं इति यावत्
 शक्रस्य अष्टमूर्तिष्वान् अष्टाष्ट मूर्तिषु अन्यतमा धर्मिर्भवति तथाचोक्तं 'पृथिवी
 सलिल तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमखौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तयः' इति ।
 पूर्वसुदर्शनेन चप्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि 'पूर्वकालकेति
 समासः' । एतादृशानि ईधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन गददेन 'दत्तविश्रादभाद्रिजाः'
 इत्यमरः । पक्षः गच्छन् सप्त व्यजनं तेन वीजितं प्मात् एतादृशं हव्यवाहनं
 भर्ति 'हुतभुक् दहनो हव्यवाहन' इत्यमरः । ह्वयते इति हव्यानि जुधातोः
 कर्मणि यत् हविर्द्व्यैरित्यर्थः जुहाव जुधातोः कर्मणि लिट् । रूपकालकारः ॥ १५ ॥

इदानीं राज्ञोपयोगं दर्शयति । तपस्यतीति नन्दकः एतन्नामकः विष्णोः राज्ञः
 शातपतिं नाशयति इति शातनः शब्दातोः निजंतात् कर्तरि नदादिभाव-
 द्यु शदेरगतौ वः इति शब्देस्तादेव । शत्रूणां रिपूणां शातके पातके स्वामिनि
 प्रभौ प्रीतिणी 'स्वामिर्प्रभुर्धे' इति निपातनात्साधु. तपस्यति तपश्चरति सती-
 त्यर्थः । तपसाश्चात् 'कर्मणो योग्यतपोऽर्थो वर्तिचरोः' इति कथद् तपसः
 परस्मैपदं चेति परस्मैपदं । समिधः ईध्मानि कुशा. दर्माः तेषां छेदनं द्वेधीकरणं
 समिन् कुशच्छेदनमेव समित्कुशच्छेदनमात्रं तस्मिन् तत्तरः आसक्त 'तत्परो-
 धितासक्तैत्यमरः' अतएव सुसंयतः निवतः सन् सुराणामरय. शत्रवः दैत्याः
 तेषां वधायि 'उरशि उरोवत्तं च वल्लभैत्यमरः' । तत्सन्धिं धृतजं रक्तं तदेव
 आसक्तं मय 'भरोयमासवः सीधु' इत्यमरः । त तदा तप-काले ॥ अभिननन्द
 न मानयामासेत्यर्थं स्वामिनि शत्रुहिंसां त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुधं नन्दकोवि-
 तमिह कुशच्छेदनतः परः सन् दैत्यवशोरक्तपानं तस्याजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसां त्यजेत्याह । तदा तप-काले गदा कीमोदको

नवं स्वकोशादृतवारिधारया घनं तरुणामनुगृह्णाता रणे ।
 न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे मियो विशुष्काशानिभैरवैरवैः ॥ १८ ॥
 सलीलमुद्गण्डसरोजविष्टरे निषद्य पादेन पुरोऽवलम्बिना ।
 परिस्पृशन्त्या चलन्तीचिमस्तकं तदा किलागायि कलं न पद्मया १९ ॥

नात्री रणतः दुन्दुभयो यस्मिन् स रणदुदुभिः अतएव भैरवः मयंकरः एतादृशो
 यो रणः युद्धं तत्तमेभ्येत्य प्राप्य भय भीतिं वितनोति वितन्वन् तास्मिन् अपध्व-
 स्तानि धिक्कृतानि शिरस्त्राणां जालानि येन एतादृशे भयाभावान् त्यक्तशिरस्त्राणके
 इत्यर्थः । एतादृशे विद्विषा शत्रूणां शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः । जात्येक-
 वचन निमग्न पतित्वेति यावत् भज्जां धातुविशेष न जपास न भक्षयामास
 अदुर्भक्षणे लिट्यन्यतरस्यां इत्यनेन घसादेशः । अनुप्रासालंकारः । विष्णौ तप-
 स्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदयाः शत्रुमन्त्राभक्षणं न जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

“इदानीं पाञ्चजन्योपयोगं दर्शयति । नवमिति । स्वस्य यः क्रोशः कुद्मलः
 तेन आहृता आनीता वा वारिधारा उदकधारा तथा तरुणां वृक्षाणां वन अनुगृ-
 ण्हाता अनुगृह्णातीत्यनुगृह्णन् तेन स्वकोशानीतवारेणा वन सेचयतेत्यर्थः । एता-
 दृशेन पाञ्चजन्येन पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः पाञ्चजन्यः तेन विष्णोः शस्त्रेन
 ‘गंभीराञ्जयः’ इति सूत्रे पञ्चजनादितिवातिकेन व्यप्रत्ययः रणे युद्धे विशुष्कः
 जलरहितः य, अशनिः विद्युत् ‘अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चचलायां पयावरी’ति
 मेदिनी सद्रत् रवैः शब्दैः अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भिषः
 भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः तत्र विस्तारे कर्मणि लिट् एताभ्यासलोपी
 अनुप्रासः ॥ १८ ॥

‘क्रीडां शरीरसंस्कारं समानोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेन् प्रोषित-
 भर्तृका’ इति याज्ञवल्क्योक्तैः प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां क्रीडादिनिषेधात्
 स्वपत्नीं विष्णौ तपस्यति लक्ष्म्यापि क्रीडादि लक्ष्मि-याद्—सलीलमिति ।
 तदा पुरपतपःकाले उत्पद्यते दहः नाल यस्य तदुद्दं एतादृशं यन् सरोज कमलं
 सदेव विष्टरः आसनं ‘विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाग्रमासनं’ मित्यमरः ।
 तास्मिन् सलीलं लीलया सहितं सलीलं तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति प्रभाषः ।
 निषदनक्रियाया विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यासत्तथा नियम उपविश्य पदलुङ्घि-
 दारणगत्यवसादनेषु अस्मात् क्त्वा ल्यप्सादेशश्च । पुर अग्रभागे अवलंबते
 तच्छीलः अवलंबीतेन ‘मुप्यजाताविति’ ताच्छील्ये णिनिः एतादृशेन पादेन चर-
 णेन चलाः चललाः या वीचयः ऊर्मयः ‘स्त्रियां वीचिरयोर्मिषु’ इत्यमरः ।
 तासां मस्तकं शिरः अग्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परि-
 स्पृशती तथा परिपूर्णात् स्पृशतेः छटः शस्त्रादेशो उगितथेति ङीप् आच्छादनीयो-
 र्जम् । एतादृशया पद्मया लक्ष्म्या ‘लक्ष्मीः पद्मालया पद्मेत्यमरः’ इति कलं

फणावतामुद्धरणेषु धारिधिप्रवाहसिक्ताबुद्ध्याचलस्थितः ।
वितत्य पक्षाधधिपः पतत्रिणां व्यशोपयज्ञ प्रतिसूर्यमायतम् ॥२०॥
विहारमारण्यकमिष्टवस्तुदं विहाय बल्केन समं वितृस्तपन् ।
इतः किल क्रोधपराहतो हरिः पुरा प्रतस्थे बलिबन्धसिद्धये ॥२१॥
ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिसया ।
नियेच्यते श्यापदसम्पदा पदं तपस्विनामृद्धमिदं शमावहम् ॥२२॥

मधुर वषास्यासथा न अगाधि किल गान न कृतमेवेत्यर्थः । ईगैशब्दे कर्मणि
उर विष् सलोः ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षाः सति येषां तानि पतत्रिणः पक्षिणः
'अत इति उनाविति' इति 'पतत्र च सत्पुद्' इत्यमरः । तेषां अधिपः प्रभूः
गण इति यावत् फणाः फण्यः सति येषां ते फणांतः 'सर्पाः तेषां
उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयते यास्मिन् धारिधिः समुद्रः
कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः तस्य प्रगहः तेन सिक्तिः सेचन तस्यां
सत्यां 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । सपौंद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्शये सती
त्यर्थः । उद्धयाचले स्थितः विद्यमानः सन् प्रतिसूर्यं सूर्यस्य आभिमुख्यं
प्रतिगृह्य 'मृक्षणेनाभिप्रतीयनेन' अभ्यर्षीभावः । आयतं त्रिस्तुत वषास्यासथा
पक्षी पत्रे 'गारुडक्षुद्रदाः पत्र' इत्यमरः । विनश्य विस्तार्य न व्यशोपयन्
न विशोपितवान् । मगधतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव वरुडस्याप्यागमनान् समु-
द्रस्यसर्पाणां ग्रहणागारात् आर्द्रभावामावेन पक्षशोपणं नासीदित्यर्थः ।
अनुश्रावार्थकारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचिन् प्रसिमन्काले इत्यर्थः इष्टवस्तुदं अभीष्ट वस्तु
ददानीति अभीष्टवस्तुदः तं अभीष्टप्राप्तकमित्यर्थः आरण्यकं अरण्ये मय आरण्यकः
'अरण्यान्मनुष्ये' इति मुत्रत्येन 'पथ्यपथ्यापविहारमनुष्यहस्तिविशितवाच्यं' इति
वार्तिकेन गुप्तप्रत्ययः तं । विहार तपोरूपार्था विहाय त्यक्त्वा श्लेधेन
कौपेन अर्थाह्निविषयकेण इत्यर्थः । पराहतः ताडितः वषात इति यावत्
एतासाः हरिः यामनकः बल्केन समं बल्केन साधर्मित्यर्थः । दृप्तानि पट्टी-
ग्राहकेषु विहति इति त्रिस्तुतपन् पट्टाभाष्य परिरक्षाय मृदुत्वन् इत्यर्थः ।
'मुद्रमिष्टवस्तुदेत्यादिना' त्रिस्तुतवस्तुदं निष् । अत्र तपःकृत्तामाशान् जटा-
भावप्राप्त्यर्थं मृदुत्वमिति भाषि । बले एताप्रभो देवस्य यो यः बधने
ताम्य विद्धिः निष्पत्तिः बलिबधनार्थमित्यर्थः । इतः एतामात्र प्रदेशान् प्रतस्थे
विन जगामेत्यर्थः । समवत्रनिष्पत्त्यः इति कौश्यामेनेदं ॥ २१ ॥

तत इति । ततः यामनप्रस्थानानंतरं हिरण्यं सौवर्णं प्रज्ञात् गर्भे यस्य च
हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भदेन विज्ञेयते 'हिरण्यगर्भः समवर्तलापे' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपयः सेककृतानिवासितान् ।
यदङ्गबिन्दून् गणयन्ति चापलादिलोकयद्भोपिनमेनमप्रतः ॥ २३ ॥

धुतौ । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवात्र आसीत्' इत्यादि धृतिसमाख्यया
योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णोः गुणस्य
अर्थात्सत्त्वगुणस्य संपदा सप्तया अत्र संपदः इति पाठः समीचीनः प्रहस्येति
कृत्योगेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरिषष्टया न्याय्यत्वात् यथाधुतनृतीयांतपाठे तु
अतर्था येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनिरयत्वात् कर्तृकर-
णयोस्तृतीया इत्यनेन नृतीया बोध्या । प्रहस्येवं प्रहारेणैव विधूता उत्पृष्टा हिंसा-
यमा 'समुद्भूतं धूतमुत्पृष्टे' इत्यमरः । एतादृश्या श्वापदसंपदाश्वापदमित्यत्र
'शूनोदंतदद्वा' इति पार्तिकेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य श्वन् इत्यस्य दीर्घः रयतरा-
दिवत् वनचरेषु पशुषु रुढोऽयं तपो सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूनां वा सपत् सपतिः
तया प्रभूतश्वापदैरित्यर्थः । शमावहं आवहतात्यावहं बहुप्रापणे पचाद्यन् शमस्य
शांतेः आवहं शमावहं अत्रत्यानां मनः शांतिकारीति यावत् एतादृश तपस्विनां
प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्येति विनिः' तेषां ऋद्ध समृद्ध इदं
पुरोवर्तिपदं स्थान 'पद म्यवधितप्राणस्थानलक्ष्मांश्चिबत्तुपु' इत्यमरः । निषे-
ध्यते निपूर्वात् सेवृधातोः कर्मणि लट् । अत्र विष्णोः सत्त्वगुणत्वेन तत्सहवाद्येन
नैजं रजोगुणं हित्वा सहजवैराग्यपि श्वापदानि हिंसायुजं शूरेण यतति इति
तात्पर्यं । उपेक्षानुप्रासी ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतहिंसतेति सहजवैराग्यश्वापदैः पातुकरं त्यक्तमित्युक्तं
तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रमुञ्चेति । तपस्विनां तपसानां 'तपस्वी तपस्यः
पारिर्वाक्षी यावेयमो मुनिः' इत्यमरः । शिशवः शाल्वराः 'वृषुषः शाल्वः
शिष्टः' इत्यमरः । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे धृत्वेत्यर्थः । अमे वृधः कपि-
सम्योगीतिवत् अवच्छेदावच्छेदकभावः संबन्धः सप्तम्यर्थे पुच्छावच्छेदेन
गृहीत्येति यावत् मस्याः कञ्चलसबधियस्यः उद्ध मेला श्वयः (पारं इति
भाषायां) तस्य यः सेवः सेवनं तेन कृतानि च अर्थादितानि अगितान् वृष्ण-
वर्गान् 'शूणे नीलासितस्यामे' इत्यमरः । एतादृशान् यदेतवैन्दुर यस्य द्वीपिनः
अग्रे पारीरे तन्मयपिनः ये विद्वः पृषता 'पृषति विदुपृषता' इत्यमरः । तान्
चापस्यान् पातलानां श्वत्थानां भावः चापसं चापस्यं तस्मात् यमयति संप्रदानं
दति एतादृशं अमनः अमगामे इत्यर्थः । आयादिन्नाम्नस्यंताततिः एनं
पूर्वोक्तं अन्नादेशात्वात् 'द्वितीया टोरणेनः' इत्येनादेशः । एतादृशं द्वीपिनं शार्ङ्गं
'शार्ङ्गद्वीपिनो म्याग्ने' इत्यमरः । विद्वेद्यय परम शोकदग्धेन निजंतामोद ।
उपेक्षानुप्रासी ॥ २३ ॥

इमौ हृती संहृत्तरोपशङ्कितौ निठान्ततप्तौ तपनस्य दीप्तिभिः ।
 तलं गजस्य क्षुत्तगण्डसम्पदः फणातपत्रं फणिनश्च बाष्पहतः ॥२४॥
 तथा गिरं व्याहरतैव रोदसी वितत्य यातं पवननेन रंहसः ।
 विधूनयत्तद्विपिनं द्विपद्वल ध्वजैर्यपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥२५॥
 सरोपरक्षः प्रतिविम्बविग्रहं कृपाणपत्रे शरद्वम्बरद्विषि ।
 विगृह्णतां जीवितपानलिप्सया स्थितः समास्थाप्य यमो यथा बभौ

इमाविति । संहृत्तरोपशङ्कितौ रोप, क्रोधः शङ्कित आशङ्क्य भावे च सङ्कते
 रोपशङ्किते बाष्पी एतादसी इमौ पुरोवर्तिनौ हृती सिद्धमेष्टी 'यमानिलेद्रव-
 द्वाकैविष्णुमिहाशुयानिषु । शुकादिकृपिभेकेषु हारीः' इत्यमरः । दृष्टादौ संहृत्-
 पदस्य संयोगात् त्यक्तकोपशङ्कित्वर्थः । सिद्ध, त्यक्तकोप, भेकः त्यक्तशक
 इति यावत् । तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभिः तेजोभिः निठांत आयत यथास्यात्तपा
 तप्तौ 'तीर्मर्कतनितांतानि' इत्यमरः । एतादसी सती क्षुत्तगण्डस्य द
 गण्डस्य कटस्य पक्षिर्यस्य मद्ग्राविणश्चर्यः । एतादसी गजस्य इक्षिनः, तल
 उदरधोगात्रं च फणिनः सर्वस्य 'बधु'भवाः काकोदरः पत्नी' इत्यमरः ।
 पणाप पदं च आतपत्र उत्र 'कटायां तु पणा द्वयोः' 'द्वौ उत्र स्वातपत्र'
 इत्युभयवाच्यमरः । बाष्पतः इच्छतः काञ्चिदृच्छायां लब्धुं उत्प्रेक्षानुप्रायी ॥ २४ ॥

तपेति । तेन प्रकारेण तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गिर वाणी 'गीर्वाणवाणी शरस्वती
 इत्यमरः' । व्याहरतीति व्याहरन् व्याहारे ब्रूते इति तथा 'व्याहारउक्तिर्लपि
 र्ति' मिदमरः । तेन एव सुवर्तेन धीरामचरेण कर्मा रंहस, वेगस्य 'रहसारसी
 नारय इवदः' इत्यमरः । पवनेन वायुना रोदसी बाष्पपृथिव्यौ 'बाष्पपृथिव्यौ
 रोदसी बाष्पभूमी च रोदसी' इत्यमरः । वितत्य विस्तीर्णं व्याप्येति यावत्
 यात गते तत् स्वाधिष्ठितं विपिनं अरम्ये विधूनयति कैपयतीति विधूनयत्
 अभयः रंहसा पवनेन तद्विपिनं विधूनयत् रोदसी वितत्य यात इति अन्वयः
 एतादसी द्विपती क्षुत्तगण्डं बल सेन्यं काका, वायसां लोचनानि विगृह्णन्ति येषां
 ते एतादसी ध्वजैः केनै हेतुभिः उपालक्ष्यत आश्रयत ॥ २५ ॥

सरोर इति । रेत्येन क्रोधेन सहितं सरोर तत्र तत् रहरा राक्षस विगृह्णतां
 विगृह्णति द्वेय प्रवृत्ति इति विगृह्णत क्षुत्तगण्ड इत्यर्थः । तेषां जीवितस्य जीवनस्य
 च पानं तस्य निःसा कामेषु तम् पातो क्षमताम् अप्रययः इत्यनेन अप्रययः
 श्लाघां अन्वासापोष्य तथा शरदः संवधि यत् शीतं काकास्त एतत् किं
 कर्मतिरेक्य एतादसी क्षुत्तगण्डे कृपाणः शरद्विः ॥ एव पत्र दत्त तास्मिन् प्रति-
 दिग्मेव विग्रह देहः तं समरस्य रियत यथा यम अंतकः तथा बभौ
 एतमे ॥ २६ ॥

असंख्यगृह्या अपि तत्र सैनिकाः पिशाचरक्षस्ततिभिर्भिरन्तरम् ।
 कुतान्धकारं रयचक्रेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥
 चकार लक्ष्यं प्रथमो बलोत्तरो नमः श्रितं तत् पविको बलं द्विपाम् ।
 तति क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवचुरक्षामतिदन्तयद्विभुम् ॥ २८ ॥

असंख्यगृह्या इति । नास्ति संख्या येषां ते असंख्याः ते च ते गृह्याः केवाः
 गृह्यग्रहणे 'कद्रुपधाचाकृषिचृतेः' इति वचः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः ।
 अथवा संख्यायाः अमानः असंख्य तत्त गृह्याः असंख्यगृह्याः संख्याया परिच्छेद-
 मथावया इत्यर्थः । एतादृशाः तत्र राक्षससेनायां सैनिकाः सेनायां समवेताः
 सैनिकाः समवायान् समवेति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्ययः । 'सेनायां
 समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । पिशाचाश्च रक्षांसि च तेषां ततयः
 पक्षयः तानिः हेतुभिः निरंतरं निर्गतं अंतरं अवकाशो यस्मान् तन् अन्त-
 र्मित्यर्थः । रथानां रथद्वानां चक्राणि तेषां रेणुभिः रजोभिः 'रेणु द्वयोः क्रिया
 भूमिः पांशुर्ना न क्षियां रजः' इत्यमरः । तैः हेतुभिः कृतः उत्पन्नः अंधकारः
 अतिं बहिमन् 'अंधकारोऽक्षियां प्वति' इत्यमरः । एतादृशं जगत् विष्टं
 सत्त्वं च रजश्च तमश्च सत्त्वरजस्तमोसि सत्त्वरजस्तमः प्रचुरं सत्त्वरजस्तमोमयं
 सत्प्रकृतवचने मयद् इति मयद् । अपिः संभावनायां 'यद्वाचमुच्यप्रभवेदजसंभा-
 वनास्त्वपीत्यमरः' । सत्त्वरजस्तमोऽणुगणमकमिति संभावितमिति यावत् तथा जगुः
 कर्णयामासु कैशद्ये सिद् । पिशाचादिप्राणिस्तत्वात् सन्धमय रेणुभिः रजोमयं
 अंधकारात्तमोमयमिति हेतुः ॥ २७ ॥

चकारेति । बलोत्तरः बलेन वीर्येण उत्तरः श्रेष्ठः तृतीया सारतामेति समासः
 एतादृशः पदिकः पादाभ्यां परतीति पदिकः 'वरतीति टर्' इकेवरतापुपक्षेवाह-
 मिति पद्मावः एतादृशः प्रथमः पूर्वोत्पन्नः भीरुममद् इत्यर्थः । नमः आकारं
 'नमोत्तरिक्षं गमन' मिथ्यमरः । तत् धितं आधितं तत्पूर्वोक्त द्विषां सगुणौ
 'द्विषिषक्षादितमिमे' रथाद्यमरः । बलं सैन्यं लक्ष्यं शारण्यं 'रक्षां लक्ष्यं शारण्यं
 चेत्यमरः' । चकार अत्र अजनीत्यनुजः पवीयान् 'अन्धेभ्यो ररयते इति
 अनेर्भः' लक्ष्यमः इत्यर्थः । क्षितौ पृथ्वा तिष्ठतीति क्षितिस्था । प्रवीति योग-
 निभातेन रथापातोः कः प्रथमः तां द्रवचुरां द्रवतः परकृतः क्षुरया अथा
 यस्यां सा तथा तां हगतां सानुप्रत्ययः । पुनः सत्प्रकृतसामर्थ्यात् प्रथमाक्रामानधि-
 कृत्येपि क्षयिषु सानुप्रत्ययः । 'पोटकेपीति क्षुरगं क्षुरगमेवमरः' । अतिदंतयद्विभुं
 इतिदन्तरक्षितः पादः सापु प्रचुरा दत्ता देता से दंतयतः इतिरुच्यर्थः यद्-
 यत्र 'अत इति दन्तयति' इतिवा अनुपपन्नो युक्तः तच्चि बाहुलकारसमाधेयं
 इति सिद्धत्वं गतिरिह चक्षुस्तत्तु प्रमादं प्रभावमिति भाति इतिगति दंतयत्तयत्त
 कति केसादन्तयत्तयत्त । अतिदन्तयतिबाहुलकारसमाधेयं प्रभावमात्राच्च इति-

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वराघोरणमुक्तकंधराः ।
यतो धरण्यामनुकृष्टवारिदं दिवः पतन्तो रुद्रजुः स्वसैनिकान् २९
शरासने चर्मनि लक्ष्यमेदने परैरुपालक्ष्यत नेपुसन्ततिः ।
ध्रुतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रघने सुरद्विपः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य ध्वनयः समुचयुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम् ।
तथाऽस्य घोषध्वनुषो विनिर्गता जवे विशेषं विदधुः शिलीमुखाः ३१

प्रयोगाणामनुदानामुपलभाधेत्यास्तां तावन् अतिदंतयत् इति यथास्थितपाठो
वा अर्थबोधको भवेद्येत् आदरणीयः । अतिशयिता ये दंतवतः सैः विभुः
प्रापिज्ञ एतादृशी तति पति अर्थात् द्विषामिति सव्ययते जघान च नाशया-
माद्य । हन् द्विषाणयोः क्तिन् द्वित्वजभ्यासाधेति कृत् ॥ २८ ॥

युधीति । युधि आञ्ज 'समित्याञि समियुधः' इत्यमरः । रामस्य रामभद्र-
स्य शरः बाणः तेन दारिताः भेदिताः 'दारिते भिन्नभेदिता' इत्यमरः । अत-
एव कृता त्वरा येः एतादृशा ये आघोरणाः हस्तिपदाः 'आघोरणा हस्तिपदा'
इत्यमरः । तेः मुक्ता त्वक्का कंधरा ग्रीवा येषां ते 'क्षिरोधिः कंधरेत्वक्'-
इत्यमरः । स्वपातभिया आघोरणैस्त्यक्तकंधरा इत्यर्थः । वारिणि उदकानि ददतीति
वारिदाः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अनुकृष्टा अनुकृताः पारिदाः मेघाः
वर्हिमन् कर्मणि सत् अनुकृष्टवारिदं पतनक्रियायाविशेषणमिदं 'वारिदोऽधुमृन्'
इत्यमरः । दिवः आकाशान् पततः पत् पती सत्प्रत्ययः । द्विषाः द्वाभ्यां द्वौडा
द्वौडाभ्यां विवतीति द्विषाः । हस्तिनः शुचीति भोगविभागात् कः धरण्यां पृथिव्यां
गतः गच्छतः इण् भातोः सत्प्रत्ययान्तस्य द्वितीयांतमिह रूपं एतादृशान् स्वसै-
निकान् स्वस्य सैनिकाः सान् रुद्रजुः यभञ्जुः ॥ २९ ॥

शरासने इति । शरासने धनुषि 'शरासनेकोददकधुम्ब' इत्यमरः । चर्मनि मार्गे
लक्ष्यस्य शरम्यस्य भेदने विदारणं तस्मिन् इयूणां बाणानां सततिः परैरा परैः
शत्रुभिः गोपालक्ष्यत त प्राज्ञाधेत्यर्थः । एतेन श्रीरामभद्रस्य हस्ततापयं दर्शितं ।
अतएव हेतोर्ऋतेऽपीव हेतुं विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरेति' ऋते शब्दयोगे
पंचमी । दीर्णं विदीर्णं वक्षः उरो येषां ते दीर्णवक्षसः एतादृशाः सुरद्विपः सुरान्
द्विपतीति तया अमुराः सुप्युषपदे क्तिप् अस्य श्रीरामभद्रस्य प्रघने युद्धे 'प्रघन
प्रविदारणमित्यमरः' । विप्रेतुः निपूर्वाच्चा इत्यमरान् क्तिप् एताभ्यामप्यतीर्षा ।
उप्रेषालंकारः ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्धे यथा गुणस्य धनुषणस्य ध्वनयः शब्दाः शिवां शत्रूणां
निपातस्य पतनस्य शब्दः ध्वनिः तेन समं एव 'साक सत्रा समं सदेत्यमरः' ।
समुप्युः समुच्चामुखित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योऽपुः सुप्यतीति योदा तस्य
योऽपुः सुपयप्रहारे कृष् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य धनुषः शरासनात् विनि-
र्गता विनिर्गताः शिलीमुखाः बाणाः जवे वेगे 'रंहस्तरसी गु रवः रवः जवः'

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नमस्तले ।
 विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छिरप्रतानवातोपहतानि बभ्रमुः ॥ ३२ ॥
 प्रभजनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 ऋभुद्विपस्ते प्रतिलोममाहतैः शरैर्निजैरेव ददं निजगिरे ॥ ३३ ॥
 क्षतं पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्रलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातस्त्रेदादशिखे भुवस्तले भियेव तूर्णं जङ्घुरन्तराऽस्रवः ॥ ३४ ॥
 इत्यमरः । विशेषं आधिक्यं निदधुः पकुः । निपूर्वाद्भातेः कृमर्थवर्तमानात् लिट् ।
 सहोक्त्यलकारः ॥ ३१ ॥

सुरारोति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां
 तानि 'प्रतिमान प्रतिबिम्ब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः । अतएव
 तस्य रामचन्द्रस्य ये शरा बाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः तनुविस्तारेभावे बभ्रुः ।
 वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाय्वर्धनत्वेन इतस्ततो गमनात्
 न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरस्य यैः एतादृशानि सुराणां अरयः क्षत्रवः दैत्याः तेषां
 हस्तेभ्यः च्युतानि यानि अस्त्राणां जालकानि समूहाः नमस्तले आकाशमार्गे
 चिरं चिरकालं बभ्रमुः भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभजनेनेति । ऋभून् देवान् द्विपति ते ऋभुद्विषः दैत्याः 'आदित्या ऋभरः'
 इति षोडशः । सःसूद्विपोति विप् । आहितः पक्षतीनां पक्षमुलानां रश्मिः शब्दो
 चक्षिमन् तत् आहितपक्षतिध्वनि यथास्वात्तया प्रसर्पणकियामा विशेषणमिदं ।
 'पक्षात्तिरिति सूत्रेण' तिप्रत्ययः 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूल' इत्यमरः प्रसर्पति गच्छ-
 तीति प्रसर्पतः तेषां शब्द गच्छनाभिर्यर्थः । राक्षः दशरथस्य पुत्रः पुत्रः
 तस्य रामचन्द्रस्य पत्राणि पक्षाः छति येषां ते पतत्रिणः बाणाः तेषां 'अत
 इति छनौ' इति इति । 'पत्रीद्येयदुर्दयोः' इत्यमरः । प्रभजनेन वायुना 'प-
 मानप्रभजनौ' इत्यमरः । प्रनिलोम विलोम 'अचूप्रत्यनुपूर्वासाप्तोम्नः'
 इत्यच्प्रत्ययः । आहरणविराविशेषण भेतत् । आहतैः आनीतैः निजैरेव आ-
 नीतैरेव 'स्वके निखे निज प्रियु' इत्यमरः । शरैः बाणैः ददं यथास्वात्तया
 निजगिरे ताडिताः निपूर्वाद्भातेः कर्मणि लिट् । अनुप्रासः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुवं विमर्शति पाण्यतीति भूमौ घृण्युपगदे विप्नेति भृगुलो-
 विप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य धीराममदस्य पृथरुचेन बाणेन 'पृषन्-
 बाणविशिखा' इत्यमरः । क्षतं ग्रहा पतत्रिणां पक्षिणां 'पत्रत्रिपक्षिपतगपरा
 पत्ररथादजा' इत्यमरः । पथः मार्गो आश्रयादियर्थः । पततीति पत्र
 एतारक्षं तदुर्बोक्तं बलं राक्षसमन्यं कर्म अस्रवः प्राणः अवोत्सङ्गरश्च 'पुलिभूय-
 स्रवः प्राण' इत्यमरः । आश्रये अमगते पूर्वगृतराक्षसकाचित्त्रिणकाण् आश्रि-
 नीति दाबन् तदुक्तं निर्वचयिषीं बृहद्विष्णु-
 कस्यचिद् । प्राप्ताश्च तावदाद्यां च निगते हविनाविनाम्

शिताङ्कुशान्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टाहवः ।
 ध्रुव नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥३५॥
 द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रदर्शितदन्तं समदेन पश्यता ।
 मृधाघतारव्यधितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥३६॥
 करी करं यातमुदग्रविग्रहः परं ग्रहं प्रतिहत्य रंहसा ।
 शरेण भित्त्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्षं न भुजस्य मण्डले ॥३७॥

पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य रोदः दुःखं तस्मात् भयैव भीत्यैव 'भीत्रा-
 र्थानां भयहेतु'रित्यपादानत्वं अतएव मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वरं चपलं तूर्णमपि लं-
 वितान्मित्यमरः' अहु रत्यनुः ओहार् स्यागे सिद् । उत्प्रेक्षानुप्रायी अलंकारी ॥३४॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अकुशाः सृणय 'अंकुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियां
 इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कपितानि मस्तकानि यैः
 अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः
 बाहवो येषां ते युधि समरे नदन्तः अन्यच्छब्दं कुर्वन्तः नदभ्युक्ते शब्दे लटः
 शप्तादेशः एतादृशाः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छ्रीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्धरतेः
 सुप्यजाताविति ऋनिः तं रामचंद्रं भयात् ध्रुव अयाचत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः ।
 यथा कश्चिदुर्बलः हस्ती मस्तके परिधृत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रयत्नं शरणं याति
 तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युपेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलंकारी ॥३५॥

द्विपमिति । करीर्योः दंतमूलयोः युग युग्म 'करीरी वीचिकायां स्यात् दंत-
 मूले च दन्तिना' इति मेदिनी । 'युगं युग्मे वृत्तादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले
 मूलभागे खण्डितं भेदः खण्डिभेदेन अस्मात् मनुष्यके भावे चः तेन प्रशीर्णी दंतौ
 रदनी यस्य एतादृशा द्विप हस्तिन 'द्विरदोऽनैरूपो द्विपः' इत्यमरः । पश्यति
 अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गर्बितत्वं
 सूचितं एवभूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्तुदन
 चंत्य' इत्यमरः । तेन व्यधितेन पीडितेन पूर्वं समर्प्येपि अमदतद्विपावलोकनान्
 युद्धप्राप्तिज्ञातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटाश्रमे-
 त्यामरः' । दन्तिना हस्तिना चेतसि अत वरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषण-
 भिद् विचक्रे विकृतमित्यर्थः । विकारो लप्प इति यावत् । वेःशब्दश्चर्मणः
 इत्युक्तौ वेरित्य उवर्तमाने अर्कर्मकाचेति सूत्रेण वेः किञोऽर्कमन्वप्रयुक्तमने-
 पदविधानेन छात्रा विवर्तते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थेऽस्य किञोऽर्कम-
 र्कं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे सिद् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीरि । उदग्रः उच्च विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्राग्प्रतोल्योच्छिन्नास्तुगे
 च यामने' । 'करीरं चर्मविग्रहः' इत्युभयप्रायमरः । एतादृशः करी हस्ती
 रदृशा वेगेन 'रंहस्तरली ॥ रवः स्वरः' परं शत्रुं प्रहृन् प्रतिहत्य समाह्वयं यातौ
 गत करं छुंदां शरेण वागेन अर्पात् शत्रो भित्त्वा निखिले संपूर्णे भुजस्य

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्धलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
 विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातापहतानि बभ्रुः ॥ ३२ ॥
 प्रभञ्जनेनाहितपक्षातिष्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 ऋभुद्विषस्ते प्रतिलोममाहतैः शरीर्निजेरेव ददं निजमिरे ॥ ३३ ॥
 क्षतं पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्गलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातश्लेदादशिखे भुवस्तले मियेव तूर्णं जङ्घ्रन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

इत्यमरः । विशेषं आधिक्यं विदधुः चक्रुः । विपूर्वाद्भातेः कृषर्धेवर्तमानात् लिट् ।
 सङ्कोक्त्यलकारः ॥ ३१ ॥

सुरारोति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां
 तानि 'प्रतिमान प्रतिबिम्ब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः । अतएव
 तस्य रामचन्द्रस्य ये शरा बाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः तनुविस्तारभावे षण् ।
 वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाग्धर्मानत्वेन इतस्ततो गमनात्
 न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरव्य धैः एतादृशानि सुरार्णा अरवः शत्रवः दैत्याः तेषां
 हस्तेभ्यः च्युतानि यानि शस्त्राणां जालकानि समूहाः नभस्तले आकाशमार्गे
 चिरं चिरकालं बभ्रुः भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभञ्जनेनेति । ऋभून् देवान् द्विषति ते ऋभुद्विषः दैत्याः 'आदिता नृभवः'
 इति कोशः । सरसूद्विषेति द्विष् । आहितः पक्षतीर्णा पक्षमुल्लानां श्वनिः शस्त्रो
 यस्मिन् तत् आहितपक्षातिष्वनि गवास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियाया विनोषणमिदं ।
 'पक्षातिरितिसूत्रेण' तिप्रत्ययः 'धी पथतिः पक्षमूल' इत्यमरः प्रसर्पति गच्छ-
 तीति प्रसर्पतः तेषां शशब्द मच्छनामित्यर्थः । शस्त्रं दशरथस्य सुतः पुत्रः
 तस्य रामचन्द्रस्य पत्राणि पक्षाः छति येषां ते पत्रिणः बाणाः तेषां 'अत
 इति ठनौ' इति इति । 'पत्रीरीयशुर्दयो' इत्यमरः । प्रभञ्जनेन वायुना 'पत्र-
 मानप्रभञ्जना' इत्यमरः । प्रतिनाम विलीय 'अनुप्रत्ययपूर्वात्तामलोम्नः'
 इत्यप्प्रत्ययः । आहरणमियानिषेपणं भेतत् । आहतं आनीतेः निर्भरेण आर्म्भा-
 जरेव 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । शरीरे, शरीरे, ददं यथास्यात्तथा
 निजमिरे ताडिताः निरूर्ध्वतः कर्मणि लिट् । अनुप्रासः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुध विमर्तीति पाठ्यतीति भूमन् भुप्युग्रदे द्विषेति भूपाधोः
 द्विष् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य धीरानमदस्य पृषत्केन वातेन 'पृष-
 काणवितिला' इत्यमरः । शरं प्रदं पत्रिणां पक्षिणां 'पत्रिपक्षिणतगतात्
 पत्ररथादिना' इत्यमरः । पथः मार्गः आकाशादित्यर्थः । पतद्गलं पत्रात्
 एतारथ तत्पूर्वकं बलं शस्त्रसैन्यं कर्म अथवा प्रणाः अर्वात्तन्मयं 'पुष्टिभूम्ब-
 यवः प्राया' इत्यमरः । आशिखे अमगते पूर्वगुनराशिसंज्ञाविहितानां अश्वि-
 नीति वाक् तदुक्तं निर्ववर्तिषी नृद्विष्युः—'माममप्यगते वाक् तदुक्तं निर्ववर्ति-
 षीति । मामरथं तत्पदार्थां च निर्गते द्विषितामिवात्' इति । एतारथे भुधः

शिताङ्कुशन्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टवाहवः ।
ध्रुव नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥३५॥
द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रदर्शणदन्तं समदेन पश्यता ।
मृधावतारव्यथितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥३६॥
करी-करं यातमुदग्रधिग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रहसा ।
शरेण मित्या निखिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य रोदः दुःखं तस्मान् मियैव भीत्यैव 'भीत्रा-
र्थानां भयहेतु'रित्यपादानस्य अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वर 'सत्वर चपल तूर्णमविल-
वितमित्यमरः' जडु सत्यजुः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासो अलंकारी ॥३५॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अकुशा. सृण्य 'अकुशोऽस्त्रीमृणिः क्षियां
इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कपितानि मस्तकानि यैः
अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपमात्रं विनिविष्टाः स्थिताः
वाहवो येषां तैः युधि समरे नदन्तः अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तः नदभव्यक्ते शब्दे लटः
शब्दादेशः एतादृशाः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वोदरतेः
मुप्यजाताविति णिनिः तं रामचद्र मयान् ध्रुव अवाचत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः ।
यथा कश्चिदुर्बलः इस्ती मस्तके पतिभूत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रमल शरणं याति
तद्वत् इस्तिनः रामभद्र शरणं ययुः किमित्युपेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलंकारी ॥३५॥

द्विपमिति । करीषोः दंतमूलयोः युग युगं 'करीरी वीचिकायां स्यात् दंत-
मूले च दन्तिना' इति भेदिनी । 'युग युगे कृताविषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले
मूलभागे खडित भेदः खडिभेदेन अस्मात् नपुसके भावे कः तेन प्रदीर्घा दंतौ
रदनौ यस्य एतादृश द्विप इस्तिनः 'द्विरदोऽनैरुपो द्विपः' इत्यमरः । पश्यति
अवलोकयति इति पश्यन् तेन भेदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन शर्वितस्य
सूचितं एवभूतेनापि श्रुते मुदे योऽवतारः आगमनगित्मर्थः । 'गृधमास्कंदन
सत्प' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं शगरन्वेपि भग्नदतद्विपातलोकनात्
मुद्राप्रतिपत्तिनातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटास्ये-
त्यायमरः' । दन्तिना इस्तिना चेतसि अतः करणे क्षण क्षणमात्रं क्रियाविशेषण-
मिदं विचक्रे विद्वत्तमित्यर्थः । विकारो लज्ज इति यावत् । वे शब्दकर्मणः
इत्युक्तौ वेरित्यनुवर्तमाने अकर्मकायेति सूत्रेण वेः क्रियोऽकर्मकत्वप्रयुक्तात्मने-
पदविधानेन छात्रा विकर्षते इत्युदाहरणदानेन च विकारायैकस्य क्रियोऽकर्मक-
स्य स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीति । उदग्रः उग्रः विग्रहः देहो यस्य 'उग्रप्रांशुतोदग्रोऽच्छिद्रास्तुमे
च मामने' । 'शरीरं वर्धयविग्रहः' इत्युभयत्रायमरः । एतादृशः करी इस्ती
रहसा वेगेन 'रहस्तरासी तु रयः स्वदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहन्य
गत करं शूटां शरेण बाणेन अर्प्याः शस्त्राः

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढं विभिद्योरुयुगं तुरङ्गमे ।
 कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना हयेन कश्चिद्विचचालनासनात् ॥ ३८
 रिपोरपूणेन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासनः पत्रियुगेन राक्षसः ।
 निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयोः पपात वेगेन यतो न वाजिनः ॥ ३९
 वधाय धावन्नभिशाशु विद्विपः शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपरः ।
 हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षसः ॥ ४० ॥
 जवेन कश्चिज्जघनाम्बुदोषमं क्षणं सिताश्रैः कृतकर्णचामरम् ।
 निपत्य कुम्भे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा बाहयति स्म दन्तिनम् ॥ ४१

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते सति, मोक्षतुं न शक्नाक समर्थो नाभूदित्यर्थः ।
 मोक्षतुमित्यत्र शकधृपज्ञेयादिना तुमुन् । अनुप्रासः ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिद्योद्धा वेगः रहः अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य
 रामभद्रस्य बाणः तेन उरुयुगं सक्भोः युगलं दृढं यथास्यात्तथा विभिद्य निवी-
 लितं संयते 'बद्धे कीलितसंयते' इत्यमरः । एतादृशे कुरगमे श्रुगे दोषे निवी-
 लितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भवेन भोग्या मूढा विवेकरहिता वृत्तिः यस्य
 एतादृशेन हयेन भवेन आसनात् न विचचाल । युगवरु स्वस्यापि कीलितत्वं
 जातमिति श्रुत्या न चचालेत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिर दृढं आसनं यस्य ॥ स्थिरासनः । एतादृशः राक्षसः
 रिपोः शत्रोः अपूर्णः अर्ध इत्यर्थः एतादृशो यः इंदुः चंद्रमाः तद्वत् शुभ यस्य
 एतादृशेन अर्धचक्राकारेणेत्यर्थः । एतादृशेन पत्रिणोः बाणयोः युग युग्मं तेन
 जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । पादयोः निहृत्तयोरपि छिन्नयोरपि
 वेगेन एतीति यन् तरमान् यतः गच्छतः इच्छातोः शत्रंतरयेदे ह्य एतादृशा
 वाजिनः अभार न । पपात पल्ल गती तिद् ॥ ३९ ॥

वधायेति । शत्रोः 'संयुक्त अभिशाशु' लक्षणेनाभिप्रति आभिमुख्ये' इत्यनेन
 अव्ययीभावः । शत्रोः संयुगमिति यावत् वधाय नाशाय स्तद्व्यवतुर्धार्थं
 धावतीति यावत् गच्छमित्यर्थः । तावत् विद्विपः शत्रोः रामभद्रयेत्यर्थः ।
 शरेण बाणेन आर्द्रा कृत्त छिन्नं पपात् वसुत गतिर्न कृत्तमुत् 'पूर्वकारिकेति-
 समागः' । एतादृश मरुत उत्तमार्गं यस्य अतएव ह्य अपहर्ते आमुदेरन एतादृ-
 शोऽपि अजरं अन्यः राक्षसः आर्द्रा छेदनपूर्वं कृतः आदिह्यः तेन वेगेन
 जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मरुते छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुकृपा कानिचित्पदानि
 जगामेति दण्ड ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्विपः जवनः तरसा 'तरसा स्वर्णेनेर्नाश्रयी जवनो जव' ।
 'शुभेकमेति शुभ' एतादृशः यः अबुदः मेघः सः उपमा यस्य । कुम्भे मरुत-
 निपत्य द्विधा तरसा वेगेन दन्तिनं निताश्रयं वा द्विधा द्विचक्रोद
 'अभिकरलक्षणे येन धावत्यय' । गतैः छिन्नानि दुष्प्रति दानि आर्द्रा मेघ-

पृथक्कभिन्नोद्भूतनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्कृत्य खुराप्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयाऽपरो भुवं बाहयति स्म बाजिनम् ४२
निरुत्य सौमित्ररथद्वारयाऽपवर्णितं स्वं तरसा क्षपाचरः ।
क्रुधा युधीकृत्य भुजं महीमुजः सुतं जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ४३
न्यमज्जद्वेजेन रथाङ्गमोरितं परेण शत्रोरुपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजधाम सस्वनः ॥४४॥

‘अथ मेघो वाक्वाहः’ इत्यमरः । तैः करणैः कृते कर्णयोधामरे प्रकीर्णके
यस्य ‘धामर ॥ प्रकीर्णक’ इत्यमरः । क्रुमभिन्नरथिताभ्यां यस्य कर्णयोः चाम-
रयन् प्रतिभातः एतादृश इति न हस्तिर्न विहायसा आकाशमार्गेण ‘पुंस्याकाशवि-
हायसी’ इत्यमरः । बाहयति स्म प्रापयति स्मैतवर्धः । सट् स्मे इति स्मयोगे सट्
अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पृथक्केति । युधि युद्धे अपरः राक्षसः पृथक्केः बाजिनः ‘पृथक्कवाणविशिष्या’
इत्यमरः । भिन्न निर्दोषं यदुदरं तस्य यद्गच्छति तस्माभिर्गतं बहिर्गतं एता-
दृशं स्वं निज ‘स्यो ज्ञानाद्यभ्यसि स्व जिप्वात्मीये स्व त्रियो धने’ अत्र पुरीतन्
उत्तरय खुराणां अग्निं प्रातभागाः तेषां यानि पातनानि तैः कृत्वा दिशि
हरिति ‘दिशस्तु ककुमः काष्ठा आकाशं हरितधृताः’ इत्यमरः । क्षिपति प्रै-
रयति इति क्षिपन् तं बाजिनं घोटकं ‘बाजिवाहवर्गधर्मे’ इत्यमरः । भुवं पृथिवीं
बाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिमुदीति सूत्रेण अणि बर्तुर्णा कर्मत्व ॥४२॥

निरुत्येति । ध्वनिना शब्देन कंपितं बलितं स्थूलं येन एतादृशः क्षपाचरः
राक्षसः क्षपायां राक्षसो चरतीति तथा ‘त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः’ । चरेष्ट
इति प्रत्ययः । सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रः सङ्गमनः स्त्रीभोगागिति
ठकं बाधिश ‘अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इवणप्रत्ययः’ । तस्य यन् रथानं
यत् ‘यत् रथानं’ इत्यमरः । तस्य धारया निरुत्य कृतीष्टेनैव इत्यन्य
निर्गुणस्य स्ववत्तस्य रूप । अपवर्णितं स्थलं अपवर्णितमिति पाठेऽप्युपनि
भाति लेखप्रमादो वा स इति शेषः । रामात्मीय भुजं तरसा वेगेन कृपा
त्रोधेन क्रुप्यतेः सपदादि-शब्द भावे शिप् आयुधीकृत्य प्रहरीकृत्य ‘आयुध
शु प्रहरण’ इत्यमरः । आयुधशब्दाच्चित्रयये च्यवनस्तदूर्ध्वदिश्यनेन गतिप्रशयो
कृते-यनेन गतिप्रशयो न्यवादेशः मही पृथ्वी भुके इति महीभुक् दशरथः
तस्य पुत्र पुत्र सङ्गमनं जघान प्रहारेत्यर्थः । सङ्गमनचपेण छिन्न स्वभुजमेव
आयुधवेन प्रहारेत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्जयेति । परेण शत्रुणा हरितं प्रेरितं रथानं यत् शत्रोः उपदंष्टमस्तक-
‘दंष्टर्य मर्याद शिरः’ तस्य समीपं इति तथा ‘अप्यय विमर्शो’ इत्यादिना
सामर्थ्येऽप्यन्यभावाः दंष्टमे इत्यर्थः । अर्धेन अर्धभागेन शत्रुणा अर्धस्य यद्धि-
त्वात् अवशिष्टार्धेनेत्यर्थः । न्यमज्ज पराजिति यावत् । अशानिः शत्रुः स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादितं विधाय वृन्द् बहुधा सुरद्विषाम् ।
 रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चकर्व कृष्णं विवरादिवोरगम् ॥ ४५ ॥
 परस्य सौमित्रिकृपाणपाटितद्विषामवदेहभृतो निकील्यन् ।
 शरेण पार्श्वे नृहरिः समग्रतां व्यधत्त रोपेण नु लीलया नु सः ४६
 करं रणाय प्रतिहत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
 खड्गानि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहितः तथा सशब्दः सन् इत्यर्थः । तपूर्वोक्तमेव दृढ परशु परश्वध 'परशुध
 परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा तं पूर्वोक्तं शत्रु शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान
 तादयामास । अथ भावः एकेन शत्रुणा तावत् चक्र प्रहृत । अपरेण तत्
 प्रहृत । अतस्तस्यार्थं यस्मिन् तत् प्रहृत तस्य दडे पतित अतः स परशु
 सपतः । चकार्थं दंडस्य शिरसि सप्तम चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः सः
 तमेव परशु गृहीत्वा प्रहर्तरे निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितु ईश्वरस्य ईश्वरार्थे अस्मात् ताच्छीत्ये तृन्प्रत्ययः ।
 दशरथस्य पुनः रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विपतीति सुरद्विषः 'सत्सुद्विपेति
 क्लिप्'तेषां दैत्यानां दृढ समूह 'जियांशु सहति-वृद्ध' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारेण
 'सख्याया विधार्थे भा' इति धाप्रत्ययः । स्वस्य यः पाणिः हस्तः तदेवमत्र तस्मात्
 च्युतानि गलितानि 'स्वप्न पत्र च्युत गलित' इत्यमरः । यानि शस्त्राणि आयुधानि तैः
 साधित नाशित विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्यं चतुर्थी । विवरात् पिलान् विवरं
 विहं इत्यमरः । कृष्णं कृष्णवर्णं उरग उरधा गच्छतीति उरगः तं 'उरसे लोप-
 खेति' उरःशब्दे उपपदे गमभातोः ङः प्रत्ययः इव सर्वसिधेत्यर्थः । कोशात् खड्ग-
 पिधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले रात्रिविधाने' इत्यमरः । अणि राङ्ग चकर्व उक्त्वं
 होरेत्यर्थः । उपमानुप्रासावलकारी ॥ ४५ ॥

परस्वेति । सुमित्रायाः कपत्य पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः 'सभिषो ङर' इति
 टक् पाधित्वा बाह्यादित्वादिम् । तस्य यः शृपाणः सङ्गः 'करवालः शृपाणवत्'
 इत्यमरः । तेन पाटितः विदीर्णः अतएव द्विषामवन् शकलीभवन् यो देहः कायः
 तं विमर्ताति देहभृत् तस्य परस्य शत्रोः इदं समग्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वे
 पार्श्वभागे शरेण बाणेन निषील्यतीति निषील्यन् शब्दपठ सः पूर्वोक्तं नृहरिः
 ना मनुष्यः हरिरिव सिद्ध इव नृहरि 'उपमित व्याघ्रादिभिरिति' समारः ।
 रोपेण नु जेपेन नु लीलया नु हेतया नु समग्रस्य सपूर्वस्य भावः समग्रता
 तां पश्यात् अङ्गुलं विपूर्वादिधातेर्लृट् शब्दः द्वित्व । अत्र सुदृढ उपप्रेक्षाद्वय-
 रूपनार्थः । उत्प्रेक्षाकारः ॥ ४६ ॥

हरमिति । रणाय युद्धाय हरं शत्रुं प्रतिहत्य विरतीत्यर्थः । उर्ध्वं श्रवेण
 वा पावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुज दशरथस्य तनयेन पुत्रेण
 मित्रेण प्रहृतमित्यर्थः । अविनाशितकर्मत्वेन अचर्मकृत्यत्वात् भावे ङित् । तदुक्तं

कृपाणकृत्तस्य दृढोद्यन्त्रितं न पश्चिमाहं निपपात सादिनः ।
 तुरङ्गवल्गादृढकष्टमुष्टिना परेण भागेन च लम्बितं पुरः ॥ ४८ ॥
 परेण खड्गेऽनुपपात पातिते सुरारिच्छानविष्टविग्रहः ।
 अपि ध्यपाये सति सत्यमानयोर्द्विषे न दित्सन्निध पृष्ठमाहवे ॥ ४९ ॥
 निमग्नखड्गे जटरे सुरद्विपः परिक्षरच्छोणितसिक्तमूर्तयः ।
 परस्परस्य प्रसमं समुच्छसत्प्रहारघातेन पुनर्विशोपिताः ॥ ५० ॥

‘धातोर्धोतरे वृत्तेर्धोत्वर्थे नोपसप्रहात् । प्रतिदेरविवक्षाते कर्मणोऽहमिहा क्रिया’
 इति । यद्वृत्ति प्रभूतानि खट्वानि शक्यानि विधित्तुना विधानुमिच्छुना विपूर्वाद्भातेः
 शब्दं सनिमीमेति इत्यादेशोऽन्वयलोपश्च सनतान् ‘सनाद्यस्य भिक्षुः’ इति
 उपस्ययः । एतादृशेन अतिना खड्गेन समेत्य सगात्य तस्य द्विपस्य करः दृढा
 अपिहित एव एकीकृत एव अथ च मङ्गलीकृतएवेत्यर्थः । बहुशब्दविधीयया
 प्रवृत्तेन अतिना करस्य सगमे तस्य पिडीकरण विशेषः अभिसयोगे दृष्टि-
 ना करः उड्चित इति परिहारः । विपमालकारः ॥ ४७ ॥

कृपाणेति । कृपाणेन अतिना कृत्तस्य छिन्नस्य सादिनः अश्वारोहस्य ‘अश्वारोहास्तु
 सादिनः’ इत्यमरः । दृढोद्यन्त्रितं दृढं यो उरु सविधनी ताभ्या यन्त्रित एवम्
 पश्चिमार्धे पश्चिम च तन् अर्धं च पश्चिमार्धे अत्र समांशाभावान् अर्धं ननुपक इति
 समाधौ न किंतु कर्मधारयः एव । न निपपात तुरमस्य अश्वस्य वा वल्गा
 (सगम इति भाषायाः) ‘वल्गादेतावन्यथ’ इति निष्ठादेशेपः । तया दृढ यथास्या
 तया दृष्टः दृष्टुमेति समासः । मुष्टिः यस्य एतादृशेन परेण भागेन उपरिभागेनेति
 पावनं पुरः अग्रभागे ‘स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः’ इत्यमरः । लवितं च । मध्यभागे
 सादिनिष्ठिप्रैऽपि दृढसम्भारं अधोभागोऽधोभरणान् उपरितनभागोऽपि धाता-
 सङ्गममुष्टिवात् नैवपपात किंतु केवल लक्ष्ये इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परेणेति । परेण शत्रुणा हृदयेनेत्यर्थः । खड्गे अशौ पातिते सति त्यक्ते
 सति उत्तान यथास्यात्तथा विगूढः त्यक्तः विग्रहः देहो यस्य एतादृशः गुणो
 देशानां अरिः शत्रुः द्वैतः अनुपपात शत्रुपङ्गपातानतर उच्चविरोधान्निशितः
 पपातेत्यर्थः । उत्ताने देहपतने उपप्रेक्षिते अर्थात् । स्वन्वमानयोः प्राणाभिमानयोः
 ‘इष्टागुम्यवसाय’ इत्यमरः । ध्यपाये नाशे सन्ध्यापि आहवे समरे द्विषे
 सन्धये पृष्ठं पृष्ठमात्रं न दित्सन्निध न प्रदातुमिच्छन्निध उत्तानावेगूढविग्रहः इति
 पूर्वोक्तान्वयः । उप्रेक्षादकारः ॥ ४९ ॥

निमग्नं । गुरद्विपं द्वैतः ‘पूर्वदेशः सुरद्विप’ इत्यमरः । जटरे उदरे निमग्नः
 अर्धगतः खड्गेऽभिर्द्वेन एतादृशे सति यस्य च भावेनेति समर्पः । परितः सखा
 मत् सोऽन्निध रणं ‘रक्षन्तुःछोणित’ इत्यमरः । तेन शिष्टा आर्द्रा मूर्तिः
 देहो देशो ये एतादृशा अभवन् पुनः प्रसमं वल्गाधारेण परस्परस्य अन्योन्यस्य
 बाहुल्यं अन्यपक्षयो न सनाद्यवत् इति अग्रभागात्प्रहारः ‘अग्रभागात्प्रहारो

ततस्ततासूक्ष्मबलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः ।
 यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५१ ॥
 ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
 बलं बलीयानबलीकृतं मिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥ ५२ ॥
 रणे दधानो हृदयं व्याऽहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
 पराङ्मुखानां शनैः शिलीमुखान् द्विवद्विषानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुप सुर्वेकस्य 'इति । समुच्छसन् अर्द्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः
 प्रहारसम्बन्धी वात वायुः तेन विशोषिताः शुष्कीकृताः आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥

तत्त इति । तत्त सुखप्रहरयनतर तत्त विस्तृत यत् असूक्ष्म तस्य यः लवः
 क्षुतिरित्यर्थः । अदोरप् इति मृभातोर्भावे अप्रत्ययः । तेन लोहित रक्त 'लोहि-
 तो रोहितो रक्त' इत्यमरः । अवर बल यस्य एतादृशः । जये विजये तिष्ठति
 इति जयस्था ता शत्रुजयप्राप्तामित्यर्थः । मुपीति योगविभागात् स्थाधातो-
 कप्रत्ययः एतादृशीं श्रियं लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपपन्नो उद्गोष्ठ उद्यतः
 प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठः सुपसुपेति समासः । रामचन्द्रः
 लक्ष्मणो वा 'मूर्धोभिपिच्छो राजन्य' इत्यमरः । चिर चिरकाल द्विजान्
 प्राश्रयणान् पक्षिणश्च 'दत्तविमोहजा द्विजाः' इत्यमरः । तत्र प्राश्रयणानां जन्मना
 साविष्णुपदेशेन च द्विर्जातत्वात् द्विजत्व 'जन्मना जायते वाङ्मनः सकाराद्विजउच्यते'
 इत्युक्तेः । पक्षिणां द्विजत्व तु अट्टहरेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सां इच्छां अनतिक्रम्य
 वर्तते इति यथेप्सः । आप्रोतेः सप्ततात् अप्रत्ययः द्वित्वे ईत्ये अन्त्यासलोपः पदार्था-
 नातिशृङ्गी अव्ययीभावः । यथेप्सा ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपत्राणानां रक्त-
 मांसानां च यथायोग्यं ज्ञेयः । ताभ्यां तृप्त चेतः अतःकरणेन वेदां ते एतादृशान्
 चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभिः प्राश्रयणैः तर्प्यते एव जयधीविवा-
 हेपि मासादिभिः तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थः । शत्रुपानप्राश्रयणकारी ॥ ५१ ॥

तत्त इति । तत्त जयधीप्राप्त्यनतर मरुत् वायुः पावकः अग्निः तपोः शस्त्रे
 वायव्यशस्त्रे इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निधुनी कथिता पथात् प्रदग्धो पूर्वकालिकेति
 समासः । निधुतप्रदग्धो मारीचसुबाह्वोः एतन्नामकयोः देवविशेषयोः विग्रहो
 देहो येन यद्यश्चर सुबाहु मारीचेति भविष्यद्ब्रह्मेति सुशान् तस्यापि 'समुद्र-
 भ्रातः' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वान् समाधेयः । बलीयान् अग्नि-
 शब्देन बलवान् इति तथा विन्मतोर्जागति ईदमुनि मनुषो रुद्र एतादृशः सः
 पूर्वोक्तः नायकः रामचन्द्रः तत्त विलुप्त मिया भीत्या अबलीकृत अवलेद श्रीरुद्र
 एत अवलान्नायकं चित्रप्रत्ययः अस्य च्वावितीत्यं अबलीकृतमित्यत्र कुण्ठतीति
 समासः । बलं गम्य दिगतं दिशां अतः तं निनाय प्राप्तवामास । अक्षयिने
 वेत्यनेन द्विर्भक्त्या अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहरं दयाहृता येन दयार्थमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाश्रुगप्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितेजसं द्विषो बलीयसो ध्रातृबलान्वितं बलम् ४५
स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षाः
सुश्रित्युक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।
शापया इवास्य विशिष्या रिपुसैनिकेभ्य-
श्चक्षुषिष्यसमागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहतं आकृष्टं
तृतीययासमासो वा एतादृशं हृदयं अंतःकरणं 'चित्तं ॥ चेतो हृदयं' इत्यमरः ।
यस्यैऽसौ दधानः एतादृशः धरतीति धरः पथायन् धनुषः धरः धनुर्धरः सः रामः
धनुः चापं लीलया सहितं सलीलं यथास्यात्तथा आयम्य आकृष्य पराङ्मुखानां
विमुक्तानां द्विषतां शत्रूणां ये द्विषाः तेषां जपने कटिपूर्वभागे शिलीमुखान्
माणान् 'अलियाणी शिलीमुखी' इत्यमरः । शनकैः मंदं यथास्यात्तथा शनैः
शब्दस्वाकृच्छ्रं जपान् प्रवहन् इति लिङ् । अनुप्रासः ॥ ५३ ॥

भृशमेति । बलीयसः अतिमलपुक्तस्य द्विषः शत्रोः बलं सैन्यं कर्तुं युधि युद्धे
आश्रुगानां माणानां 'अजिह्वगणमाशुकाः' इत्यमरः । तेषां प्रतानः विस्तारः
अपूर्वात्तनोर्भावे घञ् स एव शुष्काशनिपातः असुरहितवज्रपातः अशनिपातेहि
प्रायः जलं अनुवर्तते प्रवृत्तबाणेषु जलराभवान् शुष्केति विशेषणं । तेन भीषणं
भयकरं अतएव युगतिं प्रवर्तति तिग्मद्युतिः तीक्ष्णच्छातिः सूर्य इत्यर्थः । तद्वन्
तेजो यस्य आतृबलान्वितं ध्राता लक्ष्मणः तस्य यन् बलं सामर्थ्यं तेन अन्वितं
अनुकूलितमिन्द्रैः । एतादृशं रामं भृशं अत्यंतं न सेहे न मष्टये इत्यर्थः । सह-
भातोर्लिङ् एवाभ्यासलोपी अनुप्रासः ॥ ५४ ॥

सर्गातिं भिन्नदृष्टेन वर्णयति । स्थित्वेति । महति उत्तरे गुणे सत्वशान्त्यादिके
स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः निर्गमः यैः 'धेयो निः-
धेयसाधृतं मोक्षो' इत्यमरः । शुश्रित्वाः श्रुतरीं विद्यमानाः युक्तयः योगाः
सुमर्मप्रयोगा वा तैः सफलः आननानां मुखानां सपक्षे येषां एतादृशाः उत्त-
मयुक्तिवर्णनेन उत्तमयोगवर्णनेन वा सफलमुखा इत्यर्थः । एतादृशाः शापयाः
सुद्विषोपा ॥ अस्य राममष्टस्य महति निशले 'निशलं पृथुलं महत्' इत्यमरः ।
गुणे मोक्षो 'रज्जुश्रित्पुत्रगुणः' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे धनु-
गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः धनुर्भिमाणो यैः एतादृशाः शुश्रित्वा युक्तिः
आननसंपदः अन्नमागसंपदो येषां शुश्रित्वाप्रशान्त्यग्रं प्रहृद्व्यर्थः । ते पूर्वोक्ताः
विशिष्या बाणाः रिपोः सैनिकाः सेनासमवेता सौदाः 'सेनासवेति' टक्
तेभ्यः तृतीयं निट्प्रतिनिट्पं अत्र तृतीं प्रित्वाब्दः पूरणप्रयत्नः 'प्रियां हविं
प्रितिट्पं' इति कौटः । श्रियेष्टं स्वर्गः एव वा ममा सुधर्माण्या तस्यां
गमनस्य यानस्य उपदेशं चक्षुः रिपुः । सुदमरेण स्वर्गप्राप्तेरित्यर्थः । श्लेषा-

हुतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हुत्वा
परिणयति जयश्रीवीरकन्यां नृवीरे ।

समरपटहघोषे तत्र नृत्तं कबन्धै-
बहलरुधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपैः ॥ ५६ ॥

मध्येनिकृत्तरजनीचरपूर्वकाया-
श्लेदैः स्थिता भुवि निपत्य भयं वितेनुः

रक्षःसु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमौ - - -

मद्धोत्थिता इव पुनः समराय दैत्याः ॥ ५७ ॥

नुप्राणितोपमालंकारः । वसततिलका वृत्तम् ' श्लेय वसततिलकं तमजा जगौ गः'
इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृपु वीरः तस्मिन् रामभद्रे निधनं मरण आख्या यस्य ' मरणं
निधनोऽब्रिया ' आख्याब्दे अभिधान चेत्यमरः । हुतभुजि भूमौ ' हिरण्यरेता
हुतभुग् ' इत्यमरः । शत्रवः रिपवः एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जय-
श्रीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्ब्रूयति सति समरस्य युद्धस्य यः पटहः टङ्का
तस्य यो घोषः ध्वनिः तस्मिन् अत्र कोपे इति पाठः प्रामादिक इति भाति । तत्र
रणभूमौ बहलः य रुधिरपङ्कः रक्तकर्दमः तेन स्फारिणः स्फुरद्भूपाः स्फुर
स्फुरणे गिजतात्सुष्यजाताविति गिनिः ' चिस्फुरोर्णौ ' इति वात्वं सिन्दूरलेपा येषां
तैः कबन्धैः मूर्धविरहितक्रियायुक्तशरीरैः कर्तृभिः ' कबन्धोऽङ्गीक्रियायुक्त ' इत्यमरः ।
नृत्तं नर्तनं कृतमित्यर्थः । नृत्तीगात्रविशेषे भावे क्तः विदाहे हि वरेण भूमौ
हविर्हुत्वा कन्या उद्ब्रूयते नटनर्तकाश्च अनेकवेषयुक्ताश्च वाद्यघोषानुरोधेन नृत्यं-
तीति सार्वजनीनमेवेत्यतः । रूपकालंकारः । मालिनीवृत्तं उक्तं च ' ननमयययु-
त्तयं मालिनी भोगिलोकैः ' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे श्लेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिताः
निकृत्तानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसानां ये पूर्वकायाः कायानां देहानां
पूर्वाणि पूर्वकायाः कर्तारः ' पूर्वोपराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ' इति समासः ।
रक्षःसु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः तेषु युद्धपराङ्मुखेषु
सत्स्वित्त्वर्थः । भूमिं पृथ्वीं भूमौमिति पाठे ' वृद्धिकारादक्षि न ' इति टीप् । पुनः
समराय युद्धाय अर्धोत्थिताः अर्धं यथास्यात्तथा उत्थिताः शुभ्रमुपेति रामासः ।
दितेः अपत्यानि पुमांसो दैत्याः ' दित्यदित्यादिभ्यनेन ' दिनि दाच्चात् ण्यप्रत्ययः ।
अमुरा इव भयं नीति ' भित्तिर्भीः साग्वयं भय ' इत्यमरः । विनेनुः विस्त्वा-
रयामासुः । तनुं विस्तारे निद्र । दैत्यानां रसातलनिवासिन्वाः उप्रेक्ष्य ।
तदुक्तं श्रीमद्भागवते ' सतोऽपस्ताद्रसातले दैतेया दानाः पश्यो नाम निरातक-
वणाः कालक्रेया हिरण्यपुरवाग्निन इति दिवुधप्रयनीका उत्पत्त्या मदीजगो महासाह-
सिनो भगवतः सङ्कलोकमहानुभावस्य हररेव तेजसा अनिहनाशयेता विलेशवा
एव निवसति ' इत्यादि । उत्प्रेक्षालंकारः । वसततिलकावृत्तं लक्षणं गूढं ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यधितराक्षसरक्तधारा-
 स्पर्शेन लोहितरुचौ मुहुरम्बुवाहाः ।
 गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलाभवन्त्वा
 सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेजुः ॥ ५८ ॥
 सङ्कीडद्रुधतुरगद्विपाध्ववृन्द-
 व्युत्क्रान्तीं विरतपृथक्पातवृष्टि ।
 निस्त्रिशस्फुरिततडिद्रियुक्तमाप
 व्यक्तार्कधुति शरवीच तन्ममः श्रीः ॥ ५९ ॥
 रक्षोयसापिशितपूरितकुक्षिरन्ध्रः
 काकुत्स्थयाणहतहस्तिमुखाधिकूटः ।
 पर्यन्तलग्नरुधिराणि मृदुप्रणाव-
 स्तुण्डानि घायसगणो रत्ने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य राममद्रस्य चानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुधं तु प्रहरणं'
 इत्यमरः । तैः व्यभिताः भीताः ताडिता इति यावत् एतादृशा ये राक्षसाः तेषां
 रक्तस्य वा धारा प्रवाहः तस्याः स्पर्शेन संबन्धेन लोहिता आरक्ता इव कान्ति-
 र्येषां 'स्युः प्रमारुचिस्त्रिबन्धा' इत्यमरः । एतादृशाः भेदूनि उदकानि
 बाहयतीति भेदुवाहाः मेघाः भेदुशब्दे उपपदे बाहेः कर्मणश्च 'अत्र मेघो
 वारिवाहः' इति कोशः । गगने आकाशे शुद्धः पुनः पुनः यदा यदा रक्षोरक्त
 संबन्धो भवति तदातेद्वयर्थः गीर्वाणः पार्श्वेभ्यः पतिः स्वामी पङ्कः तस्य वा
 प्रणतिः नमस्कारः ताणवधी यः सप्रमः स्वरा 'आरंभः संप्रमस्तवेति' कोशः
 तस्य यो कामः प्राप्तिः तेन संध्या रक्षितामित्यर्थः । एतादृशी अकालपडिता
 अकाले पडिता निर्मिता इति तथा संध्यां पितृप्रसू 'सायंसेध्या पितृप्रसू' इत्यमरः ।
 वितेजुः विस्तारयामागुः । अतिशयोक्त्यलङ्कारः । वरततिलकापूतम् ॥ ५८ ॥

सङ्कीडतीति । रथतुरगद्विपं रथाः स्वदन्ताः तुरगाः अध्याः द्विपाः दस्तितः
 एतेषां यमाहारः रथतुरगद्विपं घेनामयान् 'द्विपस्य प्राणितूर्यधेनांगानामिदं कृप-
 द्वायः' छंजीटश्च निहन्त इव रथतुरगद्विपं तद्वेधे अभ्युद मेघसमूहः तस्य
 व्युत्क्रान्तीं अपगृहीतव्यां विरती कृत्यामिति यावत् विरता दानां पृथक्कानां
 बाणानां पिस्तौ च पातः पनन च एव वृष्टिः वर्षण करिभन् निर्गतः प्रियद्रुपः
 अंगुलिभ्यः इति निर्विदाः राह्यः संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः इत्यनेन दन्तमा-
 र्गणः । तस्य स्फुरितं स्फुरणं तदेव तद्विदुः विदुः तमा विपुलं विरहितं अतएव
 मध्ये व्यवधानाभावात् व्युत्क्रान्ति इत्यादि भवेत्स्य कोटिः करिभन् एतादृश
 तत्पूर्वोक्तं नभः कर्म राखीव राखीवे इव धीः घोमा कर्मा अप प्राप । उप-
 भातुगणारतकाठी । प्रद्विर्गनी वृणम् । उक्तं च 'श्याश्याभिर्भवजराः प्रद्वि-
 नीये' इति ॥ ५९ ॥

रत्न इति । रत्नका रत्नयन्त्रा यथा इमेदः निश्चितं वाच्यं च तान्यां

राजात्मजौ मुनिसुताश्रुभिराहितार्घ्यं
प्रत्युद्रतौ मृगकुलैरुदजानि गत्वा ।
आवर्जिते विदधतुः शिरसी सुबाहो
बाणयजेन गुरुणा गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

पूरितं पूर्णं कुक्षेः उदरस्य रंध्रं निल यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्य
पुमान् काकुत्स्थः रामः शिषादित्वादण् तस्य ये बाणाः शराः तैः हताः ना-
शिताः ये हस्तिनः दंतिनः तेषां मुखेषु अधिरूढः आरूढः मृदुः मृदुलः प्रणादः
ध्वनिः यस्य आकण्ठे उदरपूर्तेः आकोक्षे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादरथं । एतादृशः
बाणसानां काकानां गणः समूहः वर्धते प्रांतभागे, लग्नानि संलग्नानि रक्षानि येषां
'एतादृशानि तुंगानि सुखानि चंचुरित्यर्थः । रदने हस्तिदंते ममार्जं शोधयति स्म
मृजुशुद्धी लिट् । अत्र काकजातेः स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं
'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसां वसामां सरक्ता-
दीनां संमर्दो वर्णितः तेन च बहूनां राक्षसानां हननं ध्वनितं । वसंततिलका ॥ ६० ॥

राजात्मजाविति । मुनीनां सुताः पुत्राः तेषां अभूणि तैः आहिताग्नौ अर्घ्यं
पूजाविधये इत्थं अर्घ्यं 'मूले पूजाविधायकः' इत्यमरः । आहितं कृतं अर्घ्यं
याभ्यां तौ तथोक्तौ ऋषिकुमारैः तयोर्दर्शनानन्देन प्रेमाभूणि पातितानि तानि
अर्घ्यत्वेन कल्प्यन्ते मुनिसुताक्षिभिः इति पाठे तु अक्ष्णां तेजोरूपत्वेन अक्षिस्पंद
रहितदर्शनात् आर्तिव्रजत्वेन पूजा ज्ञेया । मृगानां हरिणानां कुलानि समूहाः तैः
प्रत्युद्रतौ राज्ञः दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उदजानि पर्णशालाः 'पर्ण-
शालोदजोऽक्षिणौ' इत्यमरः । सुबाहोः मारीचस्य सुबाहोवेत्यर्थः । सुबाहुरिति
महच्छायात्वेन यौगिकसुबाहुशब्दस्वैकरोपात् द्विवचनं पद्मा प्रथमयोः
पूर्वसवर्णयोरित्यत्र यथा प्रथमासहचरितद्वितीयायाप्रहणं तद्वत् सुबाहोरिति
द्विवचनसामर्थ्यात् सुबाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि प्रहणं बाणमजेन
बाणसमूहेन आवर्जिते अपहृते कृते इत्यर्थः । गुरुणी गुरुत्ववती शिरसी
मस्तके गुरोः विश्वामित्रस्य पादमूले चरणसमीपे विदधतुः स्थापयामासतुरित्यर्थः ।
विपूर्वाद्भातेः लिट् अतुस् । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमुत्तपदनाक्षयप्रमाणपारावारोणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपठित-

प्रकांडग्रीकरहाटकरोपनामकथीमद्रोपालाचार्यतेवासिना निशुब्धकरो-

पाभिधेन नारायणधर्मणा विरचितायां महोत्साहाध्ययजानकी-

हरणकाव्यटीकायां पंचमः सर्गः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANAKIHARANA.

— 0: —

Stanza 1 The city of *Ayodhā* was, as it were, the celestial city (*Amardhat*) come down from heaven on this world in consequence of an excess of the weight of enjoyable objects, it was the (special) abode of the *Kshatriyas* just as the *Shamū* plant is that of fire, and it stood foremost among cities by its wealth

2 The moon being covered by the rays issuing from the robes studied in the topmost blustrades [of palaces], appeared to have assumed a reddish hue through irritation on account of being, as it were, slighted by the beautiful faces of the ladies belonging to the city

3 This city, though it gave satisfaction to all (its inhabitants) by its affluence, did not become a source of delight to the women seeking secret meetings with (their) lovers at night, since the thick darkness [here] was dispelled by the radiance of the jewels fixed in the golden arches

6. The elephants in whose streets, on beholding their images cast on the mirror (like) walls of houses, gave a series of futile attacks: it was their pride and self complaisance which made them see hostile elephants (in their own images).

7. Where a cloud as white as a young lotus-stalk performs the function of a banner since it has one extremity (of it) attached to the summit of a white-washed mansion and being stretched out by a light breeze becomes elongated

8. Whose young damsels, having their heads covered with masses of hair, a splendid glow on the face, and the various parts of their bodies free from disease, were, as it were, created by Brahma out of jewels since they had coral heads, golden faces and pearly-limbs

9. Having clasped the edges of the dove-cots on the topmost parts of the houses and having relinquished their ramblings to the *Pashlana*-drums the white autumnal masses of clouds acquired part of the splendour of the palaces themselves

10. In which the delight of the peacocks was heightened by the continuous waving to and fro, of the golden flags like flashes of lightning in close proximity with banks of clouds

11. Where the arches constructed of red and blue stones had their brilliance alternately dispelled and by deepened darkness, and thereby created an alternation of vexation and delight, in the hearts of crowds of women, rambling at night

12. There was the lord of the world by name Dasha-ratha, resembling the sun by his grandeur, gifted with success, respect, and a valour which was unsurpassable by scions of Kshatriyas, and which always brought under subjection the territories of others.

13. The ruler—the possessor of an ever untarnished glory, respected by all kings and a discriminator of worth—covered the quarters [of the world] with a silvery whiteness by his merit born and charming fame which was as white as the autumnal cloud.

14 The son of Aja, who was eager to be a conqueror and who had curbed the spend (restlessness) of his stead like senses by the knowledge acquired by the study of all *Shastras* first overcame the six internal enemies [of the heart] which were unconquerable in open war.

15 That first among men—who was gifted with the power of allaying the effects of pain, caused by his dues (share in the share of revenue) and whose agreeable presence could not be avoided in the three worlds—did not fall a victim to idleness although he had innumerable enjoyments at his command.

16 That sway—which made every one tremble [with fear], which thrashed out strength (resistance) from the bodies [of opponents], which was the only cause of excitement everywhere and which belonged to him who was desirous of conquering the whole world over-spread the eastern regions, like a fever producing a trembling sensation, and a languor in the limbs and which is the sole cause of the heat of the body.

17. The huge heap of fire, known as his brilliant valour, having completely overpowered the eastern regions now passed across the sea and caused the king in *Katāha* to perspire

18 That pre-eminent man enjoyed the southern territory,—whose agreeable outskirts were resorted to by serpents, to which hosts of traders were attracted by the special peculiarities of the town of *Hānchi* and which could be kept under control by strong measures—like a courtesan whose convenient hour of enjoyment is solicited by gallants, who drag as it were, hosts of admirers by her girdle-string and who can only be enjoyed by vigorous efforts

19 The proud leader of the *Yavanas*, considered himself unquelled in [point of] honour although he was overcome in battle by this king and wounded by the arrow of him whose weapon was the devourer of the lives of demons

20 Concerning a rich Turkish monarch [who was attractive by being the abode of wealth] by his prowess which resembled scorch-

ing fire [this King] by his fame made the extremities of the quarters sweet-smelling as if by fragrant incense wafted about

21. Fire under the appellation of the fury of this [King], increased by the gust of wind in the form of volleys of hostile arrows in battle was cooled down, by the flow of tears running down from the reddened eyes of the ladies of the enemy

22 The pair of lotus feet of him who had crushed his enemies by a single bow, received in the audience hall, the decorations of lac-dye in the form of the radiance from the jewels in the crests of the [assembled] Kings.

23 Even on the spreading of his sheet of fame, white like a pearl necklace over the world the people found the Kumud a [moon-lotus] unopened and consequently abandoned the idea of moon rise.

24 His fiery vigour of a high course, having established itself on the heads of all the feudatory princes blazed forth, in the form of tramulous flashes of beams of rays from the rubies in their crests

25 Here extended over the whole world the moonlight, in the form of a canopy of fame, which was the cause of the cozing of the moon stones [in the shape] of the eyes of the women of the enemies, of him who was the moon among Kings and the ornament of this globe

26 Fixing upon an appropriate hour, that modest Princess, [destined] to be the mother of him who resembled Bhara in grandeur and who was [to be] the vanquisher of the sire of the enemy of Indra was taken up by him (i. e. by King) as wife according to prescribed rules, in the presence of fire

27. The sparkling rayed line of nails [of the feet] of the Queen of him, who was a second Indra shone like a string of pearls placed for the purpose of worship on the extremities of her feet which surpassed lotus buds [in beauty]

28 Here the dalliance of her gait was natural; neither the intoxicated elephant nor the swan had been robbed by her for it,

As if with a view to prove this the pair of the calves of her legs—which rose as it were from a pair of ankle-ornaments—submitted to the ordeal of weighing

29 How were the thighs of this beauty shaped out by the Creator — a puzzle to the intelligent because, if they were seen [during formation] he would be smitten by the arrows of Cupid, and to form and mould them with closed eyes was an impossibility.

30. Her hips robbed her waist of its fullness, in such a manner as to leave it extremely thin as if with the object of preventing its growth anew, the hip was tied up by the band of the girdle

31 The three folds, on the belly of her who had a set of pretty teeth, were as if they were the three lines marked out by the Creator [one after another] to show that he found no semblance [of the belly of the Princess] in any of the three worlds

32. My conjecture is that the waist of her, whose large eyes were like lotuses, became extremely slender on account of the exertion of bearing the pair of breasts developing [in size] with the progress of years

33 The line of newly growing hair [on the belly] appeared as if it were the track line of a drop of black-pigment fallen from the tip of the moving paint-brush during the penciling out of hair of the ringlet-haired-one by the Creator

34 'This is not the moon but something else resembling it since it does not separate us', with this idea, as it were, those two breasts—Chakrakas—of hers, kept gazing at her moon face

35 The redness of the lotus standing in the pond of the garden belonging to the house, was quite in the hand of her who had taken possession even of the splendid lustre imprinted on an evening cloud by means of her lip

36 What wonder if the delicate lady's arms which have neatly attached joints and pretty form should have asserted superiority

over [i. e. conquered] a young lotus stalk with long fibres, canule and a cylindrical form [procrastinating, and whose course was full of blemishes.]

37. This has been the difference between the moon and the bright moon-face of hers :—the first has an entire black antelope [on it] ; the second has only its [of the antelope] two eyes.

38. Two objects alone, surpassing the ruby on account of beautiful lustre and having a refreshing fragrance were praised ; [they were the newly blown lotus on the water and her lotus-like face on dry land.

39. This is the difference between the Indeavara lotus and the lotus-like eye of this [beauty]—the one cannot even bear the lustre of the moon while the other occupies that moon which goes by the name of her face and exists.

40. The pair of eyebrows of this dark-eyed one stood with the central portion raised up [with a desire] to stand aloof [for fear] of the contact of the arched unsteady [quivering] eyelashes : such is my conjecture.

41. The [fact of the] residence in the forest of the peacock whose plumage was put into shade by the mass of her hair, created doubt among people that perhaps a sense of shame smote the parts even of the lower animals

42. Another maiden surpassing the *Siddha* damsels and possessing qualities similar [to Kausalyā] became his queen : even the ult of this [maiden] became the means of destruction of terror on the demons to the three worlds.

43. On the acquisition of the hand of him, who had *Sumantra* his charioteer, in the passage of fire through [the mediation of] *īśhmaṇ*, by *Samitra*, she gained the sacred personality of *Bhā* with her lotus-hand joined with that of *Bhāra*.

44 The King [the Lord of his subjects] eager to have issue had his eyesight fruitless on account of not beholding the face of a son born to any one of the queens come of families of noble conduct, passed his time with a heart drowned in anxiety

45. On one occasion the keeper of the forest reported to that Monarch that the forest of the snowy mountain having tracts of dense wood, which was in his charge had been scourged by packs of hounds going about

46 The next day he, to whose mind injustice was repugnant, who had the majestic garb of the Monarch of beasts and who appeared like the plough armed one, and who had set his heart upon aiming at objects in motion [moving animals] went out a hunting with all ardour

47 The young trees attractive on account of being decked with variegated flowers and which had been adopted by *Purvati* as [if they were] her sons were long borne with all fondness by this mountain on his slopes as if they were his grandsons

48 On the covering of clouds being dragged away by wind, the layer of mineral substances of the mountain which came to view created a notion in the minds of the guileless Gandharva girls about the peeling of his skin.

49. When beasts were drawn in by serpents, with half their bodies issuing from the mouths of the caverns, it looked as if the mountain itself with gaping mouth, and rolling tongue was swallowing the beasts.

50 They make out the division of night from day, by the collection of lotuses in the ponds situated in dense woods, where the thick darkness is dispelled by beams of rays [issuing] from the jewels worn by *Naga* women

51. With its two sides reddened by the lustre of metallic lodes its charming plateau having beautiful caves, and studded with bril-

liant moon stones this mountain acquires the glorious splendour of the heavenly peacock whose plumage has a bright metallic radiance and who is honoured by being ridden by the great Kartikeya

52 The King, possessing the grandeur of Kubera with his strung bow, roamed about in the glades of the sire of Maināka the aloe trees on whose out skirts were being rocked to and fro by winds surcharged with the spray of the waters of roaring mountain torrents

53 The archer whose mind was other than fickle (firm) and who had a fleet horse suddenly drew out an arrow from the quiver and putting it to the bow quickly obstructed the path of the wild beasts in [his] front

54 The king put to flight by [sending] a light shaft [amongst] a herd of young beasts which were pointed out [to him] by a bull sent among them and [who] pricked [their] ears straightened out [their] tails and had beaming eyes

55 'Thou art endowed with superhuman strength [but] do not [therefore] forcibly torture my middle part'—desirous as it were of saying thus the highly strung bow, bent before the banner [the first] of Manu's race,

56 The leader of the herd of the *Fan-deer* though pricked down by the King bounded up in the air, in consequence of inertia being anxious as it were through devotion to be a follower of the heart [soul] proceeding to the heavens

57 The [sight of a] pair of spotted deer engaged in giving mouthfuls of tender foliage to each other completely dispelled the ardour of hunting from the mind of the brave man who was used to humouring his beloved by constant agreeable acts

58. The row of deer ever and anon formed in a line, appeared as if sitting together, by the arrow ~~in~~ fly at the mouth of the foremost, and seen in a straight line in the intervals between the other antelopes.

59. The arrow, whose velocity was not impaired by the piercing into the hard body of a running buffalo, assumed the condition of the tail.

60. That (Monarch) who had the gait of a mighty elephant and whose arms were hardly discernible, struck the body of the tiger, which had crouched (so as to) pounce on the horse to kill it with shafts in every (dark) spot on his body.

61. Through uneasiness, the mountain sent out a loud braying as it were in the form of the echo of the roar of the formidable rhinoceros, ripped by the weapon of the King, like a big abscess opened by the surgeon with his bistoury.

62. He, who resembled the red-born-one and who had bent his bow-stalk into a circular form, made the butt of his arrow that boar which had turned to bay from the herd and which through anger repeatedly sent out a grunt.

63. The hero, who had thus indulged in the exercise of the chase left [got down from] his horse and with the intention of resting himself, graced the margin of the lake where the tops of the canes were being waved by light breezes

64. The breeze on the lake, with a delightful smell of the fragrant blue-lotus by the wafting of [prolonging] the sweet notes of the *Sarasa*-birds imparted a tawny brown [colour] to the King's person by the coatings of pollen from the [calyx of] blue lotuses shaken by it.

65. The hot bright orb of the sun, resting on the peak of the western mountain, throwing out dazzling rays and covered with a [bit of] cloud appeared like a highly heated piece of iron struck on the anvil by the hammer, glowing red, and dazzling by hot scintillations.

66. The solar disc seen by the King in the western sky arrested his sight as if by a golden fan hung against a deep blue wall.

67. There [on the margin of the lake] during the night the King, seating [himself] on a stone slab, becooled by the rays of the moon, dispelled his fatigue by the zephyrs laden with the cool sprays of the mountain streams

68. Since the lord of the world, out of a desire for hunting passed th enight in wakefulness, the deer-marked-one [the moon through fear, withdrew somewhere with her deer.

69. The glorious bright sun ascended the summit of the eastern mountain and with his quickening rays as if like a throbbing hand arranged the wild beasts, for the purpose of [giving] enjoyment of the chase to the King.

70. Now the King who resembled Indra in glory, whose fame was sung by the good, and who had girded on his weapons, vaulted upon [his] horse which stood ready caparisoned in a handsome linked armour.

71. This [King] who was the glory of his race who had bent the broad bow stalk, at the full stretch [of his arm] on beholding a wild beast within the range of his arrow pursued it with an eagerness to let fly at him, a forcible shaft as swift as the Sharabha.

72. Having gone beyond the range of the arrows of the King and leaving its trail in the form of a line in the air, the foremost among the beasts went into the forest on the banks of the *Tamara* which was the residence of ascetics.

73. The hero equipped with a bow, left [got down from] his horse in consequence of the ground being stony, and at once went on foot into the dense wood with his sight fixed on the track of its foot-prints.

74. He, who was the banner of the race of Manu heard, on the bank of the river, the sound of a vessel in the process of filling, and suspecting it to be that of a scream of an elephant, let fly an arrow at the young son of a sage, though he himself [Dasharatha] was the shelter of the distressed.

75 The sage's son whose vitals had been pierced by a feathered shaft, struck in return the heart of the King, who was approaching along the course of his shaft with an arrow named 'lamentation' smeared with lacrymal water

76 Why has been broken by thee this single supporting staff in the forest, of the pair of elders which is helpless, blind, decrepit on account of age and emaciated in body by penances

77 By the hitting at a single mark, three innocent individuals have been brought to destruction by thee viz my two old parents to whom the function of seeing was imparted by my eyes and myself too

78 Residence with wild animals, the duty of feeding (my) old blind parents, and wild fruits the means of subsistence: in these what fault was perceived in me as the cause for destruction (by you)

79 I was a votary, supportless, free from fault and a blind-man's staff to a parent whose sight is (now) an event of recollection alone In such circumstances was not even a single one of these, considered by you—uncompassionate as you are—as a reason for not destroying me

80 In the woods this individual, clothing himself with hard bark of trees whose vigour has been consumed by heat and cold and whose strength has gone down by eating tasteless wild grown things and who has fallen a victim (to your weapon) deserved your compassion.

81. An old jar with its hole stopped by laying on lac, the Munja grass girdle, and clothing of the bark of trees, are my only wealth, from amongst these take whatever thou list by killing me and be happy

82 A good man casts on an enemy (his) eye tremulous through kindness, and closed with a feeling of affection, while a bad

hearted man though it be the first occasion of his seeing another becomes hostile without cause towards him

83 Why dost thou, priding upon the force of thy weaponsully (the name of) thy very nobly conducted family by stigmas by stooping down to the position of a villain in action.

84 " Pray do not thus rebuke this Dasharatha, naturally not wicked and of uninterruptedly virtuous conduct " in this way did the vital airs choking the throat as it were, stop the words of 'he son of the great sage.

85 The son of the Bhoja princess, whose power was like that of Yama and who had encompassed the destruction of (his) enemies held the jar in both of his well formed hands and with tears presented himself before the ascetics who were revered by the self-controlled

86 The leader of the good, though he had sinned against him who equalled the very Creator spoke the truth hence the sage did not at once consume with the fire of his anger the body of him who had killed the youth

87 On learning the death of his son, that self restraining great sage was seized with such grief that being moved by compassion at the time of entering the fire, he hurled a sharp curse at him whose virtue was sing in every country

88 The King having long enjoyed the hunting forest—which was full of wild flowers, was such as could not be easily passed across and where the rhinoceroses were torn by the nails of the lions—like the goddess of wealth holding the water lilies, and such as could not be approached and whose full cheeks bore deep nail marks of Hari, now turned his face towards his palace

89. Now the King left the mountain—whose treasures were held in concealment by rugged mounds at its base whose metal

bearing lodes could not be brought into use by the world and which was harmful on account of plentiful heavy falls of snow—like a bad poet's composition, whose meaning is obscured by irregular quarters, where there is a profusion of roots not in common use and which is vitiated by the fault of a superabundant use of indeclinables such as *tu* *ku*, *na*

90 The King soon reached his capital—every corner of which was full of the continuous din of citizens, wherein there were numbers of highly trained elephants, and which was charming on account of the display of numerous jewels—like the ocean which has a booming roar, from where numbers of beautiful serpents are taken away by celestial birds and which is charming by being ornamented with heaps of precious gems

CANTO II

1 The Gods overthrown on the battle-field by *Ravana* who had a scorching power like that of the forest-fire went forth under the leadership of *Indra* to see the Lord of the universe

■ who was on the surface of the bottom of the nether world [situated] below the ocean whose waters moved backward and forward by the force of the breathing of the serpent pressed under the [superincumbent] weight of his [*Vishnu's*] body,

3 whose consequence of the trouble resulting from a break in his sleep at that time had his big eyes reddened, was seated on the serpent and whose garland decorations had slipped off from his head,

4 who was witnessing in a regal fashion the fight between elephants and marine monsters ridden by young serpents,

5 who was waited upon by with his *Garuda*, body boat out of respect from a lord of lords that there should be no ruffling of the throne [of his lord] if removed out of the body of the serpent,

6 who had betaken himself to the nether world, as if out of a horror for the rays of the sun, and who had through affection fixed his gaze on the moon in the form of *Laxmi's* face

7 who was touching the circle of the navel of *Laxmi* with his lotus feet the heels of which were placed in the lap of her whose eye sight was fixed on his own face,

8 who had the *Panchajanya* and the *Sud'irshana* on his right and left and who therefore, resembled the high *Vendya* mountain with the sun and the moon on both its sides

9 Bowing to him who was the Eternal Being the whole assemblage of the gods whose power was paralysed, with *Purukuta* (*Indra*) at their head addressed a speech full of praise to him —

10 (Thou art the one) the tips of whose glittering armlets being broken and thrown out by the revolving *Vasudra* at the time of the churning of the ocean were, as if they were so many stars bespangling the sky ,

11 by whose irrepressible power was raised up the conch shell which was to the ocean what the moon is to the sky and which was, as it were, the concentrated ball of the flame of the guardian deities of the lower world that being moved,

12 The gods bowed down fire he had on his breast the smirking ~~strange~~ ^{strange} and who had the beauty imparted by the decoration of the armlets in the form of the sun and the moon stuck close to both his shoulders

13 By whom in ancient times, even the firmament, with its celestial constellations, and the earth, was along as if the ocean violently stirred by the great movement of the wind produced by the churning,

14 the powerful (demons) *Mahis* and *Akatis* who touched the lotus issuing from the navel, were crushed like insects by the hands of (thee) who was doing under [the influence of] *Miya*,

15 who stretched to sleep after having destroyed the three worlds and looked like an iceberg in the waters of the ocean

16 Salutation to thee by whose mere remembrance Tama (the quantity of darkness) is dispelled and who preservest all the three worlds by the help of Satwa (the quality of purity)

17. Separated by the distinctiveness of 'existence,' creation and destruction thy Yoga has become threefold concurrent with the qualities of 'goodness' 'virtue' and 'darkness'

18 Having searched for a long time *Vishdampati* the best among the wise found the universe in the inside of thy abdomen and came to the conclusion that thou art the [only] one who can bear the burden of the three worlds

19 Hast the controller of the universe, and the annihilator of calamities being thus praised with devotion by the joyer [dwellers] of Heaven gave expression to a speech which was agreeable and at the same time beneficial.

20 How is it that the gods who possess weapons having for their purpose the destruction of the lives of powerful armies of enemies have become devoid of their efficacy as if stricken by destiny?

21 Why has the line of the eyes of *Indra*, reddened by reflection and drooping through grief assumed the appearance of collection of withered red lotusae

22. By whom has the brave *Vishnu* holding a noose in his hand possessing the power of assuming various forms and having the watery region for his sphere, been troubled like a wretched fowler holding a net in his hand whose avocation is that of catching birds and who roams about in a forest?

23 How does it come to pass that the wind though emaciated has as it were increased in bulk by heavy breathings consequent upon the torment of grief?

24. Such is the inevitable turning back of fortune dependent upon fate that [even] fire, though himself the consumer, is being consumed by the fire of grief.

25 The sun has become dull the moon has become hot with great grief how is it that these deities display an inversion in their respective energies ,

26 ' Here am I with gada [pain] through grief , what use then of holding this Gada [mace] ' With this thought was the mace thrown aside by Kubera the friend of Shankara

27 By whom was slight given to Keenasha [Yama] who possesses a weapon and a vehicle, who is the master of a buffalo and who holds a rod in his hand, as if he were a cowherd-boy with his staff

28 All powerful Sanda the driver of the peacock and the feller of the demon Taraka is irresistible like the storm of final destruction which is the exciter of all consuming fire and which hurls down the stars How has he come into such a miserable plight?

29 By whom has Chandi, being beaten and wrestled of all her missiles, been made the possessor only of her eyelow bow and no other arrows but her glances

30 Why does the pride of the lord of the *Pramathas* who is the destroyer of the demons, though always unchallengeable assume the cord tion of charge in the form of destruction

31 The Garuda whose mouth is besmeared with the blood of serpents and who has his neck encircled by the *Adrita* whose body has become reddish brown by the fire of the breathings from his (Garuda's) mouth behave like a rival parrot.

32 And why does the line of hoods of this *Vasuki* containing tongues like flares of lightning become pale at the end of the monsoonlike bank of clouds engirt by meshes of lightning resembling flares of fire,

33 With folded hands did *Brahmapati*, the sagacious leader of the gods call on the Eternal Lord of the Universe who was perceptible only by the intellect and who thus enquired after every divinity.

34 Oh thou all knowing one this (all that I have to say) is undoubtedly understood by thee however it is being expressed by me again, for, there is always a want of satisfaction in regard to the complaints about their distress among servants before their Lord master.

35 There is the ten mouthed one who born of the son of *Pulast* is the chief of the demons and is the foremost among the proud, he has upset through arrogance the system of the preservation of the Universe

36 That mighty one being unexcited and clothed in rags garments devoted (himself) to great penances for a long time having fixed the goal of securing the destruction of the Universe

37 Religious penance wherein taking of food had been abandoned through a vow, was being practised in the ocean by him whose breast was scratched by the sharp tusks of elephants and the teeth of alligators

38 The four mouthed ruler of the Universe gratified by his penance conferred the boon of conquering the two worlds on that shrewd hero

39 Once upon a time he—the enemy of the dwellers in heaven—uprooved with a terrible noise the mountain white like a pearl necklace, which was the abode of *Hiru* and on which there lived roaring elephants.

40 when the sun, touched by torrents of large roaring rivers flowing down from the summit of the shining mountain, suddenly gave out a prolonged rumbling noise,

67. He wishes to make *Chandi* his Chauri-bearer inasmuch as she would fan [him] untiringly (on account of her) possessing the facility of using all her eight hands.

68. Fearing lest he should commit the offence of deranging the flowers laid on the ground for ornamental purposes by the currents of wind generated by the flappings (of his ears) the leader of the *Ganas* salutes him with stiffened ears.

69. The God of love whose entry is hard to bear comes into his assembly (being announced) by the female door-keeper with her garment dropped down and making amorous gestures mixed with smiles.

70. Under the commands of that demon the God of Love intent upon giving instructions in the art of sporting enters the female apartments of the demon with a pure mind

71. How is it that trouble is given by the demon to the Heaven in spite of thy being the protector of the gods.

72. How is it that they lying down on the body of the serpent continues for a long time when the strength of *Indrajit*, thy brother, is broken down by the arms of the enemy?

73. By a sight of thee we feel desirous to be favourable to us : then art certainly not to be easily seen by an unfortunate

74 When *Vachaspati* after having made his speech as above, remained silent for a moment and the gods too stood motionless with the desire of a reply to his utterances

75 (the Lord of the Universe said)—although I am the bearer of the burden of all the three worlds existing in my belly still with the object of destroying your troubles I shall take a residence in a human womb

76 (and) becoming known as *Rama* will encompass the defeat, of the lord of the enemies of the gods by lopping off all his heads by a single arrow,

77 After uttering these magnanimous words the younger brother of *Indra*—indescribable by words (but) knowable by those conversant in the Vedas—left his watery couch

78 The lord of the serpents slowly stretched out with difficulty the mass of his body rendered heavy by a long sleep and stood agitating the boundless ocean by his long breathings issuing from the line of his liberated hoods

79 Hari then on his shoulder his garment, the one end of which was closely dangling down and which was held up for fear of its touching the ground by her hand by *Laxmi* who promptly went near (him) and then he whose both eyes were dull and red through sleep and who surpassed the lord of elephants in gait started for some spot with a pace in which the steps

put forward in a playful manner

CANTO III.

Then came an *Vasanta*, like a harbinger, as if knowing the desire entertained by the personage dear to *Laxmi* as her very life, of entering upon a mortal career, and carefully covered the earth with abundance of flowers

2 Then the radiant sun having wandered everywhere and reached the southern point started from there for the abode of *Kubera*, like a penniless Sacrificer who having wandered everywhere with out stretched hand with a desire to get alms (*Dakshina*) starts for the house of a 'bestower of riches' to gain wealth.

3 The trees called *Champak* laden with fresh buds, assumed a charming splendour as if they were so many chandalibras with thousands of lamps, placed on the earth, by the woods during *Vasanta*

4 New lotuses with (their) various parts contracted and with their stalks covered with bristles sprang up, as if actuated with an eagerness for the heat of the spring in consequence of their being tormented by the cold, on account of their being in water

5 The young sprout of the *Ashoka* though tender assumed that splendour which was only to be seen in its fully developed condition in consequence of its being worn on the ears by long eyed ladies, its redness being thereby mixed with the brilliance of their rolling eyes

6 The fresh new blossoms of the *Karaveera* had a glowing brilliance and shone forth, as if they were the sharp blades of cupid's arrows, dyed red with the blood of travellers

7 The *Ashoka* though barren, on receiving a kiss from a young damsel's lip painted with red lac and adorned with jingling anklets, put forth new blossoms and by these appeared as if hospitably through expressive delight.

8 The new *Karnikara*, with its beauty diversified by the bees as if they were so many sa-phires, blue like the throats of peacocks, spread its splendour on the top of the mountain, as if it was a brilliant crown (on it)

9 A pleasant smile was given by the collection of the lotuses on which stood up fine thistles (which uprooted their enemies) through satisfaction on beholding the winter's rigour, dispelled by the rays of the summer sun

10 The bees naturally fond of the mango tree whose sprouts were being wav'd to and fro by the wind did not put their foot in the A hoka forest, which had blossoms whereby they appeared as if they were on fire

11 The *Palaska* tree covered with ornaments in the shape of full blown flowers and intertwined with bright kunda creepers shone as if it was the cupid consuming fire heaped up by the spring and covered with ashes

12 The new sprouts of the trees which had been withered by the scorching heat of summer and waved by the wind appeared as if they were tongues red like broken coral, and thrown out on account of excessive fatigue

13 The night as if dejected by the separation of her beloved namely the cold season was struck with consumption (became short) while the day troubled by the intense summer heat gradually slackened its speed (became long)

14 Then the lord of the world enjoyed the garden covered with wandering bees and studded with *Karavira* trees possessing a rich bright red glow as if it were cupid's brittle field characterised by flying arrows and occupied by warriors, who have their hands red with the glow of blood

15 The king accompanied by young ladies graced those delightful bowers, where in the tender foliage (of trees) was moved by the wind, set up by the flapping of the wings of birds and which swarmed with wandering bees, by (indulging in) secret sports

16 Oh! you anklet on the foot be vigilant Oh! you girdle bear for a while the weight of the hip As if to express this, the tips (of the joints) of the girdles and the anklets of the sportng wives of the king jangle

17 A youthful girl, whose calmness was destroyed by the bodiless one (Cupid) and who showed her armpit under the pretext of plucking a bunch of flowers situated at a height, repeatedly threw half stolen glances at her husband

18 The red lac dye which was painted by the husband on the extremities of the feet of a certain sportive woman though applied there, imparted a redness to the eyes of her rival

19 The king, seen by other women in the act of holding the lotus-face of the pretty-teethed one, with the object of snatching a kiss, blew sweet breath in the eyes of the damsel, although they were not troubled with flower pollen

20 Another young woman, who held a hard leaf which was coloured with the redness of her hand at the time of plucking a flower, in order to use it in place of a young sprout, was with smile, embraced by her husband

21 You who have excellent hair (are graced by a beautiful *Tamal* tree) have a charming *Priyangu*-like complexion (have dark shining *Priyangu* creepers) have a face charming on account of a pretty set of teeth and attracting by its fragrance a number of bees—like a beautiful *Vadhavi* creeper bower, charming on account of beautiful rows of birds and attracting a number of bees by its fragrance.

22 'Here is a *Tila* on the centre of thy forehead (a *Tila* tree on the central prominence) here is a red lustre on thy lip (a *Patala* creeper red like a [woman's] lip) and the heart of you who have been honored by the company of the best of men (by the presence of the *Punnaga* tree) has shaken off all dejection (has the existence of the *Asoka* tree)

23 Thou art the presiding deity of this garden, oh! young damsel why then this fatiguing and yearning eagerness for garden sports? Leave it off. Thus was the sportive maiden addressed by her female companions.

24 The redness of the tender *Asoka* leaf, put by the lover on the ear of the slender lady being as it were expelled by the bluish lustre of her eyes, passed on to the eye, of the rival.

25 Now the sweet speaker (the king) who was a repository of merits cast around an eye heavy through excess of delight and addressed a few words to the mistress who approached him

26 The lawn-eyed young damsels fondly looking around imparted a motley splendour to the flowering tree, laden with flowers, by the flashes of their pretty sparkling eyes

27 The line of black bees attracted by the fragrance and hovering about a tip of the *Champfaka* buds issuing appears like a streak of smoke having a dark line of soot, from within a flame

28 The red lotus standing near [the antelope] has become a blue lotus by the falling of a collection of dark rays issuing from the eyes of that thirsty antelope rushing into the water Mark it!

29 This royal swan moving about on the water, covered with a sheet of lotus pollen looks as if parcelling out the lotus bed, to the birds by the lines of his paths

30 This *madgu* (cormorant) who has spread out her wings to dry, appears as if saying to the swan 'Let so much portion of the lake be for my enjoyment under your favour

31 Is it that this lotus is white in consequence of its red color having been washed off by the spray of the nipples set up by breezes of air or is it that it has not been favoured with lac dye by Brahma although he* did the first act (*viz* creating)

32 That long armed one who was moving about sportively like a majestic bull* kept on talking in this manner to pretty damsels and splashing the water, entered the garden pond

33 The streak of the pollen of lotuses placed with its ripple hands by the lotus lake, on the breast of the pre eminent banner of the Kshatriya race, flashed as if it were a golden thread

34 The bevy of beauties who had entered into the water up to their thighs was gently slapped with a low noise on their hips by the lotus lake, as if it were a lover by its finger in the shape of its ripples

35 A ripple of the water of the lake was sent off by the full hips of the multitude of ladies on their entering the lake That ripple however entered the slim bellies (of the ladies) but was again hurled back by their breasts

* Though differing from the commentary and the notes this rendering is adopted as it appears more consistent

36 When the Layer of the lotus pollen, was scattered away by the motion due to the disturbance from their sports the water of the lake looked as if it was squeezed out from a saffron coloured red bolice

37 A lotus with a thistly stalk, though in their front, was not cut, but a whole line of blue lotuses was pulled out by the ladies The energy of people bursts forth only on the weak

38 The husband moved in such a way, as to have his body concealed in the water (of the lake) with an eagerness to secure the pleasure of an embrace of the young wife when the transparency of the water became an obstacle The clearness (favour) of lakes (of the dull) is useless

39 The bees driven by the king and his wife concealed under cover of a cluster of lotuses went to the tips of the ears of the rival ladies which were decorated with flowers, as if to whisper unto them their (place of) concealment

40 In an amatory struggle the necklace of another woman was broken by the king and it dropped on a leaf of the lotus that was near the pascicles of water that stood on the leaf proved a perfect screen

41 A swan under the belief of its being a piece of stalk of a fresh lotus brought up a piece of a broken couch bracelet which had fallen in the clear water, after having been broken in a sportive scuffle and then threw it away

42 The king was saved from (the discovery) of the deception as to the enjoyment of the lady love met in the bower on the bank, since the jangling of her girdle was drowned in the cry of a troubled swan

43 His countenance the lips of which were quivering with a suppressed smile and the hornpilation on which was at once manifest, served to indicate evident signs of his having closely clasped a passionate girl under the surface of the water

44 If this be only a full blown lotus why then is there an appearance of a pair of blue lotuses here? The swan being thus put in doubt did not follow the face of the pretty toothed one, who was swimming across the river

45 A certain girl, whose fragrant breath attracted a swarm of bees which hovered round her face and could not be warded off by the hand escaped from it by entering deep water

46 Another one trembled long with contracted eyebrows, through fear of a fish who was attracted by the desire of making a mouthful of her girdle jewels discernible from behind, through her silken garment, but who left her after sniffing about her hips

47 Another one whose dress was removed by the king did not leave the water on some pretext or other The adoption of a pretext (using water as covering) in the right place at times saves people from distress

48 Another one, whose under garment was snatched away by the lord of her heart became confused with shame and finding her flow of tears and importunities useless began to splash the water of the lake around her

49 Another one silently breaking the ripples (without making a noise) tried to touch a young cackling swan who could not see in consequence of its having thrust its neck into an half opened bud of lotus

50 Another one thrown forward by the large waves of the lake (whose waters were) much disturbed repeatedly dashed the king and seized him in such a charming manner as to dispel the charge of over boldness

51 Another one on beholding the old marks of her own nails distinctly bearing saffron marks on the body of the king, which was washed clean by the waves entertained great misgivings (of his fidelity to herself)

52 Is this beak of the royal swan who has as it were robbed the lustre of the disc of the moon entwined by corals? Or is it besmeared by the lustre of lotuses in the action of nibbling the filaments of an excessively fragrant one?

53 Has this bee in consequence of its wandering among and alighting upon blue lotuses received a coating of their colour, or is it that it has given away the beauty of its wings and taken up the sweet pollen dust from them in exchange?

54 Has (the goddess) Laxmi placed her foot, whose red lac paint was being washed away by the spray of the waves

(dashing and) breaking on it, through excessive fondness for its beauty, for a long time on this clustre of lotuses? Such was the conjecture of some ladies about it

55 Having taken out a seed of a lotus which had a bluish colour on account of its ripeness, one lady said a bee formerly fallen in the lotus has perhaps become this seed, or (who knows) Bramha may have created the seed as it is

56 The lover set his eyes on the hips of another (lady) the garment from which had dropped away, the jet of water thrown from the syringe in her hand (on his face) became as it were, the stalk of his lotus face *

57 Another one, in the evening took a closed lotus in which were sleeping bees which had drunk their fill, and shook with her hand its long stalk so as to make them (the bees) hum near his ear

58 A lotus plant when the Sun departed sent forth from her lotus eyes, bees which were covetous of the fragrance of blooming night lotuses, as if they (bees) were big tears, impregnated with collyrium.

59 Certainly, the rulers of the day and the world are such, that their duty is to serve others and take rest by turns (thus) when the one (sun) went down in the waters of the ocean, the other left the water of the lotus lake

60 Engulfed by lotus fibres all round, and having its lotus eyes closed through overpowering sleep, the lotus lake left by the king after having been enjoyed, became perfectly still as if it had fainted like a woman overpowered with lassitude when she is abandoned after being enjoyed, whose lotus like eyes are closed by overpowering sleep and
• who has a broken bracelet of lotus fibres on her wrist.

* This seems a more poetic interpretation and brings a propriety to the word *Aravinda*

61. The big eyed (damsels), left (the lotus lake) after having given two things (belonging to them) to the two things of the lotus lake which had obliged them, viz their collyrium to the string of bees and the red lac from their lips, to the lotuses

62 The lord of the world who had put on ornaments, who resembled the bull rider (Shankara), and who had wives decked with ornaments left the lake containing swans, in company of his ardent beloveds and entered the palace

63 A young girl, whose sight was attracted by the beauty of the sky, at the time of the evening twilight, whose body was bent under the (weight of her) breasts and who held a *Chouste* in one of her hands was thus addressed by the enjoyer of wealth (king)

64 This sun, resembling the saffron painted orbs of a woman's breasts, imparts his heat to the anxious hearts of travellers and goes down into the western ocean having rolling waves

65 This form of the creator, (the sun) moving at the twilight hour, red like the pieces of corals, makes the lotuses as well as the hand lotus of Hiranya bahu (Shankar) close into (the form of) a bud

66 This sun going down into the ocean appears to indicate the depth of the water with his hand (rays) the flashing of whose tips is visible, on the surface (tops) of the collection of waves

67 This (globe of the) world, which was reddened by the heat of the sun's rays, but which has now become reddish brown, by the overspreading twilight, and which has darkness coming on from the regions of the quarter of Indra (the east) appears as if it is passing into the cool stage

68 Now that the disc of the moon, with its commencing refulgence, assumes the beauty of the smile on the face of Indra's direction, the expanse of the sky, in being left by

the collyrium like darkness, appears as if it is shedding its slough

69 While this pleasant speech of his was going on, the buoyant damsels languid on account of intoxication, and uttering broken words, with great earnestness, made him drink the wine, which was prepared with great care

70 The lip sprout [of the lady-love] became, a condiment at the time of taking in the fragrant mouthful of wine, offered by his beloved and eagerly quaffed by the king

71. The wine in which a lotus was floating, was offered by him to his beloved, addressing her with her rival's name, this made her eyes red and brought on perspiration to her cheeks, even before the wine was drunk (by her)

As the lotus, in the vessel containing wine, was pressed by brilliant rays of the moon, the maker of night of her face, the reflection of his beloved's eye, place of the Saraja lotus.

being pressed by the moon, as if smitten by love, and eager to come in contact with her mouth, as fragrant as the interior portion of the lotus, with his body reflected in the goblet of the sipping wine, continuously trembled

74 The sportive women, whose eyes were rolling through intoxication, were silly, enough, not to perceive even after close inspection, the colour of the wine in the bright silver vessel, which (colour) was concealed by the reflection of the moon

75 The wine first dispelled the natural haughtiness which had grown excessive even beyond measure, and then as it were placed Love in their heart, redness in their eye and fragrance in their mouth.

76 At day break, the bards awakened him whose splendour was like that of the creator, with auspicious recitals, him—who had reeled into the bed of the lap of his beloved, on account of excessive drink and had slept.

77. Leave your bed, the hour of rising of you who have the neighbouring princes firmly attached (to you), who have implanted like your foot, your power over the head of

the world, and who have destroyed the wicked, like that of the sun who has a reddish orb, who spreads his lustre on the surface of the world and who destroys the darkness—has arrived

78 The night is over, the moon has reached the summit of the western mountain, why, then do you with your lotus eyes closed, still sleep? As if with this (admonition) the (young) rising sun with his reddish hand (rays) strikes the lake on the skirts of the pleasure garden, for the purpose of awakening her

79 These your elephants, are rising, they are slowly lifting the hind leg with its clanking chain, are driving away the swarm of bees covering their broad temples, with the winds set up by the incessant flapping of their large ears, and are throwing up their broad heads, with the trunk resting on the points of the tusks

80 This your pea cock, awakened by the loud rattle of the kettle-drum, stands on one leg on the perching perch, chases out the other leg stiffened by long sleep, shakes out its plumage, showers particles of frost dropping from its full spread and shaken plumage and desirous of a heart's content chases out its limbs on account of the delight due to the appearing of the lustre of the sun.

81. When the rays of the sun, were cast on the Eastern mountain, he (Dashratha) who with both his shoulders perfumed by the juice of the sandal tree, left his bed which was as white as the rays of the moon, resembled the goose whose large wings have become heavy by water and who gets up slowly from the lake whose rippling surface is covered with clusters of full blown lotuses spread out closely.

11 'Oh! show us what you have got from the mouse'; thus encouraged, the little child, according to instructions, displayed the new four teeth

12 The other children too, when directed by their mothers shampooed the feet of their father at night with their delicate hands, as cool as the lotus, and covered with streaks of collyrium.

13 The children, through the desire of being placed near the bosom of the king lying on the bed at night, entered into a quarrel with prattling words, where in each one tried to exalt the position of his mother

14 In course of time, the desirable growth of the body of the great Chāru born one (Rāma) and along with it, the decrease in the period of existence of the enemy of gods (Rāvana) went on simultaneously from day to day

15 On a certain day, after the son of the king had attained proficiency in archery, the sage whose sacrifice had been robbed came to the mansion of the lord of the universe

16 The king having first washed the lotus like feet of the sage by the water in the form of the lustre of the jewels in his crown, honoured him again as a repetition, with water for his feet

17 The sage seated upon a throne studded with jewels, inquired after the welfare of all and then addressed a speech to the royal sage who took a seat and rested himself on the bare floor.

18 Oh king! fortunate are you who are leading a happy life in the regal condition in which destruction is to be had even from your own people which abounds in servants who are rogues, and where sweet speakers are enemies

19 Misery does not leave us who have burnt down the enemies of the heart by the fire of Meditation which breaks the trammels of this world, and who are completely indifferent to the wealth of others

20 In our sacrifice the quarters which have showers of blood falling on all sides, resemble the condition of the forests of Kimsuka trees whose flowers drop down from their stems shaken by the wind

21 The oblation is taken away by our enemies from the blazing flames of our fires, even while we ascetics, who hold the Varkankat spoons are looking on.

22 For the safety of our assembly, which invokes on the right occasions and according to proper rules, the partakers of sacrificial offerings, do kill that rascally demon, with the vigorous arrow of Itāma

23 The enemy cannot kill the person deputed by you, Oh best of the self restrained! The lion does not even look at the deer sheltered by the moon

24 We ascetics, who have been tormented by the enemies of our sacrifices, have come to thy mighty arm, which is capable of destroying trouble, just like serpents who tormented by heat, go to the sandal tree, which possesses the power of warding off heat

25 We who are under the protection of the solar race alone, do not seek protection from any other king, the clouds accustomed to drink from the ocean do not descend to the pond

26 We welcome even a small favour from you but not a heap of them from others. The *Chataka* swallows only a particle of water from the cloud but (does) not (accept) numbers (of them from others)

27 The sage, having thus communicated his troubles to the King, remained silent for a moment; the request of the great never becomes devoid of delicacy, by excessive importunity.

sage, on the lap which was not occupied by him (the boy) for a long time, spoke to him the following pleasing words.

31 You have learnt, the words of the sage who has come to secure you — words which are difficult to transgress now do acquire fame appropriate to your family by removing his troubles with your arrow.

32 Since it is not possible for those eager of success to always protect the earth without conquering, this is a precious chance brought about by circumstances in your case of conquering the world

33 One supports the world, another with great effort merely (supports) his own relations, while a third takes care of his body only and another is not able even to maintain himself

34 These being the four conditions, the proud Raghu, do not suit their hereditary renown by leaving the first (condition) and accepting any one of the remaining

35 Fortune itself favors him who strives for the good of others, he who is always engrossed in his own affairs has his object frustrated for a fact.

36 Two hands have been given by the Creator, to do two things only viz the aggrandisement of friends and the destruction of the pride of enemies.

41 Not that there are not numerous tongues placed in the mouths of men (that are) used in eating, one powerful enough among them to vouch safe protection, ■ rarely found

42 This resolution of thy family, ought not to be abandoned by thee even if thy life be in jeopardy. Life is easily obtainable in every birth, but a mind devoted to duty is difficult to be secured

43 When the man for whom, a drum indicating the joy of being crowned is beaten, when dead becomes a corpse in a moment, life being thus so frail, how is it that people adopting ease abandon the right path of duty.

44 Abandoning love of your own happiness endeavour to gain fame, or to do penance. the unreal and evanescent delight of the taste of the pleasure of the senses is attainable even to the beasts

45 Merit can not be acquired by fame while fame can certainly be secured by him who acquires merit. Therefore, follow the righteous path since by gaining one (merit) both are attainable

46 Now then in the present case everlasting fame charming like the blooming lotus enveloped in moonlight and attainable by the protection of the good, is the fruit

47 After going with Kaushika to the penance forest, you who are holy and excessively brave at once kill in battle that furious tormentor of the self restrained ones

48 After hearing this cool speech of his father, Raghava with his younger brother who too was ready to go to the penance forest to fight, fell at his (father's) feet

49 When darkness had been dispersed by the rays of the rising sun the King in his assembly, inquired of the sage how he had slept during the night, and handed over both of his sons who were purified by incantations and who had put on armours.

50 The two Raghavas who were followed by the hearing of weeping citizens that were calm but oppressed by the sole anxiety of mishap, went with that sage

51. Raghava, endowed with strength by the *Bala* lore, hearing various accounts from history from the self controlled ascetic well-versed in history, along the road, did not feel any fatigue.

52. Then the best of men (*Vishvamitra*), seeing the town which had been devastated by the she-demon, of the country which had become famous by the bathing of Indra, possessing the thunderbolt, spoke as follows —

53. This ground which is green with the grass grown in the sockets of half buried skulls and is scattered over with skulls all round, does not now possess the former beauty of its town

54. The images of the tutelary deities of the town, with dark coloured serpents hanging down from their heads, appear as if they have arranged their braid of hair (in that way), on account of the absence of the ruler of the town

55. Beholding on the earth a pearl necklace which appeared like a serpent the mouse who could not shake off trembling conceals himself with perfect confidence in the hole of the trunk of an elephant, killed by the paws of a lion

56. An image, with its eyes covered with white cowhairs appeared as if it had been filled with tears brought on by repeated weepings, which were the result of great harassment

57. The extremely grieved hearts of the women painted on the walls of the houses seemed to be broken as it were due to having been pierced by the ends of the firm roots of trees, which were projecting from the crevices of the loosened walls

58. The ichneumon, with great fury pulls out from the openings of the mouth of the dilapidated images of Gods their bright tongues as if they were serpents

59. While the sage was narrating this there appeared before them the horrid she demon, deserving destruction who had lost her *Yaksha* frame by the power of the drinker of the ocean (*Agasti*).

60. Her face was adorned with the flower decorations (in the form) of recently mutilated hands of young damsels,

and her waist was sending forth a harsh and monstrous sound, from her girdle made of human skulls

61. Whose profuse but dishevelled hair was tied round by a net of fresh intestines and who appeared hideous with her immense jar like breasts smeared over with thick blood appearing like (कुक्षम्) saffron

62 Beholding her, whose form was so frightful the two sons of the Monarch stood on either side of the sage, with arrows fixed on their bows

63 The sage who gave a residence in Swarga to the King, degraded by the son of Vasishtha, looked at the son of the compassionate King and spoke with a smile, as follows.

64. By killing with your arrow that woman, who has spread devastation on this excellent country which makes all her inhabitants affluent you will certainly not be called unrighteous

65 Indra believing that killing a woman is not a sinful act (at times), killed with his thunderbolt, the daughter of Virochana to confer peace on heaven

66 Taking compassion, on one who deserves to be destroyed, is not beneficial, whether the enemy (to be destroyed) be female in form or be characterised by a male form

67 Oh Rama! the wise do not compare with wicked actions, the valour which harasses the enemy to bring to an end the continued existence even of a woman, for the happiness of the world

68 . Do you know that success will not favour the enemies of the ascetics, in a struggle with you who hold bows and are endowed with valour and spirit?

69 This learning befitting Brahmins and the old, does not become you who are great, born of the solar race and whose profession is weapon and war

70 The first among the Raghus, incited by the sage wounded the daughter of Suketu in the heart by an arrow, making a sound like that of thunder, it could not be said whether the arrow or her life departed first from her body,

sending out blood flowing from between the shattered breasts

71 *The sage, adorned the son of Dasharath, who had acquired great fame by removing his obstructions, with the heavenly missiles, which were intent upon drinking the blood of demons and goblins, and which made the faces of the quarters, tawny by their sparkling fire like lustre*

72 *Now these, spreading their lustre and issuing out of the line of flames of blazing fire, proceeding from the mouth (of Vishwanutra), approached Rama and took hold of his four large teeth, which had come out and which were sharp and distinctly pointed and curved, like the horn of the crescent moon*

73 *Having kindled the fire, which had demons for its oblation, with the fuel of the weapons (of Rama), the sage reached in the evening the vicinity of his hermitage, where cuckoos were warbling and where the deer which had come out to destroy the beauty of the tender sprouts of wild creepers, welcomed him and followed him back a long distance.*

CANTO V.

1 Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sama songs (chanted) by sages —

2 which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark garments spread over them to dry

3 where the caverns of the mountain, were resorted to by monkeys having reddish faces—who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the Nirvāṇa grain placed in different heaps

4 where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages) laps were sleeping comfortably

5 which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit bearing tree, covered with the filaments of long creepers

6 where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire

7. where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass, slowly and carefully, for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations, and then collected

8 where, cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the *Ishika* grass by the children of the ascetics in order that the young ones of

birds, dropped down from the trees may be comfortably (in the nests)

9 where in one place was forming grain on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young ones of the deer, were gathered together in heaps

10 *Kaushika*, the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance groves which resounded with the sounds of overjoyed peacocks wafted about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings

11 Then the venerable (sage) desirous of performing the (*Ishti*) sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king who had come there for the task of guarding, to undertake the duty

12 The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice to protect him from the enemy being attracted by the beauty of the forest, spoke to his younger brother

13 This penance grove of the ascetics is always full of *Nevara* has the beauty of a lotus lake, contains a natural lake a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit

14 Here penance was practised with certain objects of the world in view by the ancient man, the eternal reality, whom ascetics well versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty.

15 Here, the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three eyed God with oblations. It was fanned by the wings of his bird (*Garuda*) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it

16 When its master, who was the destroyer of his enemies, practised penance the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and kusha grass, and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons.

17 Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle field in which drums were sounding, to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror

18 The *Pamchājanya* (couch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not with its sounds dreadful like dry thundering now create awe in the (minds of the) people on the battle field

19 Then *Padmā* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly

20 Then the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun in order to fry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it

21 From this place did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bali* leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessaries—as also his bark garment, after softening his matted hair

22 Since that time, this comfortable and peaceful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness, on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of *Hiranya garbha*

23 Look here at the tiger in your front whom the boys of the ascetics have through rashness, caught by its tail to count the spots on its body, which are black as if painted with ink

24 This lion and this frog who have cast away their fierceness and shyness respectively are seeking (the one) the space underneath an elephant whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent as they are extremely scorched by the sun's rays

25 As he was uttering these words the army of the enemies shaking the forest by the winds set up by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with crows

26 Having transferred (lit implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which

was as brilliant as the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like yama

27 The innumerable soldiers who were there said that the world which was thickly crowded with lines of gollins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins) Rajas (lust) and Tamas (darkness)

28 The first (Ramchandra) who was supreme in valour and fought on foot due to the army of the enemies, moving in heaven his mark His younger brother fought with (it destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29 In the fight the elephants who were pierced by the arrow of Rama and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors as they fell down on the earth from heaven dragging the clouds with them

30 The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31 The arrows discharged from the bow of this warrior, flew with (it assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32 A number of weapons which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows

33 The enemies of the gods, were struck forcibly by their own arrows which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

34 That army struck by the arrows of the prince and falling from the (the) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the pollute earth

35. The elephants of the enemies, whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples, (the mercy) of him who was striking them, in war

36. A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant near him, thrown off by its roots being cut, regretted having come to the fight and for a moment changed his mind.

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not unfold it.

38. Some one who was nailed down to his horse, being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39. A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse.

40. Another demon running against his enemy, to kill him, had his head severed by the arrow of his foe, though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia.

41. Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain (warrior) caused in a moment an elephant appearing like a feeble cloud, and filled with ear Chakras in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven

42. In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides, the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tip of his hoof.

43. A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Yama and was discoloured, furiously

* The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "बु (गमे)."
 ५

was as brilliant as the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like yama

27 The innumerable soldiers who were there said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of *Sattva* (goblins) *Rajas* (lust) and *Tamas* (darkness)

28 The first (*Ramchandra*) who was supreme in valour and fought on foot made the army of the enemies, moving in heaven, his mark. His younger brother fought with (lit destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29 In the fight the elephants who were pierced by the arrow of Rama and whose drivers with great haste left hold of their necks hurt their own warriors as they fell down on the earth from heaven dragging the clouds with them

30 The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark: the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31 The arrows discharged from the bow of this warrior, flew with (lit assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32 A number of weapons which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows

33 The enemies of the gods, were struck forcibly by their own arrows which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

34 That army struck by the arrows of the prince and falling from the (sk) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth

52 Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu, by the wind and fire missiles drove to the farthest end, the vast powerful army which had become quite effeminate through fear

63. That archer, whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54 The army of the exceedingly powerful enemy, could not stand the attacks of Rama who was aided by his brother's prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun, at the time of final destruction

55 These arrows standing on the strong bow string receiving a sudden discharge and possessing tips of well adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) (and in doing so they were) like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose faces indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of gods

56 When the lord had made sacrificing offerings in the shape of enemies to the fire *viz* death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle-drum, headless bodies covered with abundance of bright vermillion in the form of coagulated blood

57 The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle.

58 The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and buried it at the son of the monarch

44 A discus hurled by another one stuck by its half on the tip of the enemy's club the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle axe and struck him (the son of Dasharath) on the head

45 The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand a whole host of the enemies of the gods now drew out for battle, his sword from its sheath like a cobra from its hole

46 The lion among men, pierced the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri, made it into one May be through anger or through sport

47 The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, the trunk was instead wound up

48 The lower half of a rider cut by the sword, did not fall down (as it remained in position) on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse.

49 When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons, he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness.

NOTES.

अथ—This word though used in various senses (*vide* Apte's Guide § 244) is always used by authors at the commencement of their work = a sign of auspiciousness **जानकीहरणम्**—**जानक्या हरणम्**, **जानकीहरणम्**, **जानकीहरणमविहृत्य** लिखितं काव्यम्. This is a **महाकाव्य** describing the abduction of Jānaka by Rāvana. The whole of it up till now was a lost work, only fifteen cantos being available. These bring the story upto the marriage of Rāma and Sītā. For a Sanskrit *def* of a **महाकाव्य**, see *comm.* Stanza 1. It is a composition which according to the Indian idea must commence with a benediction and treat of an episode taken from history or mythology. It must contain descriptions of cities, rivers, mountains, sunrise, moonrise etc. Its hero must be firm and generous, sentiments either of love or pathos must be prominent in it, while other sentiments (**रस**) must also run through it. It must according to the recognised rules of Poetics contain not less than eight and not more than thirty cantos of moderate size. The recognised and wellknown Mahākavyas are **एतद्वयं**, **इमारसंभवः**, **मिश्रपारस्य**, **त्रिस्तोत्रं** and **नैषधचरितं**. The present **काव्य** according to the canons of composition, can be included among the above. It treats of the wellknown episode of the Rāmāyana.

Stanza 1 **अतिभोगभारम्**—**भोगानां** (**मुखं धवं वा**) **भारः** **भोगभारः** **अतिम** **दितोऽस्ती** **भोगभारः** **अ०**—**भारः** **तस्यात्**. The idea is that **अमरावती** the city of India descended from heaven on account of the excessive burden of enjoyable objects **दिव्यं** **अति** **संग** of the **नृ** word **दिव्यं** **दिव्या**—**दिवि** **भोगः** 'celestial' **ध्वजानलस्थानगमी**—This can be dissolved in two ways (१) **ध्वजः** **अनलः** **इव** **तस्य** **स्थानं** **गमी** (२) **ध्वजः** **इव** **अनलः** **तस्य** **स्थानं** **तदेव** **गमी**. **ध्वजी** (*Acacia Sena*) is a plant, whose wood is very hard and = supposed to contain fire *vide* Ragh. III 9 *Mann* VIII 247 and *Shik* I 18. **पुरा**—*gen. plu.* of **पुरा** a city—to be connected with **परादुर्या**. The metre of the canto excepting the last three verses, is **उपजाति**. For *def* see *comm.*

यत्सौपर्य्यम् etc. **यस्या** **सौपर्य्यमायसम्वाचिना** **सरोजस्यैव** **रागो** **यथा** **तीव्र** **सरोजरागण्य** **रत्नानां** **प्रभया** **विध्युरितः**. **अवधान** *let insult, mortification*. The moon is always taken by Sanskrit poets as

59 At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses and moving chariots the sky having become clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view

60 A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants struck down by the arrows of the Hakutsh cleaned their beaks besmeared with blood on their tusks

61 The two princes adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Marich) cut away by their shafts at the feet of their preceptor

END

A'ssam, said to have been pierced by **वार्तिवैय** and **परशुराम** **भार्गव**—a descendant of **भृगु**—also known as **परशुराम**—the sixth incarnation of Vishnu, who is said to have destroyed all Kshatriyas twenty-one times. The use of the genitive case is remarkable. Words implying 'remembering,' (with regret) 'to think of, like **स्मृ** इ with **अधि** govern the object of these actions in the genitive case, Cf Si. VIII 64, Ki V 28

St 6 **दृतरण्य०** The elephants seeing their own images in the mirror walls of the houses mistook them for actual hostile elephants and in attempting to attack them fruitlessly struck the walls **रदिन**—**प्रमस्ती रदी येवा ते** । The termination **इन्** shows [**प्राद्यन्व**] excellence **प्रमाण**—(**प्रमातार**) **प्रमिमति इति** (lit) one who knows, a knower. The elephants made their **ममामोद** (and not themselves) the knower (beholder) of hostile elephants : i.e. it was the pride and rut which made them insensible to the correct state of things **द्विष-द्राव्या** (**गुहातुद्राव्या**) **विमतीति** । **अयं अत्र** ते च ते **द्विषाश्च अविद्विषा**

St 7 **लक्ष्मिभार्ग-लक्ष्म एवभाष** **दन्व** of which a portion—one extremity touched or clung to the top of the white houses. The idea in the verse is that the cloud elongated by the wind and with one extremity clinging to the top resembled a banner. The loftiness of the houses in the city is suggested.

St 8 The whole charm of the verse lies in the double meaning of the words **मया**, **सुवर्ण** and **मुक्तामय**, which enables the poet to fancy that the Ayodhya ladies possessing exquisite beauty were, as if, formed by the Creator out of jewels—corals (thick) **अम्र** in their heads gold—(a beautiful glow on)—their face and pearls [freedom from diseases in] their limbs **मुक्तामया** । The termination **मय** in **मुक्तामय** is used not in the sense of **प्राप्त्यै** but in that of **स्वार्थे** i.e. 'consisting merely of' **भगाना अयय**—The fingers etc of the hands feet etc

St 9 **वदर्थारिदं**—The dove-eat on the topmost part of the house. **पुनर** Drum. The word also means 'a hollow, a cavity'. The idea is that the autumnal clouds gave their rumbling to the mansions (which reverberated their sound) and in return partook of their beauty (whiteness)

St 10 **विगुन्निषा विगुन्नि**—The waving to and fro of the banner cloths, which resembled the flashing of lightning. The flags of the palaces were of a yellow cloth and were placed so high as to be in the region of clouds. Peacocks

the standard of comparison as regards beauty, but here the poet wants to show that the beauty of the Ayodhyā ladies far surpassed the beauty of the moon who was thus put to shame. The redness of the moon is poetically imagined to be due to her feeling of irritation.

St 3 अभिसरिका—a woman who, clad in dark or blue garments, goes out at night to meet her lover at an appointed place काञ्चन० The golden triumphal arches studded with brilliant jewels show the richness of the city. Though Ayodhyā pleased all other people, it did not please the अभिसरिका as the darkness which is so necessary for her purpose was dispelled there by the radiance of these jewels.

St 4 चीनायुग—Fine silken cloth from China. China cloth seems to have been known in India for its fineness since long, as it is often referred to by Sanskrit poets, vide Shākuntal 1 14 रिदङ्क—dove-cot. The pieces of China cloth which decorated the tops of the houses are poetically thought to be garments spread out in heaven by Indra for drying. See comm. The verse serves to show that the houses in Ayodhyā were very lofty निर्दोषपट—अद्वयपट—heavenly cloth. Another interpretation is suggested, which however, is a little too far fetched. It presupposes the abandonment of तक्षक by Indra, to be referred to here. During his precipitate fall, the तक्षक in passing through the dove cot holes leaves behind him shreds of his slough and these hanging down are identified with silken cloths. तक्षक was one of the principal Nagas of the Pātālā (son of वज्रप and वज्र) who had taken the shelter of Indra at the time of the serpent sacrifice of King Janamejaya but was abandoned by him after a short time, when he found he too would be dragged down if he did not give up Takshaka.

St 5 The idea in the stanza is something like this—The city has a very high rampart with a deep moat around it filled with water, and a lake somewhere inside the rampart to which the swan wishes to go just as one to the Mārka lake. Being thwarted in this by the height of the rampart, it thinks of the arrow of Parashurama which pierced the Krauncha mountain, and thereby opened a passage to the swans in their periodical withdrawal to the Mārka lake. See Megh 157, and Mallin ८०० there is कूटकोण्य० Krauncha (or Krauncha) is a portion of the Himalaya mountain in

St 15 All the adjectives in this verse are so used as to apply both to the king the best of men, as well as to पुरोत्तम (Vishnu) बलिप्रतापा० (1) who possessed valour which protected his subjects from the rigour of taxation (2) In the case of Vishnu it means 'who by his footstep (निष्क्रम) overpowered the arrogance of the demon Bali. Bali son of Virochana was a demon priding himself on his empire of the three worlds. He was humiliated by Vishnu who appeared before him in the form of Vamana or a dwarf son of Kashyapa and Aditi, and younger brother of Indra and obtained from him the promise of a grant of as much land as he (वामन) could pace in three steps whereupon the dwarf expanding himself, deprived him of heaven and earth in two steps and placing the third on the head of Bali forced him into Patala त्रैलोक्य०—त्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकीः त्रिलोक्येव त्रैलोक्यम् । सुदर्शन—(1) The beautiful presence (of the king) (2) The name of the disc (चक्र) of Vishnu. King Dasharatha is said to be present in all the three worlds on account of his diligent system of administration अनन्तयोगाययिणा—(1) who had in his power innumerable enjoyable objects, (2) who placed himself on the body of Anant : e the serpent Shesha. Vishnu is known to be शेषसायिनः. For the correct significance of पुरोत्तम vide Joglekar's Ratna II. With this description of Dasharatha, compare Raghu IX 1 20

St 16 There is श्लेष in this as in the above verse. The adjectives apply equally to उग्रर and दण्ड बभूव वितम्बन् (1) The royal power caused all to tremble (2) It is well-known that a strong fever creates tremour दण्ड may also mean an army विदितागमर्द (1) In the case of the king away it means 'which subdued or destroyed (the power of the king of) the Angas [2] 'Fever makes all the parts of the body ache and droop त्रिदिशाधिपस्य दिशम्—The eastern direction—which is called the direction of Indra, the lord of Gods (त्रिदिश)—so called either because of their number thirty three or from the three stages in their life

St 17 समुद्र० Ordinary fire is seen to be extinguished by water but here the fire of the lustre of king Dasharath crossed even the sea and reached the Kataka निरान्त० (1) which [lustre] overpowered the eastern direction (वाह्य) (2) which burns down the forepart (पूर्व) of a piece of fuel

are described by Indian poets in several places, to take particular delight at the approach of the rainy season. The waving of the yellow cloth of the flags from among the clouds is mistaken by the peacocks for flashes of lightning, indicative of the approach of rain.

St. 11. The picture in the Stanza is probably of a series of alternate arches of red and blue precious stones. By the lustre of the red stones the nocturnal darkness was minimised, while it was (वृद्धित) heightened by the blue-stone-arches. Naturally therefore the women who wanted to move about under cover of darkness were irritated when they came near the red-stone arches, while they were pleased when they came near the blue-stone arches. धतोद्वृद्धितं—तमसां समूहः तामसम् तानि । See comment Vide 3 *supra*. विभाभि विविधाः (peculiar to each) भाः ताभिः by (their) brilliance. The poet has described the city of Ayodhya in these eleven verses.

St. 12. पट्टिरथा—पट्टिरथ is a synonym of दशरथ as the word पट्टि means ten (दश) vide Ragh. IX. 74 धनान्ययैः By the descendants of Kshatriyas, multitudes of Kshatriyas. अन्यश्मानाधमानम्—नापते इति नाधमानः । अन्येषां दमा—अन्यदमा तस्याः नाधमानम् accustomed to take into his possession or rule over the territory of others i. e. of his enemies जयमानं जयम् मानम्-जयमानम् । समाहारद्वयं indicating special characteristics.

St. 13. गुणैः यतोभिः Fame due to his good qualities. The Gunas might be either the general merits of a king such as valour, justice, mercy, etc. or the six proper expedients made use of by a king in foreign politics viz., संधि Peace, विषय War, दान March, आसन Halt, संभय Seeking shelter, and द्वेष Duplicity. रजतावशताः-रजतविर अश्वदाताः white (pure) like silver. It is a convention among Indian poets that fame is white. The white fame of Dasharatha extended over all the quarters and made them white.

St. 14. अभ्यन्तसमन्तः Who controlled his senses by the knowledge acquired from the study of the various Shastras. It is a very hard task to control the senses and hence their power is compared to the fury of a fiery steel. षड्विधः The six enemies of the human race viz. काम, क्रोध, मद, मोह, मोह and मत्सर. He first conquered the six passions in a man before conquering his other external enemies, Vide Ki I. 11 and Bharti. I. 2.

pleasant scent (भीवास) आशीर्य-आशाना (दिश) अर्य आशीर्य — of all the quarters The fame of Dasharatha spreading far and wide made all the world pure (fragrant) as if with incense which moves about without being fixed to any particular spot (असंयते)

St 21 परेयुगलया—(Fire) 'increased or kindled by the gust of wind in the form of the arrows of the enemy' The king did not like that his enemies should discharge arrows and hence his anger increased Cf Ragh IX 62 चित्रभातु चित्रा मानर यस्य स Fire Iude Supra 17 The fire of the anger of Dasharatha was extinguished by the tears of the wives of his enemies He defeated and killed all his enemies and made their wives weep—with eyes made red through weeping

St 22 एकबाणामन—बाणाना अमनं बाणासनं एवं च तन् बाणामनं च 11+ one (extraordinary) bow at once subdued the enemy आलोकभूमौ—(1) आलोक [light] युक्ता or आशोकभूमि भूमि (2) आसमन्तात् लोका यस्य सा आलोका—भूमि Place [council hall] with plenty of light or assembly, hence audience hall सर्वं नरेन्द्र—[obtained] 'the decorations of red dye (अलङ्कार) in the form of the lustre shed by the jewels on the heads of all the subordinate monarchs' The idea is that Dasharatha reigned so supreme that all the monarchs bowed down before him and made his feet red with the lustre of the jewels on their crowns Cf Mula III 19

St 23 हास्यौरे कीर्तिप्रताने—The spread of his fame white like a pearl string The verse wants to show that the white fame of the king spread like moonlight and was agreeable The people would have confounded the moon light with the fame had it not been for the night lotuses which remained closed and thus removed the idea of moon light from their mind Had it really been the moon light the night lotuses would have opened चंद्रोदयविश्रान्ति the suspicion that the moon had risen अभिजगाम—whose bud did not blow open

St 24 नमस्त—हानि For the dissolution of the compound see comment सामन्त कृतस्तुति उपमानं द्वन्द्वं दृश—एतेन दृश crest पद्मराम Ruby दाम lustre एतस्य streaks विष्फुल्ल sparkl ing एतद् game The lustre of the jewels on his head was as it were his lustrous fame

(काष्ठ) कटाह is (1) an island in the Malayan Archipelago near Java (2) Cauldron The fire of the king's lustre burnt other kings as if by putting them in a cauldron. Another reading is अभितापयामास.

St 18 After having subdued the eastern parts Nashrathia conquered the country to the south which is compared to a courtesan भुजंग with the south it means 'whose limits were agreeable to and courted by the serpents' The outskirts of the southern countries are viewed by the poet as a favourite resort of serpents (2) whose hour of enjoyment was eagerly besought by paramours भुजंगैः संप्रार्थिता सेव्येन यस्या सा । वाञ्छिगुणाः (The south) which attracted by means of the merits of the city of Kanchi, such as abundance of wealth, facility of trade etc.—ho is of traders (caravan) The town वाञ्छि was the capital of the Dravidians situated in the south Kanchi is the same as Conjererem on the Veghvari river, forty two miles south west of Madras (2) With the courtesan it means 'who attracted wealthy (सार्थ) people by the beauty of [her] 'garille वर्चयत्नभोग्या—To be enjoyed with great efforts, strength or firmness.

pleasant scent (श्रीरास) आसीयं-आसीनां (दिगं) अयं आसीय.—
of all the quarters The fame of Dasharatha spreading
far and wide made all the world pure (fragrant) as if
with incense which moves about without being fixed to
any particular spot (असत्तमै)

St 21 परेयुवरायां—(Fire) 'increased or kindled by the gust
of wind in the form of the arrows of the enemy' The
king did not like that his enemies should discharge ar-
rows and hence his anger increased Cf Ragh IX 62
चित्रभातु चित्रा भानव यस्य स Fire Indr Supra 17 The
fire of the anger of Dasharatha was extinguished by the
tears of the wives of his enemies He defeated and killed
all his enemies and made their wives weep—with eyes
made red through weeping

St 22 एखाणामनं—बाणाणा आसनं बाणासनं एकं च तत् बाणासनं च his
one (extraordinary) bow at once subdued the enemy
आलोक्षभूमौ—(1) आलोक्ष [light] युता or आलोक्षस्य भूमि [2]
आसमन्तान् लोका यस्या सा आलोका—भूमि Place [council hall]
with plenty of light or assembly, hence, audience hall सर्व
नरेन्द्रं [obtained] 'the decorations of red dye (अलङ्कार)
in the form of the lustrated by the jewels on the
heads of all the subordinate monarchs The idea is that
Dasharatha reigned so supreme that all the monarchs
bowed down before him and made his feet red with the
lustre of the jewels on their crowns Cf Mudra III 19

St 23 हास्यगौरे कीर्तिप्रदाने—The spread of his fame white like a
pearl string The verse wants to show that the white
fame of the king spread like moonlight and was as
agreeable The people would have confounded the moon
light with the fame had it not been for the night lotuses
which remained closed and thus removed the idea of
moon light from their mind Had it really been the moon
light the night lotuses would have opened चन्द्रोदयविज्ञानि
the suspicion that the moon had risen अभिजगद्गद्—
whose bud did not blow open

St 24 समस्त—ज्ञानि For the dissolution of the compound see
common सामन्त head उतमाग head चूडा—चूडेन चूडा
crest पद्मराग Raby राग lustre चूड्य streaks विस्फुरण sparkl-
ing चूड्य guise The lustre of the jewels on his head was
as it were his lustrous face

- St. 25 यशोवितान० The moonlight in the form of a canopy of his fame वितान *Iat* abundance, plenty and secondarily an awning, cover etc नयनेन्दुकान्त The moon stone (इन्दुकान्त) in the form of eyes It is a poetic convention that the इन्दुकान्त, becomes covered with moisture by the rays of the moon *Of* द्रवति च हिमरस्मात्पुद्गते चन्द्रकान्त Utt VI 12 विष्णुन्दहेतुः The cause of trickling water The eyes of the wives of the enemies are likened to the moon stone and the king's valour which destroys all enemies makes them shed tears
- St 26 भवित्री-Future, would be *Of* समादिदेशैकवचनं भवित्री प्रेम्णा शरीरार्थहरा भवस्य । Ku I भवतुल्यपान् posso sing majesty equal to that of (भव) Shankara इन्द्र०—इन्द्रस्य-इन्द्रस्य द्विर्पत (demons), तेषां भर्ता (lord राण) तस्य निपुद्ग (destroyer : राम), तस्य माता Kausalya, would be-mother of Rama समय does not mean only 'time' but includes proper rites वन्दे समक्षम् Among the Hindus a marriage ceremony is never considered to be complete unless certain rites are gone through in the presence of fire विधेया 'obedient,' from धा with वि to command The idea of a Hindu wife is always associated with unqualified obedience to her husband The *commen* gives an interpretation different from the above
- St 27 महैन्द्रवक्त्रस्य almost equalling the great Indra For an explanation of the use of the termination वक्त्र in the sense of almost, nearly, little less than see *commen* महाय—For the purpose of worshipping adoration नितपद्मकोशे— which surpassed the lotus buds in beauty मुक्ता—placed, from मुञ्च, मुक्तावितति a row of pearls, hence 'pearl string' It is customary with Indian poets to commence the description of a celestial being from the feet upwards see *Mall's commen* on Ku I 33
- St 28 निसर्गसिद्धा—natural, native : & not imitated with effort मुपित robbed, deprived The walking of an intoxicated elephant or a swan is taken by poets as a standard of comparison in regard to the gait of a woman Here the poet wants to show that the gait of Kausalya was natural & charming and was not stolen (by her) from the elephants or swans. *Of* Raghu. VIII 59; Ku. I 34 जङ्घा—The leg from the ankle to the knee शङ्क मुक्ताको०—नि There is a pan upon the phrase मुक्ताकोटि. [1] मुक्ताकोट्यपि रोहण : & stepping in or standing in one of the pans of

the scales to establish her innocence. This is one of the ten ordeals *दिव्य* mentioned in Yajna 10-12 *commen*. The poet figuratively says that Kausalya underwent this ordeal to prove that she had not stolen her gait from the elephant or the swan. (2) *fig* issuing out of, standing on : *e* wearing anklets *मुलानोदि* Of Shi XII 44

- 81 29 *दृष्टौ* (*loc ang of दृष्टि*) in the sense of 'if seen' *दृष्ट* to be construed with *चक्षुः शक्यम्* used with the infinitive *विधातु* of which *उरु* is the object. See Apte Guide § 178 *तु* a particle used in the sense of doubt (*वितर्क*) *भास* In the sense of *भूय*. As to the grammar of this word there are three views—1 Shukratāyana says that it is an indeclinable resembling a verbal formation, *तिङ्मत्प्रतिरूप्य* *अभ्ययं* 2 Vallabha says it can not be so *अम्* usually changed into *भू* but this *भास* is an irregularity on the part of poets. 3 Vāmana says it is a regular *टिड्* formation of *अम्* cf Ku I 25. The idea of the verse is, that at the time of creating her thighs the creator must have chanced to see them, and if so, his eyes must have been smitten by shafts of the God of Love. It is quite impossible to create such a beautiful thing without the eyes open, and hence the wise were puzzled how her thighs came to be created at all. cf Ku I 31

- 91 30 *तथा—तथा* and *यथा* when used as correlatives of each other mean 'so—that' *तथा* stands for 'so' and *यथा* for 'that' cf *तथा वर्तेता यथा तस्य राजपौरवर्गपरीया भयानि* : Shaku III *अतिउष्णिष्* Extremely slender from *उषि* with the addition of the *तृप्* affix *इष्णु* in the sense of 'possessed of, in the habit of etc'. It is a sign of beauty in a lady to possess a very slender waist (*मध्य*) cf *वेदिनिष्प्रमया* Ku I 39 *रजनागुणेन*—by the girdle-string. She punished her hip (*भोष्णि*) by tying it down with the girdle string, for the offence of depriving her waist of its dimensions, with a view to prevent further increase on the part of the hip. To have very large hips is considered to be a peculiar mark of beauty cf Megha 52 Shaku III 61

- 91 31 *प्रतिगुण्यथोदम्—प्रतिगुण्या* *गोधा* *यन्त्र*, *तत्* possessing equal lean'g (*विशिष्टदि दम्—understood*) *संख्यानेषां* marks or lines drawn at the time of counting. The idea is—at the time of the creation of her *दृष्ट* the Creator began to add on whether there was anything else in the universe

that equalled its beauty . He searched out in one world (भुवन) but could find out nothing as beautiful as the वदर and marked one line on the stomach to show that one world had nothing that came up to it . He similarly looked into the other two worlds and drew two more lines for the same purpose and hence came the three folds of skin (वलय) . Even now we see people—especially the illiterate—make use of red or white marks on a wall or board to fix into the mind the requisite numbers . The same is the idea here . Having three folds of skin on the stomach is a peculiar sign of beauty in females according to Sanskrit poets, vide Ku I 39 छदत्या *gen sing* of सुदती fem शोभना दन्ता यस्या सा . At the end of ॥ Bahuvrīhi Comp दन्त when preceded by a numeral indicating age or सु it necessarily becomes दत् . The figure of sense in this as in the above stanza is इत्येक

St 32 वय प्रपौतु on account of the excellence of her age वय here stands for adolescent condition or youth (तारुण्य) वनजायताक्ष्या वनजवत् आयते अक्षिणी यस्यास्तस्या . वने [water] जातं वनज a blue lotus Who had eyes large like the lotus . Her waist was emaciated as it were because it was overworked in being made to bear the weight of her large breasts

St 33 अरालक्षेद्या Having wavy ringlets of hair चट—पाव From the moving end of the paint brush नरतोमराणि The line of thin hair near the navel, is a very common theme in the description of beauty among females . Vide Ku I 38, also शिरसा धूमस्यैष परिणमति रीमाद्विषु Kāvya-pra The poet supposes in this stanza, that the paint brush of Brāhmā in painting the hair of young Kāṁśalya happened to let a drop the black paint fall near her navel and this drop stretched of out in a line by gravitation and became the line of hair . This of course is all a poetic fancy

St 34 विश्लेषयति—separates from वि and श्लिप् . वृषचक्रवादी—The वृषचक्र birds are a very common subject in Sanskrit poetry . The male and female of these birds keep together during the day and are usually of constant continual affection but they are doomed, according to tradition to pass the night apart from each other . Constant allusion is made to their habits in literature . See Vakra IV, Megh 61, Shaku III, Rag VIII 56 . The comparison here of the

- St 33 निर्जितपद्मरागम् निर्जित पद्मराग येन which surpassed the ruby [in beauty], to be construed with both जलजम् and वद नारविन्दम्. सस्तम् admired, liked from ईम् to praise वदनार विन्दम् The lotus [in the form] of her face Her face was as beautiful and fragrant on land as the lotus is in waters
- St 39 इन्दीवरस्य of a blue lotus. Though usually this word means the moon lotus here for the sake of the context it must be understood to be the sun lotus हिमाशु—हिमा अश्वयस्य cool rayed, moon स्विष see pl of त्विप् radiance, Justice मुखार्थ—मुख इति आख्या [name] यस्य namely her face The other [अपर] lotusin the form of her face not only can bear the radiance of the moon but overcomes [surpasses] it i.e. her face was more beautiful than the moon An इन्दीवर sun lotus fades in moon light but the face of Kausalya excels the moon herself
- St 40 चञ्चल—भीत्या Afraid of coming in contact [touching] the eyelashes which were moving playfully and were much curved [निम्न] चञ्चल and निम्न also mean fickle and wicked unfair respectively and hence the poet says that her eye brows, wishing to avoid the company of the eyelashes which were fickle tempered and wicked, receded as far away as possible from them दूरोत्सरणं retiring or receding far away from विधित्तु विपातु इच्छा de ide formation of वि and धा to make मध्ये न तस्थौ Did not remain in their usual place The idea is that having gone up [प्रोत्थम्] the eyebrows receded far from the eyelashes
- St 41 तलेन—भारस्य—तस्या केशपात्रेन अवजितानि आत्मवर्द्धाणि तेषा भार यस्य Who had to bear the weight of the plumage excelled by her massy hair केशपात्र—The word पात्र at the end of the words वर्ण, वच or केश, and छत्र respectively imparts the sense of beauty collection and derogation तिरश्चा gen pl of तिर्यच्—तिर अचतीति a being which moves horizontally unlike man walking erect hence a brute beast lower animals for the comparison of a lady's hair to the tail of a peacock, cf रतिविगलितकंचे केशपात्रे मियाया । सति दुष्टमस्तनये किं करोत्येष बर्हि—Vikra IV, 11-12 Raghu IX. 67 For the idea of the whole stanza see Ku I 48 The last two lines construe [मिलित्वा वाच] तिरश्चा अपि वेत जातु लज्जा स्पृशतीति जनस्य शङ्का चक्रे । The peacock fled away and betook itself to a forest being ashamed of its plumage which was surpassed in beauty by her hair

St 42 **जितसिद्धकन्या**—सिद्धाना कन्या सिद्धकन्या, जिता सि०-कन्या यया
 हा one who has surpassed the daughters of the सिद्धा
 in beauty The Siddhas are a class of semi-divine
 beings who are said to have acquired superhuman
 powers They are pure and above mundane matters,
 and are said to be 88,000 in number See Wilson's
 Vishnu Pura 227-228, and Ka I 5 तद्गुणा—
 qualities same as those of Kausalya दोषोऽपि even whose
 (defect) wickedness This refers to the incident of
 Dasharatha being compelled by her, i. e. Kaikeyi, to send
 Rāma into the forest For details see Rāmā रक्षोभयनाच्छेद
 रक्षोभ्य भयं तस्य नाशहेतु The cause of the destruction of
 the fear from Rākshasās Though Kaikeyi wickedly
 compelled Dasharatha to send Rāma to the forest, her
 action ultimately terminated into the destruction of
 Ravana and the demons Had Kaikeyi not done this
 perhaps Rāma would not have delivered the world from
 the oppression of Ravana The देवी here is Kaikeyi, the
 daughter of the King of Kaikeyas bordering on the
 country of the upper Indus, and one of the three wives
 of king Dasharatha. Cf Ragh IX 17

St 13 **सुमन्त्रस्तम्य**—सुमन्त्र स्या यस्य तम्य. Whose charioteer was
 सुमन्त्र, hence Dasharatha स्मितया-प. p. of the causal of लृष्
 The roots जष्, रष्, रष् and लृष् insert a nasal before their
 final द्विजेन—By the twice-born, here standing for Vasishtha
 who was the priest of Dasharatha मरु—माया Whose
 lotus-like hand was held by the hand of Bhava (Shan
 kara) वयु आलम्बे lit took the body of, fig. closely
 resembled (Bhavan) in personal appearance Sumitrā,
 the third wife of Dasharatha, was the daughter of the
 king of Magadhās

St 44 **प्रजार्थी**—Desirous of having an off-spring The two
 words प्रजानामपिय and प्रजार्थी seem to be an apparent con-
 tradiction, but the contradiction is removed by inter-
 preting प्रजा by 'subjects' in the first place and 'progeny
 or issue' in the second चारिदं—साधु—चारिदं इव चारिदं इदं
 च ताम्यां इजतासु Noble on account of their good conduct
 and high birth अदृष्टं—दृष्टि—Whose eyes were not bles-
 sed by having a sight of the face of a son. The begetting
 of a male off-spring has a very peculiar importance to
 a Hindu, as until then his forefathers are not thought

to have obtained the highest bliss in heaven There are peculiar religious duties to be performed after the death of his parents, also enjoined on a son and hence until a Hindu begets a son he remains in the debt of his forefathers *Of एष वा अनृणो य पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा Shruti*, also *Raghu VIII 30 चिन्ता—स्मैव* (The peace of) his mind disturbed by his anxiety (for getting a son) *चिन्तया आहत आत्मा यस्य*

St 45 *अगणिप्रचारै* by the ranging about in the forest by hunters *युना गण अगण* pack of hounds *सोऽस्ति देशां तेषां प्रचारैः* Before a king went to hunt in a forest its safety was always ascertained by foresters, compare *अगणित्रायुरिह प्रथमास्थिते* etc *Raghu IX 53* and *Malik* comment thereon *दृज्जयुव* (to be construed with *वगम्य*) *दुर्भावाभू दुर्जम् तस्य* Rich in tangled vegetation The keeper of a forest in the Himalaya announced to the king that the tract in his charge was fit to be entered for hunting

St 46 *विधेयचित्त* —who had intently fixed his mind on *चलित* *व्यथेयु* moving objects to be aimed at : a wandering game *हलायुधपथः—हलायुधस्येव भाभा यस्य स* who equalled *हलायुध* in grandeur *Halayudha* is the elder brother of *Shrīkrishna* and is called so because he has a plough share for his weapon *अन्येयु—id* (meaning *अन्यस्मिन्दिने*) The next day *मृगेन्द्रगामी*—having a majestic gait like that of a lion *Of Raghu II 30*

being removed by the winds. The clouds were fancied by them to be the skin of the mountain. The Himalaya mountain is very high and hence its peaks are naturally covered with clouds which must be moving about on account of the winds. प्रसरन्ति=create प्र and नृ *lit* means 'cross over'. Its causal has the sense 'to cheat, to deceive', the figure of sense here is भ्रान्तिमत्.

St 49 नागे By huge serpents अजगर in Marathi. The serpents are taken by the poet to be the tongue coming out of his i.e. Himalaya's open mouth—the cave (दरीमुखात्—दरी एव मुखं तस्मात्) प्रसारितास्य—प्रसारितं भास्य येन स with his mouth opened, stretched.

St 50 भागा—प्रसरस्ये See comment निद्रुज्ज—पण्डे पद्माक्ष संवयीनि पद्मीनि तेषां पण्डा निद्रुजाश्च पद्मा पण्डा च तै By means of the dense bowers and the collection of the sun lotuses in the lakes (पद्मानां आकर) The idea is that on the mountain the darkness of night was dispelled by the rays or brilliance of the jewels of the female-serpents, and hence it was difficult for the people to ascertain whether it was night or day. The only means to ascertain this were the bowers and the lotuses. If there was darkness in the bowers and if the lotuses were closed the people could know it to be night otherwise the day. This seems to be the interpretation of the comment. It is not, however, quite satisfactory, as the brilliance of the jewels which dispelled the darkness else where might also find its way in the bowers and leave no darkness to be the means of distinguishing day from night. The comment however presumes it appears, that the female serpents did not or might not happen to go into the bowers and hence there could be darkness in them. Another interpretation is by dissolving the comp. as पण्डितपुराण and translating it by 'the lotuses in the lakes in the bowers is possible, but it gives no peculiar significance for निद्रुज्ज as the lakes outside the bowers might also supply the same test रात्रिरिव-भागे For compound see comment. Also Kale's Sanskrit Grammar § 195 and § 283.

St 51 पादु—पुष्प (1) Both sides (पद्म) of which are red on account of the radiance of metals. (2) both wings of which (peacock) are dazzling like the radiance of metals. श्री—पृष्ठ (1) as applied to Himalaya means 'whose upper side was

adorned with beautiful eyes (गुहा) (2) whose fine back was honoured by the illustrious Guha (गुह) Guha is another epithet of Kāntikeya or Shadānana who has a peacock for his vehicle चन्द्रविण् *gen sing* of चन्द्रविन् = peacock from चन्द्र an eye in the tail of = peacock भास्वरचन्द्रान्त (1) shining like the bright moon or possessed of beautiful moon-stones, (2) with the eyes in the tail shining The charm of the stanza lies in the शेष

St 52 वृण-विद्धे coming in contact with the sprays (*lit* atoms) of the noisy streams of भागीरथीनिर्झरसीकराणां बोद्धा बहु कपितदेवदारु etc Ku I 15 and Raghu II 13 विधूता-पान्ते construe with निवृज्ते In which the अमर trees were shaken by the winds This shows that the winds had fragrance also अधिज्यधन्वा-धनुस् at the end of a Bihuvrihi compound becomes धन्वन्—with his bow strung मैनाक्षुरो of Himālaya Maināka was the eldest son of Himālaya born of Menā Vide Ku I 20, for an account of मैनाक्षुरो of Rama Sanderlānda Agni Purā and Jog Nāla Shā

St 53 तूणीरत from the quiver तूणी and quickly चपन्तेरारमा who was of a firm mind (disposition) रंगतरंग रंगन् is *pr p* of रङ् I P to go to move रन्दे स्म-स्म is generally used as an expletive when used with a form of the present tense of a verb it gives the sense of the past tense

St 54 वस्तुच्छयमानं *pr p* of वृष्ट् with उन् A verbal base is formed from the word वृष्ट, with वि, उद्, and वरि ly the addition of the affix इ (णिङ्) and it is conjugated in the Atina विद् शिता-स्पन्-jumping away on account of being struck with a ball which was first shown them According to the *Comment* the balls were thrown amidst the deer in the herd आस्ते=Scared away, frightened away

St 55 उत्तमगन्ध of great strength, mighty मनुजसन्तानो of the last of the descendants of Manu The word वेनु shows false superiority भमिमुनी=(construe with मेमे) in front of The idea is that when the king began to bend his bow, the bow as it were requested him not to pain its middle portion (मध्य waist) so cruelly and hence it was bent so much like a person who with humility asks a favour मेमे-mark the improper use of the verb Cf Kām III 70 Śākhā III 61

St 56 एगन्त-एग is a kind of black antelope The *Comment* likens it to deer and given as अट्टो माणयो देव एग वृत्तमृग मृग

एतौत्सुस प्रोक्तं संवर जीण उच्यते ॥ पूर्वोदितवेगदृष्ट्या-पूर्वं आहिता
या वेगदृष्टि तया with the same speed which he had before
(being struck with the arrow) construe झल्लं यावु
अन्त वरणस्य प्रीत्या अनुयात्रामिव कर्तुं काम अनुयात्रा कर्तुं काम De
sires of following The antelope is said to have jumped
up as if because it wanted to accompany its departed
soul to the heavens अनुयात्रा here brings to one's mind
the idea of putting an end to one's life through intense
love for the departed कर्तुं काम कर्तुं काम यस्य the moral of
कर्तुं being dropped by the rule 'कर्तुं काममनसोरपि'. The
figure is उत्प्रेक्षा.

St 57 अन्योन्य-प्रास=अन्योन्यरश्मिर्वापितौ कवचप्रासौ येन which had
given (through love) each into the mouth of the other
a mouthful of tender sprouts, see comment इष्टवाद्देहस्य Be-
cause the king also at the time of propitiating his be-
loved was used to or familiar with actions of flattery he
was put in mind of them by the actions of the deer, male
and female, and hence he took compassion on them वाद्
is used specially for 'agreeable words or flattery of a
lover to his sweetheart Compare Raghu IX 57 58 नि
रासे from अस् to drive to expell with नि.

St 58 श्रृङ्गागता coming in a straight line ग्रथितेव as if strung
together The idea is that the deer came before him
one after another in a straight line When he discharg-
ed an arrow it pierced through the mouth of the deer in
the front and was at once seen at equal intervals as if
piercing the other deer and hence ग्रथितेव

St 59 आघात (महिषस्य) running about (hence difficult to
strike) मध्योल्लाटे एलाटस्य मध्ये. The words पार and मध्य
optionally form an अव्ययीभाव compound with any nominal
base and are placed first, the final अ being changed to ए
when thus compounded, and if the final noun has the
sense of the locative the final vowel may be changed to
अम् अस्यत्रवेग without its speed being checked एलाटस्ता
रत्य=The state of the erect tail It (arrow) pierced the
body and stood stiff and therefore looked like the tail

St 60 द्वीपिन gen sing of द्वीपिन् a tiger रचितव्रजस्य=Prepared to
attack व्रज means a position of attack assumed by an
animal before making a spring It also means 'foot,'
hence 'which had lifted (lit arranged) its paw See
comment also प्रतिचिन्दु an Avyaya comp showing repeti-

tion बिन्दु बिन्दु प्रति The king covered the whole body of the tiger—each spot—with arrows दुर्लभमुज whose hand could be seen with great difficulty—because it was so quickly showering arrows Compare Raghv IX. 63

St 61 पाटयति *Loc abs* piercing, rending गण्ड (1) pimple, tumour (2) Rhinoceros तदीय—निस्वनेन By the echo of the roaring of him (the Rhinoceros) The mountain as it were himself sent forth a loud yell of grief or terror in the form of the echo of the roaring of the rhinoceros, just as the crying out of a man whose abscess is being opened by a surgeon The figures of sense are रूप and उत्प्रेक्षा

St 62 बोह—A boat ahog from ब्रह्म 6P to dive शरजन्म तुल्य Resembling Kartikeya (in prowess) शरजन्मा is an epithet of Kartikeya and means born in the reeds शर is a kind of white reed The epithet शरजन्मा has reference to the way in which Kartikeya was born The generative energy of Siva was cast by him into Agni who unable to bear it cast it into the Ganges and by her it was cast into a thicket of reeds and hence the name चक्रीकृत चापदण्ड with his bow bent (so as) to (resemble) a circle of चक्रीकृतचारचापम् Ku III 70

St 63 मृगव्य—सेवित Having enjoyed the sport (exercise) of a hunt विश्रामहेतो For the sake of rest For the formation of the word विश्राम see *com an* and Malli Commen. on Megha I 26 Apis a Guide 108 समीरणा—यम् on which the ends of the reeds were shaken or made to dance by the wind

St 64 सुगन्धि—द्वय = द्वय pleasant सौगन्धिक a white water lily, a dealer in scents सारसनादकर्षी = The bearer (wind) of the sound of the cranes (सारस)

St 65 In this stanza the comparison is between a red hot iron-ball and the setting sun, hence the adjectives must be construed in two ways one applicable to रौहस्य and the other to अर्धबिम्ब अस्त—हतम्—(1) struck by the falling hammer कूट means 'a hammer (2) striking against, (touching) the summit (कूट) of the Western mountain. The Western mountain behind which the sun conceals himself, is very common in Sanskrit classic poetry It will be found mentioned in almost every poetic work उपरागम् having a deep red glow This is common to

both the Sun and the iron-ball लघुहस्त—हस्त (1) 'Whose sparks are like dazzling rays' Red hot iron when struck by an hammer on the anvil throws off red hot flakes (2) Whose rays are like scintillations of fire घनेन (1) by the hammer (2) by the cloud. आस see stanza 54 *supra*

St 66 वक्ष्य दृष्टि attracted, arrested his eyes For this use of वक्ष्य compare 'वक्षति ये वक्षुर्मावि वक्षु' etc Ragh. XIII. 47 and 'वक्ष्य वक्ष्येति यत्प्ररोह' Ku VII 17 विनीलवर्णि of a blue or dark blue colour The sun was also to be seen amongst the clouds वायवतालङ्घनम् a fan of gold

St 67 अविशम्य—The roots शी, स्पृ and आम् when preceded by अवि govern the Acc of the place where these actions are performed, hence here शिगतलम् छेदं विनिये Removed the fatigue नी with वि is often used in this sense of परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् Ku V 32 आसारसारं Impregnated with the sprays of the stream आसार *lit* means showers, for roots of Megha 17

St 68 जागर्या—*in* wakefulness, keeping awake *as if* any of जागर्या जासादिय *as if* through fear Because the king was so eager for hunt, as to keep awake the whole night, the moon—afraid that the deer on her body might also be killed by him took shelter somewhere so the moon was not to be seen as it had set The वरेन्द्र is very beautiful. For the deer on the moon see 55 *supra*

St 69 दग्धि—(1) having a red colour (2) having love for (hunt) करेण (1) with his rays (2) with his hand रक्षपाचक्षु—gave, pointed The idea of the stanza is this —just as a forester in order to point out game to the king would ascend a mountain and thence show the deer with his hand so did the sun : At sunrise the deer could be seen clearly and hence the idea

St 70 रामनगीतगीति whose fame was sung by good people admired by the good वन्द्यवर्मशालम् clad in or covered with a beautiful (strong) armour The horse was protected from attacks by good armour, (वर्म from ह to cover) The figure is alliteration

St 71 मार्गणोचरे within the range or reach of his arrow गोचर= गार इन्द्रियाणि चरन्ति अस्मिन्—range, reach शरभोरवेण=with the high velocity of a Sharabha—a kind of fabulous animal said to be stronger than the lion अवश्यवेदुभूत the word

भूत is used in the sense of comparison 'Like a banner of the family' See 55 Supra

- St 72 रेखायमाण रेखेव आचरति Looking = line (on account of his speed) तपस्यद्रवर्न तपश्चरन्त तपस्यन्त तेषा भवर्न The abode of hermits The affix य is added to तपम् in the sense of practising See *Comien*
- St 73 अश्यवति rugged with stones तत्पद—दृष्टि following the track of, looking carefully at the foot prints of
- St 74 घटपूरणस्य रव—The sound made by the jar being filled with water हृदितनादसाङ्गिन् suspecting (it to be) the screaming of an elephant हृदित is the name given to the roaring of an elephant Compare तत्रसद्विरदहृदितसाङ्गी मन्दपातिनमिषु विससजे Raghu IX 73 शरण्य शरणे साधु Protector मुनेस्तनजे This was भावण the son of a Vaishya ascetic born of a Shudra woman See *Rāmāyana*
- St 75 पत्रिविभिनमर्मा 'The vital part of whose body was pierced by an arrow पत्रिन् that which has feathers attached to it, hence an arrow करावसारेण The king went in the direction in which he had discharged his arrow See Raghu IX 75 नेत्राबु—दिग्धेन=besmeared with the tears of his eyes Just as an arrow is besmeared with poison to make it fatal so the arrow in the form of the lamentation of the boy was, as it were besmeared with the poison of his tears It pruned the king all the more
- St 76 आलम्बनदण्ड Staff of support The parents of the boy were both blind and he used to lead them abroad Once when travelling in this forest they felt thirsty, and sent their son to fetch water from the nearest stream As he was filling up his jar this calamity etc being struck by the arrow of Visharatha befel him The expression आलम्ब is therefore very appropriate जराव्रेशजहीकृतस्य=Feeble or unable to move through the influence of old age'
- St 77 एकं दृश्यं the supposed elephant In hitting one mark the king destroyed three things निरागमः om sing of निरागमः a fault less sinless from निम् and आगम् कल्पितदृष्टि कृत्यो—दृष्ट्यो कृत्यं दृष्टिदृष्ट्य कल्पितं दृष्टिदृष्ट्य याव्या तौ The function of whose eyes is performed by mine—they being blind Shrivāna says that the king destroyed the three in killing one because he was sure that the news of his

death would kill his parents—he being their only and beloved child

- St 78 **मृगयययये** shows that his mode of life was innocent
See Shak II 52 **पातयेत्** The cause of killing There was
nothing on the part of the boy that justified the king's
actum
- St 79 **यदी** observing yous (of celebracy etc) **स्मर्तव्यदृष्टे** who
could only remember that they had eyes as they had
now lost their eye=sight **अदृश्यमात्रे**—not meriting death
deserving to be spared
- St 80 **शीतोष्ण**—**मार** Whose strength is all destroyed through
(*exposure to*) cold and heat **अन्वाद्**—**यदि** = **अन्वाद्**
यद् दन्यं भग्नं तेन शीर्णं गनि यस्य स The food that he ate
was of the least nutritious kind **पार्श्वे वृषाणां** When words
like **पात्रं म्यानं** etc are used as predicates they are always
used in the singular number neuter gender, though the
subject be of any number or gender, and the verb agrees
with the subject
- St 81 **जतु**—**रुद्र** Whose hole is stopped by the application of
his **मीञ्जी** girdle of the Manja grass worn by ascetics
गम्यं desired to be obtained, worth having
- St 82 **वृषामन्धरम्** full of compassion **मंदर**—slow, heavy Just
as some one who has to bear a great burden walks slowly
and heavily so the eye is called **मंदर** through the weight
of kindness **प्रीत्यर्पेर्ममीलितं** This is to be construed with
the **मायु** as well as the **मील** and hence has to be inter-
preted in two different ways (1) linked or closed
through a feeling of love (2) closed through want of love
The word **अर्प** in the first place has the meaning 'for the
sake of' See Kale's Sanskrit grammar § 256 **प्रीत्ये इति**
प्रीत्यर्प In the second place **अर्प** has the sense of 'prohibi-
tion, prevention' (**निवृत्ति**) as in **मन्त्रार्थे दम** 'broke to
work & signs' The good man's eyes close through his
love and the wicked man's for want of it **तन्मूर्तेः—दृग्देवि**
सौम्येन At the very first sight or interview The
wicked man requires no graduate for his conduct
- St 83 **हेनदे** to construe with **कर्मै** in the second line 'Why for
what reason **हृनितोऽनीतिम्यद** Proud on account of the
strength of weapons **हृनितं** (**हृतं** in the fourth line)
'idle' **विहा** condition attachment **अविभक्तं कर्मयोगिनि अवि**

कर्म an Avyaya comp 'in the action' The figure is अदुष्टास

St 84 अदुष्टभावम् Having no wicked intention मा जुगुप्सतां स्व स्व
when used with मा has an intensive force 'Do not cen-
sure or hate' The idea is that the vital airs (प्राणा) of
the boy as if in order to prevent him from censuring the
king any further, stopped his speech The first two lines
are the expression of the action of the (प्राणा) vital airs
which obstructed his throat and prevented his speech
from proceeding The beautiful उत्प्रेक्षा is rather
difficult to grasp

St 85 भोज्यासुत The reading भोज्या सुत is obviously incorrect
भोज्या=भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं श्री The daughter of भोज of
Vidarbha hence Indumatī mother of Dasharatha of
Raghu VII ■ घटितारिनाश who had destroyed all his ene-
mies बाष्पायमाण The affix य = added to बाष्प, इष्णन्, and
केन् in the sense of sending forth, emitting बहुमानपात्रं con-
struo with यमित्रा in the last line The object of reverence
of the self restrained ascetics hence 'the sage, the father
of the boy' For यमित्र see comment

St 86 विधानुदुन्ये may refer either to the son or the father स-
त्यापयामास nominal verb from सत्य, meaning 'to speak the
truth' सत्ता पुरोग the foremost amongst the good यति
evidently means Shruvan who was killed It was on ac-
count of his (Dasharatha's) truthfulness that the sage
did not at once burn him by his anger

St 87 आतशीव past pass part of आद 3rd conj Atm 'taken,'
'assumed', hence 'filled with शोक grief दयादुपात्त moved
either with mercy for the king or affection towards his
son विश्वभुजं विशन् entering fire—the devourer of all The
sage unable to bear the grief of the death of his only son
burnt himself down not however before cursing king
Dasharatha The curse was that Dasharatha also would
die of grief for his son See Raghu IX 79

St 88 वनजहसम्पारिणीम् (1) as applied to श्री means 'bearing or
having a lotus (2) with मृग-यशुमि it means 'possessed of
flowers of the forest अरुह्य्याम् (1) unfit to be outraged
or insulted (2) incapable of being transgressed (being
very wide) हरि—गण्डाम् whose cheek and thighs were
marked with the nails of Vishnu, (2) the huge rhinoc-
eroses in which were pierced by the nails of lions The

figure is उपमा The metre, as required by the Def of a Mahakavya, is changed and it is शुष्पिताषा, for which see *comment*

St 89 In this stanza the mountain is compared to the composition of a bad poet and the adjectives are used to apply to both विषमपादगोपितार्थम् (1) with the mountain — which protects its treasure by means of the uneven hills at its foot पाद (प्रत्यन्तपर्वत) is a small hill at the foot of a mountain विषम 'Rugged', 'uneven' hence difficult to cross अर्थ—treasure e ■ precious stones etc (2) the composition which conceals its meaning by uneven lines—quarters पाद here is a forth part of a stanza 'विषम' consisting of unequal syllables etc गोपित difficult to understand on account of peculiar conventions etc जग—धातुम् (1) which has profusion of mineral wealth useless to or unused by the world. (2) which is full of roots (verbs) not (commonly) in use in the world A bad poet uses words which are obscure and not in general use बहु—दुष्टम् (1) which (mountain) is sullied (hence troublesome) on account of great snow falls (2) which is full of defects such as (the frequent use of) the particles तु हि न. A bad poet for lack of appropriate words, inserts such unmeaning expressions as न, वै, तु, हि etc प्रबंध=any literary composition especially a poetical one Metre शुष्पिताषा

St 90 In this stanza too the adjectives are used with double meaning निबद्धमरिचोप (1) Which (ocean) was making a thundering noise (2) which (town) contained many stations of cowherds (घोष a lamlet) परमरिचोत्—वृन्दम् (1) which contained a number of beautiful serpents taken away by the (heavenly) great birds, रिचोत्—विचि नीता—carried away by birds e g eagles (2) which contained herds of beautiful and well trained elephants परम may mean either great or (पराभाषोया यस्य) as the *comment* says, 'splendid मणि—वान्तम् (1) The water in which was adorned with many jewels वान्त—कस्य उदरस्य अन्त It is of course well known that the ocean contains jewels, (2) which was decked with many jewels and hence appeared beautiful The city of Ayodhya was very rich and hence exhibited its wealth of precious stones. The Metre is शुष्पिताषा

ed to be the mass of the fame of the rulers of the lower world (पाताळ)

St 12 अंश—अंशम् whose sides (अंश has the sense of shoulders, sometimes) possessed the splendour of the armlets (ornaments—in the form) of the sun and the moon The sun and the moon are compared to an अंशम्—ornament त्रिविधमे see stanza Canto I 15 at the time of the fifth or Dwarf incarnation तारा—वक्त्रम् with his chest adorned with the wreath of stars For explanation see comment

St 13 मन्द—मण्डलम् agrees with व्योम (The sky) in which all the stars, the sun, the clouds were whirling on account of the wind excited at the time of churning The rotating of the huge मन्द mountain agitated the atmosphere and hence the disorder in the heavens पुरा—at the time of churning the ocean

St 14 नाभिवररूपौ *Lai* touching the lotus (1) in the form of or (2) issuing from—the navel The demons did not simply touch the navel but were about to devour the God Brahma who occupies the lotus issuing from the navel of Vishnu मायावद्भुता The word माया has various senses It means supernatural or extraordinary power, also one of the nine Shaktis of the God Vishnu. According to the Vedānta it means illusion, ignorance etc The

... ... from the lotus
 पद्मिनी
 were
 very powerful and to have sprung
 from the arms of Vishnu while he was asleep and when
 they were about to devour Brahmā they were slain by
 Vishnu

St 13 लंघय—having destroyed, annihilated This refers to the प्रलयकाल at the end of a कल्प सन्निभम् a collection or mass of water साक्षीभूत heaped up hardened उदयो—उदय becomes उदय necessarily when followed by the words दय, वास, दाहय and वि With this verse compare Ragini XIII C The figure is दयेसा.

St 16 तमोदरे *dal ang* Destroyer of illusion or darkness or ignorance सायमधिभ्यः Having created 1) सत्य, रजस is one of the three Gunas सत्य, रजस and तमस—the three properties of the ... all created things At the Almighty

resorts to Rajas, at the time of its maintenance to Sattva and at the time of its destruction to Tamas *Of Raghu* X 29

St 17 स्थिति—योगेन Owing to the three different functions maintenance creation and destruction (of the universe) Though the word निर्माण always means 'Destruction or Extinction' the context here requires it to mean the creation. The commentator tries to bring out this meaning by saying that the word निर्माण denotes 'Issuing out' (निसर्ग) Vishnu performs these three functions and hence is called जगत्स्थितिप्रसव्यमहारहेतु see the last stanza and also—Kā II 6, and Raghu X. 16 स्पृष्ट—तमा This qualifies योग—Union of the individual soul with the universal soul' Raghu X 16

St 18 विद्यापति The lord of the people, Brahmadeva विदामय्य The foremost of the knowers or the wise त्रैलोक्यभरसासहिम् सासहि from सह to bear or endure See comment. The idea of the stanza is that Brahmadeva seeing the universe in the stomach of Vishnu at once came to the conclusion that the three worlds could easily be borne by Vishnu.

St 19 नाशस्य भोक्तृभि The Gods who are the enjoyers—protectors of heaven नशनाशन Destroyer of pain (diseases) The figure is Alliteration

St 20 प्रवला—हेतव्य Possessing weapons which are the cause of the destruction of the lives and the strength or armies of powerful enemies हेति from हन् to kill with the addition of the affix ति (तिन्) स्वयौजस powerless स्वद् means to perish With the following twelve stanzas compare Kā II 18-27

St 21 ध्यानारणा—Red through anxiety, care शीरश्रमा—क्षाम pp from क्षे to waste नेत्रपरपरा—परपरा because Indra has a thousand eyes Indra's eyes have become red through care and resemble a collection of red lotuses

St 22 पाशपाणि This and the other adjectives apply to Varuna as well as to पात्री (a fowler, a hunter), when taken with Varuna पाश means 'the noose' which is the peculiar weapon of Varuna who is therefore called पाशधृत् Cf Raghu II 9 and Kuma II, 21 (2) With the hunter-पश means 'a snare' or 'a net' इष्टनिष्ठ (1) Possessing a body (निष्ठ) which is respected or wished for (2) catching the desired birds विष्ट—वस्ति इष्टेने

ed to be the mass of the fume of the rulers of the lower world (पाताल)

St 12 अश—अश्वम् whose sides (अंश has the sense of shoulders, sometimes) possessed the splendour of the armlets (ornaments—in the form) of the sun and the moon The sun and the moon are compared to an अंगद—ornament त्रिविम्बे see stanza Canto I 15 at the time of the fifth or Dwarf incarnation तारा—चक्रम् with his chest adorned with the wreath of stars For explanation see *comment*

St 13 मन्थ—मण्डलम् agrees with व्योम (The sky) in which all the stars, the sun, the clouds were whirling on account of the wind excited at the time of churning The rotating of the huge मन्दर mountain agitated the atmosphere and hence the disorder in the heavens द्रुत—at the time of churning the ocean

St 14 नाभिवप्रसृत्यौ *Lot touching the lotus (1) in the form of or (2) issuing from—the navel* The demons did not simply touch the navel but were about to devour the God Brahma who occupies the lotus issuing from the navel of Vishnu मायाशयालुना The word माया has various senses It means supernatural or extraordinary power, also one of the nine Shaktis of the God Vishnu According to the Vedāntists it means illusion, ignorance etc The word शयालु is formed from शी to lie down and the termination आलु The sleep referred to here is the योगनिद्रा पारितोर्न off, destroyed मयुरेदभौ Madhu and Kaitabha were very powerful demons They are said to have sprung from the ears of Vishnu while he was asleep and when they were about to devour Brahmā they were slain by Vishnu

St 15 संहरन्—having destroyed, annihilated This refers to the प्रलयकाल at the end of a कल्प सन्निभम्भन्त्र a collection or mass of water सान्द्रीभूत heaped up hardened उदयो—उदर becomes उद necessarily when followed by the words दध्, बाल, वाहन and पि With this verse compare Itagha XIII
॥ The figure is हस्तेषां.

St 16 तमोदरे *dar s ng* Destroyer of illusion or darkness or ignorance सत्यमधिभिय Having resorted to सत्य सत्य is one of the three Gunas सत्य, रजस् and तमस्—the three properties or the constituents of all created things At the time of the creation of the universe, the Almighty

resorts to Rajas, at the time of its maintenance to Sattva and at the time of its destruction to Tamas Cf Raghu X 29

St 17 स्थिति—योगेन Owing to the three different functions—maintenance creation and destruction (of the universe) Though the word निर्माण always means 'Destruction or Extinction' the context here requires it to mean the creation The commentator tries to bring out this meaning by saying that the word निर्माण denotes 'Issuing out' (नि सरण) Vishnu performs these three functions and hence is called समन्वितिप्रत्ययमहादेव see the last stanza and also—Ku II 6, and Raghu. X 16 स्पृष्ट—तमा This qualifies योग—Union of the individual soul with the universal soul Raghu X 16

St 18 विनायति The lord of the people, Brahmadeva विदामय्य The foremost of the knowers or the wise त्रैलोक्यभरसासहिम्नासहि from सह to bear or endure See comment The idea of the stanza is that Brahmadeva seeing the universe in the stomach of Vishnu at once came to the conclusion that the three worlds could easily be borne by Vishnu

St 19 नायस्य भोक्षुमि The Gods who are the enjoyers—protectors of heaven गन्नाशन Destroyer of pain (diseases) The figure is Alliteration

St 20 प्रबला—हेतय्य Possessing weapons which are the cause of the destruction of the lives and the strength or armies of powerful enemies हेति from हन् to kill with the addition of the affix ति (तिन्) स्वजौमस powerless स्वद् means to perish With the following twelve stanzas compare Ku II 18-27

St 21 घ्नानादृणा—Red through anxiety, care शौरधामा—शाय प्र from शे to waste क्षेत्रपरंपरा—पांशरा because Indra has a thousand eyes Indra's eyes have become red through care and resemble a collection of red lotuses

St 22 पाशपाणि This and the other adjectives apply to Varuna as well as to पाणी (a fowler, a hunter), when taken with Varuna पाश means 'the noose' which is the peculiar weapon of Varuna who is therefore called पाशभृन् U3 Raghu II 9 and Kuma II, 21 (2) With the hunter पाश means 'a snare' or 'a net' इष्टविष्ट (1) Possessing a body (विष्ट) which is respected or wished for—by all (2) catching the desired birds विष्ट—वर्ग पाणि तेषा

ग्रह) वनगोचर (1) whose province is water (वन) Varuna is the deity of the ocean (2) Residing or frequenting the forest पक्षी a (mean) fowler, who lives by (the use of) the पाश 'a snare'

- St 23 शोकसंतपै construe with वृशोऽपि सन् मातरिवा=मातरिवा यति इति the wind उपचीयते is strengthened fattened The wind became emaciated but the sighs of grief which he breathed also being of the nature of the wind he is said to be fattened—increased in size
- St 24 सपद्भुवपरावृत्ति The inevitable change of fortune Fortune is fickle and Agni too has to submit to it By this परावृत्ति of fortune one is put in mind of Shakespeare's idea of Blind Dame Fortune rotating her wheel expressed in his As you like it : Cf Megha 100 विधिनिबन्धना Having fate for its cause hence dependant on fate शोकविभ्रंशुजा Fire of grief
- St 25 सप्राप्तजरिमा—जडिमन् means coolness from जड cold frigid The brilliance of the sun has perished and he has become cool Cf Ku II 24 and 33 धामव्यत्ययनिष्ठम् the calamity or misery due to interchange of lustre (power)
- St 26 सगद (1) गदया सहित Having a mace (2) गदेन सहित full of grief गिरिपन्नन मित्रेण By Kubera who is a friend of Shiva He is the God of wealth and his abode is कैलास
- St 27 कीनाश an epithet of Yama the God of death सायुधमाहने Having his weapon and vehicle—and hence difficult to overcome Yama has his weapon in hand but is still slighted or insulted महिषस्य रक्षके has a twofold meaning With Yama it means 'keeper or protector of his महिष (his vehicle) and (2) keeper of a buffalo—hence a shepherd or a cowherd feeding buffaloes दण्डदन्ते (1) Having his दण्ड (staff of Yama) in hand (2) with a stick in hand
- St 28 कल्पादिल The strong wind at the time of universal destruction (प्रलय) स्वद The son of Shiva without the direct intervention of a woman He is the God of war of the Indian Mythology and was the commander of the army of the Gods in their war with the powerful demon Taraka whom he vanquished and slew प्रेरक सितिन (1) The kindler or increaser of fire The Kalpānula increases the flames of fire Wind is the friend of fire (2) The driver—impeller of the peacock (the vehicle of Skanda)

knowable by the intellect (alone) विषय Brihaspati the
preceptor of the Gods The figure is अतुष्ट

- St 34 असौहित्य—सौहित्य means satisfaction, असौहित्य—want of
satisfaction स्वर्तिवत्पने—in telling their distress
- St 35 पुलस्तिउतसभव Pulasti is the name of a sage who was
one of the mind-born sons of Brahma. Ravana was the
grandson of Pulasti or Pulastya दण्डो—रक्ष—रक्षेण उद्धृत
जगत रक्षा येन स. रक्षा—protection, safety दक्षान्न Scastana
1 supra
- St 36 कल्सायन The accomplishment of (his) ends (viz the power
of destroying the whole world) निर्विहार unaltered, un-
moved—by the troubles of practising penance क्षीरी—क्षीर
means tattered clothes, rags, and even 'a bark' The
penance he practised was very severe
- St 37 मातङ्ग—वधमा—As Ravana practised penance in the ocean
his body was injured by the sharp tusks of elephants
and crocodiles आहारं नतयता by him 'abstaining from'
नतयता from नत and the affix इ (णिच्) in the sense of 'ab-
staining from (निवृत्ति) as in 'नतयति यज्ञान्' 'he observes
the vow of abstaining from eating food at a Shudra's
house'
- St 38 अनुद्धत God Brahmā As the story goes, Ravana is said
to have practised the most austere penance for ten thou-
sand years in order to propitiate the God Brahmā and
to have offered one head at the end of each one thou-
sand years Thus he offered nine of his heads and was
about to offer the tenth when Brahmā was pleased and
granted him the boon see Ramāyana, Uttarakand जगद्भू-
यम् see notes जगद्भूयम् would be better
- St 39 रत्नागारम्—रत्न नागा (serpents or elephants) यस्मिन् तच्च
नारीक्षसाम् the dwellers in heaven, the Gods हरम्यानम्
Kailāsa—a peak of the Himalayas, the residence of Shiva
and also Kuber पदुनाई used adverbially to modify स्व
पादपदः i.e. tore off or uplified

- St 47 **हृदमूलम्** इव as it were having or showing its roots The white serpents at the foot of the mountain which was being lifted are, as it were, the roots of the mountain which is here fancied by the poet to be a tree **प्रौढपुष्पम्** having flowers The stars which are in contact with the lofty peaks of the mountain are its flowers **हृदमूलं** and **प्रौढपुष्पं** are adjectives to **गिरिं** in stanza 48
- St 48 **कुञ्जगुञ्जस्तिन्धुम्** The bowers on which had murmuring streams **न्यपोदयत्** pressed down. Stanzas 40-48 form what is technically called a **कुल्लुक** *vide* Stanza ■ *supra*
- St 40 **धराधरधराह्वानं** *Loc sing* to be taken with **बाहौ दीर्घप्रति श्रोत्रं** =resounding loudly (through all the quarters) qualifies **सर्व**
- St 50 **गिर्युद्धेक्षणचक्रे** by the circular marks formed by the cuts of the heads which were severed **नीलवृद्धिमविन्यस्तै** drawn or painted on a blue pavement The word **नील** here is probably used on account of Shankar's neck being blue and casting a shade of that colour in front of him **मण्डलै** a mandala is a kind of mystical diagram used in invoking a divinity **कौटुम्** made of **कुङ्कुम** saffron
- St 51 **आज्ञापयितुम्** to put under command (the ten quarters) **पविसह्यानि** ten *vide* I 12 *supra*
- St 52 **धाम** lustre strength **वैकुण्ठस्य** Vaikuntha an epithet of Indra as also of Vishnu
- St 53 **अनद्येन न अवयं** The root **वद्** implying 'reproach' takes the suffix **य एववीरम्** For this compound see *Kale's Sanskrit Grammar* § 221 g
- St 54 **पौलोमी**-Daughter of Puloman and wife of Indra For merly the thunderbolt was everywhere successful and Indra's wife used to worship it but now, as it is defeated, Indra is mortified by his wife worshipping it still as of old and hence he becomes **वीडासनमितानन**
- St 55 **दिशन्** *pr pt* of **दिग्** to give, grant has **यन्** for its object **देवते** may be construed either with **दिशन्** or with **यनद** — giver of wealth—in its literal sense **यक्षनाथ** The lord of the Yakshas a class of demigods 117 Kubera Kubera is now the giver of wealth and not the lord or owner of it as he used to be
- St 56 **धर्म्यं** from **धर्म** with the *Tad* affix **यत्** meaning **धर्मादनेपेक्ष** not deviating from **धर्म**, just legal The affix **यत्** in the sense of not deviating from comes after the words **धर्म**,

पथिन् अर्थ and न्याय these being in the ablative accord to धर्मपथ्यर्थेन्यायादनयेते *lane* IV viii 92 विनितप्रियम् Fond of flesh श्रेतराज Yama the lord of death

St 57 आदित्यमणितोरणान् construe with च्युते हुताग्ने From the arch or outer gate made of the sun stones The sun stones or Suryakanta stones produce fire by the touch of the rays of the Sun and hence the anxiousness of the Sun to be far away from Ravana's door

St 58 निवृत्त—तेजसा—निवृत्त तत्सर पप्रस्थापकारणतेन यस्मात्तेन vi has lost such lustre as would cause the closing of (the sun) lotuses in his lakes Usually the moon rise makes the sun lotuses close and the moon lotuses to open but Ravana though he wishes his moon lotuses to open does not like the sun lotuses in his lakes to close He therefore has adjusted the rays of the moon in such a way that the moon has got such rays as would cause the moon lotuses to bloom but not the sun lotuses to close कौमुदी—दृशुमाना इदं—of the moon lotuses

St 59 वज्रल—संभव subject to स्यात् or भवेत् understood The cause of the changing or spoiling of the colours of his pictures by the touch of foot दीपवृत्त्य serving the purpose of a lamp दृष्टावधि an epithet of Agni

St 60 लब्धतेवात्राग finding an opportunity or scope to serve him (inasmuch as he was fatigued रतिमपमदहे) रति—देह The word नमसु is not found in a dictionary hence the reading proposed by the comment seems better

St 61 पाताल—स्थम् existing in the midst of his heart—the lower world पप्रगाम् a jewel ruby अग्रमाम् the flesh in the heart—the choicest portion of Ku II 37

St 62 बादलधमर्मेऽपि वारै Even at a time having (i.e. when there are) dark watery clouds (बादल) Even in the rainy season when the rivers ought to be flooded and flowing furiously they are (निर्मद) calm through fear of Ravana वज्रै—with diamonds वज्र means also certain plants. See comment वज्रापुषद्विषम् Ravana the enemy of the bearer of the thunder bolt

St 63 निरतं constant ज्ञातमनोऽस्ति knowing or aware of the inclinations of his heart—his liking हिमाम् The cold season The cold season had now the duty of making Ravana delighted by the close embraces of his beloved ladies and this was its only use

- St 70 सुधान्तं—Harem हरीटे—अयं occupied only in instructing them in amorous or playful sports
- St 72 धातरि—Indra is called the brother of Vishnu, because Indra is the son of Kashyapa, and Vishnu in his Vamana incarnation took birth from Kashyapa विदीजसि loc sing of Bidanjas an epithet of Indra—आपिना 'Sleeping' from शी
- St 73 आत्मस्वरूपं—सुखी अवयुर्गं स्वरूपं, आत्मन स्वरूपं Favorably disposed towards us (the Gods) सुदर्शन easily to be seen
- St 74 This and the following three verses from what is called technically a पञ्चपद, all forming one sentence स्थं—वर्तिनि adjective to स्थे—Standing motionless through (their) desire of (hearing) the reply By स्वर्ग are meant here the Gods living in the heaven
- St 75 दुग्धिस्थं—द्वद्द Bearing the weight of the whole three worlds which are in my stomach Cf Notes I 18 *Supra* मत्प्रीदुग्धिमम् Remaining in the womb of a mortal woman तः कौस्तुभः
- St 76 एतं—पराभवम् 'a defeat in which all his heads will be cut off by one arrow
- St 77 वाचामगोचरं—'Beyond the reach of speech' (i.e. who can not be the subject of an accurate description with words) वेदविद्वेद्य known to those (alone) who have understood the Vedas उपगतं His autumnal bed. Vishnu is supposed to sleep during the autumn and then get up Cf Madia III 21
- St 78 चिरमयनमुद made heavy or benumbed through the long-sleeping (of Vishnu) विधितं—महार्थं who shook the ocean with the long sigh breathed forth from his row of expanded hoods The metre of this stanza is दुष्टिताया for which see *comment*
- St 79 तस्मा—quickly in haste ध्यान्मैरपगतम्—one end of the cloth of which was hanging down निद्रां—द्रुग with his eyes made heavy and red by sleep दीप्तामभ्यासया (In which) the sportive stepping forth looked very graceful म्यास is the placing or putting down of the feet निद्रित वारणं द्रुगमन surpassing, excelling the gait of the lord of elephants (हेरावत) The metre of this stanza is गार्ग्य निद्रित

CANTO III

- St 1 प्राणममस्य—is dear (to Shree) as her own life विविशाम्—from विश् to enter पूर्वावतीर्ण—come down (on the earth) before (the incarnation of Vishnu as Rāma) सम्यक् adv modifying ततान्. सम्यक् ततान् decorated appropriately, or properly The metre of the canto excepting the last, five stanzas is generally उपजाति
- St 2 निवृत्तान्—The sun—from वम् to shine दक्षिणायाम्—object to अलम्ब्य (1) The southern direction (2) The hope of (obtaining) a gift वरप्रसारी (1) spreading his rays (2) stretching forth his hand (to beg) विस्वा कृत्विह—an indigent priest कृत्विह—कृतौ कृतौ यगते षण्दस्य वास—The residence of Kubera—the Lord of wealth—hence the north which is presided over by Kubera (2) The abode of a liberal-generous person At the advent of the spring in the उत्तरायण, the summer solstice, the sun goes from the south to the north of the equator The poet fancying the sun to be a poor person say that he travelled where he learnt that षण्द lived For similar description about the sun's going northward *Oj.* निगमिषुर्वनदाम्पिता दिवं etc Raghv IX 25 and Ku III 25 The metre of this stanza is इन्द्रजम्भा
- St 3 मनोऽनुति qualifies रूपं Having a splendid or attractive colour—beauty नवकुङ्कुमलया—Rich in opening buds वनस्थलीभि—स्थली is natural and स्थान is an artificially prepared ground दीपपृष्ठ Lamp-sticks or stands The champaka trees with glowing and blooming buds—are compared to lamp sticks placed purposely by nature as if for the reception of the king It should be noted that दीपपृष्ठ means a champaka flower. The figure is उपप्रेक्षा
- St 4 संपिण्डितात्मावया Having contracted their parts The adjectives have two meanings The पय is compared to a person who feeling very cold in water wants to be in sun-light The word अयय in the case of the lotus means the leaf of the lotus plant and in the case of a human being its limbs viz hands, feet etc कण्टकितोऽर्धदंष्ट्रा whose stalks are thorny and erect Through excessive cold the body of a human being becomes horripilated अन्त—वस्ता—Troubled by the excessive cold due to living in water. For the compound see comment वस्तान्तावयाप्यया—Just sing. The affix वाप्यय is added in the sense of wishing for that

which is denoted by the noun The metre of this stanza
is इन्द्रवज्र

St 5 रीर्विलोचनात्—of women having large eyes आलोक-मिश्रणः
with its (red) colour blended with the glow of the un-
steady eyes Cf Raghu VI 13, and Shaku I. 15 परिणाम-
गम्यम् which is acquired after full development, maturi-
ty The red hue of the Ashoka sprouts being mingled
with the red colour of the eyes of the women was
deepened The metre is इन्द्रवज्र.

St 6 स्फुरन्ति nom pl of the pr pt of स्फुर—neuter, qualifying
नवकुङ्कुमनि, शोणितपादलानि Reddish with the blood (of
travellers) तीरीकलानि—The points or heads of the ar-
rows तीर means an arrow and तीरी is its fem in the
same sense The Karavira flowers are called the heads
of the arrows of Madana who is कुहमाद्य—because
travellers who are far away from their beloveds are put
in mind of them and feel great pangs of love The
Karavira buds are red with the blood of these travellers,
whom they have wounded.

St 7 सावचपाद्यातम् a kick from (a young lady's) foot, paint-
ed with a red dye अटव is the red resin of certain
trees, red lac or sap formerly used by women to dye
certain parts of their body It is a wellknown convention
of ancient Sanskrit poets that certain trees before put-
ting forth blossoms required certain actions from young
ladies, to be done. These are called their दोहद See commen-
tary Megh. II Raghu VIII 68 and Jog Ratna I 17
रञ्जितम् is an adjective to सावचपाद्यातम्, उद्भूतरोमाञ्च
horripilated, with the hair standing on end with joy The
शुपाङ्गुला are compared to the hair standing erect on
account of the touch of a woman. The figure is दत्तेभ्यः
and the metre is इन्द्रवज्र

St 8 महीप्रसूति—on the top of the mountain समोदनीर्धे with
the Indrancela stones (sapphires) in the form of bees
शिरिकण्ठनी 14 is to be construed with समोदनीर्धे गृहीत—
दातुम् resembling or having similarity to a brilliant
crown. The Karnikara tree, with bees on it, resembles a
crown set with precious stones on the head of the
mountain, the supporter of the Earth The metre is
इन्द्रवज्र.

- St 9 अंशुचयेन by the multitude of the rays (of the sun)
हेमन्तम् The winter, the cold season, which is an enemy
of the lotuses which fade or are destroyed at that time
Cf विलीनपत्र प्रपतत्तुषारो हेमन्तकाले सञ्जपागत प्रिये ॥ Ritu 4 1
उद्धतकण्ठकेन adjective to वनेन (1) with its tormentor de-
stroyed कण्ठक is any troublesome person, a thorn in
one's way, hence an enemy (2) having small thorns
रम्यं जहसे (1) smiled beautifully (2) was blown open in a
splendid way see I, 55 *supra*
- St 10 निस्सर्गेण निषकयावा naturally attached to or attracted by
क्षीतेष्विव as if because they were on fire (on account of
the full blown flowers)
- St 11 विनिद्रपुष्पाभरण Decorated with (s e possessed of) full
blown flowers The propriety of this adjective is to make
the comparison with fire possible सञ्जपसत्तुङ्गदलतावनद्वे
entwined with the blossoming Kunda creeper This shows
the similarity of the Palasha, with fire having ashes—the
kunda flowers being whitish मन्मथदाहवन्दि The fire
which burnt the God of love Vasanta is the particular
friend of the God of love who was burnt by Siva
- St 12 वसन्तः—लेदिताना scorched with the excessive heat of the
spring विद्रुमभंगताम्रा red like pieces of coral निष्कासिता
drawn or taken out For explanation see comment
- St 13 प्राण्यः—वृत्ताना Dejected through separation from her
lover the season of snow—the winter क्षयम् (1) leanures,
thinness (2) shortness दूरतपभ्रान्त (like a traveller) op-
pressed with the cruel heat The nights became short and
the days long The figure is उत्प्रेक्षा.
- St 14 स्मरत्प आहवधामकम्पे like the battle field of the God of
love The affix कम्प is added to a word in the sense of
as the same as आन्तर्गिर्यायुषाङ्गम् (1) In the case of the
garden marked with bees wandering here and there
(2) with the battle field—'marked with arrows flying
here and there रक्त—वर्णम् (1) strewn with karavira flo-
wers with a bright red colour, (2) occupied by warriors
with their hands shining with streams of blood The
figure is श्लेष
- St 15 रामायणतः followed by young women वदोन्निहारे amorous
sorrow in secret समाययामास honoured frequented.
- St 16 अप्रमार् 'diligence,' object to दूर अङ्ग्री—on the foot

विहरं—पुत्रै — कस्या means a woman's girdle and गुलाकोटि is an anklet The figure is उत्प्रेक्षा

St 17 अर्धं नृदिम् mile long looks, glances अनेगद्यतवैर्यदृति Her composure or calmness shaken or upset by the God of Love दूरस्य—प्याजेन Under the pretext of plucking a bunch of flowers that were (rather) high up : e not quite within her reach Metre इन्द्रवज्रा

St 18 चरणान्तरागे The painting with the red lac, of the foot तदप्रतिपक्षनेत्रे in the eye of the rival (wife) The red dye while painting the foot of the king's beloved also reddened the eye of her rival who became jealous of the love shown to her rival

St 19 छदस्या gen sing of छदति अपुष्परेद्यव्ययितेऽपि 'Though it was not pained or troubled by the dust of flowers ' The king wanted to kiss his beloved but could not do so openly in the presence of her co wives or rivals and hence though his beloved's eyes were not troubled really by the dust of flowers, to deceive the other ladies, he blew the wind of his mouth in his beloved's eye and thus found his opportunity

St 20 विभ्यस्तरागे coloured reddened कठिनं पलाशं a leaf which was hard, not tender प्रयात्तुर्ये विनियोजयन्ती trying to put it to the use of a tender sprout The young lady's hand which was red naturally cast its lustre on the leaf in her hand, thus deceiving the lady into the belief that the leaf was tender and reddish She then wanted to use it as a decoration, so the king who was near, was amused to see her thus deceived and embraced her with a smile (सन्मितम्)

St 21 This and the two following stanzas form what is called विशेषक—a group of three stanzas forming one grammatical sentence of II 9 *supra* दाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं निमि म्यादि विशेषकम् । कनकं चतुर्भि स्यात्तदूर्ध्वं वृत्तं स्तुतम् ॥ In this stanza the face of a lady is compared to a bower of the Madhavi creeper and the adjectives are capable of a double interpretation The lady herself is called the Lakshmi (Beauty) of the garden and the poet shows by double meaning adjectives, their similarity to each other स्निग्ध—दक्षिणं (1) when taken with the bower this means 'looking beautiful on

men 'is doubtful' Generally bees are seen to dislike the Champaka flowers. See comment

- ८१ 28 गिनिवान्तिजाटै with the shades (lit mass) of its dark colour उदय्या on account of thirst (ide Pan. VII iv 34. The verbs भक्ष्नाय, उदय्य and पयाय are irregularly formed इन्दिरत्वे the state of a blue lotus. The brilliant dark colour, of the eyes of the female deer cast on the red lotus makes it look like a blue lotus.
- ८१ 29 पपरतोऽरितानि (covered) with canopies or sheets of the dust in lotuses स्वस्मरेणामि The lines-traces-of his path. The water was covered over with the lotus dust and hence when the swan passed here and there his path left clear traces. The poet fancies that the swan distributed and gave portions of the lake to the birds. The figure is इन्द्रोद्य
- ८१ 30 इष्यमान — इष्यन् प्रमाणं यस्य स 'This much' मनु a kind of aquatic bird see comment गोपाय विस्तारितास — गोप dryness, drying, भंस is the shoulder. By the spreading out of the side wings : & the shoulders the bird as it were showed the quantity or extent of the portion of the lake it wanted for itself.
- ८१ 31 तरंगेभ्यो by portions of waves इ possibly द्रुहिणेन — By the Creator द्रुहिण is an epithet of Brahma. दृष्टा-दिर्मा of which the first action (of painting) was done. The idea is that the lotus which was red, because of its having been painted with a red dye by Brahma, has its colour washed off and has become white. Some one would say this was not the case, for had it been true, Brahma would have painted it red again, and hence to remove this suspicion the king says 'possibly it is not again favoured by Brahma and therefore it remains white. The natural whiteness of the lotus is apprehended to be due to its colour being washed off, hence the figure is इन्द्रोद्य
- ८१ 32 दृष्टा to be construed with स means doll (lit the chief of a class). Young vigorous इन्द्रोद्यमनेष्वामी walking sportively (gracefully) like Indra दीर्घिवर — a well. The figure is मनुष्यम्.
- ८१ 33 वर — केनो ये मनुष्येण I 55 तरङ्गरोया Just sing adj to वमसाहरेण with its head in the form of a wave मीनमूत्रम्.

श्रियम् the beauty or splendour of a golden thread (as a decoration)

St 31 ऊरुदग्गम् Thigh deep," reaching as far as the thigh. The Tad affixes दग्ग द्वयस and मात्र are added in the sense of 'measuring as much as'. For the compound see *commen* वीचीकरायेण with the forepart of his hand, the waves व्यास्प्राडयामास splashed, struck. The metre of the stanza is इन्द्रवज्रा

St 35 अवगाहे loc sing entering—sporting in water पीन—means plump, round उदासे 3rd per sing pass perf of अस् with उत् to scatter to throw away

St 36 श्रीरापरिक्षोभरायेण by the sudden disturbance or agitation (of the water) in sport कुसुमरक्तात् Red with safflowers कञ्चुक् A bodice = dress fitting close to the upper part of the body. The water of the well covered with lotus dust coming into view when the dust was removed by the sporting of the women looked as if taken out or drawn out from their safflower red bodices which resembled in colour the dust of lotuses. The figure is उत्प्रेक्षा

St 37 उत्कण्ठकण्डम् Having a thorny stalk छिद्यो Inst sing with cutting plucking दीप्ता—fierce, effective. The idea is that the ladies did not cut a Saroja because it had thorns but took away a number of Indeevaras as they were delicate just as a king who rules in such a manner to uproot all his enemies with a firm hand (उत्कण्ठकण्ड) is not troubled by any one but one who is mild weak (मृदु) and is attacked by all. With this idea compare तुल्येऽपराधे स्वर्भाउर्भाउमन्त विरेण यत् । हिमाद्युभायु प्रसते तन्मदित्र स्फुटं परम् Shishu II 19 The figure is अर्थान्तरन्यास

St 38 बालः—उत्साह for the pleasure of embracing a young woman बाला is a young woman of or less than sixteen years in age जलाव्रितमूर्ति a lerb modifying the action of going in यातु For the compound see *commen* 'With his body covered (drowned) with water : e swimming below and not on the surface of the water यातु gen sing of यातृ from या to हू वैमल्यम् चन्द्रिका's identity On account of which, the king could be marked even from below the surface of the water जलाशयानाम् Reservoirs of water There is a pun on this word. In Sanskrit the letters ल and व being identical the word also can be interpreted as जलाशयानाम्

meaning 'of those who are irrational-stupid.' प्रसाद means (1) clearness, (2) favour, propitiousness. The metre of this stanza as well as the preceding one is इन्द्रवज्रा.

- St 39 सरोजगण्डे in a heap or collection of lotuses याविद्वितीयेन-
योविद्वितीया यस्य तेन lit with a woman as his second, i. e.
in company of a woman निहितावर्तसम् ornamented or deco-
rated (with = flower) The bees driven away by the king
went as it were in revenge to the ears of the other
women as if to tell them that the king had concealed him-
self with their rival behind the heap of lotuses The
metre is इन्द्रवज्रा.

- St 40 वैष्णोवद्धे love quarrels quarrels in sport वीचीकणिका drops
of the waters of the waves संवरणानि see common 'screen-
ing, hiding' 'concealing' The drops of water were stand-
ing on the lotus leaf, and when the pearls fell on the leaf
they could not be distinguished from the drops of water

- St 41 बाण—हुत attracted by the suspicion of a bit of a tender
lotus fibre The common interprets otherwise which see
शैलमयस्य made of a conch shell adj to वलपस्य in the first
line The swan took a piece of bracelet made of conch
shell to be a bit of lotus fibre and hence first seized it
and then threw it away when it found it to be something
else The metre is इन्द्रवज्रा

- St 42 रोषो—समोक्त Due to the enjoyment of the beloved, in
the bower of creepers on the bank व्यलीकृत from (the
charge of) fraud deception, false hood The fraud con-
sisted in enjoying one lady in the bower and deceiving
her rivals But the king's act was not noticed by the
other women as the sound, made by the giraffe, could not
be distinguished from the cackling of the geese and hence
no suspicion was created in the hearts of other women

- St 43 निरुद्ध—परोक्ष adj to गण्ड in the last line, 'of which
the smile and the throbbing of the lower lip were
checked' (not shown) For compound, see common
समाविष्टतरोमहृषं which manifested the throbbing of the
hair, this also qualifies गण्ड अलाप उपगृहि embrace उद्गा-
मन Showing, making evident In spite of the king's
effort to conceal the embrace of the lady, who was below
the surface of water, his cheek by the throbbing of hair
showed it clearly

- St 44 नीलोत्पलयो Two blue lotuses In an ordinary Kamala

no other dark or blue lotuses are seen while in the lotus here : e. the face of the lady two other blue lotuses i. e. her two eyes, are seen to bloom and hence the swan could make out that it was not a full-blown lotus. Construe इत्यात्तत्रैकः इंस सरस्तरन्त्या सदत्या वदनं न सिधेवे. The commentary construes otherwise and means to say that the swan on that suspicion, attached itself to the face of the lady and not the lake (सदत्या वदनं सिधेवे न सर.) see *comment.* The metre is इन्द्रवज्रा

St. 45. सुगन्धि—हृष्टं adj to चमरीसमुद्गम attracted by the sweet fragrance of her breath At the end of a Babuvrihi compound गंध becomes गंधि when preceded by उद्, पूति, हरभिः or सु or when the compound involves comparison अन्तःसदित्. प्रवेशात् to be construed with तस्याज. 'By entering into water.' तस्याज avoided, got rid of

St. 46. चीनायुक्त—कुम्भदेन adj to मरस्येन Which was eager to devour the jewel on the girdle, which (jewel) could be seen on the back dressed in (or covered over) with fine China silk. उपनितम्बं = नितम्बस्य समीपं. an Avya compound. संव्रासभप्रभु modifies चक्रे (Trembled in a manner) in which the eyebrows were contracted through excessive fear. The fish deceived by the red colour of the jewel and thinking it to be a piece of flesh, went near her hips and smelt it, and finding that it was not flesh went away. But the woman was frightened and trembled through excitement. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 47. सव्यपदेशम् Under some pretext or another स्वरसतवासाः to be construed with अग्रा in the first line 'deprived of her garment' वपदप्रयोगः Use of fraud or क—पद using water as garment See *comment* विधत्ति—nates, protects The figure is अपर्याप्तस्यास

St. 48 ~ हान्तरिपा अन्तरिप means an undergarment. वपन प्रमाणात् to be construed with भीदोपमाया on account of the clearness of the water व्यर्थ—वृत्तिः adj to वाधिन् वृत्ति means 'doling' वर्धन, 'whose tears and entreaties (lit. bowing down) were fruitless.' संवमर्षावभूव agitated i. e. made turbid The lady entreated the king to give her garment, to no purpose, and hence to conceal herself from the sight of others, she whirled the water and made it turbid

St. 49 गामि Ind Half बुद्ध—वृद्धि qualifies वनांसमाराध of which the sight was obstructed (i. e. which was prevented from

seeing) on account of its putting its beak (in the lotus bud) उत्सृष्टतवीचि modifies प्रयेते and निशब्दम् modifies उत्सृष्टत Cutting or going through the waves without making a noise For the dissolution of the comp निशब्दं see *comment* The metre is इन्द्रवज्र

St 50 संशोभितो—विभा adj to एका Tossed or thrown by the strong wave of the lake which was agitated वृत्त्व—रम्यं modifies आनन्दे In a manner beautiful on account of the removal of the charge of boldness (forwardness) She could not be called forward as she was driven to this action of embracing by the fierceness of the wave

St 51 पुराणं qualifies पर्द in the third line रुद्रदंशुमाङ्गम् In which the mark of saffron was clearly visible The lady suspected that the nail mark was made by her rival while in reality it was her own

St 52 कर्णाङ्क—सुष gen & ng adj to राजहंसस्य which has stolen the beauty or splendour of the disc of the Moon गन्धोन्मत्त—छेदेयु In (or at the time of) lopping off the tips of the filaments (of a lotus) excessively fragrant The beak is apprehended to be besmeared with the red colour of the lotus प्रज्वालै with corals The figure is उत्प्रेक्षा and the metre इन्द्रवज्र

St 53 इन्दिर—संचारिते By its flights in the midst of the blue lotuses निमग्नयोगमा object to निधाय The beauty of its wings अत from them & the blue lotuses Does the bee give the lotuses the colour of its wings and take from them their pollens ?

St 54 विभिन्न—ङ्कम् marked (painted) with a red dye spreading on account of being wetted by sprays of the breaking waves चारुतापा shows the cause of Lakshmi's liking (लोक) तत्र about those lotuses आस See Canto I St 29 *supra* The figures are उत्प्रेक्षा and अनुप्रास and the metre is इन्द्रवज्र

St 55 बीजत्वं—(construe with यातेतु) The state of a seed विरिञ्चिमृष्टि the creation of Brahma विपाकनीलपुति adj to पद्मबीजं Having a dark blue colour on account of ripeness कोसादुदस्य Having been thrown out of the cup or hollow The idea of the bee's having been transformed formerly into a lotus seed was suggested to the lady by the resemblance of the two in colour

St 56 तदस्त—वाग The stream of water flowing from the

springe in her (or their) hands न अल बभूव Did not reach or gun See *common* ' र

St 57 निकाम—द्विरेष In which (bud) were 'sleeping' bees which had drunk their fill The word द्विरेष is derived from the formation of the word अमर which has two rs in it hence द्वौ रेफौ यस्य स द्विरेष कृत—दण्डा shaking or moving the long stalk of the lotus with her hand कृजपति causal of कृज् I P to make a sound By shaking the stalk she made the bees inside the lotus hum near the king's ear The metre is इन्द्रवज्रा

St 58 पद्मरिदोचनेभ्य From her eyes—the lotuses वैभुर्दण्डपटुभ्यान् attracted by or coveting the fragrance of the night lotuses उदाञ्जनपाण्यविन्दून् Tears (black) with collyrium The bees are compared to the tears of the lotus plant, flowing on account of her separation from the sun

St 59 वासरजङ्गमाना पत्नी The lords of the day and the world's the sun and king Dīsharatha पर्याय—तन्त्रौ supply स्त Having a system or arrangement of rest and service of others alternately, devoted to rest etc alternately अपिशारि an adv एवत्र एकस्मिन् (—ममति सति) The sun The idea seems to be that when once the sun went to rest the king left off his sport in the water and hence they are पर्याय etc

St 60 निद्रादत्ताभोजनिमीलिताक्षी The तरोजिनी is likened to a woman hence the adj is capable of a twofold application (1) with her eye shut in the form of the closing lotus निद्रादत्त in the case of the lotus, of course means by लम्पणा, the closing of the lotus at sun set (2) With her eye shut like the half-closing lotus For the two-fold dissolution of the compound see *common* दण्डम् broken pp of दण्ड G P मृणाणीत्यर्थं (1) the circle (collection) of lotus fibres (2) a bracelet made of lotus fibres

St 61 दूतोपहारस्य—which had been of use to them (for their sport) दूतो in the two rs भृंगारक्षी and पय. दन्तच्छदपारशम् The red lac on the lips दन्तच्छद—दन्तारोपयते अनेन i e that which covers the teeth, hence the lips Cy दन्तारामम् ॥१॥

St 62 दृष्यादनस्य तुभ्य Words having the sense of 'equal to' like such as तुभ्य ममृष etc govern the Gen or the Loc of that with which any object is compared दृष्यादन is Gōd Shankara लभितभूषणादि. लभितभूषा आयादय्यम् At the

end of a Bahuvrīhi Comp *आय* is changed to *जनि* The figure in अनुप्रास. मृदा is the same as मृगण

St 63 आर्द्रदृष्टि Adj to वाचिन् Whose sight was attracted & दमीभुजा Just sing Construe with वभादे. By King Dasharath वासरसंनिभाज Gen Sing Adj to गगनस्य. Having twilight, at twilight hour कुचानघ्रतद with her body stooping on account of her breasts सबाह—पाणि सबाहव्यजन एकपाणिर्यस्या सा. Having a chowrie in one hand The metre is इन्द्रजा

St 64 सङ्दृग्म—युति 'appearing like a woman's breast painted with saffron' This is an Adj to तपन in the third line तापनिपात Having transferred its agony or pain (in Heat, glow) The heart of the travellers (प्रोषित) is pained at the sight of the evening sun as it resembles the breasts of their beloved अपरान्तसागरे In the western ocean The metre from 64 to 70 is वज्रस्य which is defined as "जतो तु वज्रस्यसुदीरितं जरो

St 65 तद् Construe with जगरमृज in the second line The Sun is called the body or form of the creator (See comment) or per

सम construe with सङ्दृग्म *हिरण्यबाहो* of God Shinkara *हिरण्यबाहु* is an epithet of Shiva *हस्तपरजं* construe with सुदृग्म विवर्ते The lotus (in the form) of his hands The idea is that at twilight the hands of Shiva also are folded in prayer and resemble the bud of a lotus hence the twilight hour makes not only the lotuses but even the hands of Shiva to become like a bud Another meaning is possible *विद्रुमः* means one who is red with pieces of coral hence very rich *हिरण्यबाहो* also means one who wears golden ornaments on his arms hence some rich person thus the former makes the latter fold his hands either in respect or for asking for more wealth

St 66 प्रमाणं lit measure hence quantity depth वरेण—by the ray or hand विषाद्यन्यस्य मन्त्रे above the circle of the waves विभाव्यमान—वेदिना adj to करण The flashing or glimmering of the ends or tips of which could be marked. विभाव्यमानाद्वरिता अवगन्त्रियेन् Just as a man who wants to show the depth of water in a certain place, gets in and shows from inside the depth of the water to outsiders, so the sun drowns himself in the sea as if to show the depth

of the sea with his hands—the rays The figure is उल्लेख
based on शेष

- St 67 विकीर्णसंध्याणितं Reddened by the spreading evening.
शतवतो दिश of the direction presided over by Indra.
: = the East शतवतु is an epithet of Indra from शत =
hundred, शत sacrifice Of तथा विदुर्मां मुनय शतक्रुं etc Ragh
III 49 अभिनिष्पततम् nom sing is an adjective to जगत् in
the last line 'With darkness issuing forth' पतन—लेहितं
Reddened (: e made red hot) by the heat of the Sun's
lustre, निवृत्तिम् Lat Happiness, coolness The idea of the
stanza seems to be, that just as an iron ball made red
hot in fire appears red first but afterwards when it be-
gins to cool looks black, so the world red in the evening
because of the sunlight, has darkness issuing out of the
east gradually and seems to become cool See comment
also

- St 68 पुरदृष्ट—श्रियम् The beauty of the smile on the face of
the East Object to विपत्ति loc sing of the pr p of वृ—to
be construed with हिमाशुर्विषे निर्मोक्ष skin, especially the
slough of a serpent The sky as it were cast off its slough
in the form of the darkness अञ्जनविषा inst sing Construe
with तमसा appearing like or resembling collyrium'

- St 69 अवसरे construe with वच श्रिय At the time of : e. while
Dasbrath was speaking निष्ठा उपनीतं qualifies मयुः Prepar-
ed or brought forward स्खलद्भिः adj to प्रमदा with their
words faltering (on account of being intoxicated)
अपाययन्त causal from पा to drink

- St 70 गण्डपमधु mouthful of wine दन्तच्छदपद्म The delicate
sprouts in the form of the lip See comment A better inter-
pretation would be to take पद्म as meaning 'the red lac
or dye (अलक) निषीतपानावसरोपदेशक The relish or
condiment at the time of drinking (wine) उपदेश or—शक
means anything which excites thirst or appetite, a relish
At the time of tasting the mouthful of wine the
दन्तच्छदपद्म red lac on the lips became the उपदेश condiment
(In Marathi सौंदर्य लाजने)

- St 71 लसितोत्पल adj to मयु with a lotus dancing in it विपश्चिन्नेत्रेण
(calling her) with the name of a rival wife This is what
is called गोवत्सवन्ति calling by a wrong name of Ku IV
■ रागदम् (adj to अग्नि) Red Though it (the wine) was not
drunk by the woman her eye became red as she got

angry श्रमवति perspiration, sweating—due to her anger and sorrow

St 72 शर्वरीकृत Gen Sing of the maker of the night Adj to मुखेन्दु The application of this adj to the face is due to its being called or identified with the Moon. प्रतिबिम्ब the reflection (of his beloved's eye) मधुमात्रि (Loc sing adj to भामने)=containing wine. The idea is that though the Moon in the form of the woman's face caused the lotus to close the reflection of her eye filled the place of the lotus : e. the woman was extremely beautiful and her eye resembled a lotus

St 73 पद्ममार्गसौख्यं Adj to मुख Having fragrance like the interior of a lotus समन्मथेन struck with or overpowered by Love चरणे=in the wine glass चरण is a vessel used for drinking wine. The moon like a lover wishing to come in contact with the fragrant mouth of the lady, with his body reflected in the wine vessel, trembled, (as if through emotion) Note the peculiar construction दिवाशुन चरणे the figure is इत्येधा.

St 74 मदपूर्णलोचना With their eyes rolling about in intoxication शुषिद्वयभाजने In the white silver vessel. मधुन construe with व्यर्थ इन्दु—मोहितं concealed by the reflection of the moon. Owing to the whiteness of the vessel and of the reflection of the moon, the silly ladies could not understand the real nature—colour etc of the wine

St 75 मानात् Construe with पूर्वं मान is the haughtiness excited by jealousy, jealous anger as distinguished from their natural haughtiness (प्रवृद्धं अवन्दं) प्रवृद्धयामर्त्य Excessive refractoriness, perverseness अनन्यतापितं Yet brought about by nothing else & natural. The wine before removing their anger due to jealousy removed their natural perverseness. मानात् could be construed with प्रवृद्धयामर्त्य also. The common interpreters पूर्वं in a different way & it therefore interprets मानात् as परिमाणम् as I have said altogether. Construe the last two lines—मातां हरये मरुं चरणं न शिञ्चने राजे (चरणं न) मुखे सौख्यं (चरणं न) The figure is इत्येधा and the metre इत्येधा

St 76 प्रवृद्धा—वानरम् Agitated or male anxiety by the continuous drinking. Construe with शिषानृतेन (दुष्टं) in the last line शिषानृतेन in the lap of his beloved शिषानृतेन in the night had passed away

मङ्गलवन्ति (acc pl) qualifies वाक्यानि, object of विवाय) auspicious वन्ति The bards or panegyrists The bards formed a distinct caste sprung from a Kshatriya father and a Sudra mother They were also known as Vaitālikas See Prof Mon Wm's Shaku III, 109 Metre उपेन्द्रवक्त्रा.

St 77 उद्वमस्य getting up, rising The adjectives apply to the king as well as to the Sun अद्वरकमण्डलस्य means, in the case of the Sun, (1) Having a red disc (2) With the king 'Having the circle of his near and distant neighbours attached to him' मण्डल is a technical term in politics and the circle of the king's near and distant neighbours consists of twelve kings—विजिगीषु or the central monarch, the five kings whose dominions are in front of his, the four kings with their dominions in the rear of his kingdoms, the मध्यम or intermediate and उदासीन or indifferent Cf. उपगतोऽपि च मण्डलनाभिता etc Raghu IX, 15 and Malli comment also Shushu II, 81 and Malli comment कर्णपादधाम (1) who has spread the lustre of his rays (पादना धाम) (2) who has extended his prowess like (as if it were) his foot (पाद इव धाम) हततामसस्य (1) who has destroyed darkness, (2) who has dispelled ignorance or has destroyed the wicked, malignant Read Raghu V 65-75 for parallel idea see I, 88 The metre is पुष्पिताम्रा.

St 78 शर्वपां विराम supply जात इद्वलिताभोरुद्वस्य gen sing With the eyes in the form of the lotus, closed or as the lake is compared to a woman 'with your lotus like eyes closed.' प्रमद—सरसी The lake near the pleasure garden attached to the royal harem करेण (1) with his rays, (2) with his hand. तरुण (1) newly risen, (2) young The metre of this and the next stanza is सिस्ररिणी, for def see comment.

St 79 निगद्वतमङ्गारम् adj to अपर (पाद understood) with the hind foot clanking or jingling with its chain. अपर means here the hind foot of an elephant This is the object of आकर्षन्त. वरद—वितती Rows of bees sitting on (the slopes of) the temples, object to निरस्यन्त इन्ताप्रस्थितकरम् adj to आनवतट With the trunk resting on the ends of their tusks The figure of sense is स्वमाशेकि.

St 80 पट्टपट्टरवै (शेषित) By the loud sounds of the drum वितस्य Having spread, stretched The peacock spread

its plumage and also stretched its leg which had become heavy through his long sleeping वल्लुङ्गे—टटि (Adj to म
 पुर) showering sprays of frost dropping from his plumage
 spread—and shaken आनासयट्ठा Loc any आनासयटि or
 वास० means 'the perching rod' of स्वटिक्कल्लवा वाञ्छनीवास-
 यटि Megha 79 मार्तण्डधामोदयम् The rising or spreading of
 the sun's lustre ताण्डवार्थी Desirous of dancing Here
 also the figure is स्वभाषोषी The metre of this and the
 next stanza is मण्डरा

- St 81 सूर्यपादे पूर्यंदी परति Loc. abs At sunrise, when the rays
 of the sun touched or spread on the Eastern mountain
 चन्द्रपादावदातं (तन्प) white like moon light तेन By Dasha
 ratha मण्य—द्वयेन adj to तेन. With his shoulders made
 fragrant with the sap of the sandal tree उन्निद्र—विशानाद्
 construe with सरस्त in the last line (From a lake—)
 having its vast expansion of waves covered over with the
 spreading multitudes of full bloomed white lotuses This
 corresponds to the white bed of the king सणिपुट्टद्वय
 धति adj to मणिवाय The big root of its wings made
 heavy by (its being in) water मणिवाय A kind of goose
 with brown legs and beak The figure is an उपमा and
 the metre is मण्डरा

CANTO IV

- St 1 प्ररिभृमिहे सुखी Loc abs On the arrival or commencement
 of the hot season—summer विपुर् afflicted, overwhelmed
 with grief पुत्रवाङ्मयः see Canto I supra सुखदुःखजितान् Adverb
 formed by adding the Tad affix ताद् which conveys
 the sense of making over or delivering something to
 another' तान् and च also are added when something is
 to be given to another 'To many good Brahmins' स्तोमम्
 a sacrifice The metre of all the stanzas in the Canto
 excepting the last four Stanzas is वैतर्क्य or त्रियोगिनी
- St 2 वृक्ष quite (fruitless) पुत्रीयम् For the sake of (obtain-
 ing) a son कण्वपुत्रम् The name of a sage the son of Vi-
 blāṇḍaka. He was brought up in a forest by his
 father and he saw no other human being till he reached
 his manhood. When a great drought almost devastated
 the country of Anga, its king Laṃpaka, at the advice of
 Brahmins caused Hishyabringa to be brought to him
 through the agency of a number of damsels and gave him

daughter Shantâ (really the daughter of Dasharatha but adopted by Lomapada) in marriage to him Rishyshringa was greatly pleased and caused copious rain to fall in his kingdom. He also performed for Dasharatha the sacrifice which brought about the birth of Râma and his three brothers अभिषानप्रथित known by the name. For the faulty यति see *comment*

St 3 अतिचामीवरभाजनम् contained in a gold vessel (Adj to चरम्) चर an oblation of boiled rice, barley and pulse presented to the Gods and manes शीहितवाजिन Abl. sing From fire See हेमपात्रगतं दोष्यामादधान पयश्चरम् etc Raghva X, 50 and 51. Some lustrous Angel with a gold vessel in hand sprang out of the sacrificial fire

St 4 विशापति The lord of the gods: i.e. Vishnu चतु—तैजसा Adj to आत्मना With his lustre or power divided into four parts अराति—दृष्टव्यम् object of प्रविधातुम् The drought or cessation of the (rainfall in the form of)—showers of tears of the Gods tormented by the enemies (lit scorched by) Vishnu himself entered the चर. Vide Râmâyana quoted by *comment*

St 5 अन्नस्तेजसा Adj to सुनिवा परिवर्त्य—Having divided or assigned properly अक्षित (pp of अक्ष् to eat) Eaten अभी भवत् causal Aorist 3rd sing of भू to be=‘caused’

St 6 दत्तयो gen dual of दत्ता construe with कौशलकेकेन्द्रयो of the two daughters (of the kings of Kosalas and Kekays) i.e. Kausalya and Kaikeyi. The word इन्द्र in कौशलः is to be connected with both कौशलः and केकेय. See *comment* वाणि जिह्वरतौ subject to भवत स्म Râma—the conqueror of Vâli and Bharat—respectively (the sons of Kausalya and Kaikeyi) Vâli is the name of a celebrated and powerful monkey-chief who was slain by Râma at the desire of Sugriva his (Vâli's) younger brother. Târâ the wife of Sugriva was seized by Vâli but she was restored to her husband when Râma slew Vâli यमजौ Twins Construe with दत्तवाते These are Lakshmana and Shatrughna. The figure is Alliteration

St 7 दिव्य—कर्मणाम् Construe with चरजन्मनाम् Whose birth ceremonies were performed after their birth by the divine sage ज्ञानकर्म is a ceremony at the birth of a child consisting in touching a new born child's tongue thrice with glee after appropriate prayers etc See Manu

II, 27-29—The divine sage referred to is Vasistha the family priest of the solar race of kings and the author of many Vedic hymns. He was born of the Apsarās Urvashi from Mitra and Varuna and hence is here called दिव्य divine, celestial चरित्रमनाम् Born from the sacrificial food, hence Rama and his three brothers तनु—द्वयला दना The stage of life which shows newly budding (rising) small teeth : a child hood

- St 8 अतुष्टा questioned, asked निजहस्तपुटानन covering his face with (the cavity of) his hands अलीकनिहीनम् false concealment, hiding अर्पण—The child : रामचन्द्रा In sport he hid his face in his hands and made his mother or other ladies believe that it was not Rama
- St 9 आदृतधूलि adj to मृताम् made dirty with dust कण्टुष्टाभ्रम दानम् 'Having put oration in the form of the collyrium rubbed with his hands' A small mark or spot of collyrium is applied to the cheeks of young children to avert the effects of an evil eye, (Marathi—मालबो.) चरदन्तिन gen sing 'of Anāvatā' the celestial elephant इन्तचतुष्टयोऽर्कं Bright with its four tusks For Anāvatā having four tusks see common quotation
- St 10 प्राप्तीरयनमचोदित Impelled by the speech (question) of his nurse प्रमदेन मन्दो Filled with delight, gladdened
- St 11 अयि introduces a question इन्दुरात् from a mouse, or rat सिध्या. By being taught
- St 12 इन्दुरपि Rama's three brothers also साञ्जनरामिणि covered with lines of collyrium रामसाहयन् (comes from सह with गम्) shampooed
- St. 13 प्रीतिनिदेशाच्छया With the desire of clinging (being clasped) to the bosom प्रीति means the part between the shoulders, and the chest वर्धितमानुमपदं (adj to वरुणम्) extolling or brightening the worth or greatness of their mothers Each one said that his mother was the dearest favorite of their papa and hence he had the right to sit or sleep by his side and so on वीमलमणिने Albany to वन्दे Prattling sweetly
- St 14 वमस Int—Gradually, in due course of time वदुपरिवृद्धिः The growth of body मरिता esteemed desirable मरियस gen sing of the corpse of मरु विरगादे. of Śāvara the enemy of the Gods मरु equally : & at the same

- St 13 **पद्मपि** In the science of archery **प्रतिष्ठाप्यवादे** Adj to **आत्मजे** Who had got expertness in **अन्यतरेषु** an adverb of time irregularly formed from a noun **अन्यतरस्मिन्नहनि**, vide Pāṇi V, in 22 **भुवि तत्र तु भुवि** The sage Vishvāmītra whose sacrifice was destroyed or interrupted (by the demons) Vishvāmītra was originally a Kshatriya and the king of Kanyakubja but he afterwards devoted himself to the most rigorous austerities till he successively got the titles Rajarshi Maharshi etc He was very powerful and was the companion and counsellor of young Rāma to whom he gave several miraculous missiles
- St 16 **स्व—वाङ्मयि** With the waters (in the form) of the lustre of the jewels on his crown **समवीभवाद्** see stanza 5 *supra* Honoured with **द्वनरै** Lat—repeated: *e* offered twice, double **पादवारिभि** Water to wash the feet The king first bowed down to (the sage)
- St 17 **सर्वे** concerning all **अध्यासितरत्नविहर** who occupied a seat of precious stones **विहर** means a seat **राजभुवि** compare **अध्याप्यन्ता वसतिरभुनाप्याभवा सर्वभोग्ये** etc Shākh II, 48 **जगौ** Perf 3rd sing of **गै** Sang: *e* spoke
- St 18 **एवमैवासे** all the words or phrases used in the *Loc* are adjectives to **नृपतिवै** In which destruction is obtained from **सम्भृत्यसपदि** In which there are plenty of wicked servants full of servants who are rogues **प्रियमादिरिपो** where even persons who speak kindly or flatterers become or are enemies **दिष्ट्या** Ind (though strictly the 1st sing of **दिष्टि**) Fortunately an exclamation of joy or congratulation
- St 19 **Constone**—**भवबन्धभेदिना योगवन्धिना चेतसि द्विपतो दहत पर सपत्तिदु नि सृष्ट्वान् न अत्रापि विपत्ति न जहाति भवबन्धभेदिना** which breaks down the bonds of worldly life **द्विपत** The six enemies or passions See Canto I *supra* **विपत्ति मयि**—due to the disturbance of the evil spirits The king was responsible for the safety of the sacrifices of the sages in his dominions
- St 20 **निपतच्छोणितवृष्टय** with showers of blood falling **पवना—प्रसृता** Adj to **किंशुकफलनभिय** whose flowers fall down from their stems shaken by the wind The quarters with showers of blood falling resemble the forests of *Kimshuka* trees in which the flowers have fallen down on account of wind

- St. 21. मिषतां वः Gen. abs. in our sight, when we are seeing. वृत्त
 —मुषाश्च Having in hand the useful ladles made of Vikau-
 kata wood. वैदेहत from विकृत the name of a tree. The
 ladles were usually made of the Khadira or Palasha and
 probably these are meant by Vikaukata. मुषः f. a ladle
 used for pouring clarified butter on the sacrificial fire.
 cf. Ragim. XI, 25. देवतामुत्ते In fire. Fire is the mouth the
 messenger—of the Gods as it is he who takes the obla-
 tions to them. अथः This has no peculiar force here but
 is used just as a popular phrase of common talk. See
 common. With this stanza compare वातदेशेमुषाणामपी मिषता-
 माच्छिनति वः Ku II, 16
- St. 22 गदस Gen. sing of सदस् Construe with वृत्तये, of the
 assembly (of sages) आहूतद्रुतांगभामिन् construe with
 सरस Which invokes the partakers of the portion of the
 oblation. (i. e. the Gods) पश्यतांहरं object to यदि the rogue,
 one who robs another in his very presence. This is an
 instance of an Aluk compound. The noun in the Gen.
 retains its case-ending when the words वाच्, दिग् and पश्यन्
 are followed by वृत्ति, दण्ड and हर respectively
- St. 23 धर्मते—छम् 1 A. To be competent or able रमर्षिते Deput-
 ed or sent by you गमिन् construe with अर्तभितम् धृगगन्तुः
 A lion जातुपिद् And न जातुचिद् Never.

- “ Brahmins स्वस्मियतावृत protected by your kindness or under your guardianship अर्पितो construe with—भवति given in (your) charge
- St 29 वस्तुम् *Inf* of वस to dwell अवस्तुकाग्निणे the *comment* gives two interpretations one by taking the word as a compound and the other by splitting as अवस्तु and काग्निणे अवस्तु = interpreted as अरुण विष्णुरूप वस्तु रामचंद्र Desirous of getting Rāmachandra who was the incarnation of Vishnu अ is a name of Vishnu, the first of the three sounds constituting the sacred syllable ओम् of भक्तारो विष्णुररि उकारस्तु महेभर : We can however put another meaning on the word वस्तु means 'wealth 'property' hence अवस्तु = who was desirous of no wealth or worldly possessions शरणे (object to इदौ) construe with विश्वभुज 'A fire sanctuary विश्वभुज Gen sing of fire—lit all devourer of Rāgha V, 25
- St 30 कलिते तपस्यति *Loc abs* when the sage started मनस्यया (*Inst sing* of मनस्या) For the sake of obeisance reverence उपनीय construe with अङ्क At the time of departure the king seated Rāma on his lap and talked to him affectionately
- St 31 समवेदि *Pass Aor 3rd sing* of विद् with सम् त्वदर्शिना त्वा मर्षयते इति By Vishwamitra दुरतिरमम् Difficult to overcome इत्येपितं Worthy of your family—ancestors
- St 32 जयेदिष्ण of (ः e for) those who are desirous of conquest न शक्यतया The *Inst* shows reason 'As it is not possible' (to protect) दिग्जयसञ्चत *adj* to महाविभव Brought about by the conquest of the world (*lit* of the directions : e various countries in all directions) प्रसंगत construe with भरत Used in the ablative sense
- St 33 This and following stanzas form one grammatical sentence, and are technically termed a युग्म *rule* II 9 भरणे In supporting or maintaining
- St 34 पञ्चनुद्ये स्थिते *Loc abs* These being the four classes or sorts पूर्वमुदस्य Having left off the first i.e. the ruling or maintaining of the worlds पञ्चान्तरसंपरिग्रहाद् By accepting any one class of the classes or positions पञ्चान्तरम् अन्य पञ्च = a compound of the मयुरर्ष्यसत्वारि class The Rāghas who are proud of their race ever ruling over the worlds
- St 35 अन्यद्विप्रवर्तनम् *Adj* to जने One who strives to do good

to others—for the welfare of others अयिमरन्ति=go willingly निजवृत्त्यर्लपट=struggling solely for his own good हीयते *pass* of हा 'fails in,' 'is deprived of.' The figure is अर्थान्तरन्यास

St 36 'God has given man two hands in order to do two things' सुहृदाम् *gen pl* हृदय is changed to हृत् when preceded by सु or दुम् meaning 'a friend' and 'an enemy' respectively अयदेवप्रतिघातम् The destruction of the insolence of

St 37 धरणोपगतम् one who seeks shelter or protection असाधन क्षम Unable to accomplish (one's ends mentioned above) नरतुषप्रभम् 'Shooting off from the tree in the form of a man' There is no difference between a tree and a man whose arm can not protect those who seek his shelter and destroy his enemies प्ररोहम् a shoot, a twig

St 38 परहायसः apathetic or averse to doing good to others यशोऽर्जने construe with निरदृक् in the next line मज्जरैः प्रयत्न Intent on or devoted to self maintenance alone caring only for his own belly यवस—मानस adj to पशु a beast which does not like to eat grass but grain

St 39 पुरुषावृत्ति Having the form of a man धृगुणभट्टतया on account of being devoid of the qualities of a man विरत स्पृह Having no liking or desire for religious acts and manliness कोऽपि अनिर्वचनीय inderscribable, curious

St 40 अहत—उद् *gen sing* of one who does not destroy the pride or arrogance of his enemies भित—कर्मण (*hit* whose act is fruitless in : e) who is unable to protect those who take shelter with him कण्डूयनमात्रसार्थम् Has its purpose fulfilled in : e is useful only for—scratching (the body) One feels a sort of monotony in these verses

St 41 अहने (construe with कृतयोगानि used for) रसनावि the organs of taste of इन्द्रिय रसग्राहकं रसने मिश्रापर्याप्ति Tarka San प्रयु *nom sing* construe with तद् (रसने) which is able to अपर्य प्रत्यनुम् To promise safety, give shelter or guarantee of safety

St 42 जीवितसंययेऽपि Even when your life is in danger or at stake प्रतिजन्म *Avy Comp* 'in every birth' यमोत्तमः Devoted to religion to duty.

St 43 शयतां the state of a corpse अभिषेकोन्मथद्वन्द्वम् a Bahu comp He who has drums beaten at (: e to announce)

the festivity of coronation So uncertain is this human life that a man who now enjoys the festivity of being crowned king may in a moment be lifeless इतिपातिनि जीविते *Loc abs* Life being thus capable of a fall, death coming suddenly सत्पथम् The wise do not leave the right path for the sake of pleasure *Of* न्याप्यात्पथं प्रविचलन्ति पदं न धीरा

St 44 उज्झितस्वसुखप्रीति Regardless of your own pleasure—happiness अभिगम्यम् can be obtained by is within the reach of विषयास्वादसुखं Pleasure arising from the enjoyment of worldly objects pleasure of sense

St 45 छहते of righteousness meritoriousness उपार्जत *Gen sing* Fame is sure to result from righteousness

St 46 सज्जन—गम्यम् construe with यस्य in the last line 'To be acquired by the protection of the good' इन्दुवरी—कोमलं Agreeable like a night lotus smiling on account of coming in contact with the rays of the moon

St 47 उग्रम् Dangerous, dreadful (on account of the demons) उग्रविक्रम of a fierce—mighty valour कौशिकेन By Vishwa mitra's grand son or according to some the son of Kushika निवर्हयम् (यमिना) object to दन्त Destroyer, enemy

St 48 अनाकुलं calm consistent अवरजेन सह With his younger brother—Lakshman (born after him) who desired to accompany him

St 49 तमसि स्फुरद्—ग्रहते *Loc abs* When darkness was destroyed by the spreading lustre of the sun, in the morning सौख्यरात्रि सुखरात्रि पृच्छतीति See *Pani IV 17,1* One who asks another whether he passed the night happily The word is formed by the addition of the 'laddhita' affix इक् (ठक्) of सौख्यरात्रि सुखिक् etc निरपीयतन् *Cons Aor 3rd sing* of यन् with निष् 'Permitted to depart with' मंत्रपवित्रदीक्षितो Purified by sacred hymns and clad in armour दंश means an armour (दंश् to stick cling closely)

St 50 अनाकुलानुरे adj to हृदये The hearts of the people were occupied solely by their desire of the welfare of the brothers and hence they are called अनाकुलं calm & not disturbed by many thoughts but at the same time they were afflicted at the separation अशितैश्चितया construe with अनाकुलानुरे By their sole anxiety of misfortune (either their own or that might befall Rāma and

Lakshmana) The figure is सहोषि. The brothers went and the hearts of the people went with them

St. 51. यमिन् *abl sing* From the self-controlled, the sage Vishwamitra वेतिहासिकात् From one who knows the ancient legends or history The Tad affix इङ् is added according to Pan. VI, 1v, 60 श्रमार्थं Fatigue, exhaustion, बला—बला is the name of a powerful love or incantation, Its knowledge wards off hunger, thirst etc. cf. छत्विपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबला चैव पठत पयि राघव । (Rāmāyana quotation in the commen.) Raghu, XI, 9.

St. 52. यमभूत छद्दुह *gen. sing.* of Indra the bearer of the thunderbolt and the enemy of his friend. छद्दुह=छद्द्रे हुयति who hates his friend viz. Vritra. Vritra is called a छद्दुह of Indra because he was the son of Danu daughter of Daksha who was given in marriage to Kashyapa—Indra's father. Vritra was thus the brother of Indra. See commen. जपनेन by the bathing (of Indra), Indra's body became dirty in his fight with Vritra so he bathed and the country (विषय) where he bathed was known for it Its names are Majadās and Karushās as it received the dirt of Indra's body and made him clean See commen quoting Rāmāya तद्वरं the town or capital of that country विधितार्थनिहतसु Devastated by the female fiend Tadaka Tadaka was the daughter of Suketu, wife of Sunda and mother of Maricha. She was made a friend by Agastya whose penance she had disturbed. She disturbed the sacrifice of Vishwamitra and hence was killed by Rama cf. Raghu, XI, 14 20

St. 53. पुरा *Ind.* has no peculiar significance here but is used simply for the sake of emphasis कीर्णकरदुसद्वरा *Adj* to मही. Having a number of skeletons scattered about अवमप—शादल. Human skulls were half buried there and grass grew in the holes or hollows of the eyes in the skulls. The land there was all filled with such green plots. शादल from शाद young grass and the Taddhit affix दलच्. a grass plot, green.

St. 54. प्रतिविम्बमातर The images of the divine mothers. मातर The divine mothers were mentioned in Skanda. They are usually said to be eight प्राची, मादेश्वरी, जगती, शापरी, वैष्णवी तथा । कीर्णाय चैव चाष्टश्रुतं चिन्तेत्यमातर ॥ Some say they are seven, others, sixteen, चितिभि Black

(Adj to कणिमि) वेणिर्वधने With hair twisted into a single braid of hair. This sort of braid allowed to fall on the back is worn by women whose husbands are absent from home (प्रोषितमर्तुका) cf. Megh. 92, Raghu. XIV, 12. The deities guarding the town wear this sort of hair because of the absence of the ruler

- St 55 भोगिनिर्धं resembling a serpent adj to हारम्. तुद्रम् a mouse, rat अहस्यवेपथु Having excessive tremour वेपथु from वेप् with the addition of the kṛt-affix अथु (च) The rat, thinking the neck lace to be a serpent, conceals it in the hollow of the trunk of an elephant slain by a lion निभृतं *And* stealthily, quietly
- St 56 इति कापटलेन By a multitude of spiders : e by their webs—पटल also means a film or coating upon the eyes. प्रादृतदृष्टि Adj to प्रतिमा पुष्पितेक्षणा=With the eyes filled with abounding in (tears) विपुलत्रासकृतै (रक्षितै) caused by excessive grief अनेकज्ञ Adj used as an adjective The figure is उत्प्रेक्षा
- St 57 स्पर्ध—क्षतम् Adj to हृदय For the compound see *comment*. Pierced by the passing through of the tips of the strong roots of the trees growing—taking root—in the (crevices of) loosened walls तद्दृढचित्रयोपिताम् of the women in the pictures on its (the town's) houses For explanation see *comment*
- St 58 नकुल an ichneumon (अणुसूत in Marathi) which is known to have an antipathy for serpents परिजीर्ण—रन्ध्रत From among the cavities of the mouths of the decaying images of the Gods तद्भस्म then (of the images) tongues सरीसृप यथा like a serpent, as if it were a serpent सरीसृप from सृप to creep, to crawl The Nakulas mistake the tongues of the images for serpents and naturally try to draw them out The above six stanzas give a beautiful picture of a town which is laid waste, the walls are in ruins serpents and other wild creatures roam about fearlessly etc See Raghu XVI, 11-21 and Muddra VI
- St 59 इति जल्पति *Loc abs* while Vishwamitra (see 52 *supra*) was speaking thus भिदेहिमा from भिद् and the affix एहिम (वेहिमर) Fit or deserving to be destroyed मकराकरपायिषा मभि By the prowess of the drinker of the ocean *cf* Agastya. See St 52 *supra*. क्षतयडादृति उपविग्रहा Having a dreadful deformed body, her form of a Yaksha being

ed Brahmins अस्म is used in the sense of greatly to a high degree.

- St 70 अग्निपातपटुध्वनिना Adj to ह्युष्णा With a sound loud like the fall of lightning मृदित—सुतिन Abl sing Adj to वरणात् अमृद् blood सुतिन सुति a flow वरण the body सु has an interrogative force involving some uncertainty It could not be said whether the arrow or the life went away first from the body—so swiftly did she die The metre of this and the two following stanzas is नर्दक See commentaries

- St 71 विद्य—यगत्सं who had acquired great fame by accomplishing the destruction of the obstacle (Tādikā) सुरास्त्रगणै With the celestial missiles असुर—परे = यतज means blood (that which flows from a wound) The missiles were very effective against demons and Rakshasas विह्वल—दिग्बद्धै which made the ends of the quarters twain by their lustre resembling the blazing fire a radiance

- St 72 वन्दन—वितते Abl sing From the flames of blazing fire issuing out of the mouth (of course of the sage Vishvāmitra) The bright missiles came out from the mouth of Vishvāmitra and went near Rama touching his teeth ततएव pp from तद् to stretch spread—agreeing with तानि शशपर—परं Adj to दशनचतुष्टय Sharp and pointed owing to the clear and curved tips like the horns of the crescent moon दयन्ति pr p neuter Adj to तानि reaching touching

- St 73 रजोहव्यदग्निर्भुजम् object to संभूष्य The fire having the demons for its oblation शनैर्भूष्यै By the fuel of the weapons (of Ramachandra who killed the demons) अग्नेविम—भिय ger sing construe with ऐशाय (प्रसूतै etc) अग्नेविम, from ऐश and the affix ह्वे in the sense of brought about by, being in the condition of ride Panī VI m 20 The creepers were not watered but grew of their own accord The deer came out to nibble the ends of the sprouts of these creepers and then going forth to welcome the sage, followed him to some distance निकट Proximity The metre of this stanza is शार्दूलविकीरित

CANTO V

- St 1 All the adjectives in the stanza one to ten qualify तरोरन in the tenth stanza तारुण—मण्डितै With groups of trees watered and brought up by the daughters of the

hermits. It was a favourite duty of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly of Shak I Ku V 14, Raghu II 30 सहस्रं—ताण्डवम् 'where the incessant dancing of the peacocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands' शिखण्डिन् a peacock, from शिखण्ड a peacock's tail. The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance. The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वसत्य.

St 2 विदग्धपानाय (विदायसा गच्छतीति विदग्ध) To be drunk by birds. The hermits through kindness kept pots filled with water under the trees for the thirsty birds in the forest विगोपयन्—मस्तकम् Where the tops of the trees were bent down by the numbers of sacred bark garments spread out for drying नक्षीकृत is a विदग्ध formation.

St 3 नीवारविभागद्वय—The divisions of wild rice नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation. When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest of Shak I 14 Raghu V, 9 मृदु etc.—पुट or संपुट is often used with इस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow' इवंगमे By the monkeys from g to leap to jump सेवितं where the caves in the mountains were inhabited by.

St 4 परिचपत्तुस्तं afraid that the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened see comment for परिचपत्तु चिरोप० Adj to विषदे (body) Aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time सुनिश्चलं In which the old sages were sitting perfectly motionless. This shows the great kindness of the hermits. The word अस्त is always placed first in a Karma compound.

St 5 हिरण्यरेतश्चरणानि acc pl the fire places, fire sanctuaries. Mark the use of the acc with सर्वतः on all sides. See IV 62 supra and Apts §33, धूसर-dusky, of p. dusky colour. The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere, and caused this colour मृदुस्तं gen sing Adj to (पलेपदे) तरो having great clusters of creepers (wound about it) पलेपदे पलानि गृण्णाति इति पलेपदि सम्य 1.1. Panu III, 26 Bearing fruit in season fruitful (tree). The guests were sitting or sleeping under the trees.

Another reading is आशित० which would mean that the guests were given food first and then slept

St 6 प्रवृत्ता—commenced undertaken वल्लिखियाम् worship offering oblations विनोदित—चिन्म्य where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer) विनोदितन्याजिता अत एव रोदिनन्तासां शिशव यस्मिन् The children which were laid aside by their mothers busy in worshipping were licked by the deer and hence felt amused but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry

St 7 वल्लिखिया० In (the action of) removing the parched grain scattered about in offering oblations The insects were removing the grain to their abodes for food समेतरीद० Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains) The hermits were extremely kind hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of sweeping कुशस्य कुट्टया with a handful of Kusha grass (used as a broom) Kusha is a sort of sacred grass The singular denotes the class अन० The inside of the fire house—the sanctuary of the sacrificial fires गार्हपत्य, आहवनीय and इष्टिण For a reading that would be preferable see *comment*

St 8 महीरुहभट० In order that the young ones of the birds, fallen from the trees should not be hurt the kind hearted lady in the hermitage took this step पोतिरा the young ones इपीकनूत्न—इपीकाणा नूत्न The word नूत्न usually means the tips or points of reeds The *comment* takes नूत्न in the sense of 'cotton' The boys collected some wild cotton and made soft of it The words इष्टरा, इपीका and माना shorten their final आ when followed in a compound by चित्, नूत्न and भारिन् respectively hence इपीकनूत्न. See *comment* इचित् etc Having in some places cage like nests made ready नीद means 'a nest'

1st 9 सवारिमृत्सना०—मृत्सना from मृद् and सना showing 'excellence'—good clay खातः means a moat or = ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water प्रवृत्तसारग०—वर्णिगत—(बन्ना to jump leap) jumping about Where the Ingudi fruits which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying. इंगुदी is the

and ६ ज्योतिष Astronomy अचर्य Adj to चर unchangeable, eternal See common चर Reality, true nature of things पुरातन युमान् The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe of स्वयं निचाता तपस कलाना देवाणि वामेन तपश्चकार Ku 1, 57

St 15 सुहर्ष० Adj to हव्यवाहनम् in the last line Having fuel which was cut by the Sudarshana (Vishnu's disc) and brought दित्रेण By Garuda The fire was fanned (जीविन) by Garuda with his wings निवेद्यसूर्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three eyed God The eight forms of Siva are the five elements, the sun the moon and the sacrificing priest Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods Cf Shaka I I Ku 1, 57 Fire is one of these forms अग्न्या सूर्यं सूर्यन्तरम् आदिपुरुष God Vishnu is referred to,

St 16 लक्ष्म्यति न्यामिनि Loc abs उदुञ्चतन The destroyer of enemies वाहन from the causal of चर in the sense of 'to cut' सविद्रुह० Adj to मन्द As its master was worshipping, it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass क्षनपत Restraint चरतिव्ययतन The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting मन्द The sword of Vishnu

St 17 Having described the state of the Sudarshana and Nandaka, the poet next speaks about Vishnu's mace, Krumodaka रणद्रुभि Nom sing Adj to रणम् In which drums were beaten or sounding वितम्यति Loc sing of the pr pt of तन् with वि adj to विरति Which spread terror (everywhere) अपव्यस्त० The helmets on which were smashed down The sing विरति denotes the class The common says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness See common मज्जा The marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (पातु of रससृक्मासमेदोऽस्थिमज्जा शुक्राणि पातय जकास Perf 3rd sing of घम् which is optionally substituted for अद् in the Perfect

St 18 मयोरजहन् With the stream of waves brought in its hollow पाण्डुरज्येण By the conch of Vishnu विष्णुनागनिमैरे Adj to रवे Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering The figure is अनुप्रास

- St 19 उदहसरोजविष्टरे (sitting) on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem अवर्तविना Hanging down अगायि *Pass. 1st sing* of गे to sing वल्लेखसुष्ठु Adv to अगायि Lakshmi (Palmā) did not sing because she was a प्रोषितभर्तृका See *comment*
- St 20 वारिधि० Wetted by the flow of the ocean, (in the act of taking out serpents) The *comment* takes this as *Loc absol* and not acc dual of सिचि See *comment* उदयाचलस्थित Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun आयतं Adv to वितत्य As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them
- St 21 विहारः sport : & the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him or garden, park, वल्लेख समं with the bark garment विवृत्तपत्र—वृत्त means 'matted hair' He made his hair soft as he left off penance (वृत्तं विहित इति) शोषपरादित filled with rage, greatly enraged बलिबन्धसिद्धये To accomplish the captivity or capture of Bali For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vāmana incarnation
- विल is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिह्य)
- St 22 प्रहस्येव *1st Sing.* of प्रहसि and इव or प्रहस्य and इव, for if we take it as *1st sing* we expect संपद instead of संपदा See *comment* which defends it 'As if by seizing upon' The reading प्रहस्येव would have been preferable हिरण्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu : & Sattva, हिरण्यगर्भ though often used as an epithet of Brahman, as born from the golden egg sometimes, denotes Vishnu also as here, Sattva is the predominant quality of Vishnu It denotes purity and kindness विवृतहितवाचि to आपदासंपद—The wealth consisting of a number of beasts आपद See *comment* for the formation of the word पद This place—residence of the ascetics The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony For a similar idea see Rāghu II, 14 Ka. V, 17
- St 23 मसीपयसेवहतानिव 1st to पदं गच्छिन् As if made by sprinkling ink मसी means 'Lamp-black or soot मसीपय ink The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink पदं गच्छिन् The spots on whose body (the boys are counting) आपदात् (अपराध भाव) on account of rashness, injudicious

- St 24 **हृत्** dual The lion and the frog The word **हृत्** means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted The lion left off its anger and the frog its fear (भयित) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent They forgot their natural enmity **सुताण्डसंपद** Gen Sing Whose whom or rut was flowing
- St 25 **व्याहरता** Just Sing subject to **व्याहरत** रोदसी object of वितत्य, वितत्यन् Nom any of the pr pt of वृ 10 U to shake Adj to **विपद्मं**, **पावताण्डयै** Adj to **ध्वमे** The flags bore the pictures of crowns on them
- St 26 **मरोपय** subject to **गुण्ये** The enraged demon प्रतिबिम्ब (चमाम्बय) the reflection of his body—lit his body in the form of its reflection **वृषाणरम** means the blade of the sword, **विगृह्यता** gen pl of those who fought
- St 27 **असंख्यगुण** Innumerable For the comp see common **निरन्तरम्** (filled closely) leaving no space Adj to **जगत्** in the last line **सत्त्वरास्तमोमयम्** (1) Constituted by the three qualities of Sattva Rajas and Tamas, (2) Full of evil spirits dust and darkness The charm of the stanza lies in the double meaning of the words **सत्त्व**, **रजस्**, and **तमस्**, **नार** means 'an evil spirit or a goblin also' For the explanation of the three qualities see notes on canto I, The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (**तमस्**)
- St 28 **प्रथम** First born—**Harachandra** **वन्द्येतर** Foremost in strength, valour **पदिक** **पाशाम्बां परतोति**, going on foot **भतिरुतयदिमुम्** Adj to **सति**, It seems the word as it is can not be interpreted, properly, except by taking **इतयम्** as pr pt of the datum, from **इति** in the sense of 'contain' or having elephants in it and dissolving as **भतिरुतयदिमुम्** **विमुम्** Change of the **य** to **व** is therefore suggested by the *crimen*, Then too the meaning is not comfortably obtained **इतयम्** like **इति** is to be understood to mean 'an elephant' No dictionary however gives such a word The meaning then would be 'extensive with its number of elephants' This is all however an attempt to bring out some sense and how, and any better interpretation is to be welcomed.
- St 29 **वृत्तयः** Whose drivers quickly loosened the hold of their necks The drivers when they saw the elephants

pierced by the arrows of Rama separated them selves from the elephants at once for fear of falling down with them यत् acc pl of the 1st pl. of इ to go Qualifies स्वैनिकान् in the last line अदुष्टवारिदं Adv to modify पतन्त They fall down in a manner as to drag the clouds with along them The *comment* however takes अदुष्ट as meaning resembling and not digging which is more to the point Stanza 28 tells us that Rama is fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants

St 30 The three *Locatives* describe the three stages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) cause प्रपन्ने In the battle—cf Raghu VII 57 and IX 60

St 31 For the correct significance of the words यथा—तथा See IV, *supra* 'in a manner—as to' 'so such—that the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simultaneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them विशेष Increase

St 32 छरति The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming) तच्छरं obstructed (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves

St 33 आदितपद्मतिष्ठति Adv modifying प्रसर्पताम् With (i.e. making) a sound (resembling that) of the wings or roots of wings The arrows were making a great sound while flying कमुदिप—कमु denotes the gods and their enemies are the demons प्रतिशेषम् The words सामन् and लोमन् when preceded by प्रति, अत or अव take the suffix अ before which the final vowel with the following consonant if any is dropped In an inverse manner in an opposite way The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves निजनिरे Pass Perf 3rd pl of इन् with नि to strike

- St 34 वृक्ष an arrow वतत्रिणां एव (falling) From the path of birds : i.e. the sky. Construct the third line अग्निवे भुवस्मले निपातरोदात्त (निषेध) (as if though fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth. The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed. See quotation in the comment. The vital air, as if to avoid contagion of the unholy earth, left the bodies of the demons in the middle (i.e. before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama)
- St 35 शिखरान् शो shaking their heads owing to the strokes of of the sharp (piercing) goads विनिविष्टाह्वर—बाहु of course means their trunks, अयाचन्त (Through fear) begged for protection. The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks near them, as if were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another यथा has the force of 'as if'
- St 36 वरीरीयुः Adj to शिरं With its tusks shattered on account of being cut at the root वरीरी means 'the root of an elephant's tusk, वृषाग्रसारण्यपितेव, Adj. to शक्तिना, Pained or grieved for having come to the battle. This is in contrast to समदेन, Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride, रिचये Pass Part. Bid sing of वृ with रि इतरांस 'to alter, to change' Its mind, where there was pride at first, was altered : a sorrow took the place of pride
- St 37 उग्रवस्त्रिणः Having a lofty—majestic body प्रतिद्रुम्य (after being collected (in a circle) निर्वर्णिते Adj to मण्डले Loring (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it.
- St. 38. वृतेऽपि शोरे—The शोरे is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unruliness of the horse. The warrior (वशिष्ठ) did not move from his place because he too was pinned down like his horse भयमुदः Adj to हयेन. The horse could not stand and the warrior too did not leave his seat

- St 39. अपूर्णेदुसुखेन Adj to पत्रियुगेन (a pair of arrows) resembling the crescent moon. Such an arrow, having a horse shoe shaped head is called a क्षुरप्र. अधिजातु modifies निहतयो cut at the knees यत् abl sing of the pr pt of इ to go qualifying वाजिन
- St 40. अधिशतु Adj a compound Towards his enemy कृतच्युत मस्तक with his head lopped off and (hence) falling or dropped down आदिवृत्तेन Adj to वेगेन. On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death
- St 41. जवना० Like a fast sailing cloud कुभे on the forehead—temples of an elephant द्विधा गतै Divided twofold (by the temples) The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud chowries) बाह्वयति From the causal of वह् meaning to drive, to impel. cide Pini I, vi 52 and the Vartika thereon.
- St 42. पृषत्त्रिभ्र० coming out of the stomach pierced by an arrow. This is an Adj to अन्त्र (entrails) क्षुरप्रपातनै The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running वेगधारया With a continuous speed The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth
- St 43. निहत्य from कृत to cut. Construe with 'अपवर्णितम्'. The comment says The reading 'अपवर्णितम्' = probably an error of the scribe—it does not give a good sense and it suggests अपवर्णित but अपवर्णित also would do as well or better. The sense would be that the arm which was cut, became dark coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword आपुष्पीकृत्य चिचि formation—having transformed into (i.e. used as) a weapon. The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the Chakra (रथग a disc, = circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Samitra.
- St 44. उपशृङ्गमस्तकम् An Adj a compound Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand) Construe इरित with परेण परशु & battle axe. The idea is rather hard to grasp at once. One warrior hurled a

Chakra towards his enemy, who cut it into two halves. One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle axe which was used by him to strike off the head of the opponent सस्वन making a loud sound (अवाति.)

St. 43 स्वपाणि० Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands यन्त्र is any sort of contrivance or machine e. g. in यूपयन्त्र, and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine ईषितु सन् The son of the Ruler : i. e. Dashratha, hence either Rama or Laxmana. Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left

St. 46 सौमित्रिदृषाण० Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana, दुरि—ना इरि—रि—Ramachandra समप्रत्त The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe, pinned it—joined it together, again making it one whole The ह shows हस्तेषां Was it through anger? or was it in sport?

St. 47 चारुनि द्विदे Loc als संपिण्डित (1) made one (2) contracted Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left it one whole but the contradiction disappears when the second sense is taken The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it.

St. 48 दृशोपश्रितं (The lower half) Held fast by the firm thighs. As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall. सारिन् from any of सारिन् a horse man. सुमिश्रण० The closed palm—first of which was forcibly drawn by the reins of the horse. सारिन् Par० par० f' (It) was suspended. The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse

St. 49 उत्तानविमृदयिषद्—उत्तान means lying supine or on the back—with the face upwards. When he was wounded by

the sword, the demon fell on his back and died. The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life. To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back.

St 50 परिधर० Adj to हरदिप. Whose bodies were wetted with the blood that flowed. Supply अभवन् निमग्रसङ्गे जठरे is a Loc abs सङ्कुञ्जस०—By the wind excited at the time of striking each other—then bodies wet with blood were made dry.

St 51 सतामृक्कव० Whose garment was made red with the blood flowing everywhere वषेत्सपाना० acc pl Adj to द्विजान्. Whose hearts were contented with food and drink to their heart's fill (i. e. with a plentiful supply of blood and flesh). द्विजान् The birds and secondly Brahmins. At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Ram with Victory this feast was given to the twice-born. A bird is called a द्विज 'twice born' because it is born once as an egg and again in its own form. The figure is श्लेष

St. 52. मरुपावक० Who first shook and then burnt the bodies of Maricha and Subāhu by means of the missiles of Wind and Fire (respectively). Maricha and Subāhu are the names of two powerful demons, killed by Rama. अवतीवृत् Transformed into women i. e. as powerless through fear—चि formation from the word अवल.

St 53. दयावर्त० moved with compassion. The figure is Alliteration.

St. 54 आशुगप्रतप्त० Pierced with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows. For the propriety of the word गुण see comment. युगान्त०—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world. A Yuga is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly. बलीयस adj to द्विप gen sing to be construed with बल the army.

St 55 The adjectives must be construed with शक्रपा as well as विनिष्ठा—युगे (1) Good qualities like सत्य etc which

battle The foreparts of demons who were killed are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting hence the figure ॥ उत्प्रेषा The metre is वसंततिलका

St 58 रामायण० See the *comment* for the compound गौरीपति प्रणति० Devoid of the existence of the bustle of the (worshipping) obeisance to Shiva अकारघटिता Brought about at the improper time In the evening there is the bustle of worshipping Shankar, hence this was an untimely evening without the bustle Vide Megh. 34 and 36 The metre is वसंततिलका

St 59. संजीवद्रव्य० On the passing away of the clouds (in the form) of elephants horses and chariots hurrying here and there Mark the dissolution of the compound रघुरगद्विपम् १० a. समाहारद्वेद as the words denote parts of an army विरतपुष्पक०—पुष्पक means an arrow and secondly 'a drop' निर्जिहसकुरित० Free from the flashes of lightning (in the form) of the glittering of the swords निर्जिहस is derived curiously as त्रिसद्वप अंगुलिभ्य निर्गत 'more than thirty fingers (in length)' व्यक्तार्थयुति This and the preceding adjectives in the stanza qualify मन्त्र 'manifesting or discovering the lustre of the sun नमः acc sing object to आप the subject being श्री The metre is प्रहर्षिणी.

St 60 रघोवसा०—वसा marrow पिशित flesh इक्षि belly काकुत्स्थ The descendant of ककुत्स्थ, an epithet of पुरंजय a king of the solar race and a descendant of Ikshvāku Mythology relates that when the Gods were worsted in their war with the demons they headed by Indra went to implore the aid of Puranjaya who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (ककुद). Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as ककुत्स्थ cf Raghu VI 71 मृदुप्रणाद Adj to वायसमन The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See *comment* ककुत्स्थ, The hump रघुवे on the back of the elephant The stanza shows that many elephants and Hakschasas were killed The metre is वसंततिलका

॥ धनिष्ठाश्रुमि आदिताप्यौ Worshipped with the tears of the (grateful) hermit youths द्वाहो The dual stands for

MLTRE.

In Sanskrit, a stanza which is a combination of four *Padas* or quarters, has its metre regulated either by the number and position of syllables or secondly by the number of syllabic instants in each *Pada* or quarter. In the former case it is called a *वृत्त*, in the latter, a *जाति*.

Now, to understand this, we must know what is meant by a syllable (*अक्षर*) and a syllabic instant (*मात्रा*). A syllable, is as much of a word as can be pronounced at once : e. g. a vowel with or without one or more consonants. A syllable is either (*लघु*) short or, (*गुरु*) long according as its vowel is short or long. The short vowels are अ, इ, उ, ऋ, and ए, the long vowels are, आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ऐ, औ and औ. But a short vowel becomes long when it is followed by an *अनुस्वार* or a *विसर्ग* or by a conjunct consonant, as in *अस्वस्थ*, the अ is long because it is followed by स्वं a conjunct consonant. So also, the last syllable of a *Pada* is usually long. This can be easily remembered, by making the following two lines by heart.

साहुस्वारथ दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्भवेत् ।

वर्ण संयोगपूर्वश्च तथा पादतमोऽपि वा ॥

For facility in scanning a *वृत्त* syllables are arranged in eight *Ganas* or feet, each consisting of three syllables. They are अ, ज, स, य, र, त, म, and न.

आदिमध्यास्तानेषु भगवता याति गौरवम् ।

यस्ता तापत्रं यान्ति मनौ तु गुरुतापत्रम् ॥

Thus अ has its first syllable long and the other two short, ज has the middle one long, other two short, and so on. Hence अ=— , ज= — , स= —, य= — —, र=— , त=— — , म=— — —, न= , where — stands for a long syllable and for a short one. त denotes a short (*लघु*) syllable and ग (*गुरु*) a long one. Now, if we know the scheme in *Ganas*, of a metre, we can at once test a stanza *यति* or the *caesura*, is the pause that is made in reciting a quarter.

Vrittas are divided into *समवृत्त* in which all the *Padas* are similar, or *अर्धसमवृत्त* in which the alternate quarters are similar, and *त्रिसमवृत्त* where all the quarters are dissimilar. In metres regulated by (*मात्रा*) syllabic instants one *मात्रा* is allotted to a vowel and two to a long one.

The following are the schemes of the metres used in this book which should be made by heart

(1) इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवजा यदि तो जगो ग । त ल, ज न and ग Stanzas III 3 3 1 etc are in this metre

(2) उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवजा जतजास्ततो गौ । ज, त, ज, ग ग Stanzas I, 87 in 75 76 are in this metre]

(3) उपजाति—अनन्तरादीरित्प्रभभाजौ । पादौ यदीयावुपजातयस्ता ॥ When इन्द्रवजा and उपेन्द्रवजा—of which the schemes are given above, or any two metres are mixed in one stanza the metre is called उपजाति. The metre of the whole of the first and fifth cantos with a few exceptions is उपजाति

(4) वृक्षस्थ—वदति वृक्षस्थमिदं जतो जगो । ज, त, ज, र Stanzas III, 65 to 76 and almost the whole of the V canto &c are in this metre

(5) पुलिस्ताया—अयुजि नयुगरेयतो यदार । युजि च नजो जरगाथ पुलिस्ताया ॥ (अयुजि) In Pulas one and three (old) न न र य and in Padas two and four (युजि) न, ज, ज, र, ग Stanzas I, 88 89, 90, III 77 are in this metre

(6) शिरारिणी—रभैरद्वैदित्वा यमनसभगाय शिरारिणी । य, म, न, ल, भ, ल, ग—the pauses being after the sixth and the eleventh syllables Stanzas III, 78, 79, in this metre

(7) सधरा—अत्रैवात्रा त्रयेण त्रिमुनियतिपुतास्तधरा वीर्तितियम् । म, र, म न, य, य, य—pauses after each seventh syllable Stanzas III 80, 81, are in this metre

(8) त्रियोगिनी (also called वैतालिय) त्रियमे सप्तजा गुरु समे सप्ततलेभ्यगुरुत्रियोगिनी ॥

Odd quarters—स, स, ज, ग

Even quarters—स, भ, र, ल, ग Almost the whole of the fourth canto is in this metre

(9) अनुष्टुप्—एते पठे गुरु श्रेयं सत्रं त्वं वचमम् । द्विचतु पादया ईदं सप्तमं दीपमन्यया ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has the fifth of each quarter short the sixth long and the seventh alternately long and short—each quarter containing eight syllables The second canto has this metre in almost all stanzas

(10) नन्दक—यदि भगते नजो भजजला गुरु नन्दकम् । न, ज, भ, ज, ग, ल, ग Stanzas IV 70, 71, and 72 are in this metre.

(11) शार्ङ्गलिविहितम्—मयांभैर्पादं म सजो सततया शार्ङ्गलिविहितम् । म, स, ज, स त, स, ग Stanza IV. 73 is in the metre

(12) इका वसन्ततिलकां तभजा जयौग । त, भ, ज, ग, न ॥
Stanzas V 55, 57, 58, 60 and 61 are in this metre.

(13) मादिनी—ननमययशुतेय मादिनी भोगिलोके । न, नं म य य,
The pauses are after the 8th and the 7th syllable Stanza
V, 56 is in this metre.

(14) प्रहर्षिणी—व्याशाभिर्मनज्जराग प्रहर्षिणीयम् । म न ज, र, ग The
pauses are after the third and the tenth syllable Stanza V 59
is in this metre.

GLOSSORIAL INDEX.

“अ.”

अगार I 52 Agallochum
 अगणी II 35 A leader
 अङ्कुर V 9 A shoot
 अङ्गुष्ठ V 35 Good.
 अङ्गुल II 10 12 Armlet.
 अञ्जन III 61 68 Collyrium
 अतिथि V 5 A guest
 अधिष्ठयन् One who has his
 bow strung
 अध्वर IV 2 A sacrifice.
 अनवय II 53 Faultless
 अनङ्ग III 17 God of love
 अनिल III 15 Wind
 अनुगुण II 73 Favourable
 अवनीति I 57 Propitiating
 अवयाना I 53 Going after
 अवसार I 75 Following, Track
 अन्तर I III Difference
 अन्तरीय III-48, 56 Undergar
 ment
 अन्न IV 61, V 42 Entrails
 अन्वय I 12 I 71 Race
 अपर III 79 The hand leg
 अरुण III 29 Lotus
 अभित I 82 Near, towards
 अभिधान I 12, 21 A name
 अभिरति I 57 Liking
 अभिसारिणी I 3 A woman going
 to her lover by ap-
 pointment
 अचलिद् I 4 Touching the
 clouds
 अम्बर V 50 51 Sky, cloth
 अंश III 8 A ray
 अंश III 30 51 Shoulder
 अरविन्द III 19 A lotus
 अराति IV 4 An enemy

अरुणिकी I 33 Ringlet haired
 one
 अर्क II 41, V 59 The sun
 अर्घ्य V 61 Offering of water
 अर्चना IV 27 Request
 अरुण III 7 Red lac
 अवजित I 41 Conquered
 अवर्तन III 10, 39 Ear orna-
 ment
 अवदात I 18 III 61 Holy,
 white pure
 अवमान I 2 Disrespect
 अपरम IV 48, V 12 Younger
 brother
 अवपेय IV 36 Pride
 अव्यय II 33 V 14 Unchange-
 able
 अशनि IV 70, V 54 Lightning
 अधि V 34 Unholy, impure
 अश्मन् I 11 Stone
 असु IV 70, IV 34 Life
 असौहित्य II 34 Want of satis-
 faction
 अमृद् IV 70 Blood
 अस्तबुद्ध I 65 Western moun-
 tain

“आ”

आवर III 33, 36 Store.
 आरुत II 69 Emotion
 आवेप II 68 Flapping
 आह्वय I 39 Called.
 आतशोक I 86 Grieved
 आति II 3 34 Pain.
 आपृत I 64 Shalen.
 आपोरण V 29 Driver of an ele-
 phant
 आमय I III Disease
 आपत I 71, II 3 Large

आलम्बनदण्डे I 76 Supporting
staff

आलेल II 5 Unsteady

आवासयष्टि III 80 Perching
stick

आशीय I 20 Of the quarters

आद्य I 53 Quickly

आयुग V 54 An arrow

आस्य III 75 Wine

आसार I 67 Sharp shower

आस्य II 31 III 21 Mouth

आहव III 14 Battle

आहाव V 13 Trough of water

आहुति V 5 Oblation

“इ”

इहयुदी V 9 A kind of wild olea-
genous fruit

इन्दीवर III 29 37 Blue lotus

इन्दुवात I 25 Moon stone

इन्द्रनील III 8 Sapphire.

इन्धन IV 23 V 15 Fuel

इषिपुत्र V 8 The filaments of
reeds

“ई”

ईशरा I 47 Godless Parvati

“उ”

उग्र I 61 Fierce and fierce

उग्र V 691 A hut

उग्रार्ण I 54 Having raised ears

उत्तमाङ्ग I 24 The head

उपरीय II 42 79 Upper gar-
ment,

उत्तान V 19 Lying on the back

उत्तुङ्ग I 55 12 fly

उत्तम III 28 44 A lotus

उत्तम I 47, II 45 Laps slope

उत्तमगम I 40 Moving

उत्तम I 4 10 IV, 47 Fierce

उत्तम III, 23 Throat

उत्तम II 17 Ocean.

उदयाचल I 69 V 20 The East-
ern mountain

उदाम V 10 Loud.

उदभृंहित I 11 Heightened

उन्दुर IV 11 A rat

उन्नतगुप्ति I 24 Lofly, excellent

उपगृष्टि III 43 Embroid

उपदेशक III, 70 Condiment

उपहृष्ट I, 14 Checked

उपहृष्ट I 11 Stone

उपवेश V 4, 8 Sitting

उरग IV 24 V 45 A Serpent

“उ”

उरु V, 48 Thigh

“क”

ककु I 58 Straight.

कक्ते V 30 Without

ककुद्रिष V 33 A demon

“क”

कण I 56 Deer

“ओ”

ओजस I 12 Prowess

“क”

कनक II, 46 The full

कनका III 16 Gull

कनक II 29 glance

कनक I 17 Cauldron, name of

an enemy

कनक III, 16 The enemy

कनक II 66 Embroid

कनिका III 40, 53 Part of

कनक V 1 Case

कनका II 31 V 29 Neck

कनक II 39 III 27 C. Hermit

कनका II 11 Skull

कनक II 56 Headless I an an

enemy

कनक I 17, 47 Hair I Ray

कनक III 29 An elephant

temple

१ करवीर III 6 15 Name of a plant

करण IV 70 A limb body

करङ्क IV 53 The skull bones

करीरी V 36 The root of the tusk of an elephant

कणिपार III 8 A name of a tree

कवेल II 31 Name of a serpent.

कल्प I 27 Like

कल्पित I 77 Accomplished series.

काञ्चन I 66 Gold

काञ्ची I 18 III 16 42 Girdle name of a city

कातर III 76 Unsteady

कामिनी I 21 A woman

कातल्यर II 45 Gold

क्रिरी IV 16 A crown

किशोर V 9 The young one

कीट II 14 V 7 An insect

कीलाश II 27 The God of death

कुक्षि II 18 75 V 60 Stomach belly

कुक्ष II 18 A bower

कुट्टिम II 50 Pavement

कुहमन III 27 G IV 7 A bird

कुहूम III 26 V 1 38 I 57 Gb A deer

कुशेय III 19 A lotus

कुम्भ I 41, 1 jar

कुमुद I 23 A night lotus

कुलि II 52 IV 6 The than derbolt

कुसुम III 76 Safflower

कुसुम II 30 Unchangeable

कुसुमा II 4 A peacock

कुपाण V 26 46 18 A sword

कुपु I 71 III 33 A banner

कुर्त III 10 Sport

कुर्वित IV 73 Cuckoo

कुटि I 1 II 10 IV, 72 End, points

कुश I 23 27 III 49 55 V 18 45 Scabbard, the cup or hollow (of a lotus). Treasure

कुडुम II 50 Made of saffron.

कुण्ड I 5 Name of a mountain

कुण्ड I 52 IV 60 Gungling, making a sound

कुतु IV 2 15 A sacrifice

कुप I 60 A position of attack

कुप I 43 Anger

कुट I 62 IV 13 Bosom

कुम्भ IV 51 } Fatigue

कुम्भ II 60 }

र

र I 56 The sky

राम III 29 V 47 Bird

राम V 4 9 50 sword

रण I 13 50 III 41 Piece

रानी II 41 Bit of a bridle

रात or रात I 5 V 9 A most

रैर II 78 V 34 A unique Grief

रुर V 42 Hoof

“र”

रण I 61 68 III 43, 71 V. 3 24 Rhinoceros cheek

रणुप III 70 Mouthful

रणुप III 19 Wind

रण I 45 73 Forest

गिरिवन् II 26 An epithet of Siva

गीर्ण II 9 God

गुण I 18 30 V 31 Quality, Bow string

गुड I 17, 52 V 61 Heavy Preceptor

गार I 71 II 77 Reach, Being in the reach.

प्रथित I 58 Tied, Woven

"य"

घटा I 10 A multitude

घन I 73, 36 Thick, a cloud

घर्म IV 24 Heat

घृणिन् IV 63 Compassionate

घूर्ण III 74 Rolling

"च"

चण्डी III 29 Name of a Goddess

चन्द्रकान्त I 51 Moon stone

चन्द्रकिन् I 51 Peacock

चय III ■ Collection

चय IV ■ Oblation

चषक III 73 Goblet

चाट्ट I 57 Agreeable words

चापल V 23 Fickleness or rashness

चामर II 67, V 41 Chourie

चामीकर IV 3 Gold

चित्रभाट्ट I 21 Fire

चीरिन् II 36 Clothed in rags

चूडा I 21 Crest

चेष्टा I 57 Gestures, actions

"छ"

छा I 20, 21 Disguise, garb

छटा I 24 Lustre, strick

छिन् III 37, IV 40 Cutting

"ज"

जगती I 43 World

जडर IV 28 V 50 Belly

जडीत I 76 Broken down
be humbled

जगु I 61 Lie

जगान II 34 Prattling

जा V 41, 41 Speed

जान V 41 Fast

जगदी I 62 Wakefulness

जगु I 41 IV 23 Package

जगु V 23 Knee

जगु I 50 Left hand

जिगी I 14, 16 Desirous of conquest

जिह्वा I 40 Crooked, curved

जिह्वा V 6 Tongue

जीमूत I 10 Cloud

जीर्ण I 76 Old, shattered

जीष्म IV 27 Silently

"त"

तट I 72, 74 Slope

तडित II 51 Lightning

ततः I. 6, 10, 16, V. 1, 31
Spread over.

तनय I 74 A son

तपन III 64 V 24 The sun.

तपस्विन् V 7, ■ An ascetic

तपोधुर V. 13 An ascetic

तमस् V 27 The quality of
darkness or ignorance,
darkness

तमसा I 72 A river

तम V 11 speed.

तम II 60 III, 31, 33 A wave

तम I. 60 Conjecture, guess

तल्य III 76, 81 Bed

ताण्डन III 80 Dance

ताण्ड्य II 71 Garuda

ताडकृन्त I 68 A fan

निगमपुति V 34 The sun

तिपेद् I 41 Lower animal

तीरी III C. V 24 An arrow

तुम् I 35 A rat.

तुष्ट V 60 A bed

तुष्ट I 60 V 43 Horse

तुष्ट I 20 Name of a country,

free use

तुष्टोति I 20 III 16 Ankle

तुष्ट II C The moon

तुष्ट I 53 A quiver

तुष्ट I 53 V 31 Quickly

तुष्ट I 13 Pairing - brush

तुष्ट I C1, C2 II 71 C Fear

विद्य IV 1; 14 Gods
 विद्या I 69 Night.
 विशद्व V. 35 Heaven
 विद् I 39, 66 III 69, 72 V
 26 Brilliance

“इ”

इन्द्रपद्म III 61 Lip
 इन्द्रि I 24 V 35, 36, 41 An
 elephant
 इदं II 70 Pride
 इन्द्रपद्म I 70 Lip
 इन्द्र IV 0 Rat, gift.
 इन्द्राणि II 1 Conflagration in
 a forest
 इन्द्र I 75, Resurrector I
 इन्द्रिनि I 65 Ray
 इन्द्रिपद्म I 75 Procrastinating,
 having a long life
 इन्द्रिनि III 32 A well, pond.
 इन्द्रिनि IV 13 V 17 A drum
 इन्द्राणि II 11 Irresistible
 इन्द्र I 3 Hard
 इन्द्र III 33 A hand
 इन्द्रि III 5, 22 IV 71 Brilli-
 ance lustre
 इन्द्रि IV 1 Wealth
 इन्द्रि III 31 God Brahma.
 इन्द्र III 21 V 15, 16 39 A
 brahmin, a lord.
 इन्द्राणि I 37 A pair
 इन्द्र V, 35, 53 An elephant
 इन्द्रि I 61, V 23 A leopard
 इन्द्रि III 57 A lot

“उ”

उग्र L 32 Kubera, God of
 wealth.
 उग्रि I 23 An archer
 उग्राला II 49 A warrior
 उग्र I 24 R. 24, R. 25
 उग्र I 19 Same

धामन् I 26 IL 25, 52 III 14,
 77 Lustre, house
 धियन् II 33 God Brihaspati.
 धियन् II 33 Intellect
 धूमन्ति II 13 Shiva
 धूमन् V II Duaky, Dirty
 धुम् II 24 Certain
 ध्वज V, 25 A banner
 ध्वज I 59 Destroyed, Devastated

“ए”

एकपद्म II 71 Demon
 एन्द्र I 17 Grandson
 एन्द्र I 19, 99, 50 Serpent
 एन्द्र L 35 Stalk
 एन्द्र III 25, IV 29, 71 Sea
 एन्द्रिनि V 37, 39 Fixed, un-
 der
 एन्द्राणि I 59, 52 Tower
 एन्द्रिनि IV 77 Entire
 एन्द्राणि III 79 Chain
 एन्द्राणि I 64 Own
 एन्द्राणि III 16, 34 35, Hip.
 slope
 एन्द्राणि I 17 Extremely
 एन्द्राणि V 33 Death
 एन्द्राणि IV 47 Destroyer
 एन्द्राणि I 19, 12 Resembling
 एन्द्राणि IV, 35 Safely, secretly
 एन्द्राणि I 77 Fearless
 एन्द्राणि I 32 II 42 I 69 Stream
 एन्द्राणि IV 17 Importantly
 एन्द्राणि I 4 III 63 Slough
 एन्द्राणि IL 17 Creation
 एन्द्राणि I 23 Destroyer
 एन्द्राणि L 63 III 69 State, condi-
 tion, preparation
 एन्द्राणि L 25 Owing
 एन्द्राणि I 29 III 19 Nature
 एन्द्राणि V, 29 Sword
 एन्द्राणि IL 74 Silent, motionless

निस्वन V. 1, 10 Chanting.
sound

नीड V 6 Nest.

मीनार V 3, 13 Wild rice.

वृति II, 9 Praise

नपुर III, 7, 16 Anklet.

न्यास II 79 III, 49 V 35
Placing, Pricking

"प"

पङ्क III, 80 IV, 31 V, 20 Wing
alternative

पङ्कति III, 81 Wings

पद्म I, 40 Eyelash

पञ्जर V, 8 A cage.

पङ्क्ति I, 12, II 51 III 37 Lane,
Ten

पटल I, 18 A collection

पटह III 60 V 56 A drum.

पतङ्ग I, 69 III 67 The Sun.

पतत्रिन् V, 20 V 34 a bird,

पत्र V 20 A leaf.

परि I 71, V 33 An arrow.

परिव V, 28 a foot soldier

परा II 7, III 51 Goddess
Laxmi.

परपरा I 24 II 61 A ruby.

परम्परा II 21 Row, line

परशु V, 37 A battle-axe.

पराग III, 54 Dust, pollen

परार्थ I 1 supreme

परवृत्ति II, 21 Reversing.

परिणाम III, 5 Development.

परिवृद्धि I 21 Increased

परिवेग II 47, 63 III 53 Em-
brace.

पर्याय II, 67 III 59 Alterna-
tion.

पटप III, 20, 40 A leaf, name
of a tree

पण्य IV, 25 Pond.

पाञ्चजन्य II, 8 name of
Vishnu's conch

पाटल III 11 Red.

पादव IV 15 Skill

पादित II 14 Torn.

पाणि V 45 The hand Ray

पात्र I 80 The receptacle

पाद I 67, 80 Foot, ray,

परिपत्र I 51 Rolling, unsteady

पार्श्व V 46 Side

पार्णि II 7 The beel

पावय V 52 Fire

पान II 22 Noose

पिग II 31 Tanny

पिगिग I 61 Tawny

पिशित II 56, IV 52 V 60 Flesh

पुत्राग III 22 Name of a tree,
the best among men

पुण्डर II 1 Epithet of Indra.

पुण्डत II 9 Epithet of Indra

पुयोग I 68 Foremost

पुणर I 9 1 drum.

पुण् II 40 The sun.

पोतिवा V 8 Young one

पोष I 78 Nourishment

पोष्य IV 39 Bravery

पौटोमी II 54 Wife of Indra.

पृष्ट IV 29 Hug

पृष्ट II 4 IV 29 The young
one

पृष्ट V 31 An arrow

प्रसर I 50 Spreading

प्रसर्प I 8, 32, 33 Excellence

प्रसृष्ट II 41 Reins

प्रपण I 19 Varacious

प्रसा I 16, Subjects, offspring.

प्रसाव I 23, 49 V 29 51 Sheet
row

प्रतिशेष II 17 Echo

प्रतिनिधन I 61 Echo

प्रतिपक्ष III 11 Rival, oppo-
nent

प्रतिबिम्ब IV 54 Reflection,
 Image
 प्रतिम्ब V 32 Lake
 प्रतिलोभ II 43 V 33 Contrary,
 opposite
 प्रतिहार III 23 Door
 प्रथित IV 2 Known
 प्रवन्ध I 89 III 76 Composi-
 tion, continuity
 प्रबुद्ध I 38 Awakened, bloom-
 ing
 प्रवृत्त V 33 Whirlwind
 प्रवृत्त II 39 An attendant of
 Shiva
 प्रमाण I 6 Measure, measure
 प्ररण IV 38 Bent on prose
 प्रराज III 5 Shoot, coal
 प्ररोह IV 37 Shoot
 प्रभ II 33 Foremost, chief
 प्रसंग V 50 Possibly, hastily,
 प्रसंग I 61, 71
 प्रसाद IV 38 Parity, Propo-
 sition
 प्रसून III 26 Blossom
 प्रहार V 59 stroke
 प्रादुर्भाव II, 16 Manifestation
 प्राय III 13 Frost
 प्रेतात्मन् II, 56 The God of the
 dead
 प्रमृग V 3 Monkey,
 "मृ"

वण्ण II 32, 44 V 29 Hood,
 वण्ण III 6 IV 46 V 53 The
 head of an arrow, fruit
 वटपट्टि V 5 Bearing fruit
 "वट"

वरिन् III 76 A bard
 वर्युर I 70 Pretty
 वर्द I 11 Tail
 वर्य V 29 V 34, 54 Strength,
 army

वर्य IV 51 A particular kind
 of learning
 वरिणिषा V 67 Offering obla-
 tions
 वर्य V 56 Great
 राणासन I 22 A bow
 राज I 74 Young
 राटिन् II 52 Foolish
 रिडोमन् II 72 Indra
 रिन्दु I 60, V 23 Drop, spot
 वर्य Great
 वरिन् I 71 The roaring of an
 elephant

"मृ"

वरि II 68 Arrangement de-
 votion.
 वर II 2 Burden.
 मरावी I 43 Goddess Parvati
 मरिषी I 20 Would be false
 पातन V 2 1 pot vessel
 भावर I 37, 51 Shining, re-
 splendent
 मिर I 3 Shaken, mixed.
 मिरह I 61 A physician and
 geon.
 भीषण V 51 Terrible
 मृज्ज I 18 A serpent, a pur-
 mour
 भैरव V 17, 18 Dreadful
 भीम II 5, 72, 78 Body, enjoy-
 ment
 भोगिन् II 5, 72, IV 53 A
 serpent.
 भृशम् I 54 Quickly
 "भृ"

मरर II 1 Allegator
 मररावर IV 59 Ocean.
 मर्या V 17 Marrow
 मण्डन I 23 Decoration.
 मण्डल I 25 Orb, circle

मट्ट III 30 A kind of water
fowl
 मथन II 10 Churning
 मधु II 61 III 11 Spring, wine,
name of a demon.
 मनस्विन् I 19 Wise
 मन्दर II 10 Name of a mountain
 मन्दिर १ 7 House
 मन्थर I 89, 79 Slow, heavy
 मनोज्ञ III 3 Charming
 मरीचि I 50 Ray
 मर्म I 15 Vital part.
 मल्लिकाञ्ज III 81 A kind of bird
 मत्सीपयस् १ 23 Ink
 मह I 27 A adoration
 महीध्वज् १ 43 A king
 महीरुह् V 27 A tree
 मातङ्ग II 4 An elephant.
 मातरिश्वा II 23 Wind.
 माधक II 20 Destroyer
 मार्गण I 71, 72 Arrow
 मार्तण्ड III 80 The Sun.
 मुकुट III 65 Bud
 मुवद् I 3 III 80 IV 29 Delight
 छुरित I 28 Robbed.
 छद् I 58 62 Often
 मूर्ति I 76 Body, image
 मूर्धन् III 8 The head.
 मृगजाल I 68 The moon
 मृगव्य I 63, 88 Hunt
 मृणाल III 60 A lotus
 मृत्सना १ 9 Farth
 मृथ V 36 Battle.
 मेघ II 45 Ram.
 मोक्ष V 55 Final beatitude
discharging
 मौञ्जी I 81 Girdle made of
Munja grass.
 मोडि I 22 II 3 Head.

“य”

पञ्चाप II 55 Kubera

यत V 29 Going, since
 यमजौ IV 6 Twins
 यमिन् IV 23, 47 Self control
led one.
 यवम् IV 38 Grass
 यावक् III 31, 54, 61 Red dye
 युक्ति V 55 Joining acts
 यय I 62 A herd.
 योग II 17 Meditation, Join
ing.
 योषिद् III 39 Wife

“र”

रक्षम् I 42 Demon
 रजम् V 27 Quality of रजस,
Dust.
 रण II 1 Battle
 रदन V 60 Tooth
 रथाङ्ग १ 44 Disc
 रंहस् II 2 V 25 Speed.
 रय I 72, III 36 Speed.
 रय I 74 II 49 III 60, V 18
Sound
 रचना I 30 Girdle string
 रसना IV 48 Tongue
 रह III 15 Secret
 राग I 69 III 5, 18, 23, 24
Redness, Love
 रजि I 33 Lane
 रजीव I 64 Lotus.
 रमा III 34 Woman
 रुक् III 24 Splendour
 रेख I 52 III 36 Dust.
 रोदसी V 25 Heaven, Earth.
 रोपम् III 42 Bank.
 रोमहर्ष III 43 Horripilation.
 रोमाञ्च III 7
 रोष १ 26 45 Anger
 रोहितवाजिन् IV 3 Fire

“उ”

उत्थ V 28, I 62, Target

लम्पट IV 25 Addicted to given
to

लङ्घा III 22 Forehead

लङ्घा III 18 Lac.

लङ्घा V 7 Parched grain

लङ्घा V 23 Mark Blemish.

लीला I 28 II 1 79 \ 46 Sport

लुतिवा IV 56 Spider

लुहित \ 51 58 Red

‘द’

दक्ष II 31 57 Month

दक्ष II 62 Diamond.

दक्षी I 9 I ava.

दक्ष I 87 32 Lotus

दक्ष I 44 III 7 I ruthless

दक्ष I 80 Will

दक्ष II 20 \ 30 Pathway

दक्ष I 70 Armour

दक्ष II 32 77 Rainy season

दक्ष III 41 Bracelet circle

दक्ष \ 2 Bark garment.

दक्ष \ 48 Reins

दक्ष \ 9 Jarug

दक्ष \ 60 Fat.

दक्ष \ 53 Wealth

दक्ष \ 20 A horse

दक्ष I 21 Wind.

दक्ष II 70 \ 20 A elephant

दक्ष II 69 A clown

दक्ष \ 20 Ocean.

दक्ष I 35 II 22 IV 59 \ 4

26 fight; quarrel catch

up, of birds body,

दक्ष I 70 Blind.

दक्ष I, 49 Doreet.

दक्ष I Lac.

दक्ष I 25 81, III 20 61 set
canopy

दक्ष III 12, 10 Coral

दक्ष \ 77 An enemy

दक्ष IV 1 D stressed.

विषे I 26, 46 Servant, In
clined.

विनीत I 90 Trained, carried
away by birds.

विपक्ष III 71 An enemy, rival.

विप्रयोग III 13 Separation.

विप्र II 25 Distress.

विप्र I 11 Lustre

विप्र II 69 Gestures

विप्र III 55 Brahma

विप्र I 55 Desirous of speaking

विप्र \ 45 hole

विप्र I 69 III 2 The Sun.

विप्र I 10 Flashing

विप्र IV 56 Pure clear

विप्र \ 55 An arrow

विप्र \ 2 Drying

विप्र I 87 Fire.

विप्र I 63 Rest.

विप्र I 9 Given.

विप्र I 89 Lneven.

विप्र IV 17 \ 19 A seat.

विप्र I 65 A spark.

विप्र III 15 A bird.

विप्र \ 41 The sky

विप्र \ 31 A wave

विप्र I 35 Round.

विप्र I 56 78 Existence.

विप्र IV 20 Stem.

विप्र I 9 54 Multitude

विप्र II 59 Fire

विप्र IV 21 Made of विप्र
tree

विप्र II 52 Indra.

विप्र II 59 Ialeness change
of colour

विप्र IV 18 Cruelty

विप्र II 70 Intent, occupied in

विप्र III 63 Fan.

विप्र II 25 Interchange

विप्र I 46 5 taking

व्यपदेश III 47 Pretext.
 व्यपाय III 50 Destruction
 removal
 व्यलीक III 49 Ealshood.
 व्योम II 13 The sky
 वज्र V 61 Multitude
 व्रत I 76 Vows Rules
 व्रतपत् II 37 Abstaining from.
 व्रीडा II 54 Rashfulness shame.

‘ श ’

शेख II 11, III 4 A conch.
 शनैः V 7 Slowly
 शमी I 1 Name of a plant.
 शरङ्गमा I 62 Katakora.
 शरण V 5 House shelter
 शरण्य I 71 One who gives
 shelter
 शरभ a kind of fabulous animal.
 शरैरि III 72 Night
 शस्त I 38 Praised.
 शस्य V 13 Praisedworthy
 शब्ध IV 57 Loosened.
 शासन V 16 Destroyer
 शपिषा II 72 Sheep.
 शात III 26 Variegated.
 शाय I 54 Child.
 शिवण्डिन् V 1 Peacock
 शिवा IV 72 Flame
 शिविन् I 11 Fire Peacock.
 शित V 35 Sharp.
 शिति III 23 Dark.
 शिरम्भ V 17 Helmet.
 शिरीषुत III 14 V 31, 53 Bee
 arrow
 शिष्ट V 6 Child.
 शुधि IV Part white.
 शुशान्त II 73 Harems.
 शुष्क V 54 Dry
 शृङ्ग V 7 Mountain.
 शीघ्र II 31 In cold
 . II 32 Row; line

शौच IV 69 Learning, Profi
 ciency in the Vedas
 शगणिन् I 45 A hunter
 शपद V 23 Beast
 ‘ य ’
 यद्दिप् I 14 The six passions
 (enemies)
 यण्ड III 39 Collection
 ‘ स ’
 समद II 26 Holding a mace
 afflicted by a disease
 सत्त्व V 27 animal quality of
 Sattva goblin
 सदम् IV 22 Assembly
 सन्तति V 30 Lane row
 सन्धि I 35 Joint twilight
 सपदि I 90 at once
 समीरण V 10 Wind
 संख्यान् I 31 Counting
 सम्युद V 3 Hollow
 सम्भाषित I 28 honoured.
 ससद् II assembly
 संदति III 9 Compactness col
 lection.
 संहार II 17 Destruction
 सशर्णी I 27 Line snarus
 सरत् I 63 Lake
 सरसी I 5 Lake
 सरीसृप् IV 59 a serpent.
 सारिन् V 49 horseman.
 सामन्त I 24 Feudatory prince
 सामि III 19 half
 सार I 67 80 heavy, strength
 सारिन् V 9 Deer
 सारस I 64 aquatic fowl.
 सार्थ I 15 Caravan, rich.
 सारथि II 18 Fulcrum
 सदृश II 73 V 15 The face
 of Parus, good to look at.
 सपयम् III 1 Flower
 सेदिन् V 27 a soldier

सौमग्निक IV 49 See notes
सौमग्निक I 64 A kind of fra-
grant lotus

सौट IV 27 Delicacy
स्वल्प II 15 Shoulder
स्वप्न II 9 Destroyed.
स्तव III 17 Bunch.
स्तोम IV 1 Sacrifice
स्थल I 38 Ground.
स्थिति II 17 Existence.
हमय I 83 Pride
स्रव V 51 Flow
स्रुच IV 21 Ladle
स्रुति IV 70 Flow
स्वाप II 58 Sleep

“ह”

हृि V 24 Lion, frog, horse
Vishnu

हविर्मुञ्च IV 73 Fire
हव्य IV 73 Oblation.
हारि III 19 III 25 attractive
हिरण्यवेत्तम् V 5 Fire
हुतमुद् V 56 Fire
हुताशन II 57 IV 71 Fire
हेति I 83 Weapon
हेतु I 70, 78 83 Object, cause
हेल III 79 Sport case
हय I 64 Charming

“क्ष”

क्षत्र IV 71 Blood.
क्षपा V 43 Night
क्षमाभुञ्च V 12 King
क्षयिष्यु I 30 Perishing
क्षोणि III 14 The Earth.
क्षमा I 12 Farth.